

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Історичні записки

Збірник наукових праць

• **Історичні науки**

Випуск 35

Луганськ — 2012

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць
Випуск 35

Засновано у 2004 році
Вихід із друку – чотири рази на рік

Засновник Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у
справах преси та інформації

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р.

Журнал включено до Переліків наукових фахових
видань України (Бюл. ВАК № 11, 2009 р., № 1-05/4), в
яких можуть публікуватися результати дисертаційних
робіт на здобуття наукових ступенів доктора і
кандидата історичних наук.

Журнал зареєстровано в ISSN International Centre
(лист від 21.03.2011 р.) № 2222-0380

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор), Д'яконіхін А.В., канд. істор. наук (заступник головного редактора), Дубровський П.С., аспірант (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Вергунов В.А., докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Євдокимов М.О., докт. істор. наук, Єрхов Г.П., докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук, Пилипчук О.Я., докт. біол. наук, Санжаров С.М., докт. істор. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д., докт. біол. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

Історичні записки : Збірник наукових праць / Гол. ред. В.П. Михайлюк. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2012. – Випуск 35. – 271 с.

У збірнику публікуються праці, що висвітлюють найбільш актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки.

Рекомендовано до друку *Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 7 від “30” березня 2012 р.).*

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Редакційна колегія, 2012

© Автори статей, 2012

© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2012

СТАТТІ

УДК 323.1(477)(09) «2000/2004»

Бровар О. В.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ
УПРОДОВЖ 2000 – 2004 рр.

У статті проаналізовано процес формування державної політики та управління України щодо національних меншин упродовж 2000–2004 рр.

Ключові слова: Україна, національні меншини, вищі органи влади, управління, освіта, культура.

Проголошення незалежності України у 1991 році створило умови для її трансформації у демократичну, соціальну і правову державу, головним обов'язком якої є забезпечення прав і свобод громадян, інтеграції в міжнародно-правову систему захисту прав людини, врегулювання правового становища національних меншин. Задекларований Україною курс на європейську інтеграцію диктує необхідність не тільки прийняття стандартів сучасної європейської політичної культури, а й засвоєння і практичного впровадження відповідних інституціональних норм та принципів, реформування засад державної політики та управління в етнонаціональній сфері.

Завдання наукового осмислення державної системи управління серед етноменшин у цих умовах виступають сьогодні як першочергові. Навіть тепер ця важлива проблематика в країні перебуває на стадії початкового висвітлення. Деякі аспекти цієї проблеми одержали фрагментарне висвітлення у працях Я. Калакури[1], В. Євтуха [2], О. Майбороди [3], М. Панчука[4], В. Наулко[5], В. Пилипенка[6], О. Рафільський [7], Р. Чілачави[8]. Вони здебільшого присвячені етнонаціональній структурі українського суспільства, сучасному стану етноменшин, освітній політиці держави, особливостям процесів етнічного відродження.

При дослідженні державної етнонаціональної політики важливе значення має інституційний аспект цієї проблеми. Власне йдеться про органи управління етнополітичною сферою, що покликані здійснювати та впроваджувати в життя напрацювання законодавчого плану і науково-теоретичні розробки, на базі яких і будується етнонаціональна політика.

Президент України своїми Указами від 15 грудня 1999 р № 1572 (1572/99) «Про систему центральних органів виконавчої влади»[9]та від 15 грудня 1999 р. № 1573 (1573/99) «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади» ліквідував Державний комітет у справах національностей та міграції та забов'язав Кабінет Міністрів України утворити Державний департамент у справах національностей і міграції у підпорядкуванні Міністерства юстиції[10]. 4 квітня 2000 року Кабінет Міністрів України затвердив Положення про Державний департамент у справах національностей та міграцій. Головне завдання даної інституції ґрунтується на підтримці національних меншин у задоволенні їхніх культурно-освітніх потреб, а також на розробці основ для реалізації державної національно-міграційної політики. На департамент було покладено завдання: У структурі даного органу функціонували відділи у справах: етнічних процесів та

Випуск 35

національних меншин, української діаспори, депортованих, міграції та біженців, мовної політики[11].

У зв'язку з неможливістю виконувати повноцінно покладені завдання на Департамент було відновлено діяльність Державного комітету у справах національностей та міграцій. На цій основі Комітет готує пропозиції щодо формування та реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, міграції, етномовної політики, забезпечення захисту прав національних меншин України, осіб, які повернулися, біженців та інших категорій мігрантів, а також у сфері релігії, бере у межах своїх повноважень участь у розробленні проектів Державного бюджету та Державної програми економічного і соціального розвитку України, Програми діяльності Кабінету Міністрів України, інших державних програм, які своїми відповідними частинами стосуються міжнаціональних відносин; вивчає та аналізує тенденції етнонаціонального та культурного розвитку національних меншин України, етномовних та релігійних процесів у державі, розробляє поточні та довгострокові прогнози із зазначених питань; забезпечує взаємодію органів виконавчої влади під час здійснення ними заходів етнополітичного характеру; надає організаційно-методичну та консультативну допомогу органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування у вирішенні етнополітичних питань; бере участь у розробленні проектів міжнародних договорів України з питань, що належать до його компетенції, забезпечує виконання визначених міжнародними договорами зобов'язань України; подає в установленому порядку пропозиції щодо зупинення дії або скасування актів центральних органів виконавчої влади, місцевих держадміністрацій, рішень, прийнятих органами місцевого самоврядування, посадовими особами підприємств, установ і організацій усіх форм власності, що суперечать законодавству, яким регулюються міжетнічні відносини; організовує в установленому порядку професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації працівників свого центрального апарату, відповідних органів Автономної Республіки Крим, структурних підрозділів обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій, органів міграційної служби; розподіляє, відповідно до законодавства, кошти і матеріальні ресурси, виділені на вирішення етнополітичних питань, та контролює їх використання.

Регулятивна властивість Держкомнацрелігії закріплена і наданими йому правами – представляти Кабінет Міністрів України за його дорученням у міжнародних організаціях та під час укладання міжнародних договорів України; залучати в установленому порядку спеціалістів центральних та місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ і організацій для розгляду питань, що належать до його компетенції; утворювати в разі потреби за погодженням з іншими заінтересованими органами виконавчої влади комісії, експертні та консультаційні ради, робочі групи; отримувати в установленому порядку від органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування інформацію, документи і матеріали, необхідні для виконання покладених на нього завдань; скликати в установленому порядку наради з питань, що належать до його компетенції.

Положенням передбачено, що Комітет здійснює свої повноваження безпосередньо та через підпорядковані йому, відповідно, органи Автономної Республіки Крим, структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської

міських держадміністрацій. При цьому він взаємодіє з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, а також з відповідними органами іноземних держав. Крім того, встановлено, що у випадках, передбачених законодавством, рішення Комітету, прийняті в межах його повноважень, є обов'язковими для виконання органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установа – ми і організаціями всіх форм власності та громадянами[12, с.162.].

Управління Комітетом системою механізмів реалізації державної етнополітики на практиці реальне за наявності принаймні двох умов перебування в його ієрархічному підпорядкуванні структури уніфікованих підрозділів, націлених на виконання тотожних з ним функцій, та уніфікованого регламентування їх діяльності. Щодо першої умови, то вона виконувалася до 2005 р., коли тривалий час у структурах усіх обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій функціонували окремі підрозділи (управління, відділи) у справах національностей, які у своїй діяльності керувалися Типовим положенням, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2001 р. № 132[13].

Фахівцями відмічалось, що дотримання виконавчими органами вимог цього документа значною мірою впливало на якість та ефективність діяльності держави як суб'єкта етнополітичних ви та завдання профільних виконавчих структур у сфері етнополітики, формулював принципи державної етнонаціональної політики та державного етнополітичного менеджменту, реалізація яких сприяє формуванню довіри інших етнополітичних суб'єктів до Української Держави і позитивно впливає на їхню готовність до діалогу й співпраці зі структурами державної влади та управління[14, с.572].

Наявність спеціалізованих підрозділів дозволяє у більшості регіонів постійно відстежувати, аналізувати та вивчати міжетнічні відносини та стан забезпечення етнокультурних потреб представників різних національностей, зустрічатися з лідерами національно-культурних товариств, спільно з ними обговорювати наболілі проблеми та визначати шляхи їх подолання. В результаті державна етнонаціональна політика в Україні набувала таких позитивних рис, як конкретність та адресність, відповідність загальним правовим нормам та порівняно оперативне реагування на найбільш нагальні, особливо гострі, сутнісні й актуальні проблеми та інтереси етнічних спільнот.

Відмітною ознакою етнополітичної суб'єктності Української держави ставало зосередження її зусиль не стільки на суб'єктах етнічних відносин, скільки на проблемних питаннях розвитку самих цих відносин економічних, соціальних, культурних та інших, невирішеність яких, як правило, й спричиняє випадки загострення суспільної ситуації. З подальшим посиленням проблемної спрямованості у визначенні цілей етнонаціональної політики постало питання про перехід від галузевого принципу формування та реалізації цієї політики до переважно функціонального принципу. Домінування відповідної моделі етнополітичного менеджменту мало б сприяти досягненню динамічної рівноваги між спільними для всіх громадян інтересами соціально-економічного і політичного

Випуск 35

розвитку та індивідуальними і груповими потребами етнонаціонального відродження[14, с.24.].

З метою підвищення ролі громадських організацій національних меншин України у процесі прийняття органами державної влади рішень щодо розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин в Україні, поглиблення демократичних засад українського суспільства та забезпечення міжнаціональної злагоди в Україні спеціальним Указом Президента України (№ 600/2000 від 19 квітня 2000 р.)[15].

Утворена Рада представників громадських організацій національних меншин України як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. Прийнято також спеціальне розпорядження Президента України “Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств” (№ 252-2001-рп від 21 вересня 2001 р.) [16], на виконання якого Кабінетом Міністрів України затверджені Комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин України до 2005 р. (№ 1246/96 від 30 січня 2002 р.) [16].

Ці заходи, зокрема, передбачають: розширення державної підтримки друкованих видань та телерадіоорганізацій, які висвітлюють діяльність національно-культурних товариств та організацій, збільшення часу мовлення мовами національних меншин України, а також надання підтримки зазначеним товариствам у заснуванні періодичних видань із регіональною сферою розповсюдження; створення в краєзнавчих музеях, розташованих в обласних центрах, експозицій, присвячених історії та культурі національних меншин в Україні, які проживають на відповідній території; надання підтримки аматорським творчим колективам, які зберігають, розвивають та пропагують культуру, традиції, звичаї та обряди національних меншин України, залучення таких колективів до участі в реалізації регіональних та загальнодержавних програм культурного розвитку; поліпшення системи підготовки педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів, у яких викладання навчальних предметів здійснюється мовами національних меншин України, а також забезпечення навчальних закладів відповідними підручниками, посібниками, методичною літературою; організацію всеукраїнського конкурсу “Кращі книжки – дітям України” за участю письменників – представників національних меншин України; створення в місті Києві Центру розвитку культур національних меншин України; розробку та здійснення заходів щодо забезпечення реалізації права національних меншин України на національно-культурну автономію; опрацювання питань щодо створення мережі позашкільних навчальних закладів, які б забезпечили задоволення освітньо-культурних потреб національних меншин України, їх творчу самореалізацію, виховання поваги до народних звичаїв, традицій української нації та національних меншин України.

Таким чином, можна констатувати, що державна політика та управління етнополітичними процесами в Україні спрямовані на створення умов для всебічного духовного відродження національних меншин та формування атмосфери толерантності, взаєморозуміння і взаємоповаги, утвердження міжетнічного миру і злагоди в Україні.

Література

1. Калакура О. Я. Мультикультуралізм: сутність і перспективи для України / Калакура О. Я. // Чорноморський літопис. – 2010. – № 2. – С.19 – 25.

2. Євтух В.Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій / В.Б. Євтух. – К.: Вид. дім «Стилос», 2004. – 242 с.
3. Майборода О. Етнонаціональна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні / О. Майборода // Сучасність. – 1995. – №12. – С. 77–83.
4. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М.І. Панчук, В.А. Войналович, О. Галенко та ін. – К., 2000. – 358 с.
5. Наулко В.І. Етнічний склад населення України / В.І. Наулко // Культура і побут населення України. – 1993. – С. 36–37.
6. Пилипенко В. Національні меншини столиць: проблеми інтеграції в українське суспільство / В. Пилипенко // Розбудова держави. – 2000. – №1–6. – С. 54–58.
7. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис / О. Рафальський. – К.: Поліс, 2000. – 447 с.
8. Чілачава Р.Ш. Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи / Р.Ш. Чілачава. – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – 384 с.
9. Указ Президента України від 15 грудня 1999 р № 1572 (1572/99) «Про систему центральних органів виконавчої влади» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1572/99> – Загол. з екрана.
10. Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1573 (1573/99) «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1573/99> – Загол. з екрана.
11. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2000 р. № 603 «Про утворення Державного департаменту у справах національностей та міграції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/spart45/inx45556.htm> – Загол. з екрана.
12. Чілачава Р., Вказ. праця...
13. Типове положення про управління у справах національностей та міграції Київської міської державної адміністрації, відділ у справах національностей та міграції обласної, Севастопольської міської державної адміністрації // Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2001 р. № 132 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://idis.guds.guds.gov.ua:8000/D_S/1322001'?%2007_02_2001.htm – Загол. з екрана.
14. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С. 572–573.
15. Указ Президента України від 21 лютого 2002 року № 168/2002 «Про внесення змін до Указів Президента України від 19 квітня 2000 року № 600 та від 22 липня 2000 року № 908» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.licasoft.com.ua/component/lica/?p=0&base=1&menu=109313&u=1&type=1&view=text> – Загол. з екрана.
16. Розпорядження Президента України “Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств” від 21 вересня 2001 року № 252/2001-рп [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/252/2001-%D1%80%D0%BF> – Загол. з екрана.

В статье проанализирован процесс формирования государственной политики и управления Украины относительно национальных меньшинств в 2000-2004 гг.

Ключевые слова: Украина, национальные меньшинства, высшие органы власти, управление, образование, культура.

At the article analyzes the process of Ukraine's state policy and management towards national minorities during 2000–2004.

Key words: Ukraine, national minorities, higher authorities, management, education and culture.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
12.03.2012

СОЦІАЛЬНО-ДУХОВНІ ОРІЄНТИРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЧЕРЕЗ ПАРАДИГМИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО АТЕЇСТИЧНОГО ВЧЕННЯ ТА ПОЛІТИКИ (20-30-і рр. ХХ ст.)

В статті розглядаються зміни, які відбувалися в соціально-духовному, суспільно-політичному житті українського суспільства в 20 -30-і рр. ХХ ст. Буремні революційні роки та ствердження нової влади, нової ідеології не давали шансу вижити православній Церкві.

***Ключові слова:** православна Церква, радянська влада, віруючі, соціалістичне будівництво, дехристиянізація, дегуманізація, суспільство.*

Актуальність проблеми. Духовні та соціальні орієнтири в суспільстві є важливою складовою політики будь-якої держави. Соціальний вектор державної політики багато в чому визначає майбутнє нації, її існування, розвиток, стабільність. Втрата соціально-духовних орієнтирів, відсутність духовного та морального наставника з високими етичними, віковими цінностями згубно діє на всі верстви населення, особливо на молодь. В такому випадку ми маємо наслідком в суспільстві неповагу до батьків, небажання опікуватися престарілими, зрадництво, підступність. Так втрачається зв'язок поколінь, необхідний для передачі знань, вмінь, задля виживання. Страждає ціла екосистема Природи і людини, яка є вінцем творіння. Звідси проблеми - духовні, моральні, екологічні, внутрішньополітичні і загальнодержавні(бо не людина є пріоритетом, не держава для людини, а так як завжди - людина маленький гвинтик державної системи). Православна Церква може допомогти державі відродити духовні цінності, заклавши підґрунтя доброти та людяності, держава кінець кінцем повинна поставити на перше місце людину, її духовне і моральне начало.

Аналіз останніх досліджень. Серед спеціальних досліджень слід виділити праці стосовно вивчення державної політики щодо церкви. Це, зокрема, фундаментальні дослідження О. Ігнатуші [1] та В. Пащенко [2], дисертація В. Силантьєва [3], у яких на основі значного фактологічного матеріалу розглянуто ці взаємовідносини.

У 1995 – 1996 рр. дослідниця Є. Слободянюк обґрунтувала «хвилеподібну» тактику ставлення держави до Церкви в цілому і до духовенства зокрема, протягом 20-х – 30-х рр.: від прямих утисків до прихованої, відверто нерепресивної, і навпаки[4, 5]. Проблемі взаємовідносин держави та православної Церкви присвячені роботи дослідників В.Ченцова[6], В. Нікольського[7], у яких досліджено раніше втрачені матеріали каральних органів, які розкривають характер політичних репресій проти духовенства. Вчені-дослідники А. Киридон[8], О. Галамай [9], В. Єленський [10], в своїх дослідженнях доводять, що владою для зречення священнослужителів використовувалися насамперед не репресивні, а економічні методи.

Дослідниця Т. Бобко в дисертації «Православне духовенство в суспільному житті України в 20 – 30-х рр. ХХ ст.» проаналізувала зміни в матеріальному стані священнослужителів та розкрила правовий статус і місце духовенства в суспільно-політичному процесі, його культурницьку місію в умовах більшовицької

модернізації суспільства. «Віками сформована модель відносин церкви та держави з домінуючою ідеєю підпорядкування церкви світській владі зумовила позицію духовенства щодо більшовицької влади. Необхідність визнання духовенством будь-якої влади та розуміння існуючої загрози фізичного знищення сприяло проголошенню духовенством прийняття радянської влади. Безумовно, гоніння на церкву не могли не викликати невдоволення антицерковною політикою» [11].

Значним є доробок щодо вивчення державно-церковних відносин у Донецькому регіоні таких науковців, як О. Форостюк [12], А. Фесенко [13], С. Підченко [14].

Мета даної статті: проаналізувати на фактичному матеріалі зміни в повсякденному та релігійному житті українського суспільства, які відбувалися в результаті ствердження нової більшовицької влади, особливо в тій частині, що стосується наступу більшовицької держави на Церкву, і як наслідок дехристиянізація та дегуманізація українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Після встановлення радянської влади для Церкви та віруючих настали екстремальні умови життя. У перші місяці новий режим обрушився гоніннями на духовенство та відверто дискримінував віруючих. Таке становище зумовило певне зниження релігійності у значної частини інтелігенції, міського пролетаріату та люмпенізованих селян, що призвело в подальші десятиріччя до негативних наслідків, насамперед, моральних та етичних. Так, наприклад, згідно з декретом РНК РСФРР від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» шлюб став добровільною справою людей, а метричні функції та реєстрацію громадянських актів було передано у відання загсів [15, 195]. У такий спосіб церква усувалася від регламентації поведінки людей у шлюбі, реєстрації народжених, померлих. Натомість традиційним в українському суспільстві статевим стосункам, які регулювала православна церква, більшовики протиставили нову мораль, що допускала спільне позашлюбне життя [16, 348]. Сім'я в царській Росії являла собою фундамент суспільства й православна Церква ревно оберігала морально-етичні норми поведінки в ній у дусі християнських цінностей. За більшовиками максимально спрощеним став і процес розлучення, який, за свідченнями священника Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) Д. Галевича, компетентні органи проводили без будь-якого слідства та дізнання за мізерні кошти [17, 39]. Подібні кроки властей створювали ситуацію, коли цілком законно можна було б змінювати партнерів у статевих стосунках. Подібне становище катастрофічно позначилося на традиційності суспільного буття, перш за все сільського, а враховуючи те, що більшість населення України становили саме сільські мешканці, то, безперечно, такі нововведення руйнували національні традиції й впливали на загальний моральний стан нації.

Дехристиянізація суспільства дуже швидко призвела до його дегуманізації та спричинила встановлення кривавого сталінського режиму, жертвами якого стали мільйони радянських людей. Але, не дивлячись на те, що частина народу була захоплена комуністичною пропагандою, в іншій частині суспільства в роки Громадянської війни й у подальші десятиліття відбувався релігійний підйом, який охопив і значну частину інтелігенції, навіть ту, яка втратила віру в передреволюційні роки. Страшні події, що відбувалися в країні, владу в якій

захопили атеїсти, спонукали багатьох радикально переглянути власний світогляд і повернутися до віри батьків. Так, у відповідь на арешти і розстріли священнослужителів і ревних вірян у міських і сільських храмах з 1918 р., а особливо на початку 20-х рр. ХХ ст., часто здійснювалися нічні молебні, і православні люди не розходилися з храмів до світанку, сповідалися і причащалися, були готові будь-якої хвилини прийняти смерть за Христа. Це свідчило про високу релігійність та значний вплив Церкви в повсякденному житті українського населення.

Цікавими можуть бути статистичні дані, які свідчать про стан релігійності населення. У виданнях радянських часів відсутні статистичні дані, за якими можна було б проаналізувати динаміку зростання або зниження рівня релігійності населення початку 1920-х рр., оскільки збір кількісних показників про віруючих влада почала з 1924-1925 рр. На думку сучасного дослідника Ю. Зуєва, на початку 1920-х рр. частка віруючих була близько 90 % [18, 188]. За даними Дніпропетровського архіву в доповіді Катеринославського ДПУ зазначалося, що «...авторитет духовенства та церкви серед населення ще дуже великий, тим більше, що у зв'язку з голодом 1921 року релігійність та марновірства почали збільшуватися ...» [19, арк. 98].

На початковому етапі влада була неспроможна кардинально змінити релігійну свідомість навіть серед своїх послідовників. Так, серед сільських комуністів віруючих була досить значна частина. Вони відвідували церковні служби, тримали вдома ікони, брали участь у парафіяльних святах, а інколи були й серед організаторів. Намагаючись відсторонити комуністів від «згубного» впливу церкви, 9 серпня 1921 р. пленум ЦК РКП(б) в резолюції вимагав від них припинити зв'язок із церквою під загрозою виключення з партії [20, 100]. Протягом березня-листопада 1921 р. «за виконання релігійних обрядів» було виключено 37 комуністів Миколаївської губернії, що становить 3,4 % від загальної кількості їх у губернії [21]. Подібні факти спостерігалися й у інших губерніях України.

Враховуючи те, що більша частина червоноармійців була вихідцями з села, то можна передбачити їхню високу традиційну релігійність. Так, Політичне Управління Червоної армії у 1924 р. виявило прояви релігійних настроїв у червоноармійців, особливо молоді, які носили натільні хрестики, відвідували церкви та виконували релігійні обряди. Зазначалося, що дехто з представників командного складу хоч і приховували свою релігійність, але «носили ще в душі традиційні погляди щодо церкви та релігії» [22, 188].

З середини 20-х рр. ХХ ст. спостерігалось подальше зростання релігійності населення. За повідомленнями державних та партійних органів, що зберігаються в центральних архівах, посилювалися релігійний рух та відвідування церков, особливо у святкові дні. Пояснювали радянські органи це тим, що «значно зменшився наш тиск, зникла боязнь, особливо на селі, бути зарахованим до стану противників радянської влади, бути позбавленим виборчих прав за участь у церковних справах» [23, арк. 45]. Проте, однією з головних причин посилення релігійної активності, особливо селян, на нашу думку, була посуха, неврожаї і страх людей перед можливим голодом, тому люди шукали поради в Бога й у молитві.

Зауважимо, що дії влади на ниві безкомпромісної боротьби з церквою все ж

мали певні результати: у 20-х рр. ХХ ст. за повідомленням Катеринославського ДПУ помічається деяке падіння релігійності, не в запереченні самої віри в Бога, а в ставленні до духовенства та Церкви як організації: «авторитет духовенства на селі усе ще досить великий, але разом з тим необхідно виділити один надзвичайно важливий момент. Це те, що авторитет священика, як керівника вірян, як особи, до якого звертаються за вирішенням питань у важку хвилину життя, остаточно підірваний. Серед сільського населення мають авторитет окремі церковники, так чи інакше імпонуючі їм, але на духовенство в цілому дивляться як на звичайних професіоналів, що працюють з чисто матеріальних міркувань, але аж ніяк не як на дійсних духовних керівників. Це добре підкреслюється хоча б тим фактом, що вигнання самим ганебним чином священика із церкви зробилося самим звичайним явищем, що в цей час образити і навіть побити священика незважаючи на те, що він може бути у своєму богослужбовому одязі й при виконанні служби, вважається предметом доволі допущеним» [24, арк. 131]

Зменшення кількості віруючих у деяких парафіях було пов'язане зі штучним розколом, що відзначали і священики. На одному з окружних з'їздів обновленського духовенства, сільські пастирі зазначали, що «останнім часом на селі живеться вельми туго – «народ став не той...», почав відходити від релігії, не відвідує церков, ... надає перевагу світським зібранням» [25].

Проте архівні справи свідчать, що у 20-ті рр. ХХ ст. релігійність в Україні була ще досить високою. За нашими підрахунками, проведеними на основі центральних та обласних державних архівів, середній показник наявності віруючих становив 65-73 % населення. Цей показник має відмінності щодо територіального простору. Зокрема, як зазначають дослідники [26] та свідчать власні підрахунки автора, у Харківському окрузі (без Харкова) вірян було 85,2 %, у Херсонському – 60,8 %, у Білоцерківському (без окружного центру) – 52,1 %, у Артемівському (без міст) – 38,1 % [27, арк. 45]. До міських релігійних громад входило від 14 % до 22 % дорослого населення.

З усіх верств населення під вплив церкви найменше підпадали робітники, що пов'язане з надмірною увагою більшовиків до цього класу та з небезпекою для них втратити роботу, а з нею й можливість прогодувати родину. На Артемівщині лише 5,6 % робітників відвідувало храми. Так, наприклад, у Донецькому басейні станом на 1927 р. мешкало два мільйони осіб і налічувалося 465 тис. членів православних громад різних орієнтацій, що становить 23,2 % всіх жителів Донецького басейну [28, арк.9; 29, 31]. Ці дані, на наш погляд, були б значно вищими, якщо б до уваги бралось лише доросле населення. Необхідно враховувати й те, що до списків громад через побоювання можливих негативних наслідків заносилися далеко не всі віруючі, зокрема молодь, робітники, держслужбовці, навіть партійні функціонери. Проте, від робітничого класу не варто було чекати захисту ні релігійно-церковного життя, ні віруючих, ні церкви як соціального інституту. Особливо це стосується періоду 30-х рр., пов'язаного зі швидкими темпами урбанізації та індустріалізації. Робітничий клас, як опора комуністичної партії, усе ж виступав носієм відповідної більшовицької ідеології.

Інша ситуація спостерігалася в селянському середовищі. Враховуючи глибоку релігійність сільського населення, більшовики вимушені були надавати селянам можливість частково задовольняти релігійні потреби. Радянська держава

Випуск 35

хотіла бачити в православній Церкві не цілісну інституцію, а тільки окремі громади, які б конфліктували між собою. Політика в галузі державно-церковних відносин була спрямована на розкол та знищення канонічного керівництва усіх його напрямків і досягла певних результатів, але остаточно відвернути від Хрестової віри прихожан, посіяти в них ворожнечу, ненависть до релігії владі не вдалося. Церковний розкол, цілком ініційований владою, поглиблювався переходом віруючих від однієї течії до іншої, але цей процес не знизив глибинну релігійність українського населення. Так, наприклад, чисельність та вплив православних церковно-релігійних течій у різних регіонах УСРР протягом 20-х – 30х рр. ХХ ст. були неоднаковими, проте в цілому вони охоплювали значні прошарки міського, а особливо сільського населення. На підставі опублікованих і архівних джерел можна констатувати, що найбільшим вплив у середині 20-х рр. ХХ ст. мала патріарша («тихоновська») Церква, на другому місці – Синодальна («обновленська»), на третьому – УАПЦ, на четвертому – Соборно-Єпископська церква (356 громад), на п'ятому – Діяльно-Хрестова церква, до якої в 1925 р. належала 51 громада і яка у 1927 р. повернулася до складу УАПЦ (таблиця 2.1) [30, 32].

Таблиця 2.1

Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій в УРСР за 1924 – 1925 рр. [17, арк. 63]

	РПЦ «обновленці»	РПЦ «тихоновці»	УАПЦ
на 1 вересня 1924 р.	1256	5241	896
на 1 липня 1925 р.	1868	6231	966

Влада штучно загострювала суперечності між церковно-релігійними течіями, навмисно розпалювала між ними ворожнечу й ненависть, застосовувала при цьому провокації, погрози, арешти і навіть фізичне знищення представників. Більшовики послабили позиції й обмежили вплив усіх церковно-релігійних течій, частково підірвали їх авторитет в очах громадськості. На початку 30-х рр. церковні течії, які були позбавлені можливості в повній мірі здійснювати релігійні обряди, розколоті, гнані органами радянської влади, знов опинилися в складі РПЦ. Проте, не дивлячись на проведену цілеспрямовану антицерковну кампанію, більшовикам не вдалося у 20-ті рр. ХХ ст. досягти своєї мети – ліквідувати православну Церкву, їм вдалося лише частково підпорядкувати її державі.

30 червня 1928 р. ЦК КП(б)У констатував, що наряду з процесом відходу від релігії значної частини трудящих, неабиякою залишається активність релігійних громад та їхнього керівництва, яке, «спираючись на куркульські верстви села й на непманські та міщанські елементи міста, поширює свій вплив на більш широкі селянські маси, а в місті перекидає його й на частину робітництва, у першу чергу на нові його кадри. Зокрема, останнім часом помічається збільшення релігійного впливу на молодь» [33, 194]. Викликає сумнів і твердження радянських аналітиків щодо соціального складу та вікових категорій релігійних громад. Архівні дані свідчать, що основними відвідувачами Церкви були в містах робітники, а в селах незаможники та середняки.

Посилення релігійного наступу в другій половині 20-х рр. ХХ ст. пояснювалося не тільки зміцненням економічного становища дрібної буржуазії в період непу, а також надзвичайним зниженням уваги партії, комсомолу, профспілок і державного апарату до боротьби з релігією. У зв'язку з цим ЦК закликав вести широку антирелігійну пропаганду, викриваючи «політику релігійних організацій, її класову суть та їх роль гальма в соціалістичному будівництві» [34, 131-134].

Роки примусової колективізації й масового розкуркулення ввійшли в історію як часи «великого перелому», а за словами А. Солженіцина, перелому хребта народу [35, 187].

І наче б то у відповідь на посилення наступу держави на Церкву, на священнослужителів традиційно віруючим і православним у 30-ті рр. ХХ ст. залишилося село. Більшість селян, народжених після революції, переважно чоловіки, втратили живий зв'язок із Церквою, але й у їхніх оселях заради віруючих матерів і дружин зберігалися ікони, вони пам'ятали свята і хрестили дітей.

У місті ситуація була дещо іншою. Особливо глибоко «розцерковленою» виявилася нова радянська інтелігенція, а також частина робітників, особливо молодого віку. Проте більшість робітниць зберегли віру. Були й такі, що навіть пройшовши комсомол, знайшли в собі мужність і розум в умовах аморальності й жорстокості повернутися до віри батьків. Складно визначити кількість свідомо віруючих, але принаймні половина радянських громадян у післявоєнні роки зберігала певною мірою релігійність, більшість з них належала Російській Православній Церкві. З тих, що народилися в православних сім'ях до 1930 р., хрещено було практично всіх. У 30-х рр. ХХ ст., особливо в другій половині, коли більшість храмів було закрито, багато дітей були нехрещеними.

Таким чином, найтрагічнішим наслідком більшовицьких соціальних експериментів того часу було викорінення духовної основи народу – православ'я, яке ґрунтувалося на християнській етиці та моралі, людинолюбстві та працьовитості. Масштаби гонінь на православну Церкву в 30-ті рр. ХХ ст. дорівнюють лише кривавим післяреволюційним подіям, а за масштабом далеко перевищили їх. Агітаційно-пропагандистська кампанія, переслідування, арешти та репресії проти духовенства і віруючих уповільнили релігійне, духовне життя в країні. Наслідки означених процесів пожинаємо дотепер – у відсутності доброти до ближнього, людяності, гуманізму, у відсутності поваги до батьків та навпаки.

Перспективи подальших досліджень: дана тема заслуговує на самостійне вивчення, бо розглянутий період є складним, трагічним в історії і має наслідком викорінення духовних основ буття українського народу. Тема потребує ретельного дослідження та переосмислення задля відродження духовності української нації з урахуванням сучасних реалій.

Література

1. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30 рр. ХХ ст.) [Текст] / О.М.Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 439 с.
2. Пащенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 1920–1930-х років [Текст] / В. Пащенко. – К., 1994. – 249 с.

- 3.Силантьєв В.І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.) [Текст] : дис... доктора. іст. наук: 07.00.01 / Василь Іванович Силантьєв // Харьковский национальный ун-т им. В.Н.Каразіна. – Харків, 2005. – 461 с.
- 4.Слободянюк Є. Православ'я на Україні в 20-х - першій половині 30-х років[Текст] / Є.Слободянюк. – К., 1996. - 340 с.
- 5.Слободянюк Є. Православ'я на Україні: друга половина 30-х років[Текст] / Є.Слободянюк. – К., 1998. - 308 с.
- 6.Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки [Текст] / В.В.Ченцов. – Тернопіль, 2000. – 482 с.
- 7.Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.) [Текст] / В.М.Нікольський. – Донецьк, 2003. – 624 с.
- 8.Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років [Текст]/ А.М.Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
- 9.Галамай Е.Н. Особенности советской модернизации религиозной жизни на Подолье в 20-е гг. XX ст. [Текст]: дис... канд. ист. наук: 07.00.01 /Елена Николаевна Галамай // Национальный пед. ун-т. им. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 234 с.
10. Єленський В.С. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990) [Текст] / В.С.Єленський. – К.: Знання, 1991. – 91 с.
11. Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30 рр. XX ст. [Текст]: дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тетяна Григорівна Бобко. – Запоріжжя, 2005. – 167 с.
12. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках [Текст]/ О.Д. Форостюк. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – 180 с.
13. Фесенко А.Н. Православная церковь в политике советской власти 20-х лет XX ст.: на материалах Донетчины [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Андрей Николаевич Фесенко // Харьковский национальный ун-т им. В.Н.Каразіна. - Х., 2007. – С. 124.
14. Підченко С.А. Місце російської православної церкви в культурному та економічному житті Донбасу у 20-ті рр. XX ст. [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Світлана Анатоліївна Підченко // Східноукраїнський Національний ун-т ім. В.Даля. – Луганськ, 2009. – 252 с.
15. Про релігію і атеїстичне виховання [Текст]: зб. док. і матер. /упоряд. Б.О. Ломовик, Р.С. Приходько]. – К., 1979.
16. Бойко О.Д. Молодь Наддніпрянської України в умовах державно- церковного протистояння 1920–1930-х рр. [Текст] / О.Д. Бойко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Вид. ДНУ. – 2008. -Вип.6. – С.348.
17. Галевич Д. Незаарештовані листи. Листи священника з України до Німеччини 1922–1938 рр. [Текст]: / Д. Галевич. – В. д. «Козаки», 2001. – 128 с.
18. Зуев Ю.П. Динамика религиозности в России в XX веке и ее социологическое изучение [Текст] / Ю.П. Зуев // Гараджа В.И. Социология религии. – М., 1995. – С. 188.
19. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДПО). – Ф. П –1. – Оп. 1. – Спр. 1602. – Арк. 98.
20. Силантьєв В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы [Текст] // В.И. Силантьєв. – Харьков: ХГПУ, 1998. – 232 с.
21. Тригуб О.П. Релігійність населення Півдня України за часів НЕПу (1921-1929 рр.): православний аспект / Тригуб О.П. // Наукові праці. Науково-методичний журнал. Історія. Видання ЧДУ імені Петра Могили. - Том № 48. Режим доступу: <http://bibl.kma.mk.ua/index.php?m=10&s=1&t=48#>.
22. Зуев Ю.П. Динамика религиозности в России в XX веке и ее социологическое изучение / Ю.П. Зуев // Социология религии. Гараджа В.И. – М., 1995. – С. 188.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2118. – Арк. 145.
24. ДАДПО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1602. – Арк. 131.
25. Окружной съезд обновленческого духовенства // Красный Николаев. – 1924. – 28 августа (№ 1090). – С. 3; ДАМО. – Ф. Р –161. – Оп. 1. – Спр. 937. – Арк. 36; Тригуб О.П. Релігійність населення Півдня України за часів НЕПу (1921-1929 рр.): православний аспект / О.П. Тригуб //

Наукові праці. Науково-методичний журнал. Історія. Видання ЧДУ імені Петра Могили. – Том № 48. Режим доступу: <http://bibl.kma.mk.ua/index.php?m=10&s=1&t=48>.

26. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалі Донецького регіону) [Текст]: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Олег Дмитрович Форостюк. – Луганськ, 2001.- С 100. Цыпин В. История Русской православной церкви: учебное пособие для православных духовных семинарий [Текст]/ Цыпин В. – М.: Хроника, 1994.; Силантьев В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е гг. [Текст]/ В.И. Силантьев. – Харьков: ХГПУ, 1998. – 232 с.

27.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України - Ф.5.) – Оп. 2. Спр. 199. Арк. 45

28. ЦДАГО України. - Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1064. Арк. 9.

29. Бублик О.І. Релігійна традиційність у повсякденному житті українських селян у контексті взаємовідносин держави і церкви (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.) [Текст]/ О.І. Бублик // Історія української науки на межі тисячоліть. Вип. 41. – К., 2009. – С. 19.

30. Силантьєв В.І. Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.) [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.І. Силантьєв. – Харків, 2005. – 47с.

31. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). - ф. Р-17, оп. 1, спр, 112, арк. 461.; ЦДАГО України. ф. 1, оп. 20, спр. 2007, арк. 63.

32. ДАЧО. – ф. Р –17, оп. 1, спр. 112, арк. 461 за 1924 р.; ЦДАГО України. – ф. 1, оп 20, спр. 2007, арк. 63, за 1925 р.; ЦДАВО України. – ф. 5, оп. 2, спр. 948, арк. 15, за 1926 р.; ЦДАВО України, ф. 5, оп 3, спр. 1064, арк. 4-9, за 1927 р.; ЦДАВО України. – ф. 5, оп. 3, спр. 116, арк. 114-119, за 1928 р.; Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО) – Ф. Р. 161. Оп. 1. Спр. 573.

33. Голько О. Свідки Єгови — Сибірський маршрут. [Текст] / О. Голько / — Львів: ТОВ Фаворит, 2002. — 201с., С. 194

34. Резолюція ЦК КП(б)У від 30 червня 1928 році «Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду» // Про релігію і атеїзм. Збірник документів і матеріалів. – К., 1973. – С. 131-134.

35. Цыпин В.А. История русской церкви. 1917 – 1997. [Текст] / В.А. Цыпин. – М., 1997. – 832 с.

Бублик О.І. Соціально-духовні орієнтації українського общества сквозь призму більшовистського атеїстического учения и политику (20-30-е гг. ХХ ст.).

Статья посвящена сложным процессам взаимоотношений новой, большевистской власти и православной Церкви. Утверждение новой власти происходило путем устранения старых пережитков, в частности старой идеологии, а именно православной Церкви – как оплотом старой, отжившей морали. За столетия существования православия на украинских землях, оно стало духовной основой жизни народа. Поэтому борьба с Церковью была борьбой с духовными истоками, а подчас и самим существованием украинского народа, сопровождавшаяся репрессиями против священнослужителей и верующих.

Ключевые слова: православная Церковь, советская власть, верующие, социалистическое строительство, дехристианизация, дегуманизация, общество.

Bublik O.I. Socio-cultural orientation of Ukrainian society through the prism of the atheistic Bolshevik doctrine and policy (20-30-ies. Twentieth century).

The article is devoted to the complex processes of the new, Bolshevik government's relationship, and the Orthodox Church. Approval of the new government took place by removing old remnants, particularly the old ideology, especially the Orthodox Church – like a stronghold of the old, outmoded morality. Over centuries of Orthodoxy in the Ukrainian area, it has become a spiritual basis in people's life. Therefore, the struggle with the church was a struggle with the spiritual roots, and sometimes even with the existence of the Ukrainian people, it was accompanied by repression against the clergy and religious.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
18.03.2012

УДК 001:63:016:63 «1958/1972»

Вергунов В.А.

НАУКОВО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ В.С. КОСТЕНКА У 1958–1972 РОКАХ

Висвітлено науково-організаційну та видавничу діяльність В.С. Костенка в Українській Радянській Енциклопедії (1958–1967) та Комітеті з питань преси при Раді Міністрів УРСР (1967–1972). Зазначено внесок вченого-історика у розвиток вітчизняної бібліографії та історії України.

Ключові слова: енциклопедія, нація, національне питання, Вітчизна, культура, історія, видавнича справа.

Сторічний ювілей видатного громадського та державного діяча, вченого-історика, заслуженого працівника культури УРСР, дослідника спадщини Великого Кобзаря, одного із керівників партизанського руху під час Другої світової війни, першого секретаря ЦК ЛКСМУ (1943–1947), депутата Верховної Ради СРСР (1946–1950) та УРСР (1947–1951, 1951–1956), засновника Баришівського літературно-художнього музею ім. Т.Г. Шевченка, уродженця села Дернівка Переяславського повіту Полтавської губернії (нині – Баришівського району Київської області) Василя Семеновича Костенка (26.04.1912–22.04.2001) відзначили на Батьківщині встановленням іменних меморіальних дошок на створеному ним музеї та Дернівській чотирирічній школі, яку він закінчив.

Де б не працював Василь Семенович – у Баришівці, Києві, Москві, Львові, Полтаві, у нього, крім колег і підлеглих, залишилися справжні друзі й однодумці на все життя. А поважати його було за що! Він умів вислухати, дати пораду і головне – допомогти вирішити виниклу проблему. Оточуючих вражала його феноменальна пам'ять на всі, здавалося б, дріб'язкові речі, й особливо тих, що стосувалися конкретної людини. Невипадково, у порівняно юному віці його залучили до керівної кадрової роботи в ЦК КП(б)У та штабі партизанського руху в Україні під час Великої Вітчизняної війни. Та й читаючи його історико-бібліографічні, наукові та публіцистичні статті, важко повірити, що Василь Семенович не вів щоденників або якихось нотаток! В.С. Костенко, піднявшись на «іконостасі» Тараса Шевченка та Лесі Українки, творчо працюючи пліч-о-пліч з О.П. Довженком і М.Т. Рильським, сформувався як елітний, вдумливий представник із лона її ортодоксальних партійних лідерів. Високоосвіченість, толерантність, багатогранність, мудрість і далекоглядність були притаманні йому протягом усього свідомого творчого життя.

Величезні сподівання у В.С. Костенка щодо власного майбутнього як, до речі, і в суспільно-політичному житті країни, відбулися після доповіді першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова «Про подолання культу особи та його наслідків», зачитаної на закритому засіданні XX з'їзду партії 25 лютого 1956 р., а

також виходу відповідної Постанови ЦК КПРС від 30 грудня 1956 р. Смерть Сталіна, усунення Берії з політичної арени, реорганізація органів держбезпеки й амністія політичних в'язнів, що розпочалася, створили досить сприятливу атмосферу у суспільстві. Хоча, зрозуміло, «ворог не спав», що особливо стало помітно після так званих «угорських подій» восени 1956 р., що завершилося зверненням ЦК КПРС до всіх членів партії із «закритим листом» від 19 грудня 1956 р. «Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах і припинення випадків антирадянських, ворожих елементів».

У цій ситуації швидше у відповідь на вихід поза межами УРСР «Енциклопедії Українознавства» (головний редактор В. Кубійович) та під егідою Наукового товариства ім. Т. Шевченка, на рівні ЦК КП(У) та уряду республіки було вирішено видати двадцятитомну «Українську радянську енциклопедію» («УРЕ»). За свідченнями «Вікіпедії», з 18 грудня 1957 р. [1] цю роботу було доручено спеціально створеній Головній редакції УРЕ при АН УРСР на чолі з академіком АН УРСР М.П. Бажаном (1904–1983), про якого Костенко писав, що він «... відомий поет з доробком, яким пишався його народ, яким могли пишатися інші народи країни і світу» [2]. Не випадково за свою творчу працю Микола Платонович при житті був найдостойніше відзначений радянською державою серед інших дійсних членів АН УРСР: Герой Соціалістичної праці (1974), Ленінською премією (1982), Державною премією СРСР (1945, 1948), Державною премією УРСР ім. Т.Г. Шевченка (1965), Державною премією УРСР (1971) та присвоєнням звання «Заслужений діяч науки УРСР (1966) [3].

За короткий термін Бажану вдалося створити міцний творчий колектив односторонців, до якого увійшло понад 40 осіб з реально працюючими членами редколегії УРЕ: П.Г. Тичина, М.Т. Рильський, Р.Є. Кавецький, В.Г. Заболотний, Д.К. Зеров, Д.Х. Острянин, В.М. Самофалов та ін. До цієї славетної когорти на особисте запрошення Миколи Платоновича трохи згодом приєднався і кандидат історичних наук В.С. Костенко. Спочатку був лист академіка Бажана від 21 липня 1958 р. за № ГР-К-38 на ім'я директора Полтавського педінституту М.В. Семиволоса, в якому клопоталося: «... дати згоду на перехід кандидата історичних наук тов. Костенка В.С. на роботу до Головної редакції УРЕ на посаду завідувача редакції історії партії і філософії...», а також відмічалось, що «... перехід тов. Костенка В.С. на роботу до Головної редакції УРЕ погоджено з Міністерством освіти УРСР» [4]. Як свідчить наказ № 60 від 7 травня 1958 р. по Полтавському педінституту, це погодження відбулося під час десятиденного відрядження Василя Семеновича протягом 7–17 травня 1958 р. до відомства, яке викликало його урядовою телеграмою [5]. Після повернення з відрядження Василь Семенович бере чергову відпустку і фактично з червня 1958 р. приступає до своїх обов'язків у редакції Української Радянської Енциклопедії. Хоча офіційне звільнення відбулося на підставі заяви В.С. Костенка від 22 липня 1958 р. на ім'я директора Полтавського педінституту М.В. Семиволоса: «Прошу звільнити мене від роботи викладача кафедри марксизму-ленінізму після повернення з профвідпустки (з 25 серпня ц.р.) у зв'язку з переходом на роботу до Головної редакції Української Радянської Енциклопедії» [6].

До Полтавського педінституту, колектив якого не тільки підтримав його у важкі часи відновлення справедливості, а й дав можливість піднятися на науковій

нівні на досить значущий для свого часу щабель після захисту кандидатської дисертації, Василь Семенович уже не повертається. 21 серпня 1958 р. директор вузу видає наказ № 107, згідно з яким він за заявою і листом головного редактора УРЕ з 26 серпня 1958 р. «...звільнений... у зв'язку з переводом на роботу до Головної редакції Української Радянської Енциклопедії» [7].

Як так сталося, або хто допоміг, що в житті В.С. Костенка розпочалося нове сходження і повернення із «почесного заслання до Полтави»? Здається, знову спрацювали вірні друзі в особі «зірок його неба», а також тогочасного міністра культури СРСР О.М. Михайлова, який при нагоді нагадав Генеральному секретареві ЦК КПРС М.С. Хрущову про існування або наукові висоти В.С. Костенка. До того ж, мабуть, і сам М.П. Бажан був зацікавлений мати в очолюваному ним колективі однодумця, високого професіонала своєї справи, який при цьому ще й гарно організований і відповідальний фахівець, що користувався великою повагою культурно-просвітницької еліти України. Принаймні Василь Семенович у своєму останньому інтерв'ю газеті «Комсомольська правда в Україні» говорить, що М.С. Хрущов, перебуваючи на посаді Генерального секретаря ЦК партії, «... згадав про нього і з допомогою Бажана витягнув назад до Києва з почесного заслання до Полтавського педінституту» [8]. Це стало останнім «благородним жестом» з боку М.С. Хрущова стосовно В.С. Костенка. Після усунення його в жовтні 1964 р. з посади і приходу до керівництва КПРС і Радянською державою Л.І. Брежнєва, О.М. Косигіна та М.В. Підгорного починається швидке згортання колишнього відносно ліберального курсу внутрішньої політики, відчуваються відчутні зміни у бік бюрократії і партократії. Однак для В.С. Костенка, після відкинутих звинувачень, а також бездоганної роботи у Полтавському педінституті та особливо в УРЕ, з'являється надія щодо змін у службовій кар'єрі.

В УРЕ В.С. Костенко працює до 1967 р. включно, дочекавшись виходу накладом 80 000 тис. усіх її унікальних 17 томів, що вміщували 45 тис. статей і понад 10 тис. ілюстрацій та 120 кольорових карт. До речі, вона стала першою республіканською енциклопедією в СРСР. У своїх спогадах «Зірки мого неба», що побачили світ у 1998 р., у розділі «Його глибокі карби», присвяченому М.П. Бажану, Василь Семенович у загальних рисах описує свою дев'ятирічну співпрацю з цим «... великим і своєрідним, ні на кого не схожим справжнім академіком своєї справи по створенню УРЕ» [9]. З цього коротенького шістнадцятисторінкового матеріалу В.С. Костенка відчувається його творче і моральне задоволення від зробленого, з власним доробком до 17 томів «УРЕ» – понад 200 довідкових статей, серед яких слід виділити: «нація», «національне питання», «Вітчизна» та ін. Не випадково з цих українських націоналістичних питань Василь Семенович стає одним із провідних і головне – визнаним ученим-істориком в УРСР. За це на підставі рішення Президії АН УРСР від 13 травня 1960 р. (протокол № 31) ВАК СРСР згідно зі своєю постановою від 17 червня 1960 р. присвоює йому вчене звання – старший науковий співробітник за спеціальністю «історія України» (диплом МСН № 003427) [10].

До речі, всі три основоположні для держави Україна визначення залишаються актуальними у сприйнятті й сьогодні. Так, за Костенком: «Вітчизна, батьківщина – країна, що історично належить даному народові: геогр. середовище, освоєне цим

народом і відображене в його матеріальній та духовній культурі; екон., політ., соціальне та культурне середовище, яке історично склалося на базі певного способу виробництва»; «нація (лат. *patio* – плем'я, народ) – стійка спільність людей, яка історично склалася на базі спільності екон. життя, території, мови та психіч. складу, що виявляється в особливостях культури та побуту». Всі разом напрацювання у кандидатській дисертації дали змогу згодом підготувати статтю до УРЕ про національне питання і дати йому визначення як «... питання про відносини між націями в багатонац. країнах, між націями імперіаліст. держав і залежних від них країн, про умови їхнього вільного розвитку, досягнення нац. незалежності», додаючи, що «...розв'язання Н.п. залежить від вирішення соціальних проблем». Цікаво, що практично без змін усі ці три статті, як, зокрема й інші 200, у повному вигляді увійшли до першого випуску УРЕ за 1959–1965 рр., але без посилання на автора [11], а також до російської та англійської версій, виданих у 1967 і 1969 рр. Після переходу Василя Семеновича на іншу роботу практично всі його статті були надруковані у другому виданні УРЕ і теж за редакцією академіка М.П. Бажана, що побачило світ 100 тис. накладом протягом 1974–1985 рр., але у 12 томах і вмщувало 20 тис. найменувань [12]. Позитивом стало те, що тепер у статей з'явився автор. Але його знову не вказано при виданні «Українського радянського енциклопедичного довідника», що вийшов друком, наприклад, у вигляді другого видання в 1987 р. [13]. Таким чином, можна стверджувати, що як автор Василь Семенович співпрацював з Головною редакцією «УРЕ» до кінця її існування.

Під час роботи в редакції УРЕ В.С. Костенко активно бере участь у суспільному житті країни щодо патріотичного виховання молоді, а також ветеранському русі учасників Другої світової війни. У зв'язку з цим починає друкувати перші збірки власних спогадів. Так, у 1966 р. в Києві виходить друком його перша дев'яностосторінкова бібліографічна книжка «Наші весни» [14], підготовлена автором у вигляді десяти листів і присвячена комсомольцю 20-х рр. минулого століття Г.Ф. Яценку – секретареві Полтавського підпільного обкому КП(б)У, який загинув у бою з гітлерівцями 17 січня 1942 р. поблизу м. Гадяч. За цю діяльність, що навіть отримує міжнародне визнання, Василя Семеновича у 1966 р. нагороджено орденом Польської Народної Республіки «Віртуті мілітарі» («Золотий хрест») [15]. Зрештою, під час роботи в УРЕ він не тільки розширив свій освітній світогляд із різних напрямів народного господарства, яким і мене особисто згодом не раз дивував, а й «... набув практичного досвіду видавничої справи, обізнався з діяльністю книжкових поліграфічних підприємств» [16].

Як наслідок, голова Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР М. Білогуров 1 грудня 1966 р., додавши до згаданих чеснот В.С. Костенка «... ділові контакти з основною автурою суспільно-політичної літератури – науковцями суспільних наук республіки», виходить із клопотанням перед ЦК КПУ за «політичні і ділові якості» призначити його своїм першим заступником [16]. Високі професійні якості Василя Семеновича, який після виходу останнього – 17 тому УРЕ – фактично залишався без справжньої роботи, підтвердив у своєму «Висновку» і завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК КП України Шевель. Кандидатуру Василя Семеновича також активно підтримали в Москві – голова Комітету з друку при Раді Міністрів СРСР М.О. Михайлов. 7 лютого 1967 р. вийшла відповідна Постанова Політбюро ЦК КПУ за підписом першого секретаря П. Шелеста: «... прийняти пропозицію

Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР про затвердження тов. Костенка В.С. першим заступником голови Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР і членом колегії цього Комітету» [17]. Ця постанова під грифом «цілком таємно» зберігається у фондах ЦДАГО України як витяг із засідання Політбюро ЦК КПУ (протокол № 17 § 23). 8 лютого 1967 р. листом № П 17/23 вона була надіслана до Ради Міністрів УРСР, а також зацікавленим – Шевелю, Білогурову та Бажану.

Із притаманною завзятістю Василь Семенович працює і на цій високій державній посаді, що прирівнювалась до рангу першого заступника міністра. Налагоджує творчі зв'язки з побратимами Німецької Демократичної Республіки і Болгарії під час відряджень у березні [18] та грудні 1971 р. [19] За самовіддану працю 7 квітня 1970 р. згідно з постановою № 182 В.С. Костенка нагороджують ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», а 9 вересня 1971 р. вдруге відзначають орденом Трудового Червоного Прапора «... за заслуги у розвитку науки, народної освіти, культури, кінематографії, засобів масової інформації і пропаганди, охорони здоров'я, медичної промисловості, фізкультури і спорту, соцзабезпечення» [20], або, як вказано в іншому архівному документі: «... за досягнуті успіхи у виконанні завдань п'ятирічного плану» [21].

У 1972 р. з нагоди 60-річчя від дня народження В.С. Костенка Указом Президії Верховної Ради УРСР «... за заслуги у розвитку видавничої справи...» йому присвоюють почесне звання «Заслужений працівник культури УРСР» [22]. Незважаючи на пенсійний вік, Василь Семенович, сповнений сил і, головне, нових ідей та проектів, продовжує працювати на займаній посаді. Але не судилося її продовжити. Здається, що ініціатива далі не працювати разом належала безпосередньому керманичу М. Білогурову, який був ортодоксальним представником радянської партійної еліти і мав певне відношення до усунення Василя Семеновича ще з посади першого секретаря Львівського міськкому партії у 1952 р. Та й М.О. Михайлов у 1970 р. пішов уже на пенсію з посади голови Комітету з друку при Раді Міністрів СРСР. Тому на початку вересня 1972 р. Василь Семенович подає заяву «...про звільнення від обов'язків першого заступника голови Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР у зв'язку з переходом на пенсію». 7 вересня 1972 р. зав. відділу пропаганди і агітації ЦК КП України Г.Т. Орел готує «Довідку про тов. Костенка В.С.», в якій вказує, що «Рада Міністрів УРСР порушила клопотання перед Комісією по встановленню персональних пенсій при Раді Міністрів УРСР про встановлення тов. Костенку В.С. пенсії союзного значення» [23]. 13 вересня 1972 р. перший секретар ЦК КП України В. Щербицький підписує Постанову Політбюро ЦК КП України (протокол № 26 § 2-г) про звільнення В.С. Костенка «... у зв'язку з переходом на пенсію» [24]. Того ж дня вона під грифом «цілком таємно» за № П 26/2-г була відправлена до Ради Міністрів України і, як кажуть, зацікавленим – Г.Т. Орлу та Білогурову.

В.С. Костенко чимало залишив нащадкам після себе для вивчення історії та культури України. Його творча спадщина складає понад чотириста публіцистичних, довідкових і наукових статей, а ще серія оригінальних, деякою мірою біографічних книжок: «Наші весни» (К., 1966, 91 с.), «Юність полум'яних літ» (К., 1969, 159 с.), «Зірки мого життя» (К., 1998, 114 с.) та ін., що розповідають очима і, головне, розумом про «його» епоху в житті країни та місце видатних

українців у просторі 20–80-х рр. минулого століття. У цьому зв'язку в оцінці того часу мають значення й інші праці В.С. Костенка: «За активну участь комсомолу в піднесенні сільського господарства» (К., 1947, 20 с.), «Курсом партії» (К., 1981, 127 с.) та ін., що дають підстави вважати їх автора знаним українським істориком та письменником одного із успішних феноменів радянської доби під назвою – комсомол. Безумовно, всі ці праці можна вважати документальною школою виживання у надзвичайно політизовані роки в житті Вітчизни, або тест – як залишитися людиною за будь-яких обставин!

Література

1. http://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_радянська_енциклопедія.
2. Костенко В. Його глибокі карби // Костенко В. Зірки мого неба : Спогади. – К. : Задруга, 1998. – С. 97.
3. Бажан Микола Платонович // Національна академія наук України. Персональний склад. 1918–2003. – К. : Фенікс, 2003. – С. 8.
4. Архів Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. Особова справа В.С. Костенка. Лист Головного редактора Української радянської енциклопедії академіка АН УРСР М. Бажана від 21 липня 1958 р. за № ГР-К-38 до директора Полтавського педагогічного інституту тов. Семиволоса М.В., арк. 46.
5. Архів Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. Особова справа В.С. Костенка. Наказ № 60 Директора Полтавського педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка від 7.V.1958 р., арк. 47.
6. Так само. Заява Костенка В.С. 22/VII-58 р., арк. 45.
7. Так само. Витяг з наказу № 107 Директора Полтавського педагогічного інституту ім. Короленка від 21.VII.1958 р., арк. 49.
8. Костенко В. Идти на баррикады я не призываю... : интервью / Василий Костенко ; интервью брала А. Петрова // Комсомольская правда в Украине. – 1998. – 30 окт. – С. 8.
9. Костенко В. Його глибокі карби // Костенко В. Зірки мого неба : Спогади. – К. : Задруга, 1998. – С. 101.
10. ЦДАГО України, ф. 39. Інститут політичних досліджень ЦК КПУ, оп. 10. Особові справи працівників Інституту, спр. 19. Аттестат старшого научного співробітника МСН № 003427 Москва 17 юня 1960 г., арк. 129.
11. Вітчизна // Українська радянська енциклопедія. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1960. – Т. 2 (Богуслав – Волочинськ). – С. 503–505; Національне питання // Укр. рад. енцикл. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1962. – Т. 10 (находка – патріархат). – С. 14–16; Нація // Там само. – С. 23–24.
12. Костенко В.С. Нація / В. С. Костенко // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1982. – Т. 7 (мікроклін – олеум). – С. 286; Костенко В.С. Національне питання / В. С. Костенко // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1982. – Т. 7 (мікроклін – олеум). – С. 281–282; Костенко В.С. Вітчизна / В. С. Костенко // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1978. – Т. 2 (боронування – гергелі). – С. 328.
13. Вітчизна // Укр. рад. енцикл. словник. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – Т. 1 (А – калібр). – С. 317; Нація // Укр. рад. енцикл. словник. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – Т. 2 (каліграфія – португальці). – С. 493; Національне питання. – Там само. – С. 492.
14. Костенко В. Наші весни / В. Костенко. – К. : Київська фабрика друку, 1966. – 91 с.
15. ЦДАГО України, ф. 39. Інститут політичних досліджень ЦК КПУ, оп. 10. Особові справи працівників Інституту, спр. 19. Костенко Василь Семенович, арк. 138.
16. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України, оп. 62, спр. 2001. Личные дела на бывших партийных работников, освобожденных из занимаемых должностей в 1972 году (от Кор до Коч). Центральному комітету Комуністичної партії України. Голова Комітету по пресі при Раді Міністрів Української РСР М. Білогуров. 1.XII.1966 р., арк. 142.
17. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України, оп. 62, спр. 2001. Личные дела на бывших партийных работников, освобожденных из занимаемых

Випуск 35

должностей в 1972 году (от Кор до Коч). Постановва Політбюро ЦК КПУ. Протокол № 17 § 23 від 7.11.1967 р., арк. 144.

18. Там само. Срочное сообщение № 3 от 22 декабря 1971 г. об изменениях в учетных признаках номенклатурного работника Костенко Василия Семеновича, арк. 146.

19. Там само. Срочное сообщение № 10 от 22 декабря 1971 г. об изменениях в учетных признаках номенклатурного работника Костенко Василия Семеновича, арк. 147.

20. Там само. Дополнение к личному листку по учету кадров Костенко Василия Семеновича, арк. 108.

21. Там само. Срочное сообщение № 3 от 25 ноября 1971 г. об изменениях в учетных признаках номенклатурного работника Костенко Василия Семеновича, арк. 145.

22. Там само. Дополнение к личному листку по учету кадров Костенко Василия Семеновича, арк. 108.

23. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України, оп. 62, спр. 2001. Личные дела на бывших партийных работников, освобожденных из занимаемых должностей в 1972 году (от Кор до Коч). Довідка про тов. Костенка. Зав. відділом пропаганди і агітації ЦК КП України 7 вересня 1972 року, арк. 148.

24. Там само. Постановва Політбюро ЦК КП України від 13.IX.1972 р., протокол № 26 § 2-г., арк. 149.

Вергунов В.А. Научно-издательская деятельность В.С. Костенко в 1958–1972 гг.

Освещено научно-организационную и издательскую деятельность В.С. Костенко в Украинской Советской Энциклопедии (1958–1967) и Комитете по печати при Совете Министров СССР (1967–1972). Указано вклад ученого-историка в развитие отечественной библиографии и истории Украины.

Ключевые слова: энциклопедия, нация, национальный вопрос, Отчизна, культура, история, издательское дело.

Vergunov V.A. Scientific and publishing activity of V.S. Kostenko in 1958–1972. The scientific-organizational and publishing activity of V.S. Kostenko in the Ukrainian Soviet Encyclopedia (1958–1967) and the Committee for the Press Council of Ministers of the USSR (1967–1972) are observed. The contribution of the scientist-historian in the development of national bibliography and history of Ukraine is stated.

Key words: encyclopedia, the nation, the national question, Fatherland, culture, history, publishing.

Рецензент: Довжук І.В., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
10.03.2012

УДК 94(73+420):327.5 «1990/1999»

Володіна М.О.

НАТО В СИСТЕМІ ДОМІНУЮЧИХ ПРІОРИТЕТІВ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В 1990-ті РОКИ

Аналізуються основні риси зовнішньополітичної орієнтації США і Великобританії відносно НАТО в переломні для Альянсу роки. Висвітлюється роль двох країн у виробленні нової стратегічної концепції НАТО.

Ключові слова: НАТО, США, Великобританія, трансформація Альянсу, стратегічна концепція, зовнішня політика.

В 90-ті роки ХХ ст. міжнародні відносини зазнали надзвичайних трансформацій. Постбіполярний період характеризувався не тільки структурними змінами, але й кардинальними зрушеннями у викликах міжнародній безпеці на всіх рівнях, переорієнтацією зовнішньої політики провідних держав, ідеологічними змінами, а також переглядом формату функціонування міжнародних режимів та організацій. Не в останню, а можливо, у першу чергу це стосувалося НАТО - організації, яка, ймовірно, єдина мала можливість взяти на себе відповідальність за стан міжнародної безпеки у євроатлантичному регіоні.

Цьому питанню в останні роки достатньо уваги приділяють сучасні дослідники в тому числі й на Україні [1]. Ця проблема набуває дуже великої гостроти, особливо у зв'язку із змінами зовнішньополітичних орієнтирів сучасного українського керівництва. Натовська тематика не підтримується, але наукові дослідження не можуть бути припинені, тому наша стаття й присвячена такій важливій, на наш погляд, сторінці зовнішньої політики двох ведучих країн світу в 1990-ті роки.

Складний шлях реформування НАТО визначався не лише позиціями провідних держав-членів, насамперед США та Великої Британії, але змінами міжнародних умов, трансформацією викликів та ідентифікацією нових джерел небезпеки. Початок цьому поклав саміт НАТО, що відбувся 5-6 липня 1990 року у Лондоні. Головуючий на засіданні тодішній Генеральний Секретар НАТО М.Вернер підкреслив, що «...Альянс крокує від конфронтації до співпраці... Ще ніколи Європа не мала настільки реалістичної можливості подолати постійне повторення війни та миру, що отруювало її минуле...» [2]. Цей лейтмотив самміту співпадав із стратегічним баченням ситуації провідними країнами-членами НАТО, включаючи Велику Британію, яка приймала саміт. На порядку денному стояв перегляд основних засад регіональної безпеки у середовищі, яке фундаментальним чином змінилося внаслідок падіння Берлінського муру, кардинальних трансформацій у зовнішній політиці СРСР, зокрема і в американо-радянських відносинах. Завдання, що стояло перед учасниками самміту, було подвійним: з одного боку, потрібно було сформулювати нове бачення принципів безпеки в Європі; а з іншого - трансформувати саму НАТО таким чином, щоб вона була якнайкраще пристосована до таких принципів.

Розв'язання першої проблеми було знайдене у поширенні співробітництва між усіма країнами Європи, остаточному подоланні політичних розподілів та втіленні на практиці концепції неподільної безпеки - коли безпека будь-якої країни неможлива, якщо її сусіди залишаються в небезпеці. Теоретично втілення такого підходу відкривало шлях до пов'язання всієї Європи в єдиному просторі безпеки. На практиці ж воно вимагало заходів із зміцнення довіри між колишніми суперечниками, підтримки регулярних контактів між ними, а також механізму, який забезпечував би постійний діалог з питань безпеки між НАТО та європейськими країнами, які не були її членами.

Трансформація самої НАТО була націлена насамперед на зменшення питомої ваги сил передової присутності у структурі забезпечення військової безпеки, а також зменшення ролі ядерного компоненту. Натомість було запропоновано створення більш гнучких і мобільних сил з огляду на диверсифікацію джерел загроз та зменшення ймовірності великомасштабного

конфлікту. Крім того, політична складова діяльності НАТО підсилювалась, в той час як визнавалась обмеженість чисто військових заходів [3].

Всі ці важливі для НАТО зміни були зафіксовані у підсумковому документі самміту - Лондонській декларації про перетворення у Північноатлантичному Альянсі. Цим документом було ще раз підкреслено відданість США підтриманню європейської безпеки у нових умовах - положення, яке якнайповніше відповідало довгостроковим інтересам та стратегічному баченню США та Великої Британії. Окрім іншого, Декларація зафіксувала готовність НАТО до діалогу із СРСР та країнами Східної Європи, до співпраці із Організацією Варшавського договору, до встановлення нових стандартів відкритості у Європі - все це разом свідчило про кардинальну зміну геополітичного стану речей на континенті [4].

Країни-члени Альянсу взяли курс на ухвалення нової військової стратегії, що передбачає перехід від «оборони на передових рубежах» до скорочення присутності сил на перших кордонах, а також внесення змін в доктрину «гнучкого реагування», які відображали б зменшення опори на ядерну зброю.

У Лондоні склався консенсус по наступних напрямках обмеження військової діяльності:

- розгортання на кордонах менш численних регулярних сил;
- поступове зниження боєготовності своїх частин, скорочення вимог по бойовій підготовці і кількості навчань;
- встановлення по можливості найнижчого і стабільного рівня ядерних сил, необхідного для гарантованого запобігання війні;
- у більшій мірі, ніж раніше, була зроблена ставка на здібність у разі потреби до нарощування озброєних сил, а не на постійну підтримку їх чисельності на високому рівні [5].

Тенденції, закладені стрімкими процесами політичної трансформації у Східній Європі, стрімко розвивалися у 1990-1991 роках. Разом з ними так само швидко змінювалася НАТО, у відповідності до принципів, закладених на Лондонському саміті. Вже в листопаді 1990 року було підписано Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСС) - документ, який переводив у практичну площину плани із зміцнення заходів довіри та зменшення рівня протистояння в Європі. 1990 року було також прийнято Спільну декларацію держав-членів НАТО та ОВД, - документ, який відкрив принципово нові можливості для співпраці в Європі - а також Паризьку хартію для нової Європи. Ці події стали фінальними акордами ери біполярного протистояння, визначивши разом з тим дух та напрямки розвитку нових міжнародних відносин в Європі.

Наступний важливий етап реформування НАТО відбувся вже за умов фактичного розпаду СРСР - у листопаді 1991 року. В Римі було проведено саміт НАТО, на якому було узгоджено нову Стратегічну концепцію Альянсу, яка відбила всі ті зрушення, що відбулися у стратегічному стані в Європі та баченні НАТО свого місця в ній [6].

Декларація Римської сесії Ради НАТО 1991 р. сформулювала нову стратегічну концепцію Альянсу, яка передбачала активізацію ролі НАТО у врегулюванні конфліктів не лише в Європі, а й за її межами в разі загрози безпеці континенту, формування власне європейської системи безпеки та оборони (ЄСБО) в межах Альянсу, створення Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС)

з метою налагодження взаємин з країнами ЦСЄ. Отже, з аналізу її стратегічного контексту можна зробити два висновки. По-перше, нові умови не змінюють мети або функцій Північноатлантичного альянсу в плані безпеки, а скоріше підкреслює їхню незмінну обґрунтованість. По-друге, зміна обстановки породжує нові сприятливі можливості, що дозволяють НАТО виробляти свою стратегію в рамках широкого підходу до проблеми безпеки [7].

Основна мета блоку, згідно з новою стратегічною концепцією полягає в захисті безпеки всіх його членів політичними й військовими засобами. Ця мета блоку залишається незмінною. НАТО персоніфікує трансатлантичний зв'язок, за допомогою якого безпека Північної Америки сполучена з безпекою Європи. Безпека для всіх членів блоку неподільна. Засоби, за допомогою яких проводиться політика в галузі безпеки, будуть і надалі містити в собі військові можливості, достатні для запобігання війни й забезпечення оборони, а також політичні зусилля в інтересах діалогу з іншими країнами й пошук шляхів співробітництва в сфері європейської безпеки.

Основну мету НАТО досягає шляхом вирішення наступних завдань:

1. Забезпечення розвитку демократичних інститутів і мирне врегулювання спорів.
2. Виступає як трансатлантичний форум для консультацій союзників з будь-яких питань, включаючи можливі події, що створюють ризик для безпеки його членів.
3. Стримує й захищає від загрози агресії проти будь-якої держави-учасника.
4. Зберігає стратегічну рівновагу в Європі [8].

Інші європейські інститути (ЄС, ЗЕС, НБСЄ) також грають у цих галузях свою роль. Однак чисельність членів НАТО і її можливості дозволяють блоку займати особливе положення, пов'язане з тим, що він може виконувати всі ключові функції в плані безпеки. Північноатлантичний альянс прагне до створення міцного світового порядку в Європі як через політичні, так і через військові засоби. Цей підхід залишається основою політики НАТО в галузі безпеки. Новим є те, що можливостей досягнення цілей блоку через політичні засоби сьогодні стало більше, ніж деколи раніше. Широкий підхід до проблеми безпеки знайшов своє відбиття в трьох взаємно зміцнювальних елементах політики союзників в галузі безпеки: діалог, співробітництво й збереження колективних оборонних можливостей [9].

НАТО виходить із того, що не вважає себе противником будь-кого. Жодного зі своїх озброєнь блок не буде використовувати з метою самооборони. Союзники мають намір зберігати військову міць, достатню для того, щоб переконати будь-якого потенційного агресора, що застосування сили проти одного з союзників буде зустрінено колективними діями всіх членів блоку, що ризик, сполучений з розв'язанням конфлікту, перевищить будь-які прогнозовані вигоди. Виходячи з цього, сили союзників повинні бути здатні зупинити агресора на далеких кордонах, відновити територіальну цілісність держав-членів блоку, змусити агресора припинити наступ й відвести свої війська. Безпека союзників неподільна: напад на одного з них є нападом на всіх.

Присутність звичайних і ядерних сил США в Європі як і раніше має життєве значення для європейської безпеки, що нерозривно пов'язано з безпекою Північної Америки. Уособленням колективного характеру оборони НАТО служать практичні механізми, засновані на інтегрованій військовій структурі, характерними рисами якої є колективне планування сил, багатонаціональні формування і їхнє розміщення за межами національних територій, перекидання підкріплень, загальні стандарти в оснащенні, підготовці й забезпеченні військ, спільні навчання й співробітництво в сферах інфраструктури й озброєнь.

Блок має намір зберігати в майбутньому виправдане сполучення ядерних і звичайних сил у Європі, хоча й на істотно зниженому рівні. Звичайні сили сприяють запобіганню війни. Однак вони не в змозі повністю вирішити це завдання. Тому ядерні озброєння додають унікальний внесок, роблять ризик будь-якої агресії неприйнятним [10].

Союзники вважають, що там, де доречно, треба відійти від концепції оборони на перших кордонах і видозмінити принцип «гнучкого реагування» з урахуванням меншої залежності від ядерної зброї. У зв'язку з цим допускається істотна зміна завдань збройних сил союзників та їхніх дислокацій.

Основна роль збройних сил НАТО - гарантувати безпеку й територіальну цілісність держав-учасників. Сама по собі ця роль залишається незмінною. Однак, беручи до уваги нові військово-політичну умови, коли глобальна загроза змінилася різноманітними й такими, що мають різну спрямованість, джерелами небезпеки, збройні сили блоку мають виконувати різні функції в умовах миру, кризи й війни. Роль збройних сил в умовах миру полягає в тому, щоб нейтралізувати джерела загрози для членів блоку. Для цього передбачається їхня участь у перевірці виконання угод з контролю над озброєннями, підвищенні передбачуваності військової діяльності, внесок у глобальну стабільність шляхом виділення своїх сил для місії ООН. У випадку виникнення кризових ситуацій, збройні сили НАТО можуть підкріплювати політичні дії в рамках широкого підходу до безпеки. З метою подолання криз, їхнього мирного врегулювання збройні сили повинні мати можливості для своєчасних відповідей, стримування дій, спрямованих проти кожного із союзників, а у випадку агресії - відбивати її, відновлювати територіальну цілісність держав-учасниць. Сьогодні всеохоплююча війна в Європі стала малоімовірною, однак її не можна повністю виключати. Тому збройні сили НАТО зобов'язані забезпечувати гарантії на випадок потенційної загрози на рівні, необхідному для запобігання будь-якого масштабу війни. Звідси випливає необхідність збереження вищезгаданих можливостей і відповідного сполучення звичайних й ядерних сил.

Чисельність, готовність і дислокація збройних сил союзників будуть і надалі відбивати їх оборонний характер і змінюватися відповідно до нових стратегічних умов. Це означає, що в цей час загальна чисельність сил союзників й їхня боєздатність будуть знижені [11]. Планована структурна реорганізація угруповання військ НАТО торкнеться всіх європейських театрів воєнних дій. Об'єднані збройні сили блоку будуть містити в собі три компоненти: головні оборонні сили, сили швидкого розгортання (СШР) і війська посилення [12].

Головні оборонні сили НАТО - основний елемент нової структури, наведені 16 дивізіями, об'єднаними в сім багатонаціональних корпусів, у тому числі один під американським командуванням.

Принципово новим елементом структури збройних сил блоку стали, з огляду на попередні концепції, сили швидкого розгортання. Вони призначаються для використання як на Європейському континенті, так і за його межами у випадку виникнення криз і локальних конфліктів, що мають загрозу для безпеки союзників. Структура цих сил дозволяє нарощувати їхні можливості у короткий термін шляхом перекидання підкріплень, мобілізації резервів або зосередження військ у нових районах дислокації. Що стосується військ посилення, то їхній кількісний склад визначається в кожному конкретному випадку окремо залежно від характеру й масштабу конфлікту.

Нова стратегічна концепція НАТО, датована 1991 роком, склала основу для подальшого розвитку оборонної політики блоку, концепцій його діяльності, способів використання його звичайних та ядерних сил, механізмів планування колективної оборони [13].

У 1990-1992 роках почалася реорганізація військових структур Північноатлантичного союзу з тим, щоб пристосувати їх до нових задач, пов'язаних з реалізацією антикризової стратегії. Особи, відповідальні за ухвалення рішень в НАТО, вважали, що загальна чисельність об'єднаних озброєних сил союзу може бути знижена, а ядерні озброєння скорочені. Одночасно передбачалося підвищити мобільність збройних сил, удосконалити системи командування, контролю, зв'язку і розвідки, інфраструктуру і матеріально-технічне оснащення з урахуванням нових задач антикризового врегулювання. Протягом перших шести років 1990-х років військові витрати союзників по НАТО скоротилися на 22%; чисельність військового персоналу скоротилася на 24%; звичних озброєнь - на 36,6%; що стосується ядерних озброєнь, то з 1991 р. по 1993 р. НАТО їх скоротила на 80% [14].

Були зроблені значні скорочення чисельності військ, що знаходяться в стані високої бойової готовності. Збройні сили також були відведені від старих меж протистояння і передислоковані: наприклад, збройні сили США в Європі піддалися скороченню на 2/3, а велика частина союзних військ, раніше розміщених в Німеччині, тепер залишила цю країну. Було ухвалене рішення про удосконалення командної структури - кількість командувань скорочується з 60 до 25. У січні 1994 р. була схвалена концепція Багатонаціональних оперативних сил (БОС), що передбачала можливість формування коаліційних сил для проведення операцій з участю країн НАТО, ЗЄС, а також держав, що не є членами цих союзів [15].

У грудні 1993 року відбулося засідання Ради НАТО в Брюсселі. Саме тут міністри іноземних справ поставили питання про практичне розширення Північноатлантичного Союзу шляхом створення системи безпеки для всієї Європи [16]. 10-11 січня 1994 року в Брюсселі відбулася чергова зустріч голів держав-членів НАТО. На Брюссельському самміті була підтверджена відкритість Альянсу для членства інших європейських держав, які спроможні втілювати в життя принципи Вашингтонського договору і робити свій внесок у безпеку північноатлантичного регіону [17]. Для запобігання деградації Альянсу в умовах

відсутності масштабної зовнішньої загрози й незалежної від США оборонної інтеграції європейських країн було задіяно кілька механізмів: Багатонаціональні об'єднані оперативно-тактичні сили (БООТС), Партнерство заради миру (ПЗМ) і розширення НАТО (спочатку на рівні принципової можливості). Центральне питання зустрічі було щодо ратифікації програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ). На практиці «Партнерство заради миру» дає можливість НАТО і країнам-партнерам працювати за спільними військовими стандартами і процедурами [18].

У грудні 1994 року міністри іноземних справ НАТО зібралися в Брюсселі з ініціативи США і затвердили двоетапну програму на 1995 рік. Згідно з цією програмою було відкрито питання про розширення НАТО. Протягом 1995 року союзники проводили аналіз питань «чому» і «як» щодо майбутнього прийому нових членів у Північноатлантичний Союз. Адміністрація США вбачала розширення НАТО на Схід як основну рушійну силу для будівництва нової системи безпеки в Європі. Збільшення кількості членів Альянсу було покликано забезпечити стабільність в Центральній Європі, полегшити можливості для укріплення європейської єдності і консолідації демократії у Східному напрямку [19].

Мадридський саміт НАТО, що відбувся 8-9 липня 1997 року, можливо, був не найбільш важливим етапом трансформації НАТО, але він безпосередньо стосувався майбутнього відносин із Україною та, внаслідок цього, позначав нове бачення Альянсом своєї східної стратегії [20]. Підписана у Мадриді Хартія про особливе партнерство між НАТО та Україною відкрила новий етап побудови відносин Альянсу із країнами пострадянського простору. Для деяких з них завершенням цього процесу був вступ до НАТО, для інших - різноманітні форми партнерства та особливих відносин. В будь-якому випадку, ці кроки трансформували середовище безпеки в Європі. Співпраця США та Великої Британії в цьому напрямі зберігала високий ступінь активності та узгодженості [21].

На Мадридському самміті, в кінці складного процесу обговорення та інтенсивного індивідуального діалогу із зацікавленими країнами-партнерами, глави держав та урядів членів Альянсу запросили Польщу, Угорщину та Чеську Республіку розпочати переговори про вступ до НАТО. Це запрошення дало початок так званій першій «хвилі» розширення НАТО після закінчення «холодної війни».

Два найбільш очевидні мотиви її ініціації - це виключення пошуку Німеччиною нових, альтернативних трансатлантичним, механізмів забезпечення її безпеки, і недопущення виникнення у Європі відмінних від НАТО міжнаціональних інтегрованих військових структур - підтримка «натоцентричності» європейської системи безпеки - що вимагало від Альянсу розширення членства, причому розширення відкритого, такого що сприймалося б як процес, а не подія. Не дивлячись на те, що інтенсивний політичний діалог з проблем членства відбувався і з багатьма іншими країнами на Мадридському самміті 1997 року, запрошення приєднатись отримали тільки Польща, Угорщина та Чехія [22].

Закінчення «холодної війни» обумовило перед Лондоном потребу концептуальних змін і рішучих політичних дій. Важливим був не лише чинник

швидкого реагування на зовнішньополітичні революційні трансформування, а й перегляд змісту зовнішньополітичної взаємодії у сферах міжнародного середовища. Умовний розподіл галузей переважної взаємодії - економічне та соціальне співробітництво було зосереджено на СЕС, а співробітництво в галузі безпеки відбувалося в контексті НАТО, - мав зазнати суттєвого коригування [23].

Їхній подальший розвиток в рамках НАТО був пожвавлений протягом косовської кризи, коли уряд Тоні Блера виявив агресивно-войовничий настрій. Саме Британія виступила одним з ініціаторів силового розв'язання конфлікту та одним з принципових прихильників (разом зі США) рішення Генерального секретаря НАТО від 23 березня 1999 року розпочати воєнну операцію проти колишньої Югославії без ухвали Ради безпеки ООН, що було продемонстровано під час зустрічей міністрів закордонних справ в Рамбуйє та Парижі в лютому-березні 1999 року. Британія увесь час протистояла пропозиціям щодо призупинення бомбардувань, виступила рішучим прихильником ідеї наземної воєнної операції сил НАТО в разі невдачі повітряних ударів. Британія безкомпромісно наполягала на продовженні інтенсивних повітряних бомбардувань разом з наземними атаками до остаточної перемоги НАТО, не приймаючи ніяких половинчастих угод та домовленостей. Вона наполягала на цьому навіть наприкінці травня - початку червня 1999 року, коли з'явилися ознаки врегулювання кризи дипломатичними зусиллями. Через те разом зі Сполученими Штатами вона була визнана так званим «лідером агресивності», що вирізняло її навіть з-посеред союзників з Альянсу [24]. На квітневому самміті у Вашингтоні, присвяченому 50-й річниці заснування НАТО, Велика Британія разом із США виступила прихильником запровадження ембарго на енергоносії колишній Югославії. У вересні 1999 року на самміті міністрів закордонних справ країн ЄС рішення про зняття ембарго на повітряний транспорт з Югославії не було прийнято знов-таки через заперечення Британії (і Данії). Таким чином, «особливі відносини» із США набули певної ескалації і означили суттєвий крок в подальшому розвитку [25].

У новітній системі міжнародних відносин, в умовах постбіполярності «особливі відносини» із Сполученими Штатами набули якісно іншої ролі. Слід ще раз підкреслити, що після закінчення «холодної війни» комплекс нових європейських проблем та кризових ситуацій в колишніх країнах соціалістичного блоку, процес поширення Альянсу на схід зумовили переміщення «центру тяжіння» НАТО з Америки до Європи. З остаточним перетворенням Західної Європи на першорядну сферу міжнародного середовища Великої Британії, англо-американські «особливі відносини» набувають для офіційного Вашингтона вагомого значення для дипломатичного впливу на подальший розвиток НАТО, а точніше - регулювання цього розвитку. Крім того, в американських офіційних колах існує побоювання щодо послаблення Альянсу і навіть його розпаду через ненавмисні інтеграційні зусилля євроентузіастів. Британія стала не лише своєрідним «мостом» Сполучених Штатів до Європи, а їхнім найважливішим форпостом на континенті для підтримки і подальшого впровадження свого впливу, а також виправдання американських агресивних акцій і надання їм «союзницького» характеру. Отже, «особливі відносини» Великої Британії та Сполучених Штатів залишаються одним з винятково важливих

зовнішньополітичних напрямків для обох країн і відіграють домінуючу роль у світовій політиці загалом [26].

На Вашингтонському саміті в квітні 1999 року Держави - члени НАТО ухвалили стратегію реагування Альянсу, яка вказуватиме шлях майбутнього політичного і військового розвитку на виклики і можливості ХХІ століття.

Література

1. Пік С.М. США - Велика Британія: «особливі відносини» / С.М.Пік. - К., 2006; Крушинський В.Ю. Британська Європа чи європейська Британія / В.Ю.Крушинський. - К., 2003; Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство / Н.Л.Яковенко. - К., 2003; Миронова М.А. Роль Конгресу США в еволюції трансатлантичного співробітництва / М.А.Миронова // Актуальні проблеми міжнародних відносин. - К., 2002. - Вип.34; Кандуба Т.Ю. Атлантизм в зовнішній політиці урядів Тоні Блера / Т.Ю.Кандуба: дисс. канд. іст. наук 07.00.02 - всесвітня історія. - Донецьк, 2010 та ін.
2. Манфред Вернер. Трансформована НАТО: значення Римського Саміту: Доступно з: http://www.nato.int/cps/en/natolive/news_64790.htm
3. Данилов Д.А. Эволюция НАТО в контексте европейской системы безопасности / Д.А.Данилов - С.627.
4. The Alliance's New Strategic Concept. - November, 1991. - P.23.
5. Brown M. Minimalist NATO. A Wise Alliance Knows When to Refrench / M.Brown // Foreign Affairs. - May-June 1999. - P.205.
6. The Alliance's New Strategic Concept. - November, 1991.
7. Ibidem; Путівник до саміту НАТО у Вашингтоні. 23-25 квітня 1999 року. - Брюссель. - С.64.
8. Ibidem; Справочник НАТО. - Брюссель, 2006. - С.19, 20, 21.
9. Володіна М.О. Стратегічні концепції НАТО 1991 і 1999 рр. Трансформація ролі Альянсу / М.О.Володіна // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. - Вип.74. - Ч.1. - К., 2008. - С.101.
10. Справочник НАТО. - С.75-76; Арбатов А. Распространение ядерного оружия: Новые угрозы, новые расширения / А.Арбатов // Ежегодник СИПРИ 2004. - М., 2005. - С.868.
11. Documentation // NATO Review. - Spring / Summer. - 2000. - Vol.48. - P.Д16.
12. Путівник до саміту НАТО у Вашингтоні. - С.69.
13. Див.: Нова стратегічна концепція Північноатлантичного союзу. - Брюссель, 1991.
14. Справочник НАТО. 1998-1999 // NATO Office of Information and Press. - Brussels, 1998. - P.77.
15. Путівник до Саміту НАТО у Вашингтоні. 23-25 квітня 1999 року. - С.69.
16. Спеціальне засідання Північноатлантичної Ради НАТО. Доступно з: <http://www.fas.org/man/NATO/offdocs/us93/dos93022.txt>.
17. Выступление госсекретаря США У.Кристофера на заседании Североатлантического Совета в Брюсселе 1 декабря 1994 г. // Доступно с: <http://www.fas.org/man/nato/offdocs/us94/dos941201/txt>.
18. Там само.
19. Див.: United States Security Strategy for Europe and NATO. - Washington, 1995 // Доступно з: http://www.fas.org/man/nato/offdocs/us_95/ssen.html.
20. Там само; Путівник до саміту НАТО у Вашингтоні. - С.64.
21. Пік С.М. Вказ. Праця. - С.196-197.
22. Див.: Клинтон Б. Моя жизнь / Б.Клинтон. - С.852; Madrid Declaration on Euro-Atlantic Security and Cooperation // NATO Press Release M-1(97)81. - Madrid, 8 July 1997. - Paragraph 8; Крапивин А.В. Трансформация глобальных структур безопасности и Украина / А.В.Крапивин. - Донецк-Луганск, 2006. - С.193.
23. Великобритания: Эпоха реформ. - С.487, 492.

24. Кандуба Т.Ю. Атлантизм в зовнішній політиці урядів Тоні Блера. Дис. канд. іст. наук. Спец. 07.00.02 - всесвітня історія. - Донецьк, ДонНУ, 2010. - С.99-100.

25. История международных отношений / Колл. Авт.; под ред. Г.В.Каменской и др. - М., 2007. - С.626; Яковенко Н.Л. Вказ праця. - С.134-135.

26. Пик С.М. США – Велика Британія: «особливі відносини» / С.М.Пик. – С.199-203.

Володина М.О. НАТО в системе доминирующих приоритетов внешней политики США и Великобритании в 1990-е годы.

Анализируются основные черты внешнеполитической ориентации США и Великобритании в отношении НАТО в переломные для Альянса годы. Освещается роль двух стран в выработке новой стратегической концепции НАТО.

Ключевые слова: НАТО, США, Великобритания, трансформация Альянса, стратегическая концепция, внешняя политика.

Volodina M.O. NATO in the prevailing foreign policy priorities of the United States and Britain in the 1990s.

Analyzes the main features of the foreign policy orientation of the U.S. and the UK with regard to NATO in the crucial years for the Alliance. Highlights the role of the two countries in the development of the new strategic concept of NATO.

Keywords: NATO, the U.S., the UK, the transformation of the Alliance Strategic Concept, foreign policy.

Рецензент: **Добров П.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
21.03.2012

УДК 930 (477) «1948/1992»

Гарнагіна С.О.

**ПРИВАТНЕ ЛИСТУВАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ЕКЗИЛЬНОГО ЦЕНТРУ УНР (1948 – 1992 рр.)**

Проаналізовано та класифіковано джерела приватного листування з історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР у 1948 – 1992 рр.

Ключові слова: екзильний центр УНР, міжнародна діяльність, приватне листування, листи, особисте листування.

З розвитком еміграційного руху та виходом екзильного уряду на чужину особливого значення у спілкуванні діячів екзильного центру Української Народної Республіки приватне листування. В листах обговорювалися різні актуальні питання того часу, з'ясовувалося становище екзильний осередків УНР, становище та проблеми УРСР, висувалися різні прохання й побажання, висловлювалися власні враження.

Листи, як історичне джерело, мають свою специфіку, про це згадують відомі джерелознавці І. Войцехівська та В. Ляхоцький: «специфіка листів полягає, по-перше, в яскравому в яскравому прояві суб'єктивного сприяння подій, що вимагає наукового критичного відношення до цього джерела; по-друге, кожна епоха і кожний період історії наклали відбиток не тільки на зміни, але й на форму листів» [1].

В різні роки приватне листування досліджували Т.Радзієвська [2], К.Ленець [2], Н.Журавльова [3], М.Коцюбинська [4], В.Кузьменко [5] та ін. Публікацію

такого виду історичних джерел з історії діяльності екзильного центру УНР, як листи, практично не здійснено. Велика кількість документів залишається на введеною до наукового обігу і недоступною історикам для використання в наукових дослідженнях. Тому не випадково, що в монографіях та літературі з даної тематики матеріали особистого листування провідних діячів екзильного уряду використанні дуже обмежено. Ми знаходимо посилання на листи в роботах С. Бандери «Слово – до Українських націоналістів-революціонерів за кордоном», Д. Будкова «Слово правди про Україну. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави. 1917–1923 рр.», І. Кедрина «Життя – події – люди: Спомини і коментарі» [6].

Мета даної статті – проаналізувати приватні листи політичних та громадських діячів, які пов’язані з міжнародною діяльністю Державного центру УНР в екзилі у 1948 – 1992 рр.

Стан збереження всіх особових листів – задовільний, в деяких оригіналах – текст втрачає чіткість, багато листів порваних, а є й такі, де не вистачає сторінок та аркушів. Треба також зазначити, що велика кількість даних джерел була втрачена, про це свідчить велика кількість посилань на листи, яких немає в фондах архівів.

В листах діячів державного центру УНР можна виявити тематичні групи, в яких простежуються такі мотиви: 1) всебічна характеристика історичних подій і діяльності ДЦ УНР в екзилі, 2) характеристика ставлення до подій в УРСР та Радянському союзу взагалі; 3) характеристика міжнародних відносин та діяльності міжнародних організацій; 4) вітальні та співчувальні листи.

Зазначимо, що дана класифікація листів є умовною, тому що в багатьох листах можна знайти відображення всіх тематичних ознак, але все ж таки одна з них превалює над іншими. Але треба відмітити, що є й такі листи, що в своїй назві характеризують сутність змісту, що дуже полегшує відношення того чи іншого джерела до певної тематичної групи.

Таблиця 1

Загальна кількість листів, в яких діячі екзильного центру були адресатами або авторами, за видовими групами

Вид листів	Кількість відправлених	Кількість отриманих
Описуючі історичні та міжнародні події	54	86
Описуючі ставлення до УРСР та СРСР	72	68
Містять характеристику міжнародних відносин та міжнародних організацій	91	104
Вітальні та співчувальні листи	185	219

До першої тематичної групи відносимо такі листи, які всебічно характеризували історичні події та діяльність ДЦ УНР в екзилі. В них діячі екзильного уряду розповідали, інформували або розмірковували про хід історії та проблеми того дня. Деякі з діячів в своїх листах намагалися радитися про стан світових подій та про окремих історичних діячів.

Дані листи як історичне джерело характеризуються переказом подій, які відбуваються в світі, а також власним ставленням автора до подій та наданням їм оцінок. Тому вони потребують досить критичного осмислення.

Дуже гарно ілюструє цей вид листів лист С. Фіголя до О. Середи від 25 травня 1948 р., який був написаний з приводу голоду в різних країнах світу. В цьому листі описується перебіг подій у 1921 – 1923 рр. та 1946 р. дається характеристика проблем того періоду, вказуються спільності та відмінності у розвитку країн «поневолених Росією», а також С. Фіголь дав свою оцінку цим подіям, та намагався сформулювати розвиток ходу історії після 1946 р. Постійний діяч екзильного центру УНР висловив думку, що «після Другої світової війни розвиток голоду – закономірний процес, який мав виникнути раніше, чи пізніше. Дуже шкода, що від нього більше постраждали аграрні країни, які увесь свій дохід мають саме від врожаїв» [7].

Таким чином, у листі відображено ситуацію яка склалася у світі у 1946 – 1948 рр., визначені труднощі з якими стикалися громадяни та керівництво країн, які зазнали голоду. Також цей документ дозволяє виявити погляди та з'ясувати власну думку С. Фіголя на низку актуальних тогочасних подій, проблем та варіанти їх розв'язання.

1948 р. датований лист А. Лівницького до Української соціально-демократичної партії, який мав назву «Сучасна українська еміграція та її завдання» [8]. Треба відзначити, що цей лист був надісланий під псевдонімом О. Ряст. В листі наголошувалось: «передусім треба згуртуватися всім навколо уряду УНР та також послідовно проводити маніфестацію своїх вимог перед міжнародною громадськістю, шукати прихильників української незалежності в кожній країні, проводити наукову працю на міжнародному рівні, брати участь у європейському пресовому та літературному житті, а також проводити публічні лекції, дискусії». У листі містився заклик емігрантів до вивчення мов, долання традиційного «безязиччя», опрацювання перекладів найкращих взірців європейської літератури. А. Лівницький в цьому листі визнавав значно більші успіхи на цих теренах російської еміграції.

Після реорганізації ДЦ УНР у 1948 р. з'являється велика кількість листів, які містили в собі опис подій II Світової війни та її вплив на світовий розвиток.

Є листи, в яких не характеризувалися політичні події, але висловлювалася підтримка екзильного уряду УНР, діяльності його керівників. В одному з таких листів діяча німецького представництва УНР в екзилі Р. Шульнца А. Левицькому, датованого 1949 р. висловлено сердечне вітання борцям за незалежність та соборність України і побажання, щоб «реорганізований державний центр став головним осередком скупчення українських емігрантів» [9].

Керівник Міністерства закордонних справ в 1949 р. С. Довгаль писав у своєму листі: «Досягнення в справі налагодження систематичного листування з багатьма українськими та іноземними діячами є значними, ми іноді уривки з цих листів подаємо в пресі, особливо думки чужинців, які шляхом листування відкривають для себе новий світ – Україну, а свої діячі довідуються про цікаві для них деталі та різні факти політичного, культурного чи іншого значення. Міністерство інформує й про справи визвольної політики, коли поширити таку роботу, то вона відіграє ще більшу роль в інформуванні українських і чужинецьких діячів» [10].

В 1952 р. І. Мазепа надіслав листа до С. Витвицького, в якому описував свою участь у великій прес-конференції для іноземної преси у вересні 1951 р. Він також

повідомляв, що інформацію про Державний центр УНР в екзилі крім чисельної іноземної преси передало і радіо Баварії. І. Мазепа у листі наголошував, що в квітні 1952 р. М. Лівичкий на чолі делегації українських журналістів, яка складалася з 14 осіб, взяв участь в Конгресі вільних журналістів у Берліні. В серпні 1952 р. представники Ресорту виступили на великій українській маніфестації з приводу річниці голоду в Україні, а текст його промови був вміщений у німецькому журналі «Україна в минулому і сучасному» в номері за квітень-грудень 1952 р. [11].

Лист М. Плав'юка, датований 21 квітня 1989 р. показує працю екзильного центру по відношенню до УРСР. В цьому листі він розкривав методику використання політично-пропагандистського та інформаційного тиску з боку Державного центру УНР на органи влади СРСР «з метою нових поступок українському народу на Батьківщині» [12]. Автор листа вказував, що одним з основних елементів тиску на СРСР була концепція «демократичної Української Народної Республіки та вільної коаліції партій Української Національної Ради» на протигагу уряду УРСР. Державний центр УНР в екзилі домагався більшої свободи для національно-культурного розвитку українського народу в СРСР, підвищення рівня життя населення Радянської України, а також здобуття нових формальних і фактичних атрибутів «державності» УРСР та наповнення вже існуючих реальним змістом [13].

Листи даної тематичної групи – всебічна характеристика історичних подій і діяльності ДЦ УНР в екзилі – дозволяють познайомитися з важливими історичними і політичними подіями, що відбувалися по всьому світу, виявити точку зору автора листа на них, з'ясувати його погляд на вирішення й розвиток окремих тогочасних проблем та прослідкувати зміни у міжнародній діяльності екзильного центру УНР у зв'язку з нагальною політичною ситуацією в світі.

Разом із тим, дані джерела містять факти, які автор листа бачив сам або дізнався про них від інших, тому інформація в листах не завжди достовірно відображає розвиток подій. Також слід пам'ятати, що такі судження є чисто суб'єктивним відбиттям політичних переконань окремого індивіда і не можуть бути прийняті як небезпечна істина.

До другої тематичної групи відносяться такі листи що характеризують ставлення до подій в УРСР та Радянському союзі взагалі. Характерною рисою листів даної тематичної групи є відображення в них «критичного аналізу» діяльності керівництва УРСР та СРСР, а також багатьох інших країн світу. Найчастіше необізнаність автора зо всіма факторами призводила до неправильної оцінки подій та явищ і досить войовничого висловлювання власної думки. Проте джерелознавча цінність даних листів полягає саме у відображенні в них політичних поглядів авторів, що надає можливість досліднику досить об'єктивно проаналізувати тогочасні події і виявити ідеологічні розходження серед країн та політичних діячів.

В листі С. Барана до А. Ніковського, датованого 23 квітня 1948 р., висловлена точка зору стосовно ставлення радянських політиків до українського народу та про розвиток УРСР після Другої світової війни, зазначено, «все, що відбувається на етнічній території України схоже на добровільне зниження українців, які під час Другої світової війни були головними борцями за свободу та чисте небо над головами.... Радянське керівництво не повинно нав'язувати свою волю, мову та

спосіб життя нам – українцям!». С. Баран висловлював свої думки стосовно введення п'ятирічок та подальшого розвитку економіки в країні, він також робив зауваження, що «якщо і надалі Україна буде виконувати роль економічного придатку СРСР, то боротися за незалежність та свободу українцям буде набагато легше! Усі наші невдоволення можна буде підкріпляти державними документами: статистичними даними, принизливими законами та наказами тощо. А це значно полегшить та урізноманітнить наші справи на міжнародному рівні! І ми зможемо довести справи визволення України до кінцевої точки» [14].

Отже, листи даної тематичної групи висвітлюють взаємостосунки діячів екзильного уряду УНР та населення УРСР; висвітлюють ідеологічні напрямлення українських емігрантів. Але для об'єктивного вивчення тогочасних подій дана група листів потребує ретельного аналізу кожного факту, викладеного в листуванні еміграційних урядовців.

До третьої тематичної групи відносяться листи, які характеризують міжнародні відносини та світову політику. В таких листах ми знаходимо характеристику діяльності міжнародних організацій, зокрема про їх відношення до СРСР та УРСР. В цих листах зустрічається характеристика збройних міжнародних конфліктів, різноманітних війн.

Часто названі листи адресувалися не одній особі, а групі або навіть організаціям. Також зустрічаються відкриті листи до міжнародних організацій та владних осіб різних держав.

В. Прокопович в листі до С. Витвицького від 28 серпня 1958 р. дає свою оцінку міжнародній ситуації під час холодної війни між СРСР та США. У листі він описує, що розуміє важкість та неоднозначність поведінки «світових керівників», а також дає свою негативну оцінку такому розвитку світової політики: «Як далі жити??? Як захистити Україну від цього загарбнення та від радянських небіжників? Америка, яка з повагою відноситься до будь-якої людини та виказує нам постійну підтримку, будь-то матеріальну, моральну ... А радянська влада намагається зробити з усіх жителів машини та роботів, для здовolenня власних забаганок, а на людину їм все одно!». У цьому ж листі В. Прокопович подав приблизний план діяльності Ресорту зовнішніх зв'язків на 1959 – 1962 рр. та проект відкритого листа до Організації Об'єднаних Націй з проханням втрутитися у безвладдя та свавілля керівників СРСР [15].

Міжнародні питання у своєму листуванні обговорював й Д. Андрієвський. У квітні 1950 р. він надіслав листа до П. Рабате, в якому розповідав про проведення наради з представниками політичних сил та журналістами країн Східної Європи, зокрема, Болгарії, Естонії, Югославії. Він розповів, що за результатами цих нарад була організована прес-конференція для іноземних ЗМІ, присвячена планам відновлення незалежної демократичної України та її наступному входженню до Об'єднаної Європи.

В грудні 1952 р. від імені ДЦ УНР в екзилі було вислано лист до Ватикану в зв'язку з пастирським листом Папи Пія XII під назвою «До народів Росії», в якому на основі історичних фактів надано роз'яснення щодо відмінностей між російськими та українськими народами [16].

Також багато листів даної тематичної групи присвячені міжнародній проблемі післявоєнного часу - холодної війни. Дуже цікавим є те, що багато хто з

екзильний діячів підтримують США у цій боротьбі, але в жодному листі не виказується спроби допомоги одній чи іншій стороні.

Таким чином, у цих листах дослідник може знайти характеристику політичної та міжнародної ситуації у різні періоди, дізнатися думку авторів листів про ту чи іншу проблему, а також ознайомитися з шляхами, які пропанували діячі екзильного уряду для виходу з міжнародних криз.

До четвертої тематичної групи відносяться привітальні та співчувальні листи. Ця група представлена найбільшою кількістю листів. Слід зазначити, що діячі ДЦ УНР відправляли данні листи не тільки один одному, але й високо посадовцям різних країн Європи та Америки, а також УРСР. Характерною ознакою цих листів було те, що майже 80% усіх листів написані за певним шаблоном та на спеціальній бланках, з вказівкою повних реквізитів екзильного уряду УНР.

Таким чином, приватне листування діячів екзильного уряду є цінним джерелом, оскільки це одне з небагатьох джерел, яке відображає істинні думки авторів листів, їхні тогочасні міркування й ідеологічні переконання, в них зображено розмовну мову й передано їхні почуття, що дозволяє скласти психологічну характеристику екзильних діячів, з'ясувати й уточнити акти з еміграційного життя. Проте, поза увагою науковців залишилися такі питання дослідження приватного листування як визначення їх достовірності; порівняння листів з різними видами джерел; висвітлення інших напрямків діяльності екзильного центру УНР у приватному та офіційному листуванні тощо. Всі зазначені проблеми заслуговують на самостійне вивчення.

Література

1. Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.:Либідь, 2002. – 488 с.
2. Журавльова Н.М. “Ваш лист, такий ласкавий та щирий...” (До проблеми мовної культури епістолярного стилю XIX – початку XX століття) // Вісник Запорізького державного університету: Філологічні науки. – №2. – Запоріжжя: Зап. держ. ун-т, 2004. – С. 70–75.
3. Коцюбинська М.Х. “Зафіксоване і нетлінне”: Роздуми про епістолярну творчість. – К.: Дух і літера. Харківська правозахисна група, 2001. – 300 с.
4. Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ ст. К. Просвіта, 1998. 305 с.
5. Радзівська Т.В. Текст як засіб комунікації. К. Вид-во НАН України, 1998. 194 с.
6. Будков Д.В. Слово правди про Україну. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави. 1917-1923 рр. / Д.В. Будков, Д.В. Веденєєв. – К.: «К.І.С.», 2004. – 204 с.; Кедрин І. «Життя – події – люди». Спомини і коментарі. – Нью-Йорк: «Червона калина», 1976. – 724 с.
7. ЦДАВО України. Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 4.
8. ЦДАВО України. Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 4.
9. ЦДАВО України. Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 4.
10. ЦДАВО України. Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 4.
11. ЦДАВО України. Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 4.
12. ЦДАВО України. Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 4.
13. ЦДАВО України. Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 4.
14. ЦДАВО України. Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 4.
15. ЦДАВО України. Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 4.
16. ЦДАВО України. Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 4.
17. ЦДАВО України. Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 4.

Гарнагіна С.А. Частная переписка как источник по истории международной деятельности экзильного центра УНР в 1948 – 1992 гг.

Проанализированы и классифицированы источники частной переписки по истории международной деятельности экзильного центра УНР в 1948 - 1992 гг.

Ключевые слова: *экзильный центр УНР, международная деятельность, частная переписка, письма, личная переписка.*

Garnagina S. A. Private correspondence as the source on the history of international activity exile center of UNR in 1948 - 1992 years

Analyzed and classified sources of private correspondence on the history of international activity exile center of UNR in the 1948-1992 years

Key words: *exile center of UNR, international activities, private correspondence, letters, personal correspondence.*

Рецензент: **Крапівін О.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
15.03.2012

УДК 94(477.61)"1914/1918"

Гаухман М. В.

ОПУБЛІКОВАНИЙ СІМЕЙНИЙ АРХІВ ЛОКОТОШІВ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА

Розглянуто опублікований Б. Локотошем архів луганської сім'ї Локотошів передодня та періоду Першої світової війни. Здійснено загальну характеристику опублікованих щоденників, епістолярію, документів і світлин.

Ключові слова: *джерела особового походження, Перша світова війна, Луганськ.*

Вартісним джерелом із соціальної історії є мемуаристика та епістолярії пересічних осіб, які дозволяють зрозуміти масові уявлення людей певної епохи, поглянути на суспільство «зсередини», а не з точки зору нечисленних інтелектуалів. Такими джерелами із соціальної історії Російської імперії та Наддніпрянської України зокрема – в добу передодня та перебігу Першої світової війни є фронтіві щоденники Михайла Локотоша (1890–1919 рр.) і листування членів його сім'ї – пересічних мешканців Луганська початку ХХ ст.

Сімейний архів Локотошів опублікував небіж М. Локотоша – Борис Миколайович Локотош (1930–2011 рр.) – під заголовком «Записки штабс-капітана: Документальна повість про майже забуту війну (1914 – 1918 рр.)» [1; 2]. Наразі матеріали сімейного архіву зберігаються у фондах Музею історії та культури міста Луганська, а в експозиції музею зроблено окрему вітрину, присвячену М. Локотошу.

Б. Локотош був істориком-аматором, автором науково-популярних розвідок з історії Луганська [Див., напр.: 3]. Вірогідно, саме через своє аматорство він вирішив надати публікації сімейного архіву почасти белетризованого характеру, зробивши матеріали доступними для сприйняття пересічного читача. По-перше, публікатор упорядкував матеріали за хронологією, розбивши для цього щоденника М. Локотоша на декілька частин. По-друге, додав до опублікованих матеріалів уривки із «Споминів» О. Брусилова, монографії А. Зайончковського «Перша світова війна», навчальних посібників і хрестоматійних документів – виступів політичних лідерів і наказів військового командування, щоб пересічний читач розумів контекст тогочасних подій. По-третє, Б. Локотош наблизив двохтомну

публікацію до літературних творів, озаглавивши її своїм ім'ям, хоча він лише упорядник, і змінивши прізвище Локотош на «Сабов», як зазначив публікатор, «з етичних міркувань» [1, 3]. Подібні зміни, зроблені Б. Локтошом, не знижують наукову вартість видання та полегшують прочитання матеріалів, хоч і вимагають додаткового аналізу з метою «очищення» видання від авторського внеску публікатора.

Джерела особового походження є досить популярною темою джерелознавчих досліджень. Для аналізу матеріалів архіву Локотошів ми звернулися до узагальнювальних і спеціальних праць з мемуаристики, позаяк значна частина матеріалів – щоденники М. Локотоша. До того ж епістолярії змістовно подібні до мемуарів – за особистим характером повідомлень, а тому для їхнього аналізу цілком придатна література з мемуаристики.

Серед сучасних узагальнювальних джерелознавчих праць структурний аналіз поняття «джерела особового походження» здійснила група російських авторів: «Джерела особового походження – група видів історичних джерел, функцією яких є встановлення міжособистісної комунікації в еволюційному й коекзистенційному цілому та автокомунікації» [4, 466]. Джерела особового походження, за комунікативними зв'язками поділяються, по-перше, на джерела автокомунікативні (інтимні щоденники) й міжособистісної комунікації (решта мемуарів та епістоляріїв), по-друге, на джерела, спрямовані на встановлення еволюційних (себто вторинних соціальних) і коекзистенційних (тобто у вузькому колі спілкування) зв'язків [4, 466–467]. Відтак усі джерела особового походження з архіву Локотошів належать до джерел міжособистісної комунікації: щоденники М. Локотоша спрямовані на встановлення еволюційних, а листування членів сім'ї – коекзистенційних зв'язків.

Внесок у розробку загальних питань аналізу джерел особового походження внесли й сучасні українські історики. Більш традиційну типологію мемуарів, порівняно із своїми російськими колегами, наводить у навчальному посібнику з джерелознавства С. Макарчук. Одним із варіантів типології є «класифікація за соціальним становищем автора» [5, 304]. Відтак щоденники М. Локотоша потрапляють до категорії мемуарів пересічних осіб початку ХХ ст.

Типологію мемуарів за жанрами наведено в статті Н. Любовець [6]. Авторка застосувала запозичений із західної історіографії поділ спогадів на мемуари-«сучасні історії» (орієнтовані на «індивідуальну фіксацію суспільно значущих подій») та мемуари-автобіографії (спрямовані на передачу індивідуального досвіду) [6, 278–279]. Відтак щоденники М. Локотоша належать до категорії мемуарів-«сучасних історій», позаяк мемуарист мав на меті реалістично відтворити для уявленого читача військові події, в яких військовий сам брав участь.

Історіографія мемуаристики, з визначенням методів і підходів різних дослідників, стала темою іншої статті Н. Любовець [7, 86–93]. Інформаційний потенціал джерел особового походження, як базових для біографічних досліджень, розглянуто в статті С. Ляшко [8, 31–33]. Розвідки Н. Любовець і С. Ляшко орієнтують істориків на ретельне вивчення історіографії опрацювання джерел особового походження дослідниками ХХ ст.

Окремо відзначимо джерелознавчі праці, присвячені окремим тематичним групам мемуарів. Жанрові особливості спогадів висвітлено в спеціальній праці

О. Тартаковського, присвяченій російській мемуаристиці Вітчизняної війни 1812 р. Зокрема, дослідник звернув увагу на відмінність у дослідженні спогадів істориками та літературознавцями, піддавши критиці використання «ділової прози», позбавленої естетичних якостей, як джерела літературознавчих праць [9, 8]. Умовний поділ О. Тартаковським мемуаристики, за стилістичними ознаками, на «естетизовані» й «ділові» твори дозволяє застосувати цей критерій для «внутрішньої» критики як щоденників М. Локотоша, так і сімейного листування, виділяючи в текстах риси «ділового» або «естетизованого» стилю.

Різноманітність жанрів і сюжетів мемуаристики, як текстів на межі історіографії та белетристики, висвітлено в дисертаційному дослідженні В. Єршова про польську мемуаристику Правобережної України [10]. Використання підходів цього дослідника дозволяють розглянути матеріали сімейного архіву Локотошів крізь призму наявної в них ознак «белетризації» та/або «історизації» текстів, а відтак – проаналізувати ці тексти як напівбелетристичні й/або напівісторіографічні.

Проаналізовані джерелознавчі праці допомагають досягненню мети нашої статті – здійсненню джерелознавчої характеристики матеріалів опублікованого сімейного архіву Локотошів. Структурно матеріали архіву поділяються на чотири групи: I. щоденники М. Локотоша; II. листування членів сім'ї Локотошів та їхніх родичів і знайомих; III. документи членів сім'ї; IV. світлини, зроблені М. Локотошем.

Стосовно мемуаристики М. Локотоша ми застосовуємо слово «щоденники», а не «щоденник», позаяк його записи і за змістом – логічністю викладу, і за формою – наявністю різних паперових носіїв – не являють собою єдиного твору. Доведемо множинність творів оглядом доробку мемуариста.

Фронтіві щоденники М. Локотоша складаються з шести частин на різних паперових носіях: 1. уривчасті записи на аркушах (серпень – вересень 1914 р.) [1, 53–54]; 2. уривчасті записи в господарському блокноті (серпень – вересень 1914 р.) [1, 59–61]; 3. послідовні записи в першому блокноті (серпень – листопад 1914 р.) [1, 69–73]; 4. послідовні записи на аркушах (жовтень 1914 – червень 1915 рр.) [1, 79–87; 2, 18–33]; 5. недатовані записи вражень мемуариста і свідoctв інших військових (кінець 1914 р.) [1, 96–101]; 6. послідовні записи в другому блокноті (січень 1915 – травень 1918 рр.) [2, 3–6, 46–49, 64, 69–72; 97–98; 108–111; 126–128].

Відсутність одного постійного паперового носія для щоденника пояснюється, на наш погляд, тим, що М. Локотош у перші місяці війни ще не призвичаївся до регулярної фіксації на письмі власних міркувань і вражень. До того ж бойові дії перших місяців війни ще не набули статичного – окопного – характеру, а під час наступальних операцій на теренах Галичини та Буковини – боєць не мав часу, щоб усамітнюватися для своїх літературних занять.

У записах на окремих аркушах, у господарському блокноті, першому фронтівому блокноті та фронтівому зошиті містяться різні нерегулярні дописи, хоча тексти й писалися одночасно. Темата записів на окремих аркушах стала ситуація на Південно-Західному фронті та події, в яких взяв участь сам мемуарист. У господарському блокноті наведено загальні відомості про пересування австро-угорських військ. Тільки в третьому тексті М. Локотоша, першому блокноті, з'явилися регулярні дописи про бойові дії, в яких брав участь військовий. А четвертий текст, послідовні записи на аркушах, містить розлогі повідомлення про

бойові дії, в яких брав участь М. Локотош, в контексті загального становища на Південно-Західному фронті

Отже, чотири перших тексти М. Локотоша утворено повідомленнями, датованими різними днями, але створеними в ті ж самі місяці. Вірогідно, мемуарист лише з четвертої спроби визначив форму ведення щоденника – «сучасні історії» – дописи про пережиті ситуації в контексті військових дій у Галичині та Буковині, призначені для уявного читача-сучасника. Судячи з того, що автор не поєднав чотири тексти, у нього не було часу редагувати власні щоденники. Саме тому мемуаристика М. Локотоша є безпосереднім свідомством епохи, подібним до листування, позаяк мемуаристика відомих особистостей зазвичай зазнає авторського редагування напередодні публікації, а тому почасти втрачає безпосередність повідомлень.

П'ятий текст, недатовані записи вражень мемуариста і свідомств інших військових, було створено під час перебування М. Локотоша в прифронтовому лазареті, коли в нього було досить часу для ведення щоденника. Власні свідомства військового та свідомства його сусідів з лазарету розлогі за обсягом і мають белетризовану форму.

Шостий твір, другий фронтовий блокнот, являє собою плід пошуків мемуаристом оптимальної форми та змісту для постійних дописів в умовах позиційної війни. Другий блокнот є регулярним щоденником (до осені 1916 р.), окремі частини якого за побудовою тексту подібні до третього й четвертого мемуарних текстів: короткі повідомлення, як у першому блокноті, чергуються із розлогіми міркуваннями, як у фронтовому зошиті. Обсяг і глибина заміток залежала від інтенсивності подій і наявності в офіцера вільного часу для ведення щоденника. Наприкінці 1916 р., коли на фронті було затишшя, М. Локотош не вів щоденник, а в 1917 – 1918 рр. робив здебільшого щомісячні, а не щоденні дописи. Річ у тім, що щільність і хаотичність революційних подій позбавляла мемуариста, який не приймав революції та вбачав у ній загибель для армії, спроможності осмислити їх для фіксації на папері. Останній допис до другого блокноту датований, без зазначення числа, травнем 1918 р., коли М. Локотош, демобілізувався після укладення Брестського миру та досяг залізницею Катеринослава, а наступною зупинкою мав бути Луганськ.

Щоденникам М. Локотоша не поступається за обсягом листування членів сім'ї Локотошів між собою та із знайомими. Найбільші за кількістю складові частини епістолярію, 29 листів, – листи старшої сестри, Ольги, до старшого брата – Михайла, а також 9 його листів до неї.

Листування між братом і сестрою розпочалося в 1912 р., коли Михайло ще навчався в Харківському ветеринарному інституті, але біль-менш регулярно листуватися вони почали лише напередодні війни, після вступу брата на військову службу. Стосунки між братом і сестрою впродовж війни ставали дедалі емоційно теплішими, хоча листи Михайла до Ольги не були регулярними. Ольга розповідала Михайлу про сімейні справи та власні переживання, навіть переказувала свої сни. Відзначимо, листи Ольги, особливо передвоєнні, мали «белетризований» характер. Насиченість листків «філософічними» розмірковуваннями вказує на обізнаність дівчини з красним письменством російського «Срібного віку». А в 1917 р. листи Ольги стали більш прохолодними, зате більш детальними. Тоді після березневої

повені річки Лугань, що змила будинок Локотошів у Кам'яному Броді, північній частині Луганська, на дівочі плечі впав основний тягар турботи за облаштування сім'ї та побудову нового будинку.

Листи Михайла до Ольги більш стримані та лаконічні, позаяк у військового не було вдосталь часу. Постійно писати сестрі він почав лише через рік після початку війни, а емоційними його листи стали в 1916 р. Вірогідно, регулярному листуванню та душевному зближенню між братом і сестрою сприяли нові обставини 1915 р. По-перше, Велика війна перетворилася на позиційну, що надало Михайлу вільний час для написання листів. По-друге, він відвідав Луганськ у 1915 р., після важкого поранення. Тоді Михайло виявив себе дійсно старшим у родині, займаючись залагодженням сімейних конфліктів, що підвищило його значущість в очах родичів.

Підсумовуючи розгляд стосунків брата і сестри, вкажемо на причину їхнього зближення: після смерті батька в червні 1914 р. вони опинилися в ролі старших у багатодітній сім'ї, які були зобов'язані допомагати матері. Михайло перебрав на себе батьківську – з патріархальної точки зору – функцію утримання родини, позаяк його офіцерське жалування було важливим джерелом існування Локотошів. А Ольга взяла на себе частину материнської функції – піклування про молодших дітей. На момент початку війни повноліття досяг другий син, Сергій, а під час війни й третій син, Павло. Однак вони не змогли стати, так би мовити, емоційними та фінансовими опорами сім'ї.

До корпусу опублікованого епістолярію належить також листування між іншими членами сім'ї: листи Сергія з фронту до матері, листи Павла після демобілізації до Михайла, листи Михайла до молодших сестер – Зінаїди та Надії тощо. Також широкий пласт опублікованих матеріалів становить листування Михайла із родичами та знайомими з інших міст, переважно молодими дівчатами. Звісно, більшість таких листів належить до передвоєнного часу, коли в Михайла була можливість знаходити й підтримувати знайомства.

Цікавою частиною опублікованих матеріалів є низка документів: чотирнадцять посвідчень, виданих членам сім'ї Локотошів [1, 7–8, 35–37; 2, 115–116, 129–130]; одне свідоцтво про звільнення від військової служби Сергія Локотоша [1, 116]; один пільговий залізничний квиток Михайла Локотоша передвоєнного часу [1, 9]. Ці документи дозволяють визначити «зовнішні» обставини життя Локотошів – склад сім'ї, заняття її членів та їхній сімейний стан: батько – Григорій Юхимович, залізничний службовець (члени його сім'ї мали право на пільговий проїзд залізницею); матір – Параска Кіндратівна, домогосподарка; перший син Михайло (1890 р. н.), до 1910 р. – учень Єкатерининсько-Олександрійської Луганської чоловічої гімназії, з 1910 по 1912 рр. – студент Харківського ветеринарного інституту, з 1912 р. – на військовій службі; другий син Сергій (1893 р. н.), з 1906 по 1908 рр. – учень Єкатерининсько-Олександрійської Луганської чоловічої гімназії, у 1913 – 1914 рр. – залізничний службовець, у 1914 р. – призваний на фронт, у 1915 р. – демобілізований через незадовільний стан здоров'я, у 1917 р. – одружився з Ольгою Іванівною Криворотовою; інші діти – Ольга (1894 р. н.), Павло (1897/1898 р. н.), Лідія (1900/1901 р. н.), Микола (1901/1902 р. н.), Зінаїда (1903/1904 р. н.) і Надія (1905/1906 р. н.).

Головний герой нашої праці, М. Локотош, на війні захопився фотографією та відправляв фронтові світлини додому. Наприкінці видання надруковано двадцять дві світлини, зроблені військовим [2, 141–152]. Переважна більшість світлин, дев'ятнадцять карток, присвячено военній темі. Жодного сільського пейзажу або знімку галицького чи румунського міста серед світлин немає. Отже, надруковані світлини вказують, що М. Локотош буквально жив військовими подіями, а його вірними друзями були однослужбовці, зняті ним на тлі військових укріплень і селянських дворів. Припускаємо, що одна сімейна й одна домашня світлини були зняті в Луганську під час відвідин рідної домівки в 1915 р. Одна з карток зображує революційну маніфестацію солдат, що відбулася 1 травня 1917 р. в Чернівцях, зайнятих російськими військами [2, 108].

Таким чином, опубліковані матеріали архіву сім'ї Локотошів складаються із шести щоденників М. Локотоша, листування між членами сім'ї Локотошів та їхніми родичами й знайомими, документів членів сім'ї та світлин, зроблених М. Локотошем. Дані матеріали являють собою важливе джерело для вивчення повсякденного життя та масових уявлень початку ХХ ст.

Подальшими напрямками досліджень сімейного архіву Локотошів є здійснення спеціальної характеристики кожної групи опублікованих матеріалів з урахуванням методів джерельного аналізу, запропонованих істориками-джерелознавцями, переліченими в історіографічній частині нашої статті.

Література

1. Локотош Б. Н. Записки штабсь-капитана: Документальна повесть о почти забытой войне (1914 – 1918 гг.) : в 2 кн. / Борис Николаевич Локотош. – Луганск : Обл. изд-во «Светлица», 1996. – Кн. 1. – 160 с.
2. Локотош Б. Н. Записки штабсь-капитана: Документальна повесть о почти забытой войне (1914 – 1918 гг.) : в 2 кн. / Борис Николаевич Локотош. – Луганск : Обл. изд-во «Светлица», 1996. – Кн. 2. – 172 с.
3. Локотош Б. Н. Очерки истории Луганска / Борис Николаевич Локотош. – Луганск : Ред.-издат. отдел облуправления по печати, 1994. – 134 с.
4. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : уч. пособ. / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. В. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 1998. – 702 с.
5. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій / Степан Макарчук. – Львів : Світ, 1999. – 352 с.
6. Любовец Н. І. Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень / Надія Іванівна Любовец // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К. : НБУ імені В. І. Вернадського, 2009. – Вип. 24. – С. 277 – 291.
7. Любовец Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми / Надія Іванівна Любовец // Українська біографістика : зб. наук. праць. – К. : НБУ імені В. І. Вернадського, 2010. – № 7. – С. 66 – 104.
8. Ляшко С. М. Джерельна база біографічних досліджень: загальне і особливе / Світлана Миколаївна Ляшко // Українська біографістика : зб. наук. праць. – К. : НБУ імені В. І. Вернадського, 2011. – № 8. – С. 27 – 50.
9. Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика. (Опыт источниковедческого исследования) / Александр Григорьевич Тартаковский. – М. : Наука, 1980. – 312 с.
10. Єршов В. О. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму: еволюція, проблематика, поетика: автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.03 – «Література слов'янських народів» / Володимир Олегович Єршов. – К., 2010. – 40 с.

Гаухман М. В. Опубликованный семейный архив Локотошей: источниковедческая характеристика.

Рассмотрен опубликованный Б. Локотошем архив луганской семьи Локотошей кануна и периода Первой мировой войны. Дана общая характеристика опубликованных дневников, эпистолярия, документов и фотографий.

Ключевые слова: источники личного происхождения, Первая мировая война, Луганск.

Gaukhman M. V. Published Lokotosh Family's Archive: characteristic of historical sources.

The archive of Lugansk's family Lokotosh, which was published by B. Lokotosh of the eve and time of First World War, is analyzed. The general characteristic of published diaries, epistolary, documents and photos, is done.

Key words: sources of personal origin, First World War, Lugansk.

Рецензент: Біловолов Ю.Г., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
12.03.2012

УДК 94 (477)

Гуменюк Я.С.

МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ У 20-30-ті рр. ХХ ст. ТА ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ В.В. ДУБРОВСЬКОГО НА ЇЇ РОЗВИТОК

У статті розглядаються основні етапи формування та розвитку музейної справи в Україні та деякі питання стосовно діяльності В.В. Дубровського у цій сфері.

Ключові слова: музейна справа, музейні джерела, архівоведення, музейні зібрання.

Музейна справа на початку свого історичного шляху мала досить хиткі перспективи, з часом вона навіть виділилася в окрему галузь, проте залишилося безліч питань, які так і не отримали подальшого розвитку. Наприклад, питання стосовно якості музейної науки, визначення основних напрямків та цілей даної сфери, кваліфікованої підготовки музейних працівників та інше. Деякі з них не вирішені і по сьогоднішній день. У зв'язку з цим, **актуальність** нашого дослідження полягає у виявленні шляхів вирішення таких проблем, результати яких знайдуть своє вагоме відображення у сучасній науці і стануть у нагоді у якості практичних рекомендацій з керівництва музейною галуззю.

Мета дослідження полягає у необхідності розкриття нових аспектів формування музейної справи в Україні, що надасть можливість більш широко розглянути еволюцію цього питання у контексті історичного розвитку.

Проблематикою становлення музейної справи займалися такі відомі вчені та історики, як І.Б. Матяш, Р.В. Маньковська, С.І. Білокінь, Л.У. Биковський, О.С. Рубльов та інші.

Повернення до нового та якісного витку у розвитку музейної справи на Україні, у першу чергу, залежало від зміни політико-соціального устрою в цей час. Передували цьому такі події: 1917 р. – революція, громадянська війна, відстоювання інтересів української держави; 1918 р. – перші зрушення в науковій сфері – заснування Української академії наук, після чого історії, як науці, відводилося чи не найперше місце серед існуючих наук. До останніх належали: історія української мови та літератури, культури, мистецтвознавства, археології,

права та інших. З цього часу кожна наукова праця, що створювалася під керівництвом УАН та її членами носила чіткий українознавчий характер.

Усе робилося за для того, щоб завдяки проведенню курсу «українізації» підвищувалася роль української культури, науки та всіх сфер життя населення країни. Не зміг стояти осторонь таких подій Василь Васильович Дубровський, відомий на той час науковець, історик, архівіст, і тому невідкладно взявся за розбудову української науки у нових умовах. Олександр Рубльов, відомий український історик, у своїй праці «Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939)» називав В. Дубровського «активним учасником та спостерігачем українізаційного процесу». Звертаючись до свідчень самого науковця про відстоювання інтересів української культури з боку позапартійної української інтелігенції, до складу якої входили священники, учителі, письменники, мистці, кооператори та інші, можна із впевненістю сказати про початок у 1920-х рр. українського відродження [7, 135].

З листопада 1919 р. по червень 1925 р. В. Дубровський викладав у Чернігівському Інституті народної освіти (ІНО), Чернігівському технікумі (колишній кооперативній профшколі) історію культури, історію громадських рухів та соціальної думки, також завідував бібліотечною секцією (1919 р.), позашкільним відділом (1920 р.) Чернігівської політпросвіти, відділом наукової пропаганди Чернігівської губполітпросвіти (1922 р.) [10, 127].

З 1922 р. по 1925 р. В. Дубровський активно працював на тлі архівної справи у створеному ним при Чернігівському ІНО історико-архівному гуртку. Паралельно, із січня 1923 р., обіймав посаду завідувача Чернігівського губернського історичного архіву, а в серпні – завідувача губернського архівного управління (працював до червня 1925 р.).

Протягом чотирьох років В. Дубровський невпинно прямував архівної стежею, коли влітку 1925 р. на запрошення керівництва Управління науковими установами НКО УСРР (Укрнауки) він обійняв посаду завідувача музейно-бібліотечної секції Харківської науково-дослідної кафедри. Упродовж 1920-1925 рр. В. Дубровський викладав історію України в Чернігівському Інституті народної освіти, а в 1925-1928 рр. у Харківському Інституті народної освіти [9, 92].

З 1925 р. починається його музеєзнавча діяльність В. Дубровського. У цей період він працював інспектором та заступником голови Українського комітету охорони пам'яток культури, співпрацюючи з історичною секцією ВУАН [8, 39]. Маючи на собі таку відповідальність Василь Васильович почав зміцнювати зв'язки з іншими українськими містами стосовно налагодження музейного будівництва у країні, особливо його цікавили питання охорони пам'яток, екскурсійна робота та робота українських музеїв. Тому що на практиці все було зовсім недоладно: «Завдання музею було звужене: музей мав репрезентувати розвиток людства, але вже на українському тільки матеріалі... навіть у такому звуженім масштабі, завдання охопити не довелось й виставочні музейні помешкання виглядали власне, як зразки алогічного конгломерату з меблів, гравюр ікон, картин, медичних препаратів, шкільних наочних приладь, порцеляни, тканини, сучасних виробів... Мішанина принципів – хронологічного, комплексного, систематичного, навіть просто помилкове розташування й поводження з експонатами, - все робило гнітюче

враження й свідчило про нез'ясованість бажань навіть у самих творців цього експерименту та про випадковість їхньої роботи» [2, 7].

В. Дубровському була небайдужа музейна галузь як така, проте він вбачав у ній дуже багато недоліків. Так, у своїй праці «Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні» він звернув увагу на те, що музеї були досить законсервованими, на положенні внутрішніх, зачинених для широких мас навчальними кабінетами, мали часом дуже віддалені відносини з цілевою установкою даного ВУЗу. Проте вже через п'ять років по тому, історик міг сміливо говорити про неабиякий прогрес цієї сфери: «Музеї Укрнауки, що були до 1925 року у напівзаконсервованому стані через крайню обмеженість бюджету та штатів, тільки за останній час стали на твердий шлях перетворення їх на справжні науково-дослідчі установи» [2, 4]. Тобто налагодження тісних з'язків музейної справи із різними видами наук було одним з першочергових завдань на початковому етапі її будівництва.

На кафедрі науковець використовував будь-яку можливість попрацювати із джерелами, на основі яких писав свої роботи (у цей час він закінчив одну з них: «Селянські рухи на Чернігівщині після визволення 1861-1866 рр.», де використав документи архіву секретної канцелярії Чернігівського дворянства, «Голіцинський» атлас України 1778 р., документи Київського центрального архіву давніх актів) [1, 129-130]. Також у своїх працях історик намагався прослідити еволюцію «музейництва» протягом деякого часу, також давав цінні вказівки щодо поліпшення музейної справи УСРР загалом. Наприклад, важливим поставало питання про об'єднання музейної справи та здійснення керівництва нею за допомогою єдиного адміністративного осередка. Залучений до роботи у Комісії Держнаучметодкому, Дубровський робив усе, щоб прийняті рішення стосовно проблемних питань були, перш за все, засновані на кваліфікованій підтримці наукового складу Комісії. Отже, Комісія констатувала, що «безумовно приймаються всіма присутніми такі твердження: а) для керування всією музейною справою утворюється надалі єдиний центральний орган, що об'єднує всі Музеї НКО; б) всі Музеї мусять вести й освітню, й науково-дослідчу роботу» [2, 4].

За для того, щоб розвивати та реорганізовувати політику у сфері музейництва Управління науковими установами Наркомосу УСРР (Укрнаука), на яке було покладено адміністративне керівництво музеями організувало проведення I Всеукраїнської конференції краєзнавців (травень 1925 р.) у м. Харкові. Тут було розглянуто досить важливе питання стосовно місцевих музеїв, які, на думку вчених-музезнавців та організаторів, повинні були всебічно вивчати минуле і сучасне краю, і не йти шляхом стереотипів, а створювати музей, перш за все, як наукову установу. Не дивно, що під час своєї дослідницької діяльності він зважав неабияку увагу на характерні ознаки музейної роботи, а саме: збирання і систематизування за науковими принципами пам'яток культури й природи. Збирання просто, без постулату наукового значення і певного місця в сучасній науковій системі тих речей, що їх будуть збирати, вважав Дубровський, призведе до скупчення в одному місці лише музейної халтури, розрахованої тільки на обдурювання мас та на прибутки з цього [2, 9-10].

Так, згідно своїх знань і умінь, В. Дубровський розділив музеї на категорії та класифікував їх. За категоріями музеї поділялися на установи, побудовані за

науковими принципами на автентичних – унікальних речах та ті, які також будувалися за науковими принципами, але вже на копіях. Перша категорія музеїв була базою для дослідної роботи, а друга – для освітньої. Класифікував музеї за змістом колекцій з тої чи іншої галузі знання та за територіальним обсягом його експонатів і діяльності установи (природничі, технічні, соціально-історичні (мистецькі) [2, 10-11].

Також усі музеї поділялися за формами власності і мали чітку ієрархію. І ось яку інформацію з приводу цього навів Василь Васильович у своїй роботі «Музеї на Україні»: **1) державні** (це переважно музеї НКО УСРР) – фахові, що мали певну спеціалізацію. До них належали: музей мистецтв УАН (у м. Києві), який збирав і вивчав речі західноєвропейського мистецтва (наприклад, фландрський гобелен розміром 158x329 см., що у своїй композиції об'єднував два сюжети – «Обрізання» ліворуч та «Поклоніння волхвів» праворуч [6, 260]), Харківський художньо-історичний та Одеський художній – речі російського та західноєвропейського мистецтва, Харківський музей українського мистецтва та Всеукраїнський історичний (у м. Києві) – речі української старовини та мистецтва, Харківський, Одеський, Миколаївський та Херсонський історико-археологічні музеї, що мають в основному археологічні збірки, Всеукраїнський музейний городок, що мав на зберіганні скарби колишньої Лаври, Чернігівський, Полтавський, Дніпропетровський та Волинський (у м. Житомирі) музеї головним чином представляли свій край, опираючись на археологічних, історичних, етнографічних та народно-мистецьких особливостях краю. Також до державних належали Національний геологічний музей УСРР (у м. Києві), робота якого в більшості своїй була направлена на вивчення та збирання геологічних та мінералогічних пам'яток, Миколаївський акваріум мав збірки різних живих тварин всього світу, Всеукраїнський соціальний музей (у м. Харкові) дбав про вивчення та репрезентацію матеріалів щодо продукційних сил (у широкому розумінні) УСРР та, нарешті, музей єврейської культури (у м. Одеса) – включав пам'ятки єврейської нацменшості на Україні [5, 10]; **2) округові та районні музеї**, які мали здебільшого краєзнавчий характер, висвітлювали у своїх експонатах природу, історію людності, продукційні сили, промисловість, сільське господарство своєї округи чи свого району. Проте деякі з музеїв, що були на місцевому бюджеті, мали вузьку спеціалізацію по одному будь-якому фаху, а саме: Дніпропетровський художній музей, що мав переважно твори російського малярства, Київська картинна галерея, Миколаївський музей природознавства, який мав великі збірки зразків явищ природи (мертві), Миколаївський музей мистецтв, що включав твори відомого маляра Верещагіна, Одеський природничий музей – природничі колекції (мертві й живі), Сумський художньо-історичний музей – речі російського й українського мистецтва, Володимирський музей Харківської округи – мав надзвичайної ваги колекцію старого й нового російського малярства та дещо з українського мистецтва, Херсонський природничий музей з добрими збірками тварин та рослин Херсонщини, музей Київського Художнього інституту складав дипломові й інші праці своїх студентів з малярства, архітектури й різних галузей прикладного мистецтва, Кабінет етнографії та антропології УАН (у м. Києві) мав у своєму складі збірки з археології, етнографії та антропології, Український Театральний Музей, що був присвячений виключно історії українського театру

(містився на терені Всеукраїнського музейного городка); 3) музеї інших (поза Наркомосом) урядництв, які мають певну спеціальність. А саме: музеї Революції Істпату – у місті Харкові, Києві, Миколаєві, Запоріжжі, Одесі, Зінов'ївському, або музеї сільськогосподарські Наркомзему – у місті Харкові, Києві, Одесі, музеї (виставки) промисловості, які організовувалися ВРНГ УСРР – у місті, Києві, Одесі, а також Всеукраїнський центральний кооперативний музей (у м. Києві), Київський торговельний музей, Одеський військово-історичний музей та Одеський музей торгових портів Чорного та Азовського морів [5, 11].

Згодом до проблем формування музейництва ґрунтовно підійшли на нараді музейних представників 25-27 травня 1926 р. у м. Харкові. Учасники В. Дубровський, О. Федоровський, М. Криворотченко, О. Оландер, М. Рудинський особливо торкнулися обговорення таких питань, як організація музейної мережі й типи музеїв, зміст і методи їх роботи, охорона пам'яток та інше. В.В. Дубровський окремо наголосив на питанні стосовно функцій музеїв. Він океслив, як на його думку, найважливіші з них, а саме: збирання, консервування, реставрація, експонування, індивідуальна та колективна науково-дослідна робота, науково-видавнича підготовка, шляхом аспірантури, нових музейників, політосвітні заходи – екскурсії, лекції, гуртки. Таким чином, завдяки нараді були покладені одні з найперших спроб реорганізувати і, майже, заново створити музейну галузь як таку.

Результати роботи науковців почали проявлятися не так швидко, через досить повільний процес створення музейної інфраструктури по всіх містах України (тому що швидке зростання музеїв було характерним лише для окремих міст) та через малу чисельність кваліфікованих спеціалістів. І навіть у таких умовах швидкість та оперативність не означали якість. Станом на 1929 р., за даними В. Дубровського, по УСРР було 95 музеїв, з яких 19 були на державному бюджеті Наркомосвіти УСРР, 60 на місцевому бюджеті Окрнаросвіт, а решта – 16 у віданні та на утриманні інших урядництв. Розташовувалися такі музеї здебільшого у великих містах України (Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ), де знаходиться 35 музеїв; по 40 округових містах – 41 музей, і в районних містах – лише 19 музеїв. З цього видно, що районні міста (632) майже не охоплено музейною мережею, що значно шкодить їхнім культурно-освітнім інтересам, бо в них, таким чином, нема жодної краєзнавчої наукової бази, ні для шкільної, ні для масової політосвітньої роботи, в цих районних містах не вивчають продукційних сил свого району, що є безперечною перепоною для господарчого та культурного будівництва на місцях. Від цього і площа обслуговування на кожен музей пересічно занадто велика – 3.947 квадр. верст на один музей та 285.000 душ людности [5, 8]. З чого Дубровський зробив такий висновок, що наявна музейна мережа, незалежно від її швидкого зросту, незадовільна, особливо у низовій частині. Проте незалежно від цього кількість відвідувачів музеїв тільки зростала кожного року. Наприклад, у держаних музеях кількість відвідувачів становила у 1926 р. – 211.827, у 1927 р. – 344.879; у 1928 р. – 407.755; а у місцевих – за ті ж роки – 500.805, 529.974, 597.427 осіб [5, 12].

Руслана Маньковська, дослідниця проблем українського музейництва, у своїй праці «Музейництво на Україні» так прокоментувала діяльність Дубровського як науковця: «В його роботах узагальнено досвід наукової, культурно-освітньої діяльності музеїв, висвітлено недоліки та труднощі пам'ятко-охоронної роботи в Україні. Автор характеризував діяльність Наркомосвіти УСРР по організації та

керівництву музейною справою, подав статистичні дані про роботу музеїв, звернув увагу підготовку музейних працівників, їх науковий та професійний рівень» [3, 6].

У часи активного музейного будівництва праці В. Дубровського стали дійсно невичерпним джерелом інформації та своєрідним довідником з керівництва музейною справою. У «Збірнику на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою», який видавався під керівництвом НТШ, наведені назви праць Василя Васильовича з історії, архівістики і, звісно, музеєзнавства. І ось деякі з них: 1) Нариси з історії Чернігівської Троїцької друкарні. 1928; 2) Селянські втечі на Лівобережній Україні. «Чернігів і Північне Лівобережжя». К., 1928; 3) Про Гілянський похід 1725 р. «Ювілейний збірник ВУАН на пошану М.С. Грушевського», К., 1929, т. I.; 4) Сторінка з історії Архіву Генерального Військового Суду. «Записки Істор.-Філолог. Від.», ВУАН, 1928, т. XVII; 5) Історично-державні заповідники та пам'ятки України. Х., 1929; 6) Музеї на Україні. Х., 1929; 7) Розкопування Ольвії 1926 р. «Україна», 1930, 3; 8) Перша фабрика на Україні. Харків, 1930 та багато інших [4, 81].

Таким чином, необхідність реформування наукової сфери, галузей суспільно-політичного та культурно-наукового знання та підтримка владних структур, – усе це створило умови для розвитку музейної справи на початковому етапі її становлення. Завдяки активній роботі наукової еліти України в особі В.В. Дубровського та інших, був прокладений курс з реалізації конкретних цілей нової музеєзнавчої політики у нових умовах. Ця тематика матиме подальше висвітлення в історико-археографічному та суспільному аспектах.

Література

1. Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці: Бібліографічні нариси / Держ. Комітет архівів України; Укр. держ. НДІ арх. Справи та документознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – 228 с.
2. Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні / В. Дубровський. – К.: [б. в.], 1927 (Держтрест «Київ-Друк», 1-ша фото-літо-друк.). – 20 с.
3. Маньковська Р.В. Музейництво в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 140 с.
4. Українські історики ХХ століття: Бібліографічний довідник (серія Українські історики, вип. 2, ч. 2). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 170 с.
5. Дубровський В.В. Музеї на Україні. – Харків: Державне видавництво України, 1929. – 59, [1] с.: іл.
6. Білокінь С.І. На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2005. – 336 с. іл.
7. Олександр Рубльов. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 - 1939). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
8. Олександр Астаф'єв. Світ як стан духу // Сіверянський літопис. 1997, листопад – грудень, № 6 (18). С. 37-40.
9. Лев Биковський. Василь Дубровський // Укр. Історик. Ч. 9-10. – 1966. С. 92-97.
10. Українські архівісти: Бібліографічний довідник (випуск перший: ХІХ ст. – 1930-ті рр.). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. – 368 с.

Гуменюк Я.С. Музейное дело в Украине в 20-30-е гг. ХХ в. и влияние деятельности В.В. Дубровского на ее развитие.

В статье рассматриваются основные этапы формирования и развития музейного дела в Украине и некоторые вопросы, касающиеся деятельности В.В. Дубровского в этой сфере.

Ключевые слова: музейное дело, музейные источники, краеведение, архивоведение, музейные собрания.

Gumenuyk Y.S. Museology in Ukraine in the 20-30's. XX century and the effect of the V.V. Dubrovsky on its development.

The article examines the main stages of formation and development of museums in Ukraine and some questions concerning the activities V.V. Dubrovsky in this area.

Key words: museums, museum sources, local history, archival, museum collections.

Рецензент: **Сергієнко Ю.Г.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
18.03.2012

УДК624.14(93:050)

Гурінчук С.В.

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОЦЕСІВ ЗАЛІЗНИЧНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ИНЖЕНЕРНОЕ ДЕЛО»

У статті розглядається питання висвітлення експлуатації залізниць у Російській імперії на сторінках журналу «Инженерное Дело». Визначено провідну роль вітчизняних інженерів і науковців у розробці основних питань експлуатаційної роботи .

Ключові слова: експлуатація залізниць, залізничні перевезення, пряме сполучення, проектування станцій, пасажирські вокзали, перебудова станції, стрілочні переводи, сортувальні станції .

Постановка проблеми. Загальновідомо, що перевізний процес – сукупність транспортних операцій, пов'язаних з перевезенням пасажирів, вантажів, вантажообігу, пошти тощо. Експлуатація залізниць - одна з основних галузей залізничної науки - розглядає питання раціональної організації залізничних перевезень. Її основними завданнями є: розробка методів оптимального використання технічних засобів залізничного транспорту у їхній взаємодії з метою повного задоволення потреб народного господарства у перевезеннях, забезпечення безпеки руху поїздів, досягнення найбільшої ефективності перевізної роботи при систематичному зниженні собівартості перевезень.

Метою даної публікації є висвітлення процесів залізничних перевезень на сторінках журналу «Инженерное Дело». Об'єктом нашого аналізу виступає відображення особливостей розвитку залізничного транспорту на початку ХХ ст. у періодичних виданнях того часу.

Виклад основного матеріалу: Актуальні для того часу питання експлуатації залізниць почали розроблятися у нашій країні ще наприкінці ХІХ ст. Деякі роботи російських інженерів у галузі експлуатації залізниць, які з'явилися у той період, були рішенням цілої низки теоретичних питань організації перевезень. Однак, цінні ідеї передових російських інженерів щодо організації експлуатаційної роботи не отримали широкого застосування у Росії внаслідок консерватизму царського уряду і неможливості їхньої реалізації в умовах капіталістичної системи господарювання. У якості прикладу можна навести такий факт: формування прямих товарних

потягів, ідея застосування яких теоретично була розроблена ще в кінці XIX ст. професором О.М. Фроловим (інженером шляхів сполучення, ученим в галузі будівництва залізничних колій і експлуатації залізниць, основоположником теорії маневрової роботи) ще на початку XX ст. не могла отримати широкого практичного застосування на залізницях царської Росії незважаючи на те, що застосування прямих поїздів забезпечувало значне прискорення доставки вантажів і скорочувало експлуатаційні витрати з перевезень.

Перші залізничні станції з'явилися у Росії у 1837 р. при спорудженні одноколіїної залізниці Петербург-Царське Село. На цій лінії довжиною 27 км. було побудовано дві кінцеві і три проміжні станції [1]. На відкритій у 1851 році залізниці Петербург-Москва довжиною 651 км., вже було 34 станції. Проект розміщення і обладнання станцій на цій залізниці було розроблено П. П. Мельниковим. З розвитком мережі рейкових шляхів виникло питання про розробку більш раціональної експлуатації суміжних залізничних напрямів. Виникла необхідність організувати пряме сполучення між окремими дорогами, прискорити обіг рухомого складу та скоротити його простої.

У 1869 р. відбулася нарада представників усіх 18 залізниць Росії для встановлення прямого сполучення по всій мережі рейкових шляхів. Ця нарада, що одержала назву Першого з'їзду представників російських залізниць, поклала початок прямому сполученню між окремими залізницями. У наступні роки з'їзди збиралися регулярно, але вони не могли вирішити головне завдання - розробити основи науки експлуатації залізниць. Вирішити це завдання були покликані вчені і вихованці Інституту інженерів шляхів сполучення.

У 1877 р. інженер О. Шишков опублікував книгу «Експлуатація залізниць», виклавши у ній заходи безпеки руху щодо швидкості та правил руху поїздів і порядок їх формування.

Російсько-турецька війна 1877-1878 рр. прискорила необхідність наукової розробки питань технічної та комерційної експлуатації залізниць. Незабаром після російсько-турецької війни, в 1882 р., в Інституті інженерів шляхів сполучення було створено першу кафедру «Будівництво і експлуатація залізниць», завідування якою було покладено на інженера шляхів сполучення Я. М. Гордієнка.

У 1885 р. було введено Загальний статут Російських залізниць, який регламентував перевезення по всіх залізницях Росії. І нарешті у 1888-1889 рр.. на всій мережі російських залізниць було введено пряме і безперевантажувальне сполучення. А от розробка правил технічної експлуатації ще тривала протягом багатьох років і велася окремими службами. У 1898 р. були видані загальні правила щодо всіх служб під назвою «Правила технічної експлуатації залізниць для загального користування» [2].

Станції, які будувались у XIX ст., відповідали тогочасному рівню техніки. Але з точки зору XX ст. їхні схеми були не досконалі. На багатьох проміжних станціях з одного боку будувались пасажирські вокзали, а з іншого – інші споруди, що ускладнювало подальше будівництво. Розташування пакгаузних шляхів для навалочних вантажів було незручним для виконання маневрової роботи. Спочатку будівництво дільничних станцій відбувалося без урахування їхнього подальшого розвитку, враховуючи лише мінімальні витрати на будівництво і утримання штату працівників.

В. В. Повороженко зазначав, що, що наукова розробка питань експлуатації залізниць в царській Росії проводилась тільки окремими передовими інженерами з їх ініціативи; не існувало наукових організацій, які б систематично займались науково-дослідною роботою з питань залізничного транспорту [3]. Але той же В. В. Повороженко у своїх роботах наводить дані, що передові російські інженери успішно займались розробкою раціональних проектів залізничних станцій і вузлів. Так ще у 80-х роках XIX ст. інженер І. І. Ріхтер виконав важливе дослідження щодо впливу колійного пристрою станцій на їхню пропускну здатність. [4]. У 1897 р. на Дорадчому з'їзді інженерів служби колії російських доріг були вперше розроблені основні принципи проектування станцій (спеціалізація, проектні розміри роботи, облік перспективного розвитку, резерви пропускну спроможності, проектування з'єднань тощо), запозичені пізніше за кордоном.

Наприкінці XIX ст. з'явилась ціла низка публікацій з питань будівництва і експлуатації залізниць та проектування станцій. До найбільш знакових наукових робіт тих років по станціям і вузлам слід віднести праці С.Д. Карейші «Про централізацію управління стрілками і сигналами» (1895), цю ж тему науковець досліджував у дисертаційному дослідженні, і Ф.О. Голіцинського «Розміщення колій на станціях» (1898). Останню було написано за результатами роботи спеціальної комісії, яка вивчала розвиток залізничної мережі і виявила суттєві недоліки у її будівництві. Автором були надані рекомендації щодо укладання наскрізних колій, їхньої спеціалізації і проектування станцій з урахуванням подальшого розвитку. У 1899 році була оприлюднена ще одна праця Ф.О. Голіцинського «Пропускна здатність залізниць і замішання у русі». Інженер Ф.О. Голіцинський вперше сформулював основи раціональної побудови схем сортувальних і пасажирських станцій: спеціалізація їхніх районів по операціям, зручне розміщення між собою, максимальна паралельність операцій, ізолювання маневрової роботи від маршрутів прийому і відправлення поїздів. Ці засади зберегли своє значення і до теперішнього часу.

Слід зазначити, що вже на початку XX-го століття з'явилися у працях таких науковців, як: О.М. Фролов, Б. Д. Воскресенський, Є.О. Гібшман і Г.Д. Дубелір, були закладені основи науки про станції і вузли та теоретично започаткована робота з їх проектування. У більшості публікацій того часу питання експлуатації залізниць перепліталися з питаннями розвитку станцій та вузлів. І.Є. Савченко і К.Ю. Скалов вважають, що по суті це були перші наукові праці, в яких почалася розробка проблем у галузі експлуатації станцій [5].

Ми погоджуємося з вченими щодо того, що уперше в історії залізничного транспорту науково-теоретичні засади проектування і розрахунку вузлів і станцій були розроблені та сформульовані російськими вченими. Хоча у цей період як в Росії, так і в інших країнах проектування і розрахунок вузлів та станцій все ж таки здійснювались на практиці без застосування науково-теоретичних критеріїв і обґрунтувань.

Одним із засновників цієї галузі транспортної науки був В.М. Образцов. Володимир Миколайович Образцов (1874—1949), інженер шляхів сполучення, визнаний авторитет у галузі організації залізничного транспорту та транспортних систем, академік Академії наук СРСР, заслужений діяч науки і техніки РРФСР. Своїми пошуками та теоретичними ідеями В.М. Образцов, як і велика кількість

інженерів Росії, ділився з інженерно-технічною елітою країни в своїх публікаціях у журналі «Инженерное Дело». Так, на Московсько-Ярославсько-Архангельській залізниці В.М. Образцов доручили розробити проект перебудови станції Іваново. У той час ще не існувало теорії і не було літератури з проектування станцій. Не зважаючи на це, молодий інженер чудово виконав завдання. Проект, над яким він працював близько року, було високо оцінено і приніс Володимир Миколаєвич цілком заслужену славу. Цей проект під назвою «Перебудова станції Іваново Шуйсько-Івановської залізниці» вперше було надруковано у журналі «Инженерное Дело». [6].

У своїй роботі В.М. Образцов писав, що до 1899 року станція «Іваново» представляла собою вузловий пункт Шуйсько-Івановської залізниці і була великим пунктом місцевого товарного руху та операцій, пов'язаних з навантаженням і відправленням товарів, вироблених оточуючими фабриками. Ця станція була одним з найбільших споживчих центрів усієї Шуйсько-Івановської лінії, а за характером і за кількістю станційної роботи безпосередньо залежала від розвитку залізничної мережі в районі Шуйсько-Івановської лінії. За період з 1895 по 1899 рік вантажообіг Шуйсько-Івановської залізниці збільшився з 50,9 до 82, 5 мільйонів пудів, без урахування транзитного руху. Кількість пасажирських поїздів, що прибували і залишали станцію, збільшилась з 12 до 21 пари на добу. Проаналізувавши роботу станції, автор окреслив основні недоліки пристроїв станції на той період, а саме:

- неможливість відокремити рух вантажних поїздів від пасажирських
- занадто невелика довжина колії, щоб вмістити поїзди, які складаються з 50-ти вагонів (на той час колія могла вмістити товарні потяги лише з 30-ти вагонів).

Незадовільне розташування станційних пристроїв і їхня загальна нестача вимагала суміщення на одних і тих же коліях повністю різнорідних операцій (розвантаження вантажів і роботи при майстернях, завантаження вагонів і їх сортування), і спричинила розкиданість по різних кінцях станції вагонних сараїв і майстерень, вагової, навалочних колій. В.М. Образцов писав: «Все подобные условия неблагоприятно отражаются на работе станции, как в техническом, так и хозяйственном отношении, и полное упорядочение станционной работы, а тем бодем осуществление возможности свободного развития станции в дальнейшем, совершенно невозможны без коренного переустройства путей и перенесения на новое место целого ряда зданий, а также без постройки новых мастерских, паровозного и водоемного зданий, соответственно чему и разработан проект общего переустройства станции» [7]. Автором проекту було запропоновано проводити виконання робіт у два етапи. У першу чергу передбачалось провести часткову перебудову колій усіх груп, зберігаючи вже існуючі майстерні і вагонні сараї, і побудувати нові паровозні і водоемні споруди.

Завданнями другого етапу було передбачено побудувати нові майстерні і сараї для вагонів, знести старі колії і остаточно їх перебудувати. Окремий розділ проекту В.М. Образцов присвятив висвітленню перспективного розвитку станції «Іваново» після виконання робіт другої черги, і зазначив, що цей розвиток у повній мірі залежить від реалізації проекту побудови фабричних гілок у місті Іваново-Вознесенськ. В останньому розділі проекту, автором було запропоновано влаштувати централізацію стрілок і сигналів з подвійною гнучкою дротяною тягою

за системою Сіменса і Гальске. В.М. Образцов вважав, що у зв'язку зі значною відстанню між вихідними стрілками і небажаністю мати стрілки далі, ніж 175 сажень від посту, необхідно встановити два центральних пости, по одному на кожному боці станції. Саме тут має бути зосереджено управління вхідними, вихідними і передавальними сигналами, а також стрілками, укладеними на головних коліях. З розширенням мережі станцій, удосконаленням їхньої роботи з'явилась необхідність у більш надійних засобах зв'язку і сигналізації, котрі стали складовою частиною станційних пристроїв.

Аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що вже з появою залізниці у Росії з'явилися методи і засоби огорожі потягу, що рухається, від можливості зіткнення з іншим потягом чи з будь-якою перешкодою на залізничній колії. Спочатку для цієї мети використовували верхового сигналіста, який подавав сигнали безпеки машиністу.

У середині XIX ст. для прискорення стрілочних переводів і відкриття сигналів почали застосовувати спочатку гідравлічні (з застосуванням керосину), а потім механічні пристрої. Досвід експлуатації підтвердив зручність механічного зв'язку сигналів з положенням стрілок станційних колій, для забезпечення блокування і вказівок машиністу щодо готовності маршруту поїзда. Далі перейшли до централізації стрілок і сигналів. Відповідні пристрої отримали абревіатуру СЦБ (сигналізація, централізація, блокування).

Загальне для всіх залізниць Росії «Положення о сигналах» було введено у 1873 році. Це положення передбачало встановлення червоних і зелених дисків перед станціями. Згодом ці диски поступово замінили світлофорами, котрі були основними сигналами на залізницях до 1930 року [8].

У процесі удосконалення телеграфний зв'язок поступово доповнився телефонним. Пріоритетні роботи по застосуванню телефонного зв'язку на залізницях були виконані П.М. Голубицьким. У 1878 році П.М. Голубицький проводив роботи на Бендеро-Галицькій залізниці. Там він створив телефонний апарат оригінальної конструкції, котрий за якістю був кращий за зарубіжні аналоги. У 1883 році апарати П.М. Голубицького пройшли перевірку у Франції. Ця перевірка показала, що ці телефонні апарати дозволяють здійснювати прямі телефонні переговори на відстані 353 метри.

Подальший розвиток телефонного зв'язку було пов'язано з ім'ям іншого винахідника Є.І. Гвоздева. Він застосував систему одночасного телефонування і телеграфування. Винахідником було організовано «Телефонну спілку» для реалізації своїх винаходів. У 1888-1889 році спілкою були проведені успішні випробування апаратів Є.І. Гвоздева для одночасного телефонування і телеграфування на Рибінсько-Бологоївській залізниці на відстані 295 км. До початку XX ст. на залізницях Росії нараховувалось вже 2,5 тисячі телефонних апаратів, більш 100 з них системи Є.І. Гвоздева [9].

З плином часу рух по залізничним коліям ставав все інтенсивнішим, при цьому значно збільшувалась швидкість поїздів. Для забезпечення безпечного руху потягів по мірі зростання швидкості почали застосовувати різні системи регулювання руху поїздів. Блокування, як засіб регулювання руху поїздів, з'явився на залізницях Росії ще у 70-х роках XIX ст. Блок-система сигналів полягала у розподілі потягів, і ґрунтувалась на заміні проміжків часу проміжками простору. З цією метою всю

лінію розподіляли на ділянки, у кожній з яких одночасно міг знаходитись тільки один потяг будь-якого напрямлення; по кінцях кожної ділянки розташовували семафори, з'єднані між собою електричними апаратами. Ці семафори подавали необхідні сигнали зупинки поїзду у певний час.

Слід зазначити, що перші вітчизняні системи механічної централізації з'явилися у 80-ті роки XIX ст. Найбільшого розповсюдження набула система замикання стрілок і сигналів професора Я.М. Гордієнко спочатку з жорсткими, а пізніше з гнучкими тягами. Винахід Я. М. Гордієнко отримав винагороду на Всеросійській виставці в Нижньому Новгороді в 1896 р. і на Всесвітній виставці у Парижі в 1900 р. Наприкінці XIX ст. були здійснені спроби застосувати радіо при русі поїздів. Ще в 1897 р. винахідник радіо А. С. Попов виступив на з'їзді представників служби телеграфу залізниць зі своєю доповіддю на тему «Про телеграфування без дротів». Перший радіозв'язок було застосовано при організації перевезень залізничних потягів вздовж берегової лінії озера Байкал.

За період з 1890 по 1900 р. у Росії було побудовано більш 21.000 верст нових залізниць. Поряд з будівництвом і розвитком залізниць в Росії будувалися і розвивалися станції, як спеціально призначені для обслуговування пасажирських перевезень, так і головним чином об'єднані, на яких частина пристроїв була використана для вантажних, а частина для пасажирських перевезень [10]. Слід зазначити, що розвиток станцій і вузлів у зазначений період йшов самостійним шляхом, на підставі узагальнення власного досвіду будівництва та експлуатації залізниць і ґрунтувався на творчій роботі передових російських вчених і інженерів. Безплановість будівництва залізниць наклала свій відбиток і на розвиток станцій і вузлів. На початку XX ст. станції будували без урахування їхнього розвитку у майбутньому.

Конкуренція приватних залізничних компаній спричинила у багатьох випадках спорудження в одному залізничному вузлі декількох станцій різних залізниць. Це спричинило появу зайвих станцій, парків, тяглових господарств, складних і нерідко невдалих з'єднань між станціями, повторення операцій по сортуванню й формуванню вантажних поїздів.

Одним із найважливіших питань при проектуванні великих вузлових і сортувальних станцій з сильно розвиненими колійними пристроями вважалося питання проектування й розрахунку довжини стрілочних вулиць, переводів і відстані між стрілками.

Знаковою публікацією на сторінках журналу «Инженерное дело», на наш погляд, вважається фундаментальна праця В.М. Образцова «Геометричні елементи для розрахунку стрілочних вулиць і переводів при проектуванні станцій» (1904) [11]. У даній статті автор зазначає, що відстані між стрілками при проектуванні стрілочних вулиць і переводів у той період зазвичай визначали згідно з заздалегідь складеними таблицями на підставі досить складних формул. Подібний метод розрахунку вважався зручним за умови проектування невеликої станції і коли проектування не було обмежене ані розмірами станційної площадки, ані шириною смуги відчуження. Однак, цей метод не завжди був ефективним там, де потрібно було зменшити довжину стрілочних вулиць, збільшуючи їхній кут нахилу. Крім того, інженер зауважив, що складання детальних таблиць для кожного куту нахилу різних колій є надзвичайно тривалим і кропітким процесом, а складність формул

часто не дозволяє побачити залежність між окремими елементами, що впливають на довжину переходів чи вулиць. При цьому В.М. Образцов підкреслював, що проектування великих станцій вимагає пошуку способів, які б полегшили завдання складання різних варіантів розташування колій і стрілок. Одним із способів, який спрощував креслення і розрахунок вулиць і переводів, автором вважався метод креслення колій і переводів одними лініями по їхнім осям і проведення розрахунків по осям стрілочних вулиць.

Наукова робота В.М. Образцова «Геометричні елементи для розрахунку стрілочних вулиць і переводів при проектуванні станцій» відноситься до раннього періоду інженерної діяльності видатного інженера і науковця, але вона стала основою для наукового розрахунку залізничних станцій і їхніх важливіших елементів при проектуванні. Цей науковий доробок вченого не втратив своєї актуальності і в наші часи.

Аналіз наукових статей з питань експлуатації залізниць на сторінках журналу «Инженерное Дело» дозволяє зробити *висновок* про те, що вже з перших років експлуатації залізничних колій науковці і практики Російської імперії розробляли і удосконалювали методи організації перевезень. Значна частина оприлюднених у журналі «Инженерное Дело» матеріалів, які висвітлювали питання експлуатації залізниць, свідчить про вагомий внесок журналу у розбудову вітчизняних і світових технологій і залізничних перевезень.

Література

1. Савченко И. Е., Скалов К. Ю. Развитие железнодорожных станций и узлов / И. Е. Савченко, К. Ю. Скалов // Москва. – 1960. – С. 4–6
2. Артоблевский И.И., Благодравов А.А. Очерки истории техники в России (1861-1917) / И.И. Артоблевский, А. А. Благодравов // Москва: Наука, 1975. – С. 45-46
3. Повороженко В. В. Возникновение и развитие в СССР науки об эксплуатации железных дорог. Очерки развития железнод. науки и техники / В.В. Повороженко // М., 1953. – С. 228
4. Повороженко В. В. Возникновение и развитие в СССР науки об эксплуатации железных дорог. Очерки развития железнод. науки и техники / В.В. Повороженко // М., 1953. – с. 244-245
5. Савченко И. Е., Скалов К. Ю. Развитие железнодорожных станций и узлов / И. Е. Савченко, К. Ю. Скалов // Москва. – 1960. – С. 9-10
6. Образцов В. М. Перебудова станції Іваново Шуйсько-Івановської залізниці / В. М. Образцов // Инженерное Дело. – 1902 – № 2. – С. 18-59.
7. Образцов В. М. Перебудова станції Іваново Шуйсько-Івановської залізниці / В. М. Образцов // Инженерное Дело. – 1902 – № 2. – С. 32
8. Анфилофьев Б. А. Железные дороги страны / Б. А. Анфилофьев // Самара. – 1991. – С. 76-77
9. Анфилофьев Б. А. Железные дороги страны / Б. А. Анфилофьев // Самара. – 1991. – С. 78
10. Кочнев Ф. П. Пассажирские станции и вокзалы / Ф. П. Кочнев // Москва, – 1950 – С. 11
11. Образцов В. М. Геометричні елементи для розрахунку стрілочних вулиць і переводів при проектуванні станцій / В. М. Образцов // Инженерное Дело. – 1904 – № 1. С. 147-179

Гуринчук С. В. Освещение процессов железнодорожных перевозок на страницах журнала «Инженерное Дело».

В статье анализируется степень освещения процессов железнодорожных перевозок и эксплуатации железных дорог в Российской империи на страницах журнала "Инженерное Дело". Определена ведущая роль отечественных инженеров и ученых в разработке основных вопросов эксплуатационной работы.

Ключевые слова: эксплуатация железных дорог, железнодорожные перевозки, прямое сообщение, проектирование станций, пассажирские вокзалы, перестройка станций, стрелочные переводы, сортировочные станции.

Gurinchuk S. V. The highlighting of the railway operation by the journal «Engineering matters».

The article is devoted to the highlighting of the railways operation in the Russian Empire by the journal «Engineering matters». The leading role of prominent engineers and scientists of the Russian Empire in the developing the operational work organization has been defined as well.

Key words: railway operation, rail transportation, direct communication, stations design, passenger stations, the reconstruction of stations, switching, sorting stations.

Рецензент: **Ульшин В.О.**, док. техн. наук, професор.

Стаття подана
23.03.2012

УДК 581.1:61:58.081(477)

Давиденко М.М.

ВНЕСОК АКАДЕМІКА АН УРСР А. М. ГРОДЗИНСЬКОГО У РОЗВИТОК МЕДИЧНОЇ БОТАНІКИ В УКРАЇНІ

У статті висвітлюється внесок відомого фізіолога рослин, директора Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР академіка А. М. Гродзинського в розвиток медичної ботаніки в Україні, проаналізовано його праці з цієї проблеми та розкрито діяльність створеного ним відділу лікарських рослин і фітотерапії Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР.

Ключові слова: А. М. Гродзинський, медична ботаніка, відділ лікарських рослин і фітотерапії, Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР

Люди споконвіку користуються лікарськими рослинами. Наукова офіційна медицина зародилась і продовжує розвиватись на базі все глибшого вивчення й повнішого використання діючих речовин, які містяться в рослинах. Ще 50 років тому чимало рослин не були включені до державного реєстру, оскільки не були достатньо дослідженими фармакологічно або ж їх запаси в природних місцезростаннях невеликі, а інтродукція дикорослих рослин у культуру є досить складною. Труднощі полягають у тому, що науковці і спеціалісти медичного профілю не знають достатньою мірою флористичного багатства перспективних для фітотерапії рослин, а ботаніки – ще не дуже орієнтуються у можливому медичному значенні тих чи інших видів [11, с.6].

З метою вирішення цих труднощів ще на початку 1970-х років у Центральному республіканському ботанічному саду (ЦРБС) АН УРСР зародилося вивчення медичної ботаніки. Із загальної ділянки корисних рослин почала виділятися і формуватися колекційна ділянка «Лікарські рослини». Колекція формувалася за рахунок застосування посівного і посадкового матеріалу з природної флори, переважно України, але були представники з Алтаю і Сибіру, Кавказу і Далекого Сходу. Частина насіння отримана за делектусами. На колекційній ділянці «Лікарські рослини» вирощувалося кілька сотень видів, серед яких і рослини Червоної книги [14].

Спеціалісти вивчали і уточнювали біохімічні властивості фармакопійних і близьких до них видів, можливості культивування лікарських рослин. Ділянка

служувала також базою для проведення практичних занять зі студентами-медиками і фармакологами. Саме ця «природна аптека» послужила розвитку нового напрямку в Центральному республіканському ботанічному саду – медичної ботаніки і є експериментальною базою однойменної лабораторії.

Метою нашого дослідження є висвітлення становлення медичної ботаніки в Україні та зокрема в Центральному республіканському ботанічному саду АН УРСР й розкриття внеску академіка А.М. Гродзинського у розвиток цього наукового напрямку.

У 1977 р. А. М. Гродзинський запросив до Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР групу співробітників з Київського державного університету, яка активно включилася у роботу із застосування ефірних олій лікарських рослин у медицині і для санації диспетчерських приміщень [3, с.13].

29 грудня 1978 р. на засіданні Президії АН УРСР вийшла постанова № 570 «Про розвиток досліджень лікарських рослин та їх застосування в медицині», у якій було рекомендовано Центральному республіканському ботанічному саду створити неструктурну лабораторію лікарських рослин [2, арк.123–126].

Цьому передували листи на ім'я Президента АН УРСР, у яких йшлося про необхідність створення лабораторії з вивчення хімічних речовин у рослин (зокрема листи доктора фармацевтичних наук, професора Г. К. Ніконова (Алмати), завідувачки кафедри фармакогнозії Київського державного інституту удосконалення лікарів, доктора фармацевтичних наук, професора Т. В. Зінченко, М. Г. Ковальова), виступи академіка Б. Є. Патона у пресі та А. М. Гродзинського на згаданому вище засіданні [2, арк.111–122].

15 грудня 1980 р. вийшов наказ ЦРБС № 228-К «Про створення відділу лікарських рослин і фітотерапії» (у 1983 р. за рекомендацією Бюро Відділення загальної біології АН УРСР перейменованій на відділ медичної ботаніки), керівником якого став кандидат сільськогосподарських наук А. П. Лебеда [1, с.6], Андрій Михайлович очолив комплексну програму з охорони і раціонального використання лікарських рослин [13]. Створення цього підрозділу стало знаковою подією в житті великого загалу науковців в Україні й інших республіках колишнього СРСР.

Започаткування нового наукового напрямку свідчило про реабілітацію в Україні фітотерапії.

До цього часу в численних ботанічних садах, наукових та навчальних установах розроблялися окремі питання – складові медичної ботаніки. Створений же у Центральному ботанічному саду за ініціативи А. М. Гродзинського спеціалізований підрозділ, був покликаний вирішувати питання медичної ботаніки комплексно [1, с.7].

А. М. Гродзинський неодноразово у своїх статтях піднімав проблему протиріччя, яке виникло у сучасному світі і з кожним роком загострюється: індустріалізація й урбанізація круто збільшують потребу людського суспільства в різноманітних лікарських рослинах; ці ж фактори ведуть до зменшення біомаси і продуктивності лікарських видів. Андрій Михайлович знаходив шляхи вирішення цього протиріччя. Основним з них він називав введення лікарських рослин в культуру, підкреслюючи, що принципом прогресивного господарювання є перехід від збирання у природі до цілеспрямованої культури потрібних рослин. Частина

лікарських видів уже давно успішно вирощується у спеціалізованих господарствах, тому більшість відомих лікарських видів можливо перевести в розряд культивованих рослин, хоч це справа не завжди проста і легка. Насамперед, необхідно докладно вивчити біологічні особливості, щоб розробити агротехніку розмноження, вирощування і збирання. Більшість дикорослих рослин погано «вписуються» в існуючу систему сільськогосподарських машин і механізмів; їхнє насіння досягає неодноразово, опадає чи розноситься вітром, а тому доводиться застосовувати вегетативне розмноження, яке також важко механізувати. Андрій Михайлович зауважував, що природна популяція видів складається з досить складної суміші різноманітних екотипів. Так, наприклад, природна популяція ромашки аптечної містить у собі однорічні ярі й озимі форми, дворічні і навіть багаторічні екземпляри. Всі вони мають досить відмінну біологію і, що особливо важливо, можуть мати різний вміст лікувальної речовини. А.М. Гродзинський відмічав, що вводючи рослину в культуру, мимоволі відбираються певні форми і тим самим збіднюється видова популяція. Якщо це робити без фітохімічного контролю, введена в культуру рослина може виявитися малоефективною в лікарському відношенні. Андрій Михайлович вважав це однією з причин відомого фармацевтам явища, коли зібраний у природі матеріал значно цінніший, ніж вирощений у культурі. Він називав ще й інші причини, зокрема, надто швидкий ріст у польовій чистій культурі також дає матеріал з меншим вмістом активного начала, ніж зростання в природному ценозі серед сильної конкуренції і у важчих умовах, коли нагромадження високого вмісту вторинних речовин є умовою перемоги у боротьбі за виживання. Андрій Михайлович наголошував, що не слід забувати: наявність лікувальної сполуки в рослині зумовлена певними еволюційними пристосуваннями, тобто ця сполука в рослині виникла в процесі еволюції для потреб самої рослини, а не для того, щоб нас лікувати [4, с.4].

А.М. Гродзинський відмічав, що при введенні в культуру необхідно дослідити вимоги інтродуцента щодо умов ґрунту (рН, вмісту гумусу, механічного складу), поживних речовин, зволоження, освітлення чи затінення (багато лісових і навіть степових видів краще росте при частковому затіненні). Неабияке значення мають питання хімічної взаємодії, або алелопатії. Так, зростаючи спільно, різні рослини обмінюються продуктами своєї життєдіяльності і взаємно збагачують свій біохімічний склад. Це також може бути однією з причин того, чому зменшуються цілющі властивості у деяких рослин, що вирощуються в чистій культурі.

А. М. Гродзинський наголошував, що введення в культуру — це селекційний процес, дуже тривалий, але неминучий, бо коли ми не введемо якусь лікарську рослину до культури, люди не зможуть нею користуватися.

Другим важливим аспектом Андрій Михайлович вважав охорону лікарських рослин. Академік А.М. Гродзинський відмічав, що охорону рослин ототожнюють з повною або частковою заборонаю збирати їх чи заготовляти, однак до справи він радив підходити більш диференційовано і з наукових позицій. Залежно від біологічних особливостей можна без шкоди заготовляти більшу або меншу частину біомаси рослини. Так, наприклад, орхідея – зозулинець, бульба якої йде на виготовлення салепу, росте так, що щорічно на базі старої, відмираючої бульби утворюються одна нова бульба. Якщо ми її викопуємо, то вбиваємо рослину повністю, бо лише в дуже рідких

випадках стара бульба може дати поновлення. Тому-то заготівля орхідей категорично заборонена і вони всі занесені до Червоної книги [5, с.4]. А. М. Гродзинський наголошував, що у видів, які розмножуються переважно насінням, необхідно не менше $\frac{1}{3}$ травостою залишати у квітучому стані, щоб утворилась достатня кількість насіння. Те ж стосується заготівлі кореневищ у рослин, які розмножуються ними. Коли ж йдеться про збирання надземної маси у багаторічних рослин, які мають підземні бульби або кореневища і потім легко з них відрастають, необхідно мати на увазі те, що ці бульби або кореневища живляться за рахунок фотосинтезу в надземних органах. Отже, надто повне неакуратне скошування веде до «голодування» і відмирання підземних органів. Разом з тим він зазначав, що це – пасивні заходи охорони, які розраховані лише на процеси природного відновлення, а необхідно все ширше застосовувати методи активного втручання і регулювання природної продуктивності угідь [4, с.5]. Одним з радикальних заходів у вирішенні проблеми створення надійної сировинної бази лікарських рослин він називав штучне їх вирощування під пологом насаджень, в міжряддях лісових культур, а також на відкритих площах з метою відтворення та збагачення запасів у природі, наголошуючи на необхідності наукових розробок створення стійких лісових фітоценозів з живим трав'янистим покривом з цінних лікарських рослин, а також вивчення методів культивування їх на відкритих площах.

Досліди з вирощуванням лісових лікарських рослин проводилися в Центральному республіканському ботанічному саду АН УРСР з 1965 р. на штучно створеній лісовій ділянці «Ліси рівнинної частини України»; у плодючому господарстві Браїлівського сокоморсового заводу (Вінницька обл.) – з 1970 р. та в лісництвах Клавдієвського і Кончазаспівського лісгоспзагів – з 1975 р.

Дослідження показали, що однією з причин скорочення ареалів та зменшення запасів корисних трав'янистих рослин в лісах УРСР є безсистемне побічне користування недеревними ресурсами лісу (випас худоби, збирання лікарських, харчових, ароматичних та інших рослин, сінокосіння), що призводить до ущільнення ґрунту, знищення лісової підстилки та пов'язаних з ними негативних екологічних умов.

Вивчення можливостей відтворення та збагачення запасів лісових лікарських рослин показало, що вирішення цих питань можливо здійснювати двома шляхами: а) культивування лікарських рослин на відкритих площах та б) часткові культури під пологом насаджень, в міжряддях лісових культур, на вирубках, полянах та інших категоріях лісових земель. Другий шлях передбачає вторинне використання 9,8 млн га лісових площ, підвищення їх продуктивності [6, с.57].

Всі перераховані проблеми мав вирішити новостворений відділ лікарських рослин і фітотерапії. Практична реалізація творчого задуму Андрія Михайловича в організаційному й науковому відношенні була покладена на Андрія Пилиповича Лебеду. Разом з Андрієм Михайловичем відразу були накреслені основні завдання організаційної й наукової діяльності підрозділу і покладено на очолений Андрієм Пилиповичем колектив опрацювання широкого кола завдань: інтродукція,

дослідження біології та розробка методів вирощування лікарських рослин у культурі; вивчення природних запасів лікарських рослин, розробка методів їх відтворення і охорони, опрацювання питань комплексного використання рослинної сировини, пошук рослин-замінників; вивчення і критичний аналіз досвіду народної медицини у галузі лікарських рослин; виділення і дослідження хімічної природи біологічно активних речовин рослинного походження; пошуки нових біологічно активних речовин з вищих рослин, дослідження дії фітонцидів на мікроклімат закритих приміщень та на працездатність людини; розробка нових рослинних препаратів для лікування онкологічних, серцево-судинних, простудно-вірусних та інших захворювань; інформаційне та патентно-ліцензійне забезпечення досліджень; опрацювання літературних джерел з питань біологічних особливостей, хімічного складу, фармакологічної активності й використання лікарських рослин в офіційній та емпіричній медицині і створення за результатами опрацювання електронних баз даних, розробка програмних продуктів [1, с.7].

Для підведення попередніх підсумків, з'ясування стану й визначення пріоритетів в медичній ботаніці, консолідації наукового потенціалу ботаніків, ятрохіміків, фармакологів, клініцистів України й інших республік СРСР у 1984 р. було ініційовано і організовано проведення 1-ї Республіканської науково-практичної конференції з медичної ботаніки «Використання фітотерапії в комплексі санаторно-курортного лікування». У подальшому проведення таких конференцій стало традицією, яка свідчить про те, що медична ботаніка, як окремий самостійний науковий напрямок, відбулася. На теренах колишнього СРСР було створено кілька таких же спеціалізованих підрозділів (наприклад, у Центральному ботанічному саду Казахстану) і кафедр (Національний фармацевтичний університет, Україна) [1, с.8].

Не забарилися як наукові, так і практичні напрацювання колективу відділу. За порівняно короткий період існування відділу відчутних успіхів вдалося досягти по всіх намічених напрямках, запорукою чого була добре налагоджена А. П. Лебедею робота колективу, помножена на повну підтримку з боку «батька» відділу академіка А. М. Гродзинського. Андрій Пилипович неодноразово відвідував Всесоюзний інститут лікарських і ароматичних рослин (Москва) і будував структуру свого відділу як зменшену копію цього інституту (був час, коли чисельність відділу становила 45 чоловік, серед яких були доктор медичних наук, кандидати медичних, біологічних, хімічних і сільськогосподарських наук). Результати досліджень підсумовувались у монографічних, довідкових і інших виданнях (понад 40), а їх новизна підтверджувалась авторськими свідоцтвами й патентами, посвідченнями на рацпропозиції (понад 20) [1, с.9].

Відділ розробив оригінальні підходи в аромотерапії і в цьому напрямку займав провідне місце в Україні. Розроблені у відділі рецепти і дозування насичення атмосфери приміщень біологічно активними речовинами дозволяють регулювати життєдіяльність організму, впливати на настрій людини, підвищувати працездатність і стійкість до стресів і захворювань. У відділі велися пошуки рослин-імуномодуляторів і розробки на їх основі фітокомпозицій з імунокоректуючою дією (отримано авторські свідоцтва на винаходи, наприклад, «Спосіб дезінфекції повітря закритих приміщень», № 1300695, 1986 та ін.). Досягнення в галузі аромотерапії підсумовано в основному у монографіях

«Фітонциди в ергономіці» (1986) [7] та «Фітонциди в медицині» (1990) [12]. Проводилось впровадження у санаторіях, будинках відпочинку, на промислових підприємствах (в релаксаційних кімнатах) тощо. Виконувалась і закрита тематика на замовлення так званих поштових скриньок (вартість таких замовлень становила від 80 до 500 тисяч рублів) [1, с.9].

Для дозованого насичення атмосфери приміщень фітонцидами був розроблений спеціальний пристрій «Фітон» (авторське свідоцтво № 1028336, 1983). Найуспішнішою була 8 модель цього апарату, творцями якої, окрім співробітників ЦРБСАН УРСР, були працівники конструкторського бюро під керівництвом О.К. Антонова, інженери відділу промислової кібернетики київського Інституту автоматики, інженери промислового виробництва Інституту ботаніки. Досліди з використання «Фітону» проводилися з пілотами аеропорту «Жуляни» [11], а також на Тартуському приладобудівному заводі (ЕРСР). Пристрій активно застосовувався в кабінетах психологічного розвантаження санаторіїв Криму та Пущі-Водиці [8].

У 1979 р. завідувач відділу лікарських рослин і фітотерапії А. П. Лебеда, співпрацюючи з керівництвом Головної редакції Української радянської енциклопедії запропонував видати «Енциклопедичний словник лікарських рослин». Андрій Михайлович відреагував на цю пропозицію словами: «Напишете – поставите собі прижиттєвий пам'ятник», а також погодився бути відповідальним редактором, написати передмову і розділ «Біологічно активні речовини лікарських рослин» [1, с.10]. У 1989 р. вийшло друком знакове в історії відділу медичної ботаніки видання «Лікарські рослини: енциклопедичний довідник» [10]. За об'ємом і важливістю представленої у ньому інформації, а також оригінальністю оформлення видання не має собі рівних. У книзі акцентується увага на охороні рослин, особливо рідкісних зникаючих видів, описано ботанічну характеристику, наведено синоніми, поширення рослин, подано короткі відомості про хімічний склад, фармакологічні властивості й використання, лікарські форми та застосування, підкреслюється необхідність свідомого з лікарською порадою користування рекомендаціями, вміщеними в статтях довідника [10, с.6].

У 1992 році авторський колектив книги був удостоєний Державної премії України у галузі науки і техніки [1, с.10]. Андрій Михайлович, на превеликий жаль, не дожив до «відкриття пам'ятника».

До важливих завдань відділу відносилися також дослідження, пов'язані з фармакосанацією – створенням ліків, фіточаїв, напоїв, харчових домішок тощо для здорових людей, які б усували або пом'якшували дію шкідливих для людей факторів, упереджували хвороби, зберігали здоров'я, забезпечували тривале активне життя громадян, підвищення працездатності у працюючих [1, с.11].

Сталий розвиток фітотерапії неможливий без надійної рослинної сировинної бази, що спонукало співробітників відділу приділяти належну увагу вирішенню проблем раціонального використання рослинної сировинної бази в усіх її аспектах.

Так, з метою пошуку рослин-замінників було вивчено в природних умовах і в культурі 73 види звіробою. За результатами цих досліджень 5 видів звіробою рекомендовані до використання як замінники офіційних видів. На прикладі цінної лікарської рослини цмину піщаного вивчалися раціональні методи експлуатації природних запасів рослинної сировини. Перспективним у зміцненні

Випуск 35

сировинної бази є пошук високопродуктивних форм – донорів з цінними для селекціонерів і фармакологів ознаками [1, с.12].

У ЦРБС здійснювалася також робота з нагромадження генетичного фонду лікарських рослин, не лише прийнятих Державною фармакопеею, але й тих, що становлять перспективний резерв і використовуються в народній медицині СРСР та закордоном. Так, на ділянці «Рідкісні рослини флори України», яка створена у 1970 р., зібрано близько 50 видів рідкісних лікарських рослин [4, с.6].

Невичерпне джерело нових цілющих рослин становили природні флори Кавказу, Середньої Азії, Далекого сходу та інші регіони. Можливості їх використання у зеленій аптеці України досліджували у ЦРБС АН УРСР С. С. Харкевич, Й. Й. Сікура, О. О. Пироженко та інші [2, арк. 98].

Відділ медичної ботаніки співпрацював з ученими інших підрозділів ЦРБС, з ученими інших установ України й зарубіжжя. Результати такої співпраці постійно були плідними і знаходили своє відображення у монографічних, довідкових, методичних та інших виданнях, авторських свідоцтвах, наприклад: «Фитоэргономика» (1989); авторське свідоцтво: «Пристрій для передпосівної обробки насіння» (№ 1130194, 1984) та ін. [1, с.15–16]

Отримані цікаві результати роботи співробітники відділу популяризували в пресі, на телебаченні та радіо.

З ініціативи А.М. Гродзинського відбувалася підготовка наукових кадрів: працівники відділу без відриву від виробництва закінчили вищі та середні навчальні заклади, курси медсестер, фельдшерів, отримали навички роботи на комп'ютері, захистили 3 докторських і 7 кандидатських дисертацій [1, с.16].

У 2004 році відділ медичної ботаніки переформовано у лабораторію, яку нині очолює учениця А. М. Гродзинського – кандидат біологічних наук Н. І. Джуренко [1, с.13].

Андрій Михайлович Гродзинський зробив неоціненний внесок у розвиток медичної ботаніки в Україні. Його непересічні ідеї знайшли відображення не лише в працях науковців відділу медичної ботаніки ЦРБС АН УРСР, а й інших, зокрема вивчення фітонцидів було продовжено в Національному аграрному університеті на кафедрі світових агротехнологій. Створена відділом колекція лікарських рослин і до сьогодні має непересічне пізнавально-культурне (для багатотисячного загалу відвідувачів Саду) і освітнє (як база для студентів медичних та фармацевтичних навчальних закладів) значення.

Література

1. Андрій Пилипович Лебеда : біобібліогр. покажч. / уклад. : В.М. Ковальов, О.Ю. Коновлова, А.Г. Сербін [та ін.] – К. : Фітосоціоцентр, 2010. – 44 с.
2. Архів Національного ботанічного саду імені М. М. Гришка АН України. Архів А. М. Гродзинського. Справа № 93. Архів 1981 року, 334 арк.
3. Головки Е. А. Історико-аналітичний погляд : від класичної фізіології рослин до сучасної аллопатії / Е. А. Головки // Інтродукція рослин. – 2001. – № 1-2. – С. 5–17.
4. Гродзинський А. М. Охорона, відтворення і раціональне використання лікарських рослин природної флори / А. М. Гродзинський // Фармац. журн. – 1981. – № 4. – С. 3–7.
5. Гродзинський А. М. Перспективы развития научно-исследовательских работ по медицинской ботанике в системе ботанических садов Украины / А. М. Гродзинский, А. Ф. Лебеда // 1-я республиканская конференция по медицинской ботанике : тез. докл. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 3–5.

6. Гродзинський А. М. Проблеми фітотерапії / А. М. Гродзинський // Під прапором ленінізму. – 1981. – № 10. – С. 55–58.
7. Гродзинский А. М. Фитонциды в эргономике / А. М. Гродзинский, Н. М. Макаручук, Я. С. Лещинской. – К. : Наук. думка, 1986. – 188 с.
8. Заяц А. Живой воздух / А. Заяц // Рабочая газ. – 1985. – 15 мая.
9. Иванченко В. А. Фитоэргономика / В. А. Иванченко, А. М. Гродзинський. – К.: Наук. думка, 1989. – 296 с.
10. Лебеда А. П. Лікарські рослини: енциклопедичний довідник / А. П. Лебеда, Н. І. Джуренко, О. П. Ісайкіна [та ін.] ; відп. ред. А. М. Гродзинський. – К. : УРЕ, 1989. – 544 с.
11. Кривенко В. В. Планета людей – планета растений / В. В. Кривенко // Вечерний Киев. – 1983. – 30 марта.
12. Макаручук Н.М. Фитонциды в медицине / Н.М. Макаручук, Я.С. Лещинская, Ю.А. Акимов [и др.] – Киев: Наук, думка, 1990. — 215 с.
13. Рильський І. Зелена аптека / І. Рильський // Вечірній Київ. – 1980. – 17 жовт.
14. Сад над Славутичем: путеводитель по Центральному ботаническому саду им. Н. Н. Гришко АН Украины / В. В. Кваша, Н. А. Кохно, В. Г. Собко, Т. К. Майко ; отв. ред. Т. М. Червченко. – К. : Изд-во СП Свенас, 1993. – 192 с.

Давиденко М. Н. Вклад академика АН УССР А. М. Гродзинского в развитие медицинской ботаники в Украине.

В статье освещается вклад известного физиолога растений, директора Центрального республиканского ботанического сада АН УССР академика А. М. Гродзинского в развитие медицинской ботаники в Украине, проанализированы его труды по этой проблеме и раскрыта деятельность созданного им отдела лекарственных растений и фитотерапии Центрального республиканского ботанического сада АН УССР.

Ключевые слова: А. М. Гродзинский, медицинская ботаника, отдел лекарственных растений и фитотерапии, Центральный республиканский ботанический сад АН УССР.

Davydenko M.M. Contribution of Academician AS UkrSSR A. Grodzinsky to the development of medical botany in Ukraine.

The article explores the contribution of the famous plant physiologists, director of the Central Republican Botanical Garden Academician A. M. Grodzinsky the development of medical botany in Ukraine, analyzes of his work on this problem and disclosed the activity of department of medicinal plants and phytotherapy of Central Republican Botanical Garden .

Keywords: A. M. Grodzinsky, medical botany, department of medicinal plants and phytotherapy, the Central Republican Botanical Garden.

Рецензент: **Фомін А.І.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
23.03.2012

УДК 94 (477) 1917/1918

Дацків І.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті йдеться про міжнародні зв'язки України доби Центральної Ради, формування зовнішньополітичного відомства та його дипломатичного корпусу. Аналізуються плани Центральної Ради щодо утворення закордонних представництв України.

Ключові слова: Центральна Рада, дипломати, переговори, Четверний союз, уряд.

Демократизація суспільства, відкриття архівних джерел, звільнення історика від ідеологічних пут, дозволяють повно реконструювати загальну панораму функціонування Центральної Ради, визначити її успіхи, прорахунки та помилки.

Історичні записки: Збірник наукових праць

Історія міжнародних зв'язків України доби Центральної Ради, формування зовнішньополітичного відомства та його дипломатичного корпусу – одна з найменш досліджених сторінок нашого минулого.

Першими історіографами зовнішньополітичної діяльності України були діячі Центральної Ради, провідні урядовці УНР – М. Грушевський [1], В. Винниченко [2], Д. Дорошенко [3], І. Мазепа [4] та інші. Характеризуючи проблеми становлення державності в цілому, вони торкаються і питань зовнішньої політики. Незважаючи на певний суб'єктивізм, автори дають загальний огляд зовнішньої політики України, відбивають погляди тодішнього керівництва на вибір орієнтації, стратегії і тактики виходу УНР з світової війни, передають цікаві для істориків спостереження, особисті враження.

Учені української діаспори створили чимало узагальнюючих праць з новітньої історії України. Багато з них в тій чи іншій мірі торкаються дипломатичної діяльності Центральної Ради. Це роботи І. Борщака [5], Т.Гунчака [6], П. Мірчука [7], І. Нагаєвського [8], О. Субтельного [9], О.Удовиченка [10] та інших. Частина з них лише у 1990-х рр. перевидана в Україні.

Радянська історіографія, яка панувала впродовж 70-х років, усіляко замовчувала цю проблему або брутально фальсифікувала. Вважалося, що зовнішня політика була повною прерогативою Петрограда чи Москви у всі часи існування українських державних утворень. Щоправда, від 1960-х років деякі аспекти проблеми розглядалися в історичній літературі з необхідними штампами як „дипломатія контрреволюційних націоналістичних утворень” на території України. По-суті лише в період незалежності України з'явилися поважні науково-історичні праці про зародження, становлення і діяльність зовнішньополітичних відомств і дипломатичного корпусу Центральної Ради. Насамперед треба відзначити творчі здобутки Д. Веденєєва і Д. Будкова [11], В. Матвієнка [12], М.Держалюка [13], В. Косика [14], О. Павлюка [15], Д. Табачника [16] та інших.

Розглядаючи формування дипломатичної служби часів Центральної Ради, бачимо, що цей процес гальмувався у ході розбудови української державності, оскільки вона, базувалася спочатку, від Лютневої революції 1917 р. та створення Української Центральної Ради, на засадах національно-територіальної автономії. Відомі дослідники проблеми київські історики Дмитро Веденєєв і Дмитро Будков у фундаментальному дослідженні „Юність української дипломатії”, ґрунтуючись на еволюції форми державності України в період Центральної Ради, поділяють процес формування зовнішньої політики та національної дипломатії на три етапи: 1) березень-листопад 1917 р. – період розбудови держави та її інституцій; 2) від проголошення Третім Універсалом Центральної Ради самостійності України, відтак, її виходу на міжнародну арену, – до створення апарату зовнішньополітичного відомства; 3) від проголошення Четвертим Універсалом повної незалежності й сформування дипломатичної служби у повному обсязі, зокрема, представницької і консульської [11, с.61].

Вже на першому етапі у створеному уряді – Генеральному Секретарстві – було засновано секретаріат міжнаціональних справ, який з 15 липня 1917 р. згідно з постановою Малої Ради очолив Олександр Якович Шульгин – талановитий державний і політичний діяч, який рано виявив дипломатичний хист і здатність боронити інтереси України на міжнародній арені. 12 квітня 1917 р. він у

складі першої дипломатичної місії Центральної Ради виїхав до Петрограда для переговорів з Тимчасовим урядом, Радою робітничих і солдатських депутатів та різними політичними діячами Росії про автономію України. Коли переговори закінчилися безрезультатно, О. Шульгин зробив історичну заяву про те, що Україна, в разі незгоди Тимчасового уряду на її статус автономії, буде боротись за свою незалежність. У Генеральному Секретаріаті молодий дипломат працював на посаді заступника секретаря міжнаціональних справ С. Єфремова й відповідав за зовнішньополітичну ділянку секретаріату.

З проголошенням Третім Універсалом Центральної Ради відродження української державності у формі народної республіки згідно з міжнародними правовими нормами Україна могла розбудовувати зв'язки з іноземними державами. Оскільки цими справами певною мірою опікувався Генеральний секретар міжнаціональних справ, на засіданні уряду 22 грудня було прийнято рішення на його базі утворити Генеральний секретаріат міжнародних справ, залишивши його керівником Олександра Шульгина. У поданому ним законопроекті, який і ухвалив уряд, зазначалося, що секретарство національних справ було засновано виключно для вирішення „національних непорозумінь” в Україні. Його назва цілком відповідала його функціям, оскільки в секретарстві були створені окремі польські, єврейські і російські відділи. Але після проголошення Української Народної Республіки його функції радикально змінилися, оскільки слід було розпочати реалізацію власної зовнішньої політики. Відтак в урядовій постанові за підписом В. Винниченка та О. Шульгина визначалися нові завдання і функції: „а) міжнародні зносини; б) охорона інтересів українських громадян поза межами Української Народної Республіки; в) тимчасово загальне влаштування національних непорозумінь в межах Української Республіки [17, арк. 129-130].

Одною з перших міжнародних акцій О. Шульгина, було встановлення дружніх стосунків з Чехословацькою Національною Радою, яка діяла у Києві у роки Першої світової війни. У квітні 1917 р. її очолювали визначні діячі країни Т. Масарик і Є. Бенеш. Між іншим, радянська історіографія характеризувала її як «котреволюційну організацію». Т. Масарик мав тісні стосунки із М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Шульгиним, оскільки розв'язував важливі завдання: опікувався військовополоненими чехами і словаками, до серпня 1917 р. формував з них стрілецький корпус чисельністю майже 45 тис. вояків, які мали становити ядро армії незалежної у майбутньому Чехословацької держави. Чеська Національна Рада визнавала Українську Центральну Раду проводом України, що поклало початок їх дружнім взаєминам, які продовжилися коли Т. Масарик став першим президентом Чехословаччини [18, с. 455-456].

Щоправда, незважаючи на сприяння Української Центральної Ради, втілити план Т. Масарика й Антанти – перекинути чехословацький корпус на Захід – внаслідок Брестських угод і окупації України німцями не вдалося. У березні 1918 р. його частини були забезпечені залізничним транспортом і через Росію виїхали до Владивостока, щоб звідти морем потрапити до Європи.

Призначений генеральним секретарем міжнародних справ, О. Шульгин, усвідомлюючи надзвичайно важливе значення виходу України на міжнародну арену, докладав великих зусиль для перетворення секретаріату на потужне зовнішньополітичне відомство. Будучи прихильником зближення з країнами

Антанти, він у вересні зав'язав тісні стосунки з французькими представниками у Києві – відомим впливовим журналістом Жаном Пелісьє, членами санітарної місії, з послом Франції в Росії Ж. Нулансом, а також із членами військових місій США, Італії, Румунії, Сербії, Японії. Особливо тісні і перспективні контакти у О. Шульгина встановилися з головою французької військової місії при штабі Південно-Західного фронту генералом Ж. Табуї.

Цей генерал мав, крім всього, широкі повноваження від уряду Франції вивчати ситуацію в Україні й постійно інформувати Париж про перебіг подій у регіоні. Наприкінці серпня 1917 р., коли російський фронт майже розпався, генерал Ж. Табуї перебрався до Києва й присвятив себе цілком українським справам. Насамперед він встановив постійні контакти з відомством О. Шульгина. Глава української дипломатії сприяв участі Ж. Табуї у роботі Третього всеукраїнського військового з'їзду, де французького генерала щиро вітали українські військовики. Згодом, він став одним із найбільш послідовних прихильників зближення України з Францією і в остаточному результаті – з Антантою [19, с.50; 13, с.80-81].

Доречно відзначити, що влітку і восени 1917 р. Київ відвідувало чимало військових і дипломатичних представників країн Антанти, яких цікавила суспільно-політична ситуація в Україні з точки зору стабільності Південно-Західного та Румунського фронтів, що вели бойові дії на її території, а також Чорноморського флоту. Це створювало сприятливі умови для встановлення тісних контактів з іншими державами для забезпечення розбудови незалежної держави. На жаль, політичний провід змарнував ці можливості. Дмитро Дорошенко згадував пізніше: „Даремні були всі зусилля генерального секретаря закордонних справ О. Я. Шульгина зробити Україну чинником міжнародного значення й використати сприятливу політичну ситуацію”. Він вважав, що основною причиною цього стала позиція голови уряду В. Винниченка, який вперто дотримувався автономії та соціалістичної ідеологічної орієнтації. „Кабінет В. Винниченка, – наголошував Д. Дорошенко. згодом міністр закордонних справ і визначний дипломат, – не міг вести ніякої активної політики в міжнародних відносинах” [3, с.214].

Як вже згадувалося, лише після проголошення Третього Універсалу Центральної Ради на сесії пленуму Центральної Ради, було розглянуто питання про створення зовнішньополітичного відомства України. Після доповіді О. Шульгина про міжнародне становище держави, розгорнулася широка дискусія про війну і мир, щодо орієнтації України на військово-політичні блоки, відношення до оголошеної Брестської мирної конференції та участь у ній українських дипломатів. Наступного дня, 26 грудня, з великою доповіддю про міжнародне становище і зовнішню політику виступав В. Винниченко. Він відзначив, що чимало країн Антанти, зокрема Франція, Англія, США та Бельгія і Румунія, а також блоку Центральних держав цікавляться Україною та її зовнішньою політикою. Тому, державі необхідно мати потужне відомство з відповідним дипломатичним корпусом. Таким чином було ухвалено історичне для української дипломатії рішення про створення окремого міністерства [17, арк.103; 3, с.230].

Таким чином, у складі уряду розгорнулося формування генерального секретаріату міжнародних справ (від 11 січня 1918 р. – міністерство закордонних справ), законодавчо оформлене постановою уряду 26 грудня 1917 р. Головним напрямком і першорядним завданням його діяльності було визначено вихід

України із світової війни, для чого вирішено надіслати спеціальну дипломатичну делегацію до Бреста на чолі з Всеволодом Голубовичем. Спочатку планувалася її участь у міжнародній мирній конференції з обмеженими цілями. Проте вона стала повноправним членом міжнародного форуму й виявила велику активність в обороні інтересів України [3, с.229-230].

У зв'язку з тим, що провід України в особі голови Центральної Ради М. Грушевського, голови уряду В. Винниченка увійшов стосунки, а згодом вступив у переговори з Центральними державами у Бресті, в знак протесту О. Шульгин, відомий своїми проантантівськими поглядами, подав у відставку. Керівником зовнішньополітичного відомства призначено 32-літнього генерального секретаря торгівлі і промисловості Всеволода Голубовича, який і сформував центральний апарат відомства. Відомий діяч ЦК Української партії соціалістів-революціонерів у свої 32 роки був досвідченим політичним діячем і здібним організатором.

Відповідно до головних завдань молодого відомства О. Шульгин і В. Голубович налагоджували контакти з іншими державами, готували законодавчі й дипломатичні акти та організовували захист інтересів українців за кордонами. У складі відомства було впроваджено посади міністра і його заступника. Важливі функції виконували утворені структури, насамперед Політична секція (голова Артемій Галіп). Саме вона готувала основні документи, що визначали зовнішню політику держави: ноти, проекти міждержавних угод, інших нормативних документів політичних відносин з іноземними державами, а також виконувала особливі доручення уряду за кордоном та ін. У її штаті було 12 урядовців.

Департамент міністерства (керівник – К. Лоський) був головним робочим органом міністерства. У його складі були: Канцелярія міністерства, Загальний, Консульський, Юридичний, Архівно-літературний та інші відділи. Найважливішими серед них були Загальний (В. Дяконенко) і Консульський відділи (О. Суховерський). На Загальний відділ покладалося, насамперед, кадрове забезпечення міністерства та його закордонних структур. Консульський відділ, перш за все своїми установами за межами України, відповідав за захист інтересів українських громадян за кордоном, а також громадян інших країн, які перебували в Україні. Юридичний відділ (В. Оренчук) брав безпосередню участь у підготовці міжнародно-правових документів та їх експертизі. Загальна кількість працівників міністерства сягала 88, а згодом – 126 осіб [11.с.76-78].

Водночас із формуванням відомства здійснювалися перші акції – відрядження дипломатичних місій для встановлення відносин з іншими державами. 18 грудня на Дон і Кубань виїхали молоді дипломати М. Галаган і Є. Онацький для проведення переговорів з керівництвом цих державних утворень. Щоправда, вони мали обмежене завдання: з'ясувати державно-правовий статус цих держав та можливість встановлення з ними дипломатичних відносин, які не були реалізовані, хоч українців там приймали досить прихильно.

27 грудня для діяльності у Швейцарії уряд надав повноваження Ю. Гасенкові, який виїхав до Лозанни із завданням створити за межами України перший дипломатичний заклад з функціями посольства, консульства і пресового бюро. Треба відзначити, що Ю. Гасенко розвинув активну діяльність у Швейцарії, спілкувався з її політичним проводом, урядовцями міністерства закордонних справ, а засноване прес-бюро і його філії у Відні, Берліні, Парижі, Лондоні, Римі

надавали європейському суспільству широку об'єктивну інформацію про Україну та проблеми її державного будівництва. У квітні 1918 р. Ю. Гасенка, за висловом Д. Веденєєва, першого постійного дипломатичного репрезентанта України за кордоном, замінила місія М. Шрага. Тоді ж до Румунії відбуло посольство М. Галагана [11, с. 80].

Вагомий внесок у розбудову і становлення української дипломатії, доби Центральної Ради й пізніше, зробив палкий патріот України граф Михайло Тишкевич, який у роки Першої світової війни перебував у Швейцарії, видавав франкомовний тижневик „Україна” і потужно впливав на формування іміджу України в Європі правдивою і професійною інформацією про українські проблеми та прагнення народу до самостійності. М. Тишкевич зав'язав контакти з послом Франції у Берні Ж.-Б. Бо, переконував через нього Париж у тому, що Франція має підтримати Україну, визнати її самостійність, а не орієнтуватися на білу Росію. Він попереджував, що, нехтуючи Україною, Франція підштовхує її до Німеччини [13.с.80-81].

Безперечно, найбільш важливою і доленосною стала перша значна дипломатична акція – участь представницької української делегації на Брестських мирних переговорах. Як уже зазначалося, її очолив міністр закордонних справ Всеволод Голубович, а до складу увійшли найбільш підготовлені дипломати Олександр Севрюк, Микола Любинський, Михайло Полоз, Микола Левитський, Сергій Остапенко. Після призначення В. Голубовича головою уряду, дипломатичну місію очолив О. Севрюк. Ця делегація стала першою закордонною дипломатичною установою нової зовнішньополітичної служби України [20, арк. 15].

Після підписання Брестського мирного договору, Україна, як суб'єкт міжнародної політики, активізувала налагодження контактів з іншими країнами. Для чого створювала законодавчу базу. У березні-квітні міністерство В. Голубовича підготувало законопроект „Про закордонні установи Української Народної Республіки” із визначенням їх функцій. Він передбачав впровадження вищих рангів – Посол, Посланник або Уповноважений Міністр, Міністр-Резидент, Повірений у справах, яких призначав безпосередньо уряд. Залежно від країни, рангу керівників дипломатичних установ, посольства ділилися на 3 розряди. Відповідно до їх статусу, керівники отримували певний ранг й впроваджувався кількісний склад (штат) – від 3-х до 9-ти осіб [21, с.27].

Безперечно, у ході розбудови дипломатичних установ за кордоном, перш за все засновувалися і укомплектовувалися досвідченими кадрами представництва у Центральних державах, оскільки в Бресті були досягнуті відповідні міждержавні угоди. Згодом у Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії і Туреччині були засновані посольства 1-го розряду й їх очолили найбільш досвідчені й підготовлені українські дипломати. Першим до Німеччини 16 березня виїхав зі своїм апаратом член Центральної та Малої Рад, голова української делегації на Брестських мирних переговорах Олександр Севрюк, який повернувся з Бухареста де провів важкі переговори з румунським керівництвом щодо визнання України та підписання мирного договору.

17 березня тимчасовим дипломатичним представником до Туреччини був призначений Микола Левитський – член Української Центральної Ради та Українського генерального військового комітету. Він брав активну участь у

переговорах і підписанні Брестського мирного договору, виступав за багатовекторність зовнішньої політики України, вважав за необхідне шукати порозуміння і з країнами Антанти. Як і Севрюк, він продовжував дипломатичну діяльність в уряді Директорії УНР. Брав участь у роботі Паризької мирної конференції.

15 квітня 1918 р. виїхав до Відня голова дипломатичної місії УНР в Австро-Угорщині Андрій Яковлев – член Центральної і Малої Рад, директор канцелярії Центральної Ради. Згодом він працював головою департаменту міністерства закордонних справ Української Держави і послом УНР за часів Директорії в Бельгії та Голландії [22, с.114-115, 157-158, 203].

Весною 1918 р. міністерство закордонних справ опрацювало законопроекти „Про установи для охорони інтересів українських підданих за межами Української Народної Республіки” та „Статус о консульських установах УНР”, які визначали консульські представництва в іноземних країнах та їх статус. Зусиллями створеного у складі міністерства закордонних справ консульського відділу на чолі з О. Суховерським передбачалося створити 68 консульських установ у 23-х країнах. З них 33 – на теренах постімперської Росії, 21 – у Центральних, 8 – у нейтральних державах. Як і посольства, консульства ділилися на чотири ранги: генеральне консульство, консульство, віце-консульство і консульське агентство відповідно до їх значення і обсягу діяльності [23, арк.12].

Відзначимо, що далеко не всі плани щодо утворення закордонних представництв України вдалося реалізувати відомству В. Голубовича. Часом не вистачало підготовлених кадрів, які відповідали б вимогам. Проте уряд зміг висунути на відповідальні посади дипломатичної служби молодих талановитих діячів, які виявили високі морально-політичні якості, швидко ставали, незважаючи на протистояння з досвідченими опонентами, вправними фахівцями й прислужилися українській справі. Такими були 28-літній О. Шульгин, 32-літній В. Голубович, 22-літній М. Шраг та інші, які справили, зокрема на досвідчених німецьких дипломатів у Бресті, велике враження.

Взимку і навесні 1918 р. міністерство закордонних справ УНР продовжувало налагоджувати міждержавні відносини, для чого нарощувало дипломатичні структури за межами країни. Насамперед, дипломатичні місії надсилалися до державних утворень постімперської Росії: до Грузії, Вірменії, на Дон і Кубань, а також до Румунії та Швейцарії.

Значну увагу зовнішньополітичне відомство України приділяло взаєминам з дипломатичними представництвами іноземних держав на її території. До підписання Брестського мирного договору у Києві перебували військово-дипломатичні місії Англії, Франції, США, Бельгії, які у березні покинули Україну. У березні-квітні до столиці прибули посольства Центральних держав. Потужна місія – загалом 30 осіб – з Австро-Угорщини на чолі з графом Й. Форгачем. Повноважним представником Німеччини став Ф. Мумм фон Шварценштейн з групою фахівців, здебільшого військових.

Окрім того, в Україні працювали консульські установи Англії, Бельгії, Данії, Іспанії, Італії, Норвегії, Персії, Португалії, США, Франції, Швейцарії, Швеції. Щоправда, після Бреста консули Англії, США і Франції виїхали з України. В Одесі працювали віце-консульства Іспанії, Персії, Греції [24, арк.8-11].

Таким чином, у добу Центральної Ради закладалися основи української національної дипломатії, формувалися її перші інституції, тимчасові надзвичайні місії поступово перетворювалися на постійні дипломатичні представництва. Були опрацьовані законодавчі акти, на базі яких практично діяли дипломатичні служби Української Держави та УНР Директорії. Водночас були вироблені стратегічні напрямки розбудови відомства та його складових, створені умови для розгортання масштабів міжнародного співробітництва в інтересах України.

Водночас треба відзначити, внаслідок недооцінки зовнішньополітичної діяльності на першому етапі державного будівництва, коли в Українській Центральній Раді домінувала ідея автономії України у складі Російської Федерації, процес формування і розбудови власного міністерства закордонних справ та його дипломатичних структур був суттєво загальмований. Перепоною була також невизначеність зовнішньополітичної орієнтації, спричинена міжпартійною боротьбою в Центральній Раді. Отже, вдалося лише закласти основи для виходу на міжнародну арену: створити дієздатне міністерство закордонних справ, заснувати закордонні представництва у країнах блоку Центральних держав і започаткувати відносини з новоутвореними державами на постімперському просторі Росії та ряду нейтральних держав.

Література

1. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації [Текст]. – 3-є вид. / М. Грушевський – К., 1917. – 16 с.; його ж: На порозі нової України: Гадки і мрії. – К., 1918. – 120 с.; Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. / Упоряди. Трубайчук А.Ф. – К.: Либідь, 1992. – 46 с.; Ілюстрована історія України. – К., 1996. – 696 с.
2. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції, (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) [Текст]: В 3-х ч. / В. Винниченко – К.; Відень, 1920. – Ч.1. – 348 с.; Ч.2. – 328 с.; ч.3. – 535 с.
3. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 [Текст]. Т.1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – 452 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє- минуле. 1914-1920. [Текст] / Д. Дорошенко – Мюнхен, 1969. – 467 с.;
4. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917-1921 [Спогади] / І. Мазепа. – Т.1. Центральна Рада, Гетьманат, Директорія. – Прага, 1942. – 210 с.
5. Борщак І. Європа і відродження України (1914-1923) [Текст] / І. Борщак // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – Ч.10. – С.5-8; Ч.11. – С.8-12; Ч.12. – С. 7-12.
6. Гунчак Т. Перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії [Текст] / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
7. Мірчук П. Українсько-московська війна, 1917-1919. – Торонто: Ліга визволення України, 1957 [Текст] / П. Мірчук. – 80 с.; Мірчук П. Українська державність 1917-1920 [Текст] / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
8. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття [Текст] / І. Нагаєвський – К.: Український письменник, 1993. – 414 с.
9. Субтельний О. Історія України. 2-ге вид. [Текст] / О. Субтельний. – К., 1992. – 510 с.
10. Удовиченко О. Україна у війні за державність [Текст] / О. Удовиченко – Вінніпег, 1954. – 176 с.
11. Веденєєв Д. Юність української дипломатії. Становлення Зовнішньополітичної служби в 1917-1923 роках [Текст] / Д. Веденєєв, Д. Будков. – К., 2006. – 296 с.; Будков Д. Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави 1917-1923 рр. [Текст] / Д. Будков, Д. Веденєєв. – К.: „К.І.С.“, 2004. – 220 с.; Веденєєв Д.В. Дипломатична служба Української держави 1917-1923 роки [Текст] / Д. Веденєєв – К.: Національна академія СБУ, 2007. – 261 с.

12. Матвієнко В. Українська дипломатія 1917-1921 років на теренах постімперської Росії [Текст] / В. Матвієнко. – К., 2002. – 372 с.
13. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. [Текст] / М. Держалюк. – К., 1998. – 240 с.
14. Косик В. Франція і Україна. Становлення української дипломатії [Текст] / В. Косик. – Львів, 2004. – 264 с.
15. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923) [Текст] / О. Павлюк – К., 1996. – 188 с.
16. Табачник Д. Історія української дипломатії в особах [Текст] / Д. Табачник. – К., 2004. – 638 с.; Табачник Д. В. Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України 1917-1996 рр. [Текст] / Д. Табачник – К., 1996. – 362 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1063. – Фонд Ради Народних міністрів УНР. – Оп.3. – Спр.1. Протоколи і журнали засідань генерального секретаріату Центральної Ради. Поч. з верес. 1917 р. – 152 арк.
18. Довідник з історії України. – К., 2001. – 1135 с.
19. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т.2. – К., 1997. – 424 с.
20. ЦДАВО України. – Ф.2592. – Фонд Народного міністерства справ закордонних УНР. – Оп.4. – Спр.16. Переписка генерального секретаріату з іноземними справами на Україні. 1918 р. – 15 арк.
21. Матвієнко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях [Текст] / В. Матвієнко, В. Головченко. – К., 2001. – 266 с.
22. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник [Текст] / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – 254 с.
23. ЦДАВО України. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.53. Про призначення М.Шрага головою дипломатичної місії до держав Західної Європи (Ввірчі грамоти до Франції, Італії, Іспанії, Швейцарії). Поч. 25 квіт. 1918 р. – 13 арк.
24. ЦДАВО України. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.67. Законопроекти складені міністерством справ закордонних. 22 липн. 1917. – квіт. 1918 р. – 64 арк.

Дацкив І.Б. Концептуальні принципи організації і функціонування дипломатичної служби України в часи центральної ради

В статті йдеться про міжнародні зв'язки України в часи Центральної Ради, формування внешнеполітичного відомства, і його дипломатичного корпусу. Аналізуються плани Центрального Союзу щодо організації закордонних представництв України.

Ключові слова: *Центральна Рада, дипломати, переговори, Четверний союз, правительство.*

Datskiv I. Organizational and functional conceptual principles by diplomatic service of Ukraine in a period of central rada

The article is about Ukraine's international relations of Central Rada epoch, formation of foreign political department and its diplomatic representatives. The plans of Central Rada concerning the formation of Ukraine's foreign representations are analyzed.

Key words: *Central Rada, diplomats, negotiations, Quaternary Union, government.*

Рецензент: **Довжук І.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
26.03.2012

ДІЯЛЬНІСТЬ БОЛГАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХХ - ПОЧ. ХХІ СТ.

Досліджено та проаналізовано кількісні та якісні зрушення складу болгарської діаспори в Україні, а також показано її соціальний статус, структуру, основні форми роботи болгарських товариств в Україні.

Ключові слова: болгарська спільнота, місця компактного проживання, соціальна структура болгар, центри болгарської культури.

Український і болгарський народи споріднені не тільки своїм слов'янським походженням, етнічною та мовною близькістю, а й спільністю історичної долі, багатовіковими відносинами в релігійному, культурному, господарському, громадсько-політичному житті. Багато що єднає Україну і Болгарію й сьогодні: і приблизно однаковий економічний та суспільно-політичний розвиток, ускладнений сучасними соціальними проблемами, і важкі потуги трансформаційних процесів, характерних для посттоталітарних держав, і відмінне від Росії ставлення до НАТО та ЄС, і прагнення позбутися енергетичної й сировинної залежності від Москви, і наше чорноморське сусідство. Тому природним є те, що уряди та народи наших країн прагнуть до тісного співробітництва, спільної реалізації завдань повернення до Європи. Хоча сучасний стан українсько-болгарських взаємин ще далекий, на наш погляд, від оптимально можливого для сусідніх дружніх країн рівня, і вони повинні активізуватися й наповнюватися новим змістом з урахуванням багатих історичних традицій і досвіду. Міжнародні зв'язки України зі своїми сусідами були і є одним з важливих чинників її господарського, громадсько-політичного та культурно-освітнього розвитку. Це наочно підтверджують стосунки між Україною і Болгарією, яких Чорне море не роз'єднало, а об'єднало, оскільки стало природною сполучною артерією між двома державами і народами.

Проблема українсько-болгарських відносин на сучасному етапі висвітлено в підручниках, посібниках, монографіях. Болгарії та українсько-болгарським відносинам присвячено окремий розділ у підручнику Газіна В.П. та Копилова С.А. «Новітня історія країн Європи та Америки. 1945-2002 рр.» [1]. У монографії «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти» [2] на основі великого розмаїття теоретичних концепцій геополітики як науки і її наукових шкіл, процесів сучасної політичної модернізації досліджуються актуальні проблеми геополітичного виміру сучасної України. Цікавою для дослідження є матеріал посібника «Зовнішня політика країн Центральної та Східної Європи» [3], де ця проблема розглядається і в контексті відносин з державами центральної і Східної Європи. Зроблено спробу сформулювати модель відносин України з її стратегічними партнерами і проаналізувати вплив на ці відносини суспільно-політичного устрою. Аналізу історії, культурно-побутових традицій, феноменам самосвідомості, специфіці мови і освіти болгар України присвячена праця Кіссе А.І. «Відродження болгар України» [4]. В ній досвід і практика діяльності найбільшої в світі болгарської діаспори характеризуються з позицій актуальних питань збереження і розвитку самобутності групи, перспектив її існування в Україні. В останні роки цікавими для дослідника є праці Комар Я.В.

[5] в яких простежено діяльність національно-культурних товариств болгар на прикладі України та Молдови. Взагалі українсько-болгарські політичні, економічні, культурні відносини висвітлюються здебільшого у періодичній пресі, якихось фундаментальних праць до цього часу не існує. Але, на нашу думку, все виправить час. Мається на увазі те, що пройде кілька років, і українсько-болгарські відносини, безумовно, стануть надбанням історії.

Вже більше двох століть проживає болгарська спільнота в Україні в мирі і злагоді поруч з українцями та іншими багаточисленними національними меншинами. Болгарська спільнота є однією з найбільших національних об'єднань України. І тим вагоміший той факт, що представники етнічних болгар беруть і будуть брати активну участь в політичному і суспільному житті Української держави, у вирішенні проблем, які на сьогодні є надзвичайно актуальними і для болгар, і для українців, і для всіх громадян України - представників інших національностей. На початку XXI сторіччя болгарська діаспора України відіграє вагомий роль в соціально-економічному і культурному розвитку української держави. Чільне місце в розвитку болгарської культури займає інтелігенція. Показником цього є її присутність у всіх гілках влади, зайняття керівних посад у вищих навчальних закладах, на промислових підприємствах. Багато болгар працюють на ниві українського бізнесу, сприяючи соціально-економічному розвитку нашої держави. Для ілюстрації дійсного становища справ потрібно скористатися даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Загальна кількість осіб, що ототожнює себе, як представників болгарської національності, склала 204 тисячі 600 осіб серед всіх громадян України. Таким чином болгар займають шосте місце в етнічній структурі держави, поступаючись українцям (37 млн. 541 тис 700 осіб), росіянам (8 млн. 334 тис 100 осіб), білорусам (275 тис 800), молдаванам (258 тис 600) та кримським татарам (248 тис 200). При цьому доля болгар в складі населення України складає 0,4% [6]. Порівняння з даними попередніх переписів свідчить про відносну стабільність цієї національної групи. Якщо раніше основою господарського життя болгар було сільське господарство і відповідно більшість представників цієї національності мешкали у селах, то на сьогодні майже 60 тисяч болгар проживають в містах України (трохи більше третини всіх болгар). В зв'язку з економічними і соціальними перетвореннями останніх років кількість болгар-міських жителів значно збільшилась. В пошуках заробітку цілі родини переселяються до Одеси, Запоріжжя, Києва. В двох областях України - Одеській і Запорізькій, болгари впевнено займають III місце по кількості населення, поступаючись лише українському і російському населенню. В Одеській області проживають 75%% всіх болгар України - більше 150 тисяч або 6,1% всього населення області. В Запорізькій - 27,7 тис болгар або 1,4%. Решта представників болгар України мешкають у Миколаївській, Донецькій, Кіровоградській областях.

Характеризуючи соціальну структуру болгар, слід відмітити, що вони являються водночас і сільською, і міською групою. З початку 90-их років XX століття в Україні відбувається поліпшення транспортних зв'язків, через що все більша кількість болгар починає переїжджати до міст, тим самим збільшуючи і посилюючи міські групи. Ці процеси, в свою чергу, ставлять перед болгарською спільнотою цілий ряд питань, що потребують особливої уваги. Відомо, що представники національних меншин, потрапляючи в місто, швидко втрачають свою

етнокультурну специфіку і розчиняються у загальній масі. Одна з задач, що стоїть перед болгарами, - консолідація представників болгарського етносу у міському середовищі, підтримка і зміцнення їхньої етнічної самосвідомості, включення в систему соціальних зв'язків і відносин взаємодопомоги. Але все ж таки, не слід забувати, що більшість болгар України проживає в селах, де проблем не менше. Розвиток болгарської спільноти в Україні на сучасному етапі проходить в тісному взаємозв'язку з соціально-економічними і суспільно-політичними змінами в державі. Завдяки газетам, радію, телебаченню населення швидко отримує доступ до інформації, а також і можливість адекватно сприйняти світові події, зробивши певні висновки. В контексті політики перебудови та політики гласності в кінці 80-их рр. посилюються об'єднавчі тенденції серед болгар. Ще в 1985 р. група бессарабських болгар організовує, засновує, а пізніше, 30 березня 1989 р., офіційно реєструє першу болгарську суспільну організацію на території СРСР - болгарське культурно-просвітницьке товариство ім. Св. Св. Кирила і Мефодія. Актив товариства знаходився в м. Белград Одеської області, а його представники - в ряді болгарських сіл. В програмі Болградського товариства було записано, що воно є регіональним об'єднанням, чия діяльність направлена на захист людських, національно-культурних, економічних і інших інтересів бессарабських болгар, а також представників тих національностей, які проживають в місцях компактного проживання болгар. Незалежна Україна політично і юридично визнала факт існування на її теренах сильної національної меншини. І саме з цього моменту йде процес консолідації болгар України. Одним з найнагальніших питань для керівництва Асоціації стало питання будівництва власного приміщення. З цим питанням Федір Каражеков як керівник Асоціації неодноразово звертався до керівництва Болгарії та України. В лютому 1999 р. на звітно-виборній конференції було прийнято рішення про початок реконструкції і реставрації будівлі. Автором проекту ВЦБК став талановитий архітектор Н.К.Базан. 24 травня 1999 року, в День слов'янської писемності і культури, в присутності почесних гостей - дружини Президента України Людмили Кучми і дружини прем'єр-міністра Республіки Болгарії Олени Костової відбулось відкриття Всеукраїнського центру болгарської культури в м. Одеса. І до сьогоднішнього дня стоїть ця споруда в центрі Одеси на вулиці Віце-адмірала Жукова, 9 і дає право українським болгарам пишатися не тільки своєю історією і культурою, а й вмінням вирішувати масштабні задачі на сучасному етапі. На офіційному відкритті Всеукраїнського центру болгарської культури А.І.Кіссе відмітив: «24 травня 1999 р. назавжди залишиться найяскравішою сторінкою в історії ВЦБК. З особливим почуттям вдячності хочу привітати офіційних гостей, котрі спеціально приїхали на наше свято з Софії, Києва і інших регіонів нашої країни. Їхня присутність, увага і доброзичливість підняли на високий щабель нашу святкову подію. Хочу сьогодні щиро подякувати тим, хто допоміг в реставрації будівлі, перетворив його на прекрасний палац: будівельникам, спонсорам за їхню фінансову допомогу, всім місцевим болгарам, адміністрації міста і області, нашій державі» [7]. Основна форма роботи Асоціації - звітно-виборні конференції, які проходили 20 лютого 1999 р., 24 березня 2001 р., 21 лютого 2003 р. наступна конференція має пройти в Одесі в березні 2007 р. Основні питання, що піднімалися на конференціях, в основному організаційного характеру: вдосконалення принципів роботи, пошук нових шляхів вирішення існуючих

проблем, повноваження президента та керівних органів, внесення змін та доповнень до Статуту Асоціації. Починаючи з 2000 р. в центрі болгарської культури організують святкування національних і найбільш важливих державних свят України і Болгарії. На сцені центру культури виступають фольклорні колективи з багатьох болгарських сіл. В цих святах беруть участь і колективи, що представляють інші етноси України. Ці заходи не тільки популяризують рідну культуру, але й стимулюють розвиток національного руху інших національних меншин регіону, при цьому відбувається взаємне збагачення, обмін культурними досягненнями серед представників бессарабських етносів. Важливим напрямом діяльності Асоціації є організація і проведення науково-практичних і методичних конференцій з метою поглиблення творчого співробітництва болгарських і українських вчених, включення їх в дальший розвиток міжнаціональних відносин в Україні. Зокрема 17 травня 2006 р. в рамках святкування Дня слов'янської писемності у Всеукраїнському центрі болгарської культури було проведено круглий стіл на тему «Географія перейменування болгарських сіл Одеської області». Серед організаторів столу і Одеський університет ім. І.І.Мечникова [8]. Ще одна не менш важлива задача, що постала перед Асоціацією, це збереження традицій проведення Соборів як демократичної форми самоуправління, розширення їхніх форматів за рахунок залучення представників національно-культурних спілок, політичних і державних діячів країни до участі в них. Собори як форма управління мають багатовікові тенденції. Ще здавна вони проводились по селах в дні храмових свят. Собор ставав місцем єднання поколінь, родів. Одеса по суті стала рідною домівкою для болгар всієї України. Асоціації треба було придумати таку форму роботи, яка б єднала всіх болгар, яка б нагадала кожному про його рід, звичаї, традиції, про його рідні місця. Такою формою став Собор. Перший Одеський болгарський Собор відбувся 1998 року, другий - 2001 р., третій в 2003 році, четвертий - 2005 року. І кожен з наступних Соборів ще масштабніший, ще більш відвідуваний і авторитетний. Регіони, де компактно проживають болгар, впевнено підхопили цю ініціативу. На сьогоднішній день буквально у всіх регіонах проводяться Собори у дні важливих дат - річниці переселення болгар в Бессарабію, переселення з Бессарабії в Таврію. Яскраво пройшло свято у смт. Ольшанка Кіровоградської області з нагоди 230-ї річниці переселення болгар на територію України. На святкування прибула делегація з історичного місця Алфатар, мешканці якого 230 років тому переселились на Кіровоградщину. В пам'ять про історичне минуле болгарського народу в с. Мале Перещепино на Полтавщині було відкрито пам'ятник правителю Старої Великої Болгарії хану Кубрату. Зміцніли зв'язки з викладачами і учнями Перещепинської школи, котрі й опікуються над пам'ятником [9]. За 13 років роботи Асоціація болгар України виросла в монолітну структуру, в складі якої вже більше півсотні болгарських товариств і організацій. Створено нові товариства в областях дисперсного проживання болгар, таких як Рівненська, Волинська, Тернопільська, Житомирська, Хмельницька, Полтавська. Відповідно до росту масштабності задач, Асоціація вдосконалює організаційні основи і регламент своєї роботи. Введено в практику регулярне проведення засідань Ради Асоціації, на якій представлені всі товариства і організації болгар України. Поширюється практика виїзних засідань по регіонах. Такі, зокрема, було проведено в Запорізькій і Полтавській областях, Києві, АР Крим, м. Болграді Одеської області. Така форма

Випуск 35

роботи дозволяє глибше вивчити проблеми того чи іншого регіону, залучити представників центральних і місцевих органів влади, ЗМІ, а головне - сприяє прийняттю більш продуманих рішень.

Як висновок можна сказати, що Асоціація болгар України взяла на себе відповідальність за захист інтересів болгар. Її Президент, А.І.Кіссе, запевняє, що до сьогодні вже багато зроблено і робиться для збереження національної ідентичності болгар, традицій і фольклору, розвитку рідної мови і зміцнення міждержавних зв'язків України і Болгарії. При цьому українські болгари твердо заявляють про свою громадянську позицію по відношенню до неньки -України. Настав час третього етапу розвитку болгар України, який творити вже нам, молодим.

Література

1. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2002 рр. : навчальний посібник / В.П. Газін С.А. Копилов ; за редакцією А.О. Копилова. - К. : Либідь, 2004. - 624 с.
2. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М.Рудича. - К.:МАУП, 2002. - 438 с.
3. Внешняя политика стран Центральной и Восточной Европы: Уч. пособие для студентов / Рук. авт. коллектива А.В.Крапивин. - Донецк: ДНУ, 2009. - 443 с.
4. Кіссе А.І. Відродження болгар України. Нариси / Антон Іванович Кіссе. - Одеса: Optimum, 2006. - 288 с.
5. Комар Я.В. Національно-культурні товариства як прояв сучасного національного відродження (на прикладі болгар України та Молдови). - Наукові праці. - 2009. - Том 104. - Випуск 91. - С.113-118.
6. За матеріалами сайту Державного комітету статистики України // Режим доступу: (<http://www.ukrstat.gov.ua>).
7. Кіссе А.І. Відродження болгар України. Нариси / Антон Іванович Кіссе. - Одеса: Optimum, 2006. - С.124.
8. Перели М. Възстановяване на историческите названия на българските поселения в Одеска област. // Роден край. - 2006. - № 20. - С.2.
9. Терзиев А. В сърцето на Украйна 13 века живее българския дух. // Украйна: българско обозрение. - 2006. - №26. - С.1-3.

Дерябин Б.О. Деятельность болгарских товариществ Украины в конце XX - нач. XXI ст.

Исследованы и проанализированы количественные и качественные сдвиги и состав болгарской диаспоры в Украине, а также показан социальный статус, структура, основные формы работы болгарских товариществ в Украине.

Ключевые слова: болгарское сообщество, места компактного проживания, социальная структура болгар, центры болгарской культуры.

Deryabin B.O. The activities of the Bulgarian associations Ukraine at the end of XX – beginning - twenty-first century.

The situation of the Bulgarian diaspora in Ukraine and activity of Bulgarian companies in late XX - XXI century. Investigated and analyzed quantitative and qualitative changes of the Bulgarian diaspora in Ukraine and showed its social status, structure, basic forms of Bulgarian companies in Ukraine.

Keywords: Bulgarian community, compact living, social structure Bulgarians, Bulgarian Cultural Centre.

Рецензент: Добров П.В., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
21.03.2012

**МІЖНАРОДНО - ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТУВАННЯ
ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(1861-1914 рр.)**

Розглянута еволюція міжнародної правової бази, покликаної регулювати процес підприємницької інвестиційної діяльності іноземців на території Російської імперії. Досліджена структура правової бази: конвенції, міжнародні договори, трактати, та зміни в інформаційному насиченні документів, які відбувалися протягом XIX ст.

Ключові слова: іноземні інвестиції, конвенція, міжнародний договір, трактат.

Сучасний світ останніми роками все більше підпадає під вплив загрози економічних криз різних за масштабами розповсюдження: регіональних та глобальних. Перед урядами багатьох країн світу стоїть питання запобігання кризовим явищам в економіці для чого докладається багато зусиль. З такою проблемою стикнулися урядовці та промисловці Франції, Великобританії, Німеччини у XIX ст. Уряди країн вирішували проблему застосування надлишків нереалізованих капіталів в Європі, що здійснювалося за рахунок зростання інвестиційних потоків у країни, які тільки почали розвивати промисловий сектор. До таких країн у XIX ст. належала і Російська імперія з багатими копалинами Домбровським районом, Уралом та Донецьким кам'яновугільним басейном.

Залучення іноземних інвестицій у економіку країни потребувало реформування законодавчої бази країни. Дослідженню питання реформування фінансового законодавства та інвестиційної діяльності присвячені юридичні дослідження російських авторів. Серед яких необхідно звернути увагу на дослідження Ковальової Н.В. [1], Богданова В.І. [2], Крупко Р.С. [3]. Автори досліджували аспекти законодавчого регулювання залізничних концесій у Західній Європі і Російській імперії, правове регулювання промислового виробництва Російської імперії у другій половині XIX ст., а також процес становлення та розвитку фабричного законодавства Російської імперії XIX – початку XX ст.

Загальні питання та специфіку функціонування іноземних підприємств на території Російської імперії, здійснення торгівельної, промислової й кредитної діяльності іноземними громадянами й обіг капіталів, що були зафіксовані й регулювалися міжнародними договорами й трактатами, торгівельними конвенціями й додатковими протоколами до них.

Росія протягом XIX ст. підписала велику кількість міжнародних договорів, які регулювали сферу торгівлі й економічні відносини з країнами Європи. Якщо брати за критерій змістову частину договорів, можна виокремити три групи договорів, а саме: 1) трактати, що передбачали систему організації торгівельних відносин; 2) договори, котрі регулювали процес акціонерного засновництва на міжнародній арені й функціонування міжнародного капіталу; 3) митні договори.

До першої групи віднесені «Трактати про торгівлю і мореплавство» з різними державами (з Австрією – у 1860 р., із Бельгією – у 1858 р., Великобританією – у 1858 р., Грецією – 1850 р., з Іспанією – у 1887 р., із Китаєм – 1851 р, Францією – у 1874 р.). До них належить «Трактат про дружбу й торгівлю», підписаний у Санкт-

Петербурзі в 1782 р. із Данією. Термін його дії з деякими поправками тривав до 1895 р. Всі ці договори належать до старого типу. У них чиновники прагнули забезпечити підданам кожної з країн, які домовлялися, можливість займатися торгівлею на території іншої держави на рівних правах. Під свободою в договорах розумілося не звільнення від мита, а від додаткових витрат.

Так, у ст. 1. «Трактату про торгівлю та мореплавство між Росією й Бельгією від 28 травня (2 червня) 1858 р.» зазначалося, що громадянам обох країн «надається право винаймати в містах і портах будинки, магазини, крамниці й землі, якщо в цьому виникне потреба, або володіти ними, не зазнаючи ніяких інших загальних або місцевих зборів, податків або повинностей, окрім тих, яким підлягають або на майбутнє підлягатимуть місцеві піддані. Так само в торгівельній та промисловій діяльності вони користуватимуться всіма привілеями, пільгами й іншими перевагами, котрі надаються їм і надалі надаватимуться місцевим громадянам» [4].

У ст. 13 «Трактату про торгівлю й мореплавство між Російською імперією й Великобританією від 31 грудня (12 січня) 1858–1859 рр.» говорилося про те, що «піддані кожної зі сторін, які домовляються, можуть користуватися повною свободою в державі, у володіннях іншої країни мають право придбати, володіти й відчужувати будь-яку власність, придбання й володіння котрою іноземцям законами цієї держави дозволяється. Вони матимуть право придбати й розпоряджатися нею шляхом купівлі, продажу, дарування, обміну, шлюбних записів, успадковування. Дозволено було вільно вивозити свою власність або кошти від її продажу, уникаючи виплат великих мит, окрім тих, які зобов'язані сплачувати й місцеві піддані в такому випадку» [5]. Хоча торговельні договори були більш притаманні для першої половини ХІХ ст., проте залишалися в силі й у пізніші часи.

ХІХ ст. вважається періодом надзвичайних зрушень, котрі відбувалися у всьому світовому укладі, а особливо в економічній сфері. Як зазначає у своїй праці І.А.Дьяконова [6] «саме в епоху пару – вугілля стало головним джерелом енергії, яке забезпечувало промислове зростання», яке супроводжувалося механізацією процесу виробництва, наслідком чого стала поява надлишків капіталів, що не знаходили реалізації на внутрішньому європейському ринку. Це знайшло своє втілення в розповсюдженні акціонерної форми інвестування на території Російської імперії. Нові економічні умови потребували юридичної фіксації та регулювання на міжнародному рівні, що спричинило підписання низки міжнародних договорів. Документи, котрі передбачали фіксацію й регулювання акціонерного капіталу, віднесені до другої групи.

До них належать «Декларація Росії й Бельгії від 18 (30) листопада 1865 р. щодо взаємного визнання акціонерних (анонімних) товариств й інших товариств»; «Угода про положення акціонерних (анонімних) товариств й інших торговельних і фінансових товариств в Росії й Сполученому Королівстві Великобританії й Ірландії від 1858 р.» У договорах цієї групи говорилося про становище акціонерних товариств, заснованих на території іноземної держави, та про їхнє правове забезпечення в межах Російської імперії й навпаки. «Акціонерним (анонімним) товариствам й іншим товариствам торговельним, промисловим або фінансовим, що виникли в Бельгії з дозволу Бельгійського уряду, надавалося право користуватися в Росії усіма їхніми правами в тому числі й правом судового захисту, якщо вони

погоджувалися дотримуватися законів імперії, за умови, що аналогічні товариства, засновані в Імперії, користуватимуться відповідними правами й у Бельгії» [7].

Згідно з «Угодою про стан акціонерних (анонімних) товариств й інших торговельних і фінансових товариств у Росії й Об'єднаному Королівстві Великобританії й Ірландії», «акціонерні (анонімні) товариства й інші товариства, торговельні, промислові й фінансові, такі, що знаходяться на території однієї з держав, які домовилися, за умови правильної реєстрації, згідно з чинними законами, визнаватимуться такими, що мають право на законне існування в інших державах. Їм надаватиметься право звертатися до судових установ як для вчинення позовів, так і для відповіді на них» [8].

Однак самого факту дозволу на заснування було недостатньо для здійснення всіх операцій на території країн, які домовляються. Він був лише однією зі складових. Так, у пункті 3 договору з Королівством Великобританією та Ірландією зазначалося, що «само собою зрозуміло, що вищевикладені постанови зовсім не регулювали питання дозволу на заснування або не заснування такого товариства, що виникло в одній із держав, оскільки дозвіл на це завжди залежить від правил, які існують на території іншої держави». Більш конкретно щодо цього йдеться в договорі з Францією. У ньому надавався перелік тих «французьких акціонерних товариств й інших товариств, заснованих у Франції, яким дозволялося користуватися в Росії усіма їхніми правами, узгодивши їх з російськими законами» [9].

Новим явищем у зовнішній політиці Російської імперії стало підписання митних трактатів. Російські урядовці тривалий час намагалися дотримуватися єдиної системи обкладання митним збором, але під впливом світових тенденцій, а також з огляду на місцеву кон'юнктуру, митна політика зазнавала змін.

У 1893 р. було укладено перший митний трактат із Францією. До цього часу французькі товари обкладалися загальним тарифом. Цей документ сприяв тому, що в 1893 р. Росія зменшила митний збір на 10–15%, Франція також пішла на поступки російським підприємцям.

Важливим моментом в історії торговельної політики Російської імперії вважається підписання Торговельного трактату з Німеччиною в 1894 р., яке відбулося після тривалої митної війни. Росія зробила великі поступки, зменшивши митні збори для німецького вугілля й продуктів промисловості. Окрім того, в «Переліку найбільш сприятливих прав, наданих державою» [10] на німецькі товари поширювалися пільги аналогічні до тих, якими послуговувалися лише французькі товари [11]. Зафіксоване зменшення митного збору стало основою для формування конвенційного тарифу, котрий у систематизованому вигляді був внесений у 1895 р. у 6 том Зібрання законів.

У тому ж 1894 р. Росія підписала Митний трактат з Австро-Угорщиною, поширивши конвенційний тариф і на цю країну. У 1895 р. те саме було зроблено щодо Данії.

Трактати й договори, у яких обумовлювалися права акціонерних й інших товариств та митні трактати 1893–1895 р., побудовані на принципах рівності країн, що домовляються. У цих документах говорилося про рівні права іноземців з вітчизняними виробниками в галузі торгівлі й промисловості.

На розширення прав іноземців і зменшення митних зборів у значній мірі вплинула Російсько-японська війна 1904–1905 рр. Спроби подолати наслідки економічної кризи й поразка у війні змушували уряд Російської імперії йти на ще більші поступки своїм партнерам, аби залучити до співпраці нових союзників і домогтися фінансових уливань в економіку.

Так, на поглиблення цієї тенденції вказує Торгівельна конвенція від 16 (29) вересня 1905 р. із Францією. У статті 4. зауважувалося, що якщо торговці, фабриканти й інші промисловці однієї з двох держав пред'являть лист-посвідчення (промислому легітимізаційну картку), видану владою їхньої країни, і доведуть, що їм дозволено виробництво, торгівля або заняття промислами в цій країні; що вони сплатили встановлені державою збори й податки, то матимуть право особисто або через прикажчиків робити закупівлю або приймати замовлення на території інших договірних сторін. Щоб мати можливість скористатися в Росії пільгами, фабриканти й інші промисловці повинні бути забезпечені особливим промисловим свідоцтвом. Збір за нього на користь держави не перевищуватиме 150 руб. на поточний рік і 75 руб. – на друге півріччя» [12].

Міжнародні договори й конвенції прописували загальні положення та становище іноземних інвесторів на території імперії, систему підпорядкування місцевому праву й міжнародним нормам, а разом із митними договорами робили внутрішній ринок Російської імперії більш відкритим для іноземних капіталів, завдяки чому сприяли промислому розвитку Донецького кам'яновугільного басейну.

Отже, міжнародні договори, конвенції та трактати, у сфері зовнішньоекономічної діяльності були спрямовані на досягнення найбільш ефективного використання інструменту митного контролю, регулювання товарообміну на території імперії, а також виконували функцію захисту російського ринку, стимулювали розвиток національної економіки Російської імперії в цілому і Донецького кам'яновугільного басейну – як її складової частини.

Література

1. Ковалева, Н. В. (Наталья Витальевна). Правовое регулирование промышленного производства Российской империи во второй половине XIX начале XX веков : автореф. дис. канд. юрид. наук.: 12.00.01 – Нижний Новгород, 2006. -25 с.-
- 2.. Крупко Р.С. Законодательное регулирование железнодорожных концессий в Западной Европе и Российской Империи в XIX веке: историко-правовое исследование: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Р. С. Крупко ; Самарская гос. обл. акад. (Наяновой). - Калининград, 2011. - 35 с. -
3. Богдан В. И. Становление и развитие фабричного законодательства Российской Империи в конце XIX - начале XX века :Историко- юридическое исследование : автореф. дис. канд. юрид. наук. Специальность : 12.00.01. / В.И. Богдан . -М.,2002. -23 с.
4. Сборник действующих трактатов, конвенций и соглашений, заключенных Россией с другими государствами и касающихся различных вопросов частного международного права. – Т.4. – СПб., 1896. – С. 81.
5. Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917 г. – М.: Госполитиздат, 1952. – 464 с. – С. 118.
6. Дьяконова И.А. Нефть и уголь в энергетике царской России в международных сопоставлениях. – М.: «РОССПЭН», 1999. – 296 с.

7. Постановления о правах наиболее благоприятных в торговых договорах, заключенных Россией с иностранными государствами в 1901 году и позднее. – Пг.: тип. В.Ф. Киршбаума, 1915. – С. 42.

8. Сборник действующих трактатов, конвенций и соглашений, заключенных Россией с другими государствами и касающихся различных вопросов частного международного права. – Т.1. – СПб., 1889. – С. 102.

9. Сборник торговых договоров и других вытекающих из них соглашений, заключенных между Россией и иностранными государствами / сост. в Министерстве Торговли и Промышленности под. ред. Н.В. Верховского. – СПб., тип: В.Ф. Киршбаума, 1915. – С. 48.

10. Дополнительная конвенция к Договору о торговле и мореплаванью между Россией и Германией от 29.01/10.02. 1894, заключенной 15/28 июня 1904 года. – СПб.: тип. Министерства Внутренних Дел, 1905. – С. 56.

11. Русско-германский торговый договор, заключенный 29.01.1894 г. в Берлине: введенный в действие 8/20 марта 1894 г.: с приложением торговой конвенции между Россией и Францией, заключенной 5/17 июня 1893 года. – М.: Губ. тип., 1894. – С. 31.

12. Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917 г. – М.: Госполитиздат, 1952. – С. 164.

Дібас О.А. Международное правовое регулирование иностранного инвестирования промышленности Юга Российской империи (1861-1914 гг.)

Рассмотрена эволюция международной правовой базы, призванной регулировать процесс предпринимательской инвестиционной деятельности иностранцев на территории Российской империи. Исследована структура правовой базы: конвенции, международные договоры, трактаты, и изменения в информационном насыщенные документов, которые происходили на протяжении XIX в.

Ключевые слова: иностранные инвестиции, конвенция, международный договор, трактат.

Dibas. O.A. International - legal regulation of foreign investment industry south of the Russian Empire (1861-1914 years)

The evolution of the international legal framework to regulate process entrepreneurial investment activities of foreigners in the Russian Empire. The structure of the legal framework: Conventions, international treaties, treaties, and changes in the information rich documents that occurred during the nineteenth century.

Key words: foreign investments, convention, international agreement, treatise.

Рецензент: Д'яконіхін А.В., канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
18.03.2012

УДК 51:311:519.25

Діденко О.М.

**МАТЕМАТИЧНА СТАТИСТИКА У ДОСЛІДЖЕННІ СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ У
НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Р.М. ОРЖЕНЦЬКОГО**

В статті розглянуто питання застосування зведених ознак як специфічного предмету статистики для вивчення масових явищ у контексті наукової спадщини вітчизняного статиста Романа Михайловича Орженцького (1863 – 1923).

Ключові слова: Р.М. Орженцький, зведені ознаки, математична статистика, суспільні явища, свідомі вчинки, властивості психіки.

Розвиток теорії статистики, розробка методичних питань застосування статистичних прийомів у вітчизняній науці початку ХХ ст., як і багато інших математичних напрямів, мав рівень найкращих передових наукових шкіл Європи. В

Історичні записки: Збірник наукових праць

галузі теорії ймовірностей та математичної статистики на той час працювали такі вчені як М.О. Каблуков, О.О. Марков, О.І. Чупров, О.О. Чупров, Р.М. Орженцький, П.О. Некрасов, В.П. Єрмаков, В.І. Романовський та ін., які досліджували як чисто математичні аспекти поставлених задач, так і можливі застосування у дослідженні соціально-економічних та біологічних процесів та явищ.

З одного боку подальший економічний та науковий розвиток країни зробив актуальними статистичні дослідження для багатьох галузей, а з іншого досягнутий рівень розвитку математичної статистики та теорії ймовірностей привели до постановки та вирішення задач оцінювання не тільки кількісних, а й якісних особливостей сукупностей, виділених за масовими явищами. Розробці та розвитку методів кількісних вимірювань масових суспільних явищ і присвятив свої наукові роботи видатний вітчизняний статистик Р.М. Орженцький [1-4].

При дослідженні масових явищ будь-якого характеру, як відомо, виникає великий об'єм дослідного матеріалу, який необхідно систематизувати, обробляти та групувати з метою отримання похідних показників, узагальнюючих висновків тощо. Вдало проведена обробка матеріалів дозволяє відобразити сутність розглянутих явищ, а також визначити існуючі статистичні закономірності. А дослідження зведених ознак, у свою чергу, дозволяє визначити якісні особливості сукупності, що є дуже важливим моментом при дослідженні масових явищ. Розуміння важливості зведених ознак при дослідженні суспільних явищ, які є масовими, формувалося саме на початку ХХ ст., одразу після розвинення необхідного математичного апарату. Проте і на сьогоднішній день складністю є проведення статистичного групування, а саме виділення групуючих ознак, їх кількості, оціночних інтервалів тощо (наприклад, у задачах виділення соціально-економічних типів, вивчення структури соціально-економічних явищ). Вказані проблеми, як у прикладному контексті, так і в методологічному, внаслідок їх важливості також стали розглядати на початку ХХ ст. Видатних результатів у проведенні ґрунтовного аналізу та вивченні природи зведених ознак для потреб дослідження масових суспільних явищ досяг вітчизняний вчений-статист Роман Михайлович Орженцький. Науковий внесок Р.М. Орженцького в становлення і розвиток статистики кінця ХІХ – початку ХХ століть, зокрема у вивчення різних питань щодо зведених ознак масових явищ, відзначали проф. Московського університету М.О. Каблуков [5, 6], проф. Університету Святого Володимира К.Г. Воблій [7] та ін.

Сьогодні ім'я академіка ВУАН Р.М. Орженцького майже забуте, проте, для сучасного розвитку науки важливо знати як вирішувалися методологічні аспекти досліджень минулого століття, особливо, якщо вони є актуальними і зараз.

Детальний аналіз питання доцільності та застосовуваності зведених ознак для потреб якісних та кількісних вимірювань масових суспільних явищ був проведений Р.М. Орженцьким у роботі «Сводные признаки» [1]. Книжка була опублікована у 1910 році в місті Ярославль (теп. Росія), де вчений на той час викладав у Демидівському лицейі та очолював статистичне бюро Ярославського губернського земства. Багато уваги в роботі вчений приділив методологічному дослідженню середніх та відносних величин.

Робота логічно складається з трьох розділів: у першому розглядаються основні поняття щодо зведених ознак і прийомів, за допомогою яких досліджується

їх стійкість (за теорією Лексіса і Борткевича); другий присвячений дослідженням, проведеним за допомогою методів та прийомів, запроваджених Пірсоном; у третьому наведено пояснення причин схожості статистичної вірності суспільних явищ. Крім того, автор надає таблиці значень функції розподілу F_γ , де

$$F_\gamma = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_0^\gamma e^{-t^2} dt$$

та гамма-функції $\Gamma(p)$.

Р.М. Орженцький звертає також увагу, що у першому розділі книжки він не посилався на працю О.О. Чупрова «Очерки по теории статистики» 1909 р., хоча по рокам мав би, адже О.О. Чупров досить лаконічно, і найголовніше, вперше описав природу зведених ознак. Причиною було те, що на момент виходу праці О.О. Чупрова за словами автора «первый раздел «Сводных признаков» уже был напечатан» [1, с. II]. У зв'язку з цим слід вказати також, що мабуть Р.М. Орженцький та О.О. Чупров були знайомі та спілкувалися, принаймні у Петербурзі, адже для обох рецензентом по дисертації (що виявилися представленими майже одночасно) був академік А.А. Марков.

Визначальним для роботи Р.М. Орженцького є те, що в ній він вперше зробив підсумки причин статистичної вірності свідомих вчинків людини. Причини їх, на думку науковця, кояться в органічній природі діянь (дії та бездіяльності). Свідомо – вільні дії складаються з мети і засобу, за допомогою яких вони досягаються. Природа мети полягає в проекції чуттєво-вольової реакції. Спосіб здійснення – це копіювання здійснення готових форм поведінки. Чуттєво-вольова реакція і копіювання дій виявляються основними властивостями психіки, ніби корисними «приладдями» людського організму, які вдалося впізнати внаслідок їх філогенетичного розвитку. Вони визначають загальні напрямки її реакції, а також суттєвий та формальний спосіб їх здійснення. Роман Михайлович в своєму науковому дослідженні довів, що координація окремих дій реакції визначається формою поведінки. Форми поведінки являють собою певний задум з відомими варіаціями і навіть мутаціями форм, раніше існуючих таких форм поведінки. В свою чергу «раніше існуючі форми поведінки» походять з «ще раніше існуючих» і т.д., таким чином даний еволюційний ланцюг йде безперервно до несвідомої поведінки, що обмежувалася фізіологічними функціями і керувалася інстинктами. Свідомі реакції почали розвиватися з несвідомих, шляхом філогенетичного утворення свідомої психіки і біологічної еволюції форм поведінки.

Орженцький Р.М. запропонував провести заміну несвідомих реакцій – свідомо-добровільними, що, в свою чергу підштовхнуло до самого прогресу об'єктивної обґрунтованості. Вказав, що свідомі реакції наділені більшою пристосованістю до важливих і складних умов життя, вони дають можливість еволюції, тобто накопичення певного багажу важливої інформації.

Вчений показав, що поряд з психічною реакцією існує суб'єктивне переживання певних психічних процесів, як стану нашого «Я». Таке суб'єктивне переживання надає можливості відчувати радості та горе буденності й знаходити в ньому бажання пізнати буття. Проте, автор вказує на нез'ясованість того факту, що ж є для людини так зване «подвоєне буття», шляхом залучення його до особистої

свідомості. Можливо, це лише поблажки матінки природи, випадковий надлишок нашої енергії, помилкова інтродукція, чи взагалі має воно будь-яке корисне призначення – цього ніхто не знає. Але той масив знань, яким володів Роман Михайлович в конкретний історичний період надав можливість досить критично ставитися до внутрішнього досвіду: «Психические переживания являются результатом следов, отложенных в процессе филогенетического развития, следов, оставленных впечатлениями индивидуальной жизни, и непосредственных раздражений, получаемых от внешней среды» [1, с. 438]. Сукупність результатів філогенетичного розвитку разом з індивідуальними враженнями і складає на його думку нашу власну свідомість, а відмова свідомості від накопиченої інформації від генетичного джерела буде реально пережиті ілюзії мимовільності психічних процесів. Проте, з іншої сторони, «переживание произвольности вместе с непосредственной доступностью этих переживаний сознанию делают в сознании психику самопроизвольным первоисточником объективных действий, а присущую ей разумную целесообразность воли – причиной объективной целесообразности поведения» [1, с. 439].

Автор відкрив усі її прояви та встановив об'єктивно-причинний зв'язок дій з причинами, що не покладені в свідомість. Крім того, на основі проведеного досконалого аналізу переконав, що психічні свавільні реакції повністю відповідають законам біології. На думку вченого проявом цього є абсолютна статистична закономірність зведених ознак. Їх стійкість є результатом накопиченого багажу дослідів, що перевірені часом, а правильність відхилень – відображенням закону цих форм. Внаслідок застосування методу зведених ознак, науковець мав змогу простежити тип поведінки, а також типові співвідношення форм поведінки в їх статистичному стані.

Лише незначна частина форм поведінки підлягає статистичному вивченню стверджує майбутній академік, а саме тільки ті форми, що за своїми результатами підлягають кількісному обліку [1, 2]. Проте, статистичне вивчення за своєю природою визначене спеціальною областю людських дій. Роман Михайлович вказує на виняткову винахідливість в плані заміни якісних відмінностей на кількісні показники. Вчений стверджує, що статистичний метод все ж таки може, і, навіть, повинен впливати на методи вивчення соціальних явищ взагалі [1, 4]. Суспільство – це згуртування індивідів, життя яких повністю підконтрольне певним формам поведінки, а соціальне явище не що інше, як група форм поведінки (об'єктивована форма поведінки).

Як правило, під поняттям суспільство прийнято розуміти сукупність людей, котрі пов'язані між собою певним колом відносин. Робота Р.М. Орженцького описує випадки, коли відносини скеровуються над питанням, що пов'язані між собою за певними ознаками, а не за реальним зв'язком між конкретними предметами. Відносини, що поділяють людей на певні групи, належать до так званого типу номер два – дії предметів. В даному випадку, вчений вказує на притаманність того, що індивіди пов'язані не лише логічною, але й реальною взаємодією. Така взаємодія утворюється внаслідок поведінки конкретної особи. Суспільні відносини виступають у дослідженні Р.М. Орженцького як форма поведінки, тобто поведінка глави держави і звичайного громадянина; роботодавця та підлеглого; батьків і дітей; працівників між собою тощо. Якщо розглядати такі

відносини під кутом динамічності, вони будуть виражатися системними діями, або, якщо статистично – і в цьому випадку вони наділяються характерними ознаками, що притаманні інститутам та установам.

Відмінність суспільних відносин полягає в тому, що дії індивідів, які їх створюють доступні не лише зовнішньому пізнанню (як об'єктивне явище), але й можуть переживатися у суб'єктивній формі конкретно взятим індивідумом, як стан їх духу. Таким чином, суб'єктивні переживання взаємовідносин формують реальний фундамент логічного поняття, який є специфічним для людського суспільства.

В роботі акцентується увага на тому, що, якщо суспільство являє собою сукупність індивідів, котрі живуть за певними формами поведінки, то і вивчення суспільних явищ повинно вивчатися більш прискіпливо та досконало. Оскільки статистичний метод відкриває та підтверджує аналогію законів поведінки із загальними біологічними законами життя (останні мають бути покладені за основу методології суспільних наук), біологічна природа суспільних форм поведінки потребує перш за все їх об'єктивного вивчення. Отже, стає зрозуміло, що раціоналістичний спосіб пояснення суспільних явищ є неправильним (помилковим). Такий спосіб веде до неправильного уявлення про творчі ролі індивідуальної психіки.

На думку вченого найкращим прикладом на підтвердження недоцільності застосування статистичного методу служить теорія політекономії, про що він вказав у роботах «Сводные признаки» [1] та «Пособие к элементарному изучению политической экономии» [3]. Застосування такого методу не надало бажаних результатів для пояснення основних економічних явищ, як явищ ціни, доходу з капіталу, заробітної плати, грошей в цілому. Тільки шляхом переходу до об'єктивного дослідження дій, їх об'єктивної доцільності та об'єктивної еволюції, замість проникнення в суб'єктивні переживання, за допомогою теорії політекономії на його думку можна прийти до пізнання дійсних законів господарювання. «Подобно тому, как нельзя вывести а ргіогі или из конечной цели строения глаза и функций печени, так точно нельзя априорными построениями воспроизвести строение общества и поведение людей на определенной стадии их естественно – исторического развития» [1, с. 443] вказує Р.М. Орженцкий. Статистичний метод цілком міг би вказати шлях до правильної постановки об'єктивного вивчення суспільних явищ робить висновок Роман Михайлович.

В роботі «Сводные признаки», на яку Роман Михайлович поклав близько чотирьох років свого життя, вченим повністю розкриті основні поняття та методи дослідження форми поведінки індивіда в суспільстві, природу виникнення тих чи інших вчинків та побудову відносин у суспільстві. Результати досліджень вчений у подальшому застосовував для розробки та вдосконалення методів кількісних вимірювань масових суспільних явищ, вивчення структури соціально-економічних явищ та процесів. Заслуга Р.М. Орженцького полягає в тому, що він уперше в історії вітчизняної науки проаналізував з точки зору статистичних досліджень різнохарактерні явища в суспільстві.

Література

1. Орженцкий Р.М. Сводные признаки / Р.М. Орженцкий. – Ярославль : тип. Губ. правления, 1910. – 443 с.

2. Орженцкий Р. Учебник математической статистики / Р. Орженцкий. – [Ярославль] : тип. Губ. правления, 1914. – 165 с.
3. Орженцкий Р. Пособие к элементарному изучению политической экономии / Р. Орженцкий. – Одесса : тип. А. Хакаловского, 1902. – 76 с.
4. Орженцкий Р. О частичном наблюдении в статистике / Р. Орженцкий. – 1910. – 20 с.
5. Каблуков Н.А. Статистика. (Теория и методы статистики. Основные моменты в истории ее развития. Краткий очерк статистики народонаселения) / Н.А. Каблуков [профессор Московского университета]. – Изд. 5-е. стереотипное. – Изд. Центрального Статистического Управления. – М. : Государственная тип. (бывш. Городская), 1922. – 319 с.
6. Каблуков Н.А. Пособие при местных статистических обследованиях / Н.А. Каблуков [профессор Политической экономии и Статистики]. – 2-е доп. издание «Пособие к ознакомлению с условиями и приемами собирания и разработки сведений при земско-статистических исследованиях». – Изд. Центрального Статистического Управления. – М. : 14-я Государственная тип., 1920. – 149 с. : таб.
7. Воблый К.Г. Статистика. (Пособие к лекциям) / К.Г. Воблый [профессор Университета Святого Владимира]. – третье изд., пересмотренное и дополненное. – К. : Акц. О-во «Петр Барский в Киеве», 1912. – 396 с. : 13 диаграмм и картограмм.

Диденко О.Н. Математическая статистика в исследовании общественных явлений в научной деятельности Р.М. Орженцкого.

В статье рассмотрено вопрос использование сводных признаков как специфического предмета статистики для изучения массовых явлений в контексте научной деятельности Романа Михайловича Орженцкого (1863 - 1923).

Ключевые слова: *Р.М. Орженцкий, сводные признаки, математическая статистика, общественные явления, осознанные поступка, свойства психики.*

Didenko O.N. Mathematical statistics in the study of social phenomena in science R.M. Orzhentsky.

The paper deals with the use of summary evidence as a specific subject of statistics for the study of mass phenomena in the context of scientific activity Orzhentsky Roman Mikhailovich (1863 - 1923).

Key words: *R.M. Orzhentsky, summary characteristics, mathematical statistics, social phenomena, conscious act, the properties of the mind.*

Рецензент: **Ульшин В.О.**, докт. техн. наук.

Стаття подана
19.03.2012

УДК 94 (477)

Довжук І.В.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

Аналізується економічний розвиток українських губерній у передреформений період. Акцентовано увагу на таких галузях промисловості як мануфактурна, машинобудівна, металообробна. Підкреслено, що утвердження товарно-грошових відносин впливало на національну самосвідомість значної частини українського етносу.

Ключові слова: *Україна, українські губернії, промисловість, мануфактура, селянин, кріпосництво, гужовий транспорт, залізниця.*

У другій чверті ХІХ ст. в підросійській Україні розпочався промисловий переворот. Поступово долався економічний ізоляціонізм середньовічного натурального господарства, складались економічні умови формування української

модерної нації. Товарно-грошове господарство, що приходило на зміну натуральному, сприяло розширенню економічних зв'язків між окремими регіонами українських земель, вносило зміни в соціальну структуру суспільства, сприяло формуванню інтелігенції, національної буржуазії, здатних генерувати ідеї національного відродження.

Мета цієї розвідки – показати економічні зміни в українських землях, що перебували під владою Російської імперії у передреформений період та їхній вплив на формування модерної української нації. Цю проблему так чи інакше розглядали у свої працях Т.Г.Гончарук, Г.І.Марахов, Б.Д.Лановик, Т.І.Лазанська та інші науковці.

В Україні існувало два види мануфактур – кріпосницька та капіталістична. У свою чергу кріпосницька мануфактура підрозділялася на вотчинну та посесійну. Вотчинна мануфактура ґрунтувалася на примусовій праці кріпосних селян і в основному носила натуральний характер. Посесійна мануфактура спиралася на працю селян, які були приписані для роботи на промислових підприємствах. На відміну від вотчинних, ці мануфактури створювалися в основному особами недворянського походження [1, 25]. Капіталістичні мануфактури належали переважно купцям, міщанам, та селянам, які звільнилися від кріпосної залежності. Засновані на вільнонайманій праці, ці мануфактури швидко зростали і працювали на ринок [2, 25]. Для забезпечення мануфактури робочими руками підприємці здійснювали різноманітні заходи: оголошували про прийом на роботу, завчасно укладали трудові угоди, прикріпляли робітників до підприємства. Феодальна вотчина втрачала натуральний характер і поступово перетворювалася на товарне господарство. Зростали обсяги товарної продукції та зв'язки з ринком [3, 16; 4, 227, 232].

Зрозуміло, що значна частина підприємств спиралася на кріпосну працю низької продуктивності, що послаблювало їхню конкурентоспроможність. Кріпосницькі промислові підприємства, засновані на примусовій праці, не витримували конкуренції з капіталістичним виробництвом і в 60-х роках перестали існувати [2, 28].

Збільшення кількості мануфактур, фабрик і заводів, що діяли на найманій праці, поява нових галузей промислового виробництва – усе це свідчило про розвиток товарного виробництва. Товарно-грошове господарство руйнувало підвалини феодально-кріпосницької системи, сприяло економічному згуртуванню українського населення. У середині XIX ст. розвивалися такі галузі виробництва, як машинобудування, металообробка. Наприкінці 50-х років в Україні діяло 11 чавуноливарних і 32 залізобудних заводів [5, 240-242].

Розвивалися суконна, тютюнова, складувна, паперова, харчова промисловості. Особливо слід виділити цукрову промисловість, яка забезпечувала 80% виробництва цукру в Російській імперії. У 40-і роки темпи розвитку цукрової промисловості дещо знизилися, але залишалися досить високими. Лише в 50-х роках розвиток цукрової промисловості значно збільшується. У 1857 р. в Україні вже діяло 218 цукрових заводів, що становило 70% від їхньої кількості в Російській імперії. У 1859-1860 господарському році цукрова промисловість України налічувала 228 заводів, з яких 113 припадало на Лівобережжя, а 115 – на Правобережжя. Загальна кількість цукрової продукції, виробленої заводами, склала

Випуск 35

близько 14 млн руб. Для порівняння, пиво-медоварні підприємства виробили продукції у цей період на суму 379,8 тис. руб., а підприємства тютюнової промисловості – на 1,6 млн руб. З 1844 р. політика уряду в цукровій галузі характеризувалася коливанням від помірно-протекціоністської до ліберальної, коли, незважаючи на зменшення мита на іноземний цукор та введення акцизу, уряд усіяко підтримував вітчизняного виробника, хоча безпосередньо не втручався у розвиток галузі [6, 12, 14-15].

У середині ХІХ ст. посилюється процес формування всеукраїнського (у межах всеросійського) внутрішнього ринку. У його орбіту включаються нові території, зростають економічні зв'язки з віддаленими районами України [4, 264]. Прикладом цьому може бути інтенсивна інтеграція Бессарабії, включеної до складу Росії у 1812 р. і господарство Півдня України.

Формування всеросійського ринку об'єктивно сприяло подоланню тих соціально-економічних відмінностей, які реально існували між окремими регіонами українських земель. Велику роль у процесі інтеграції українських земель відігравали ярмарки. У 40-х роках в Україні їх діяло 12 тис., у тому числі 178 великих і середніх. Найважливішими з них були Контрактовий у Києві, Введенський у Сумах, Хрещенський, Успенський, Покровський у Харкові, Петропавлівський у Катеринославі [7, 21].

У посиленні формування єдиного ринку, економічних зв'язків між окремими регіонами, важливу роль відіграє розвиток транспорту. Від його стану залежало подальше зростання продуктивних сил. Для України, де річкове судноплавство було розвинуто в середині ХІХ ст. слабо, а залізниць ще не було, проблема транспорту мала важливе значення. Основну роль відігравали перевезення сухоходом. У 40-50-х роках у Степовій Україні перевозки волами виявлялися у 2-3 рази дешевше, ніж кіньми. Важливим напрямком перевезень у середині століття став Новоросійський край, який швидко опановувався [8, 8]. У середині ХІХ ст. в Україні переважав гужовий транспорт. Чумаки перевозили 75% хліба, який вивозився з українських губерній за кордон через азовські та чорноморські порти до 640 тис. т щорічно [5, 309].

У дореформене десятиріччя було складено ряд проектів будівництва залізниць в Україні. Проте Кримська війна не дозволила їх реалізувати. Провідна роль належала стратегічним шляхам – від Києва та від Харкова до Петербурга. Повільно розвивався річковий транспорт. У 1823 р. на Дніпрі з'явився перший пароплав. У 1838 р. створено Дніпровську судноплавну компанію. У Дніпровському басейні в 1852 р. налічувалося лише 7 пароплавів загальною потужністю 360 к.с. Після Кримської війни з'являються пароплавні товариства й компанії. У 1859 р. Дніпром і його притоками курсувало 17 пароплавів, серед них 3 пасажирських, решта – буксири. Зростав вантажообіг чорноморсько-азовських портів. Основна частина вантажообігу здійснювалася парусними суднами [5, 309]. Найбільшими портами в Україні були Херсон, Одеса, Миколаїв.

Розбудові парового суднобудування в Україні сприяло вигідне географічне розташування регіону: наявність портів Чорного та Азовського морів, багатих родовищ кам'яного вугілля, залізної руди, зростання ваги України у зовнішній торгівлі Російської імперії. Царський уряд сприяв суднобудівництву. У 1830 р. «для підтримки каботажного флоту на Чорному та Азовському морях було віддано

купцям Херсонську верф» [10, 122]. У цьому ж році Микола I підписав указ про привілеї вітчизняних суден у каботажному плаванні [9, 29].

У 20-50-х роках цивільне суднобудування перебувало переважно у приватних руках. Для пасажирських і вантажних перевезень на Чорному та Азовському морях у 1827-1855 рр. суднобудівні верфі України будували: у Миколаєві – 16 пароплавів, Одесі – 1, у Київській губернії (м. Мошни) – 1, на Луганському ливарному заводі – 1. Крім того, у ці роки в Англії було придбано 28 суден [11, 108-115].

Після Кримської війни державні заводи Російської імперії будували переважно військові кораблі, бо цивільне суднобудування вважалося малоперспективним. Розвиток торговельного флоту йшов за рахунок придбання суден за кордоном. Приватне суднобудування в країні орієнтувалося на спорудження суден малого каботажу. Недооцінка великого каботажу, обмеженість коштів, будівництво таких суден у зарубіжних країнах гальмувало розвиток вітчизняного суднобудування. Росія була чи не єдиною країною Європи, де морському комерційному суднобудівництву не приділялося належної уваги [12, 788].

17 травня 1856 р. флігель-ад'ютант, капітан першого рангу М.Аркас та статський радник М.Новосельський надіслали міністру фінансів прохання про заснування на Чорному морі Російського акціонерного товариства пароплавства і торгівлі (далі – РТПіТ), основною метою якого мало бути прискорене формування на Півдні України парового торгового флоту. Уряд підтримав цю ініціативу. РТПіТ створив власну судноремонтну і суднобудівну бази. Йому передали за умовами безоплатної аренди Лазаревське Адміралтейство у Севастополі, де розпочалося будівництво суднопідйомного елінгу вантажопідйомністю 3 тис. т. В Англії, у фірми Мортон, засновники РТПіТ закупили необхідні механізми і конструкції. Будівництво елінгу тривало з 1856 по 1861 рр. [9, 30].

У середині XIX ст. починається будівництво шляхів сполучення: з'являється перша залізниця, будуються шосейні дороги, споруджуються нові канали, розширюється пароплавне сполучення на Чорному та Азовському морях [4, 244, 264]. У результаті мережа транспортних сполучень об'єднала економічно розрізнені райони України в єдиний економічний простір. На околицях імперії з'явилося більше можливостей для розгортання підприємницької діяльності [13, 7, 173].

Утвердження капіталістичних відносин у промисловості й сільському господарстві, господарська спеціалізація районів, розширення внутрішнього ринку, розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі, будівництво шляхів сполучення – усе це розхитувало господарську замкнутість окремих районів України, сприяло єдності економічного життя українського народу, етнічній консолідації, створювало підстави для націєтворення.

Про діяльність купецтва говорять посвідчення на підприємницьку діяльність. Посвідчень першої гільдії та першого і другого класу другої гільдії, що стосувалися великих торгових і промислових закладів, в Україні нараховувалося 4222, або 17,8% від їхнього загального числа в Європейській Росії. Посвідчень третього-п'ятого класів власникам середніх і дрібних підприємств було видано 13812, або 22,8%. Найбільш активним у підприємницькій діяльності ставало купецтво

південних губерній України (видано 5249 посвідчень) та Правобережжя (видано 4761 посвідчення) [13, 80].

Початком помітного зростання кількості репрезентантів української національної буржуазії слід вважати середину ХІХ ст., що пов'язано з процесом становлення капіталістичних відносин. Царська влада повільно змінювала свою політику щодо підприємців, прагнучи залучити до інвестування більшість буржуазії.

Представниками нової української буржуазії були такі славетні родини, як Тарновські, Терещенки, Яхненки, Симиренки. Їхня приватна ініціатива спрямовувалася в певні сфери суспільного життя. Освічені люди отримували можливість займатися наповненою змістом суспільною діяльністю. А якщо ця діяльність наповнювалася конкретним національним змістом, то на порядок денний поставала проблема фінансової підтримки українського національного руху. Фінансова база українського відродження передбачала не лише наявність у певних членів українського суспільства вільних коштів, а насамперед українофільські погляди, моральну свідомість, національну самоповагу. Вихід на історичну арену різних типів меценатів можна вважати частиною українського національного відродження як націотворчого процесу, перетворення етнічно-мовної спільноти на самосвідому політичну й культурну еліту [14, 13, 15].

Зазначимо, що на післяреформений період припадає підприємницька діяльність родини Терещенків. Засновником імперії Терещенків був Артем Якович (?-1873), який, скориставшись указом 1803 р. «Про вільних хліборобів», викупився з кріпацтва і став займатися дрібною торгівлею. Пізніше до справи прилучився його сини Микола (Нікола), Федір та Семен. Справжній підприємницький успіх до них прийшов під час Кримської війни, коли Терещенки постачали для армії ліс, провіант тощо. Нові можливості для збагачення відкрилися перед підприємливими людьми і під час реформи 1861 р. Ними сповна скористалися Терещенки. Вони заходилися активно скуповувати маєтки, будувати цукроварні та інші промислові заклади.

Посівши найвищі сходинки в ієрархічній структурі суспільства та досягнувши вершин фінансового процвітання, Терещенки залучилися до традиційних занять представників аристократичного світу: меценатства та колекціонування творів мистецтва і старожитностей. За розмахом своєї меценатської діяльності Терещенки не поступалися московським купцям Третьяковим. До того ж їхнє художнє зібрання було безцінним [13, 133, 209].

Унаслідок промислового розвитку з'являється нова українська буржуазія, яка значною мірою сприяла національному розвитку українського народу. Головним представником фірми братів Яхненків і Симиренка був Кіндрат Михайлович Яхненко. Він успадкував її у 1843 р., після смерті батьків. Уже у 20-і роки Яхненки і Симиренко володіли капіталом у 6-7 тис. руб. Але справжній розквіт і славу фірма здобула в 40-х роках, коли почала вкладати свої капітали у цукрову промисловість [13, 187-188, 190]. Їхні підприємства, зосередившись на якісному покращенні виробництва і використовуючи передову техніку та більш продуктивну найману працю, успішно конкурували з поміщицькими.

Родина Яхненків-Симиренків зробила величезний внесок в економічне процвітання краю та були видатними меценатами національної культури. На

суспільні погляди та свідомість Василя Федоровича Симиренка вплинула зустріч з українськими вченими, громадівцями Ф.Кістяківським та П.Чубинським, особливо близькі стосунки склались у нього з В.Антоновичем, який став головним посередником у його громадській праці, спрямованій на розвиток освіти, науки і культури [15, 13].

Дворяни нерідко віддавали в оренду свої підприємства більш енергійним представникам інших станів. Так Ізраїль Бродський узяв в оренду у поміщика Роговського Лебединський цукровий завод на Черкащині та модернізував його¹. Одночасно Бродський орендував Матусівський цукровий завод генерала Орлова у Чигиринському повіті. Купці другої гільдії П.Лепп і А.Вальман заснували у Катеринославському повіті ливарний і машинобудівний заводи [13, 120, 126].

У середині XIX ст. більш інтенсивно формується українська національна буржуазія недворянського походження. Вона була зацікавлена передусім у власному збагаченні. У цілому її інтереси не відрізнялися від інтересів буржуазії інших націй. Проте в процесі капіталістичного розвитку української буржуазії доводилося дедалі частіше конкурувати в підприємницькій діяльності з капіталістами Росії, які мали більші капітали й значний практичний досвід. У цій боротьбі українська буржуазія поступово починала усвідомлювати свої національні інтереси спочатку в особі окремих її представників, а згодом і більш широкого загалу.

Зазначимо, що царський режим насамперед відстоював імперські інтереси, проте не міг не враховувати потребу промислового розвитку окраїн, їхніх природних багатств. Пряме втручання держави в економічний розвиток, політика протекціонізму (охоронні тарифи, державні замовлення, кредитування) сприяла розвитку металургійної та машинобудівної галузей України, зокрема, південних регіонів. Ця політика посилилась після Кримської війни. Держава надавала підприємцям допомогу шляхом держзамовлень, субсидій, премій, пільгових тарифів тощо. Однак у цих умовах розвиток приватної ініціативи нижчих станів був обмежений. Царський уряд доклав усі зусилля для створення ідеальних умов для підприємницької діяльності дворянства та іменитих купців [13, 8, 147, 220].

Російський уряд усіляко підтримував підприємців російського походження. Російські підприємці серед населення України, що жило з прибутків від капіталів, у середині XIX ст. становили 38,6%, українські – 29,1%, польські – 9%, єврейські – 15,7%. Торгівлею та торгово-кредитними операціями займалося 16,2% росіян, 13,4% українців, 1% поляків і 63,7% євреїв. У цей час у промисловому виробництві Півдня і Правобережжя різко зростає чисельність росіян. На Правобережжі російським дворянам за низькими цінами було продано 500 тис. дес. землі відібраної у поляків [13, 169, 175]. Лише на Лівобережжі українці та представники інших національностей могли конкурувати в підприємстві з росіянами.

Промисловий переворот сприяв формуванню робітничого класу. Одним із проявів цього процесу протягом першої половини XIX ст. було заробітчанство. Чисельність селян, які через розорення своїх господарств змушені були йти на заробітки, напередодні реформи 1861 р. становила сотні тисяч. В умовах кріпосництва розорення селянства мало риси первісного нагромадження, але

¹ Після дворічної оренди Роговський продав завод Бродському.

специфічного, оскільки селянин звільнявся від засобів виробництва, але не ставав особисто вільним, залишаючись у залежності або від поміщика, або від імперської держави. Селяни-заробітчани поповнювали населення міст, особливо Південної України, наймаючись на купецькі та казенні промислові підприємства [16, 53].

Особливістю формування промислового пролетаріату України було те, що він поповнювався не лише за рахунок місцевого населення, але й у значній мірі за рахунок вихідців з російських губерній. Відбувалася своєрідна робітнича колонізація українських земель представниками російського походження [16, 54]. Національна строкатість робітників України накладала відбиток на сприйняття нових модерних ідей, впливала не лише на характер згуртування робітників, а й гальмувала пробудження національної самосвідомості.

У середині XIX ст. робітники поділялися на дві основні групи: вільнонаймані й кріпосні. Переважна маса робітників-кріпаків працювала в суконній, горілчаній, цукровій, полотняній, паперовій, селітроварній і скляній промисловості. На підприємствах, що належали поміщикам у більшості випадків використовувалася праця кріпаків. Протягом цього періоду число вільнонайманих робітників неухильно зростає, а число кріпаків – скорочується. Загальна кількість робітників напередодні реформи 1861 р., зайнятих на промислових підприємствах і в ремісничих закладах України становила 135 тис. осіб [3, 97-98]. Незважаючи на наявність значних груп робітників-кріпаків у цукровій, суконній, полотняній, паперовій і деяких інших галузях, вільнонаймана праця в промисловості України напередодні селянської реформи була переважаючою. Її питома вага дорівнювала 54% [16, 55, 56].

Особливістю українського робітничого класу передреформеної доби був його тривалий зв'язок із сільським господарством. У передреформені десятиріччя головним джерелом формування робітничого класу в Україні було селянство. Лише пізніше машинна індустрія цілком відривала робітників від землі.

У середині XIX ст. в сільському господарстві України панівною залишалася панщинна система господарства. Поміщицьке землеволодіння складало: у Лівобережній і Слобідській Україні – 68-70%, у Правобережній – 75%, у Південній Україні – 68%. Наприкінці 50-х років 34,5 тис. державних селян володіли більше ніж 86 тис. дес. землі. Значним землевласником залишалася держава. Розшарування селянства на заможних та бідняків підірвало основи кріпосницької системи господарства. Заможна верхівка села все більше виходила з-під залежності поміщика, а зубожілі селяни, позбавлені засобів виробництва, неспроможні були виконувати панщину й дедалі більше ставали непридатними для феодално-кріпосницької експлуатації. Напередодні реформи 1861 р. на Правобережній Україні серед поміщицьких селян панщинних кріпаків було 97,4%, у Лівобережній – 99,3%, Південній – 99,1%. Найбільше від поміщицького гноблення страждало селянство Правобережної України, яке експлуатувалося польськими поміщиками [17, 330, 334].

У 1847-1848 рр. проведено інвентарну реформу поміщицьких селян Правобережжя. За інвентарними правилами, земля, що була в користуванні селян, закріплювалася за ними, регламентувалися повинності селян на користь поміщика. Тяглові селяни повинні були відбувати на тиждень 3 дні з упряжкою і 1 жіночий день панщини, інші селяни – 2 дні чоловічих і 1 жіночий. Городники за

користування садибою і присадибною ділянкою платили оброк або відробляли 24 дні панщини на рік. Натуральні податки скасовувались. За додаткові повинності селяни мали одержувати платню [17, 335].

Однак уведення інвентарних правил не заспокоїло селянство. Антикріпосницька боротьба селян у 40-х роках набула масового, наступального характеру. Селяни боролися проти кріпацтва, за визволення з-під влади поміщиків, за землю і волю, за те, щоб стати вільними виробниками. У 1850-1854 рр. на Лівобережній Україні відбулося 13 селянських виступів, у Новоросії – 7, на Правобережній Україні у 1850-1851 рр. відбулось 47 селянських виступів [18, 132]. Повстання продемонстрували поміщикам, царському урядові силу селян, козаків, військових поселенців у боротьбі за соціальні права. Вони розхитували основи феодального ладу, наближали його падіння. Також вони будили громадську думку в Україні, сприяли формуванню визвольних революційних ідей, збагатили традиції визвольної боротьби мас проти гнобителів.

Уже за царювання Миколи I створювались «таємні комітети», які мали вирішити селянське питання. Але організований опір поміщиків змусив царя відмовитись від реалізації будь-яких проектів у селянському питанні. Але далекозоріші поміщики побоюючись, щоб селяни не почали розкріпачуватися самі (тобто за допомогою революції) подавали до уряду різні проекти звільнення селян, піклуючись у першу чергу, щоб через скасування кріпацтва поліпшити своє матеріальне становище.

Однак потреба подальшого розвитку продуктивних сил країни змусили царський уряд вдатися до скасування кріпосного права. Поборниками звільнення селянства від кріпосницького гноблення, захисниками його інтересів були представники політичних організацій та гуртків.

Виступи селян були зі співчуттям зустрінуті в передових громадських колах. У боротьбу включалися студенти Київського університету та інших навчальних закладів. У студентських аудиторіях проходили летючі збори, на яких обговорювалося питання про участь студентів у селянських заворушеннях [2, 31].

Селянський рух, що охопив у 40-50-х роках Російську імперію, супроводжувався піднесенням національно-визвольних рухів у Польщі, Україні, Литві й Білорусії. Наприкінці 50-х – на початку 60-х років у Росії склалась революційна ситуація. Визвольний рух в Україні в цей час мав свої особливості: українці терпіли не тільки жорстоке соціальне, а й національне гноблення, їх душив і грабував не тільки царизм і українські поміщики, а також поміщики польські й російські. Відсутність належної консолідації, імперська політика царизму заважала українським, російським і польським селянам, міському населенню, трудовій інтелігенції, які страждали від гніту самодержавства і кріпосницьких порядків, об'єднати сили в боротьбі за національні вимоги [20, 23-25].

Таким чином, у процесі капіталістичного розвитку Україна все глибше втягувалась у Російську імперську систему. Проте утвердження товарно-грошових відносин впливало на національну самосвідомість значної частини українського етносу. Долався середньовічний ізоляціонізм, відбувалися структурні зміни у складі населення. Нова різночинна інтелігенція та кращі представники національної буржуазії стали носіями українського національного відродження.

Проблема має подальші перспективи дослідження, передусім що стосується економічного розвитку міст та містечок Наддніпрянщини у першій половині XIX ст.

Література

1. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989. – 125 с.
2. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века. – К.: Вища школа, 1979. – 145 с.
3. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1958. – 24 с.
4. Дерев'янкін Т.І. Історія народного господарства Української РСР: Економіка досоціалістичних формацій. – К.: Наук. думка, 1983. – 467 с.
5. Лановик Б.Д., З.М.Матисякевич. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.
6. Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Черкаси, 2006. – 20 с.
7. Гончарук Т.Г. Торгівля України першої половини XIX ст.: історія вивчення.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Одеса, 1998. – 42 с.
8. Слабеев И.С. Торгово-транспортный (чумацкий) промысел и его роль в социально-экономическом развитии Украины в XVIII – первой половине XIX в.: автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины». – К., 1960. – 18 с.
9. Рижева Н.О. Морське суднобудування в Україні (XIX – поч. XX ст.) / Н.О.Рижева // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – 2004. – Вип. 17. – с. 29 – 32.
10. Русское судоходство. Торговое и промышленное на реках, озерах и морях. Ежемесячный журнал. – СПб, 1894-1901. – 1896. – №175. – С.122 – 134.
11. Залесский Н.А. «Одесса» выходит в море. (Возникновение парового мореплавания на Черном море. (1827-1855 гг.). – Л., 1987. – 246 с.
12. Дмитриев Н.И., В.В.Колпычев. Судостроительные заводы и судостроение в России и за границей. – СПб., 1909. – 867 с.
13. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 282 с.
14. Суровцева І.Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Донецьк, 2006. – 19 с.
15. Курінна Т.М. Розвиток благодійності на середньому Подніпров'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Черкаси, 2004. – 18 с.
16. Мельник Л.Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні. – К., 1969. – 68 с.
17. Лановик Б.Д., З.М.Матисякевич. Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2004. – 486 с.
18. Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII століття до 1861 року). – К.: Радянська школа, 1958. – 168 с.
19. Іванова Л.Г., Р.П.Іванченко. Суспільно-політичний рух 60-х років XIX століття в Україні: до проблеми становлення ідеології. – К.: Міжнар. ін-т лінгвістики і права, 2000. – 349 с.
20. Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 годах: материалы и документы. – К.: АН УРСР, 1963. – 387 с.

Довжук И.В. Экономическое развитие Украины во второй четверти XIX в.

Анализируется экономическое развитие украинских губерний в дореформенный период. Акцентируется внимание на таких отраслях промышленности как мануфактурная, машиностроительная, обработка металла. Подчеркнуто, что утверждение товарно-денежных отношений влияло на национальное самосознание значительной части украинского этноса.

Ключевые слова: *Украина, украинские губернии, промышленность, мануфактура, крестьянин, крепостничество, гужевого транспорт, железные дороги.*

Dovzhuk I.V. Economic development of Ukraine in 20-50th of the XIX-th century.

Economic development of the Ukrainian provinces in a period before reforms is analyzed. The attention is paid on such fields of industry as a manufactory, machine-building, treatment of metal. It is underlined that claim of commodity-money relations influenced on national consciousness of considerable part of Ukrainian ethnoses.

Key words: *Ukraine, Ukrainian provinces, industry, manufactory, peasant, serfdom, cart transport, railways.*

Рецензент: Біловолов Ю.Г., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
23.03.2012

УДК 94(477)“1939 – 1945”

Д’яконіхін А.В.

ЕКОНОМІЧНІ ПЛАНИ РАЙХУ ЩОДО УКРАЇНИ

Розглянуто плани економічного пограбування німецькими окупантами захоплених територій колишнього СРСР. Проаналізовано накази та директиви, що регламентували діяльність так званих «економічних команд». Вказано на суперечність декларацій і прямих дій німецького верховного керівництва щодо колективної власності на землі.

Ключові слова: *економічна експлуатація, план «Ольденбург», «Зелена папка» Герінга, окупація.*

Україні постійно надавалась виключно важливе значення в майбутній системі німецьких володінь. Навіть пруські володарі, зокрема Фрідріх II писав, що Україна була найбагатшою частиною Російської імперії. Тієї ж точки зору був і філософ Е. Гартман, який в своїй експансіоністській теорії багато уваги приділяв майбутній війні з Росією де для України відводилася роль «Київського королівства» під господарюванням пруських юнкерів – німецьких промисловців[1].

До питання економічного пограбування окупованих територій колишнього СРСР, зокрема й України зверталось чимало дослідників. Слід виділити фундаментальну працю М.М. Загорулька та А.Ф. Юденкова[2] в якій автори ретельно аналізують причини зриву планів економічного пограбунку німецькими окупантами на захоплених територіях. В деякій мірі цей аспект було розглянуто у роботі В.А. Нестеренка [3], але ця робота торкалась лише частини українських земель, а саме військової зони.

Отже, мета нашого дослідження полягає в аналізі цілої низки наказів і директив виданих керівниками Райху щодо створення дієвого механізму економічної експлуатації окупованих східних територій, зокрема українських територій.

В історії завжди було так, що агресивні держави, ведучі загарбницькі війни, як можна ґрунтовніше обібрали переможеного за допомогою контрибуцій, репарацій і відкритого грабежу. У фашистській Німеччині також були, не тільки політичні, але й економічні цілі в війні проти СРСР. Війна для “третього райху” була грабінницьким підприємством небачуваного обсягу. Цьому протегували як представники монополій, так і керманічі рейху. Гітлер з цього приводу казав, що наказом дня було: перше – перемогти, друге – керувати, третє – експлуатувати[4].

Не дивно, що головною метою зовнішньої політики Німеччини з приходом нацистів до влади стало проголошене в «Майн кампф» здобуття нового життєвого простору для німців як народу вищої раси. Крім територіальних домагань гітлерівської Німеччини стосовно України, в її планах завоювання світового панування велика увага приділялася питанням економічного використання окупованих територій. Фашистська Німеччина сподівалася поповнити свої ресурси, збіднілі у ході війни: хліба, нафти, металу, робочої сили за рахунок Радянського Союзу й у тому числі України. У промові на велетенському щорічному партійному зібранні нацистів у Нюрнберзі у вересні 1936 р., він вигукував: «Якби ми мали в нашому розпорядженні незліченні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру, і якби безкраї родючі рівнини України були в межах Німеччини – ми б мали все»[5]. Німецьким економістам було добре відомо про економічні можливості українських територій, багатих на різноманітні корисні копалини та сировину. Вони знали, що тут були розвідані запаси кам'яного вугілля усіх промислових марок, заліза, сірки, кольорових металів[6]. Зокрема, металургійна база України напередодні війни давав 30% усього загальносоюзного виробництва чавуну, 20% сталі, 22% прокату[7]. Провідними галузями економіки регіону були – вугільна, металургійна, коксохімічна та машинобудівна.

На думку Гітлера, питання адміністрування в окупованих східних областях мало вирішуватися по-іншому, ніж в окупованих західних областях. Коли в останніх військову адміністрацію розміщували, то цим керував генеральний комендант з поселення, що був підпорядкований головному командуванню армії; на Сході армію потрібно було розвантажити від адміністрування. Враховуючи величезні території на Сході, тут слід було створити цивільну адміністрацію.

Головна мета такої адміністрації – зробити господарство окупованих областей придатними для задоволення німецьких потреб. Воно повинне було забезпечувати продуктами місцевого походження не лише численні німецькі військові корпуси і весь особовий склад, а й відправляти значну їх частину у Німеччину для потреб німецького цивільного населення. Ці плани збережено в так званій «Зеленій папці» і під час виконання чотирирічного плану в травні 1941 р. вони були передані найближчим службам як «таємні справи рейху» [8]

Під час окупації гітлерівський уряд та верховне головнокомандування збройними силами фашистської Німеччини розпочали впровадження плану пограбування економіки України та перетворення її на сировинний придаток німецької економіки. У секретному документі – “Директивах по управлінню економікою в окупованих східних областях” складеному під керівництвом імперського уповноваженого по чотирирічному плану Германа Герінга, дано було прямі вказівки німецькій армії та німецьким господарським органам про порядок пограбування і знищення матеріальних цінностей України. Вже у ході війни 6

вересня 1941 р. Герінг видав директиву про вивезення сировини з окупованих східних областей. Це, на його думку, було невідкладним завданням. Він підкреслював, що виявлені запаси сировини необхідно якнайшвидше використати у німецькій військовій промисловості[9].

На початку листопада 1941 р. фашистське керівництво остаточно накреслило “Загальні основи економічної політики в окупованих східних областях”. У них, зокрема, підкреслювалось, що в подальшому ході війни вищим законом будь-якого німецького заходу в окупованих областях є потреби військової економіки. У перспективі гітлерівці прагнули використовувати дані території як колонії. На цих землях вони хотіли запровадити тільки виробництво та видобуток сировини. За допомогою дешевої собівартості продукції, при збереженні низького життєвого рівня місцевого населення загарбники намагалися досягти найбільш високого випуску продукції для постачання рейху та інших країн Європи. Існування обробної промисловості в окупованих областях Сходу допускалося лише тому, що на даному етапі це було необхідно фашистам. Легка ж промисловість та виробництво товарів широкого вжитку не повинні були існувати на цих територіях. Українські землі гітлерівці бачили величезним ринком збуту, звідки можна брати дешеву сировину, а постачати дорогу готову продукцію.

Із цілком таємних директив Герінга, підготовлених ще напередодні війни, видно, що у фашистських планах пограбування нашої країни питання про продовольство стояло на першому місці. Зокрема, у “Зеленій папці” було записано, що першим завданням є найбільш швидке здійснення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей[10]. Сільськогосподарська продукція була необхідна Німеччині тому, що власне виробництво не покривало попит німецького населення на продовольство. Щоб покрити дефіцит у продовольстві, фашистські господарські органи посилили пограбування окупованої території України, зокрема Донбасу.

Методи досягнення економічних цілей бачимо у документі «12 заповідей поведінки німців на Сході й їх ставлення до руських», що були підготовлені 1 червня 1941 р. уповноваженим спеціального штабу «Ольденбург» Г. Бакке. Зокрема він відзначав, що німцям необхідно мати перед собою кінцеву мету. Вони повинні бути особливо наполегливими в досягненні цілей. Вибір методів було представлено на розгляд кожного якщо немає загальних вказівок у формі директив. Також вказувалось, що приєднанні території повинні бути надовго закріплені за Німеччиною і Європою, тому багато буде залежати від того, як себе поставлять німецькі війська. Пропонувалось всім уяснити, що вони на цілі століття являють собою представників великої Німеччини, прапорноносцями націонал-соціалістичної революції і нової Європи. Саме тому наполегливо вказувалось на необхідність проводити самі жорстокі і самі нещадні заходи, а той хто покаже відсутність характеру буде знятий зі своєї посади. Крім того визначався провідний принцип не розмовляти, а діяти. Керівництво також радило остерігатись російської інтелігенції, як емігрантської, так і нової, радянської, так як ця інтелігенція має особливу чарівливість і мистецтво впливати на характер німця[11].

Головна економічна ціль нападу Німеччини на СРСР полягала в перетворенні нашої країни в аграрно-сировинний придаток, в джерело дешевої робочої сили, у внутрішню колонію “великонімецької імперії”. У планах фашистів економічна

експлуатація СРСР перетинались найближчі й перспективні цілі. Нападаючи на Радянський Союз, гітлерівці розраховували провести блискавичну війну, закінчив її за декілька місяців. Тому на період війни окупанти не мали ретельно розроблених планів економічної експлуатації окупованої радянської території. Передбачалось захопити готову продукцію і сировину на складах, поставити на облік підприємства та забезпечити їх охорону від руйнувань і пограбувань до встановлення “нормального життя” тобто до утворення німецького цивільного управління.

Програма економічного використання захопленої території Сходу, розрахована на реалізацію після завершення війни, була розроблена заздалегідь. Вона викладена у названій вже вище “Зеленій папці” Герінга– програмі економічного забезпечення продовження війни Німеччини по захопленню світового панування, яка передбачала перетворення окупованих радянських районів в аграрно-сировинний придаток розвинутої Європи. Якщо в окремих випадках грабіжницька суть фашистських планів прикривалася демагогічною завісою, то в таємних доповідях і документах гітлерівці виявляли свої достеменні цілі. В записках щодо плану “Барбароса”, оголошених на Нюрнберзькому процесі, наведені висловлювання Гітлера: “Необхідно напасти на Росію, захопити її ресурси, не рахуючись з можливістю смерті мільйонів людей у цій країні. Нам потрібно взяти все, що нам буде потрібно. Хай гинуть мільйони”[12]. Про економічні цілі війни проти СРСР Гебельс казав, що це війна за пшеницю і хліб, за рясно накритий стіл до сніданку, обіду і вечері, це війна за каучук, залізо і руди[13].

Наприкінці 1940 р. в керівництві військової економіки та спорядження, очолюваної генералом Томасом, були розпочати попередні розробки економічних заходів, пов’язаних з виконанням плану «Барбаросса». Проте, для того щоб з розумінням справи «планувати», потрібно було знати як можна більше про економіку СРСР – країни, що було обрано об’єктом для агресії. Задля виконання цих задач у січні 1941 р. було утворено робочий штаб «Росія». Одразу для верховного командування німецьких військ були підготовлені два важливих документи: «Військова економіка Радянського Союзу» і «Військово-економічні наслідки операцій на Сході». В першому з них на основі даних розвідки було подано економічний огляд радянської військової промисловості, характеристику великих економічних районів СРСР, джерел сировини, родовищ нафти та інших військово-економічних показників. У другому документі містилися економічні оцінки наслідків запланованого нападу на СРСР. Зокрема, вказувалось, що в перші місяці для Німеччини настане полегшення як в області сектору продовольчого постачання, так і сировини, якщо шляхом швидкого захоплення вдасться: 1) попередити знищення запасів; 2) захопити нафтові райони Кавказу незруйнованими; 3) вирішити транспортне питання[14]. Іншими словами, Німеччина намагалась на основі отриманих даних мати продумані економічні розрахунки оволодіння майном нашої країни.

План нападу на Радянський Союз мав економічний розділ під кодовою назвою план «Ольденбург». Загальні його ідеї ще до початку війни були деталізовані у «Директивах щодо керівництва економікою на знов окупованих східних областях» («Зелена папка» Герінга) і призначалась для керівництва господарством зайнятих фашистами районів, що знаходились під військовим керівництвом. Далі наказом Герінга від 3 липня 1941 р. «Зелена папка» була

проголошена обов'язковою і для областей, переданих цивільному керівництву. В ході війни перша частина вищеназваної папки була доповнена різного роду наказами і розпорядженнями вищих фашистських керманців щодо вжитку положень цього провідного документу по експлуатації окупованих радянських територій[15].

Колективна власність як основа соціалістичного засобу виробництва негайно була ліквідована. «Більшовицькі господарські форми, – вказувалось в «Коричневій папці», – суперечать націонал-соціалістичним принципам, проголошуваним, що вище досягнення народного господарства утворюється тільки при широкій особистій відповідальності господарюючих людей і на основі приватної власності»[16].

Ліквідацію колективної власності передбачалось виконати шляхом відновлення приватної власності за допомогою так званого «технічного керівництва виробництвом» і «керування майном за дорученням»[17]. У планам на післявоєнний період німецько-фашистські економісти і політики, виражаючи інтереси великого фінансового капіталу, розраховували знищити соціалістичні форми господарства й утворити капіталістичні та держкапіталістичні підприємства, підпорядковані монополіям. Відносини к радянській колективній власності на території, окупованій військами німецьких сателітів – Румунії і Фінляндії, фактично нічим не повинно було відрізнятись від лінії, проголошеної в планах фашистських окупантів.

Отже, з встановленням окупаційного режиму на Україні злочинці розпочали впровадження геноцидної і грабіжницької політики гітлерівської Німеччини, яка здійснювалась через органи управління разом зі спеціальними і каральними підрозділами. Задля цього окупанти мусили співпрацювати з місцевим населенням, залучаючи його до роботи у військово-поліцейській та адміністративно-господарській системі органів управління. Звідси постає питання про організацію системи адміністративного управління в райхскомісаріаті Україна та військовій зоні.

Література

1. Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1941-1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 762.
2. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург»: (О срывеэкономическихплановфашистскойГермании на оккупированнойтерритории СССР). – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 1974. – 383 с.
3. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941-1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нестеренко Вадим Анатолійович. – К., 2005. – 307 с.
4. Dallin A. GermanRuleinRussia. 1941 –1945 / A. Dallin. – Boulder: WestviewPress, 1981. – р. 58.
5. VulkischerBeobachter.–1936.–15 September.; Украинскаягосударственность в XX веке: Историко-политическийанализ / А. Дергачев (руководительавтоскогколектива). – К.: Політична думка, 1985. –С. 234.
6. Супруненко Н.И. Украина в ВеликойОтечественнойвойнеСоветскогоСоюза (1941-1945) / Н.И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – С. 393.
7. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Назв. праця. – С. 70, 72.

Випуск 35

8. Br?utigam O. ?berblick?berdiebesetztenOstgebietew?hrenddeszweitenWeltkrieges. StudiedesInstitutsf?rBesatzungsfragen / O. Br?utigam. – T?bingen, 1954. – S. 2.
9. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / упоряд. В.М. Нем'ятей. – К.: Політвидав України, 1986. – С. 171.
10. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. материалов: В 3 т. / Юрид. лит. – М., 1965. – Т.1: Нацистский заговор против мира и человечества. Преступления немецких монополий. – С. 155.
11. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов в трех томах. – М.: 1966. – Т. 2. – С. 160-162.; Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы / Под. ред. и с предисл. П.А. Жилина. – М.: Воениздат, 1987. – С. 73-75.
12. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Названа праця. – С. 47.
13. Ферстер Г. Прусско-германский генеральный штаб 1640-1965 гг. / Г. Ферстер, Г. Гельмерт, Г. Отто, Г. Шниттер. – М.: Мысль. – С. 304.
14. Thomas G. Die Geschichte der deutschen Wehr- und Rüstungswirtschaft (1918–1943/45). Vorpardam Rhein / G. Thomas. – Sn., 1966. – P. 261, 267, 268.
15. ЦДАГО України. – ф. 166, оп. 3, д. 142, л. 1-115.
16. ЦДАГО України. – ф. 166, оп. 3, д. 141, л. 47.
17. Там само.

Дьяконихин А.В. Экономические планы Рейха по отношению к Украине.

Рассмотрены планы экономического ограбления немецкими оккупантами захваченных территорий прежнего СССР. Проанализированы приказы и директивы, которые регламентировали деятельность так называемых «экономических команд». Указано на противоречие деклараций и прямых действий немецкого верховного руководства относительно коллективной собственности на земли.

Ключевые слова: экономическая эксплуатация, план «Ольденбург», «Зеленая папка» Геринга, оккупация.

Dyakonikhin A.V. The Economic plans of Reich in relation to Ukraine.

The plans of economic robbery of bulldogged territories of the former USSR the German invaders are considered. Orders and directives which regulated activity of the so-called «economic commands are analysed». It is indicated on contradiction of declarations and direct actions of German supreme guidance in relation to a collective property on earths.

Keywords: economic exploitation, a plan «Oldenburg», «Green folder» of Gering, occupation.

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
22.03.2012

УДК 343.222.4+099.5

Євдокимов М.О.

З ІСТОРІЇ ВЗАЄМОВІДНОСИН ВЛАДНИХ СТРУКТУР РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ З ВІЛЬНОДУМНИМИ ПРЕДСТАВНИКАМИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

У статті проаналізовано проблему стану свободи слова на початку ХІХ ст. в Російській імперії, показано на конкретних прикладах з життя таких видатних представників інтелігенції, як публіцист А.П.Куніцин, поет О.С.Пушкін і письменник і етнограф В. Даль, наскільки згубно позначалося на їх прогресивному творчості цензурне переслідування, заслання і неправдиве рішення корумпованих судів.

Ключові слова: цензурний статут, Вітчизняна війна 1812 р., імператор Олександр I, вільнодумство, народна стихія, повстання декабристів, спалення книги А.П.Куніцина, посилення О.С.Пушкіна, суд над Володимиром Далем.

Початок ХІХ століття ознаменувався проведенням імператором Олександром I, вступивши на російський престол в 1801 році, помірно-ліберальних реформ, розроблених Негласним комітетом і найближчим соратником імператора М.М.Сперанським. Олександр I критично ставився до того порядку в Росії, який панував в кінці ХУІІІ в. Ще в 1796 р., напередодні свого царювання, він писав своєму ліберальному вихователю та вчителю Лагарпу: «Господствует неимоверный беспорядок, грабят со всех сторон; все части управляются дурно» [1, с.37].

Програма Олександра I і його сподвижників до війни з Наполеоном в 1812-1814 рр. почала опиратися на теорію про «законосвободних» установах як нормі політичного ладу, що забезпечує умови мирного розвитку країни та охорони її як від революційних потрясінь, так і від урядового деспотизму. Яскраво дана теорія проявилася при обговоренні та прийнятті 9 червня 1804 р. першого цензурного статуту, вирішальної проблеми з урахуванням інтересів і суспільства, і імператорського правління. Тому в доповіді міністра народної освіти П.В.Завадського, який він представив Олександрові I, справедливо підкреслювалося, що «...цензурный устав служит, как видно по всему его содержанию, не для стеснения сочинителей и издателей книг, а для ограничения, напротив, произвола цензоров и не для стеснения свободы мыслить и писать, а единственно для принятия пристойных мер против злоупотребления».²

Намічена програма почала, хоча і повільно, здійснюватися на ділі. Приклад показував сам імператор. Декабрист І. І. Пущин в своїх спогадах «Записки о Пушкине» наводить такий епізод з історії відкриття Царькосельського ліцею напередодні війни 1812 р.: «Смело, бодро выступил профессор политических наук Александр Петрович Куницын и начал не читать, а говорить об обязанностях гражданина и воина... В продолжение всей речи ни разу не было упомянуто о государе; это небывалое дело так поразило и понравилось императору Александру, что он тот час прислал Куницыну Владимирский крест – награда, лестная для молодого человека...» [2,с.18]. А.П.Куніцин був одним з передових людей свого часу: вчений і публіцист, талановитий педагог, користувався великою повагою і любов'ю серед молоді; Пушкін писав про нього: / «Он сотворил нас, / Он воспитал наш пламень ...».

Однак все змінилося після перемоги Вітчизняної війни 1812 р. Вона викликала серед населення Російської імперії небувалый сплеск масового патріотизму і в той же час вона поставила в скрутне становище імператора Олександра I (1801-1825). Він відчував прагнення суспільства обмежити самодержавну владу, вбачаючи небезпеку для неї в загальному піднесенні, ведучи до розмов про свободу, конституцію і т.п. Перший в Росії цензурний статут ліберального змісту, прийнятий Олександром I 9 червня 1804 р., вже був не в змозі присікати такі розмови у відкритій пресі.

² Цит.по книге: Жирков Г.В. История цензуры в России ХІХ-ХХ вв.: Учебное пособие. М.: Аспект Пресс, 2001. -368 с.

У 1839 р., озираючись на події Вітчизняної війни 1812 р., Ф.Н.Глінка - поет і учасник Бородинської битви, в багато чому випереджаючи свій час, створив в одному з віршів у вищій мірі виразний образ занепокоїної війною з узурпатором Наполеоном народної стихії: /«О, как душа заговорила! /Народность наша поднялась: /И страшная России сила/ Проснулась, взвихрилась, взвилась!»[3].

Як показали подальші події, що призвели до виступу декабристів на Сенатській площі 14 грудня 1825 р., побоювання імператора були не марні. Вища цензурна інстанція - Головне правління училищ, що мало новий склад, стає оплотом у проведенні нової політики Олександра I в посилюванні цензурного режиму. Під його гніт потрапляли навіть ті особистості, які на початку правління імператора були обласкані владою, неодноразово нагороджувались особисто Олександром I. Наприклад, після Царськоселянського ліцею Куніцин викладав у Петербурзькому університеті, але в 1921р., по рекомендації цензорів, був звільнений за ліберальний образ думок, а його, кавалера Володимирського хреста, книгу «Право естественное» було спалено. Природно, що в такій обстановці цензурного гніту А.П.Куніцин вже не зміг творити плідно.

Більш сильне покарання за своє вільнодумство поніс неабиякий поет О.С.Пушкін, який раніше неодноразово був обласканий Олександром I. Одного разу, після війни 1812 р., імператор, гуляючи в Царськосельському саду, зустрів там директора ліцею Енгельгардта і запросив з ним пройтися. «Энгельгардт, - сказав йому государ, - Пушкина надобно сослать в Сибирь: он наводнил Россию возмутительными стихами; вся молодежь наизусть их читает...» [2.с.47].

Однак клопотання Енгельгардта подіяло і в кінці-кінців Олександр Пушкін був за вольнолюбиву поезію, епіграми засланий не в Сибір, а в свій зубожілий маєток у Псковській області. Там його в глушині відвідав ліцейський однокашник, майбутній декабрист І.І. Пущин, який пізніше написав: «Кони несут среди сугробов, опасности нет: в сторону не бросятся, все лес, и снег им по брюхо, править не нужно. Скачем опять в гору извиистою тропой; вдруг крутой поворот, и как будто неожиданно вломились с маху в притворенные ворота, при грое колокольчика. Не было силы остановить лошадей у крыльца, протащили мимо и засели в снегу нерасчищенного двора... Я, - продовжує І.І.Пущин, - оглядаюся: вижу на крыльце Пушкина, босиком, в одной рубашке, с поднятыми вверх руками. Не нужно говорить, что тогда во мне происходило. Выскакиваю из саней, беру его в охапку и тащу в комнату. На дворе страшный холод, но в иные минуты человек не простужается. Смотрим друг на друга, целуемся, молчим. Он забыл, что надобно прикрыть наготу, я не думал об заиндевшей шубе и шапке» [2, с.51].

Перший поет Росії у вигнанні ... Що може бути гірше для його друзів і багатьох шанувальників ... Однак це було лише початком суворого покарання за вільнодумство літераторів за їх епіграми на царських сановників. А незабаром за їх «честь» і «достоїнство» завзято почали боротися за вказівкою цензорів і жандармів обюрокрачені суди всіх рангів, що чітко простежується на історії судового процесу на початку 20-х років ХІХ ст. над мічманом, випускником елітного Морського корпусу Володимиром Далем за епіграми на віце-адмірала Грейга - безпосереднього начальника батька Володимира І.М.Даля - головного лікаря Російського Чорноморського флоту.

Не з огляду на пояснення Даля про те, що «У нас, - тобто на Русі - здавна аж до його часу, - епіграма приняла вид колкой насмешки над каким-либо лицом», ряд дослідників [4,с.504], орієнтуючись тільки на журналістикознавче визначення цього жанру в радянський час як «... короткое, часто в виде монострофы, сатирическое стихотворение, направленное против *негативного социального явления...*» (виділ, нами. - Авт.) [5,т.1,с.310], дивуються, чому розклеєна в ніч із 19 на 20 квітня 1823 р. по Миколаєву нижченаведена епіграма викликала бурхливе обурення ображеного віце-адмірала й породила його донос в аудиторіатський департамент морського міністерства на підозрюваного мічмана Даля. Після виявлення нової епіграми при обшуку квартири В.Даля справа була передана в суд. «Саме це суворе послання, - пише Ю.П. Фесенко, - поклато початок вражаючому і за нинішніми мірками судовому спектаклю. Мабуть, перед нами єдиний випадок у російській літературі ХІХ ст., коли написання аж ніяк не антиурядових і взагалі не політичних епіграм привело до такого допитливого розгляду» [6,с.47].

Випадок не єдиний. Треба враховувати, що ображена особа швидко визначила в малозаселеному Миколаєві адресата й автора епіграми, тоді як в інших подібних випадках цього не було зроблено, а не тому, що епіграма була не проти «негативного соціального явища». Широко відомі сьогодні епіграми О.С. Пушкіна, приміром, на неугодних йому персон, снували начебто поза їх автором, він не був відомий цим персонам як епіграматист (за Далем), тобто Пушкін не залишав «видимого сліду», хоча багато хто здогадувався, в тому числі і імператор Олександр І, що злободенні й непримиренні епіграми належали йому [7,с.471. У вірші «О, муза, пламенной сатиры!» він, зокрема, відзначив: «А вы, ребята подлецы, - / Вперед! Всю вашу сволочь буду / Я мучить казнию стыда! / Но если же кого забуду, / Прошу напомнить,господа! / О, сколько лиц бесстыдно-бледных, / О, сколько лбов широко-медных / Готовы от меня принять / Неизгладимую печать!»).

Коментуючи цей твір, дослідниця Ю. Русакова особливо підкреслила, що «Рукопису цього вірша не збереглося. Приятелі Пушкіна С.А. Соболевський і Д.А. Еристов зберегли у своїй пам'яті ці безцінні рядки й - що так важливо! - їхнє призначення: «Пушкін хотів видати особливу книжку епіграм і приготував для неї повідомлювану нині передмову» [7,с.30-31].

Як відомо, така книга, за зрозумілими причинами, тоді не була видана. Інакше доля Пушкіна могла бути багато в чому схожою з долею Даля. І випадок допитливого розгляду творчості поета міг би багаторазово повторитися. Однак і вищенаведений вірш, і коментар наводять на думку, що Пушкін був більш обережний, тобто усвідомлював, що в його столітті «лбы широкомедные» не прощають «острой и колкой мысли». Для них, як і для Грейга, «особиста честь» вище батьківщини.

Хоча друга епіграма Даля на цього офіцера флоту вищого рангу спростовувала першу, по суті, вона загострювала її. Задум у Даля-публіциста був ясний: колючим глузуванням розголосити мерзенні комерційні операції віце-адмірала і його «любовные» пристрасті до «той польке, что годика три назад «Приехала взявши какой-то подряд». Він виразно проступає в повному тексті першої одинадцятирядкової епіграми, яка закінчується словами:

Подрядчица скоро до всех доберется! *Профессоры Руски язики А. Мараки* [8,арк.1-1об,68].

На першому плані фігурує професор А. Маракі, але за його спиною стоять Грейг і його коханка.

Друга дванадцятирядкова епіграма, знайдена при обшуку у Даля, на наш погляд, більш композиційно витримана. «Прихований» натяк на перший її варіант, хоча й завуальований, однак проступає чітко і ясно, і повинен був, на думку їх автора, привести суддів до рішення про непричетність В. Даля до першої епіграми. Ось уривок другої епіграми:

«Та полька не полька, а лейка, жидовка,
Сатирик в герольдии знать не служил.
Сестра ее мать, такая ж торговки
Подрядами ставят что Бог подарил...» [8,п.69].

Однак порівняння епіграм не залишає місця, на нашу думку, для сумніву про приналежність їх різним авторам. Не прийняли доводів В. Даля й судді, хоча із цього приводу є й інші думки. «Безперечно, - пише Ю.П. Фесенко, - різноманіття в написанні повинне було утруднити пошук призвідників. Розклеювання листівок навряд чи здійснювалося одною людиною. Тому, незважаючи на зізнання В. Даля у написанні другої епіграми й відмова від авторства першої, обидві вони лише приблизно можуть належати йому. Даль займає чітку позицію не вплутувати нікого зі своїх приятелів. Він холоднокровно обходить каверзні пастки й незмінно викриває несправедливий суд [6,с.48]. У 1841 р. в «Автобиографической записке», опублікованої в «Русской старине» у 1878 році, В. Даль ствердно сказав: «Если сочинителя обвиняют в чем-либо, основываясь на сочинениях его, то ему позволено оправдываться тем же: своими сочинениями». Ці слова дають нам підставу стверджувати, що як ні відхрещувався В. Даль від першої епіграми, вона все-таки належала йому - неспокійному справедливому публіцистові.

Можливо, він приймав активну участь у літературній обробці першої епіграми, котру міг першим не точно продекламувати хтось із друзів Даля на одній із вечірок того періоду його життя, так як запрошується питання, навіщо він написав другу епіграму? Все це потребує додаткового, більш глибокого дослідження. Цим прийомом Даль користувався двічі: в 1823 р. у справі про епіграми, й у 1832 р. при забороні його казок.

На суді молодий мічман, В.Даль, дворянин, недавній випускник елітного Морського корпусу на очах усього флоту кинув виклик тому, хто заплутав у страшних зловживаннях, «особливо з господарського керування» віце-адміралові, уміло використовуючи для свого виправдання той самий твір, що стався йому в провину. Все це свідчить про високу громадянську позицію молодого публіциста Даля, який не захотів миритися із грубими безладдями на Чорноморському флоті.

Відомо, що Даль відповів відмовою на вимогу комісії від 13 вересня 1823 р. підтвердити неупередженість судового розгляду [8,арк.51]. Комісія не взяла до уваги його протесту, а лукавий віце-адмірал Грейг 23 вересня того ж року зізнався: «...я не визнаю його як такого, хто заслуговує поваги, і тому в приклад іншим... думаю: підсудного - мічмана Даля, розжалувати у матроси на шість місяців» і тримати «при команде арестованных» [8,арк.5-6 об].

Що це означало в дійсності, можна дізнатися з мемуарів Ф.Ф.Вигеля (1786-1856) – приятеля О.С.Пушкіна, літератора, таємного радника, із травня 1823 р. – чиновника по керуванню Новоросією й Бессарабією, із грудня 1824 р. по червень

1826 р. – бессарабського віце-губернатора, який у своїх «Записках» відзначив, що, гостюючи у Грейга 13 вересня 1823 р., довідався про спорудження ним підземного саду й після огляду виритої ями записав: «...и эти затеи, исключая трудов арестантских рот, стоило больших денег; трудно представить всю изощренность иезуитских унижений, выпавших на его (Даля) (Прим. наша М.С.) долю». Як свідчив Ф.Ф.Вигель, через рік, або півтора, яму довелося заривати. Тобто після закінчення розжалування мічмана Даля і його наступного від'їзду з Миколаєва, риття котлована втрачає своє призначення – як найбільше принизити вільнолюбного дворянина – матроса-арештанта В.Даля, настроїти проти нього численних друзів і знайомих у флоті й Миколаєві.

Однак люди, що близько знали справжню сутність правдолюбивого Даля, не тільки не відвернулися від нього але, навпаки, усіляко сприяли йому після арештантського строку знайти спокій і впевненість у свої сили і найголовніше – художньо-публіцистичних здібностях.

Разом з тим варто враховувати, що задум створення епіграм О.С.Пушкіним і поведінка Даля на суді не мали характеру «політичної боротьби й прямого заперечення всього віджилого», як це було у декабристів в 1825 р.

До того часу для керівництва країною стає неприйнятним те протиріччя, яке виразно було видно між першим цензурним статутом і соціально-політичним станом суспільства, ідеями ліберального документа та ідеями, які поділяли їх тоді у владі, що на собі, своїй творчості добре усвідомили такі непересічні особистості ХІХ століття, як Куніцин, Пушкін і Даль.

Література

1. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX-XX вв. : Учебное пособие / Г.В.Жирков. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368с.
2. Пуштин И.И. Записки о Пушкине. Переизд. Оформление И.Кошкарева / И.И.Пуштин. – М.: «Дет.лит», 1975. – 63 с.
3. Глинка Ф.Н. Стихи // Сборник стихов и песен об Отечественной войне 1812 г. – Режим доступа: <http://www.museum.ru/1812/Library/poetry/index.html>.
4. Порудоминский В.И. Жизнь и слово: Даль: Повествование: Для сред. и ст.возраста / Худож. Ю.Иванов; послесл. В.П.Аникина. / В.И.Порудоминский. – М.: Мол.гвардия, 1985. – 222 с.: ил.- (Пионер – значит первый; Вып.86).
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – М.: Русский язык, 1978-1980.
6. Фесенко Ю.П. Проза В.И.Даля. Творческая эволюция. / Ю.П.Фесенко. – Луганск; Санкт-Петербург: Альма-матер, 1999. -262с.
7. Пушкин А.С. Сто стихотворений и десять писем / Сост.и коммент. Ю.Русаковой. – М.: Молодая гвардия, 1969. – 352 с., с илл. – («Тебе в дорогу, романтик»).
8. РГА. – ВМФ. – Ф.33. – Оп. 2. – Д. 213.

Евдокимов Н.А. Из истории взаимоотношений властных структур российской империи с свободомыслящими представителями интеллигенции в начале XIX в.

В статье проанализирована проблема состояния свободы слова в начале XIX в. в Российской империи, показано на конкретных примерах из жизни таких выдающихся представителей интеллигенции, как публицист А.П.Куніцын, поэт А.С.Пушкін и писатель и этнограф В.Даль, насколько пагубно сказывалось на их прогрессивном творчестве цензурное преследование, ссылка и неправые решения коррумпированных судов.

Ключевые слова: цензурный устав, Отечественная война 1812 г., император Александр I, свободомыслие, народная стихия, восстание декабристов, сожжение книги А.П.Кунитына, ссылка А.С.Пушкина, суд над Владимиром Далем.

Evdokimov N.A. From the history of relations between the power structures of Russian Empire with the free-thinking intelligentsia in the beginning of XIX century.

Problem of the freedom of speech in the beginning of XIX century in Russian Empire is analyzed in the article. It's illustrated how censorship persecution, exile and false solutions of corrupt courts adversely affected for specific examples from the life of such outstanding intelligentsia as essayist A.P.Kunitsyn, poet A.S. Pushkin, writer and ethnographer V. Dahl. f

Key words: censorial statute, War of 1812, emperor Alexander I, freethinking, Decembrists rebellion, burning A.P.Kunitsyn's book, exile of A.S. Pushkin, trial of V. Dahl.

Рецензент: **Єрхов Г.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
8.03.2012

УДК 94:339.9:303.44.6

Жерносекова Д.Д.

БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СПІВПРАЦЯ В ПЕРІОД РЕФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (1959-1964 рр.)

У статті розглядаються основні напрямки наукового та культурного процесу в білорусько-українських взаєминах в період так званої «хрущовської індустріалізації» 1959-1964 рр. Показано особливості наукового та культурного розвитку між республіками, основні форми та методи радянської моделі управління в цій сфері. Досліджено основні напрями та фактори, які впливали на сутність і особливості державного управління науково-культурними процесами в республіках.

Ключові слова: науковий розвиток ,освіта,культура, повоєнний період, радянська політика.

На нинішньому етапі розвитку вітчизняної історичної науки відбуваються певні трансформації, аналогічні тим, що мають місце у світовій, зокрема, колишньої радянської дослідницькій царині. Це є вельми позитивним явищем з огляду на повернення України до світового співтовариства, від якого вона була тривалий час відірваною. Водночас, ті тенденції, які давно вже набули загального визнання, знаходять все більше уваги і відповідно віддзеркалюються у історичних студіях радянських дослідників. Проблема наукового та культурного розвитку завжди є цікавою для дослідження, адже вона сприяє формуванню уявлень про національний та культурний феномен кожної нації, а це, насамперед, є основою для прогресу будь якого суспільства. Білорусь та Україна у цьому контексті є країнами, які повною мірою зазнали різних періодів становлення національної науки та культури, де особливе місце посідає повоєнний період, оскільки в ньому різноманітно переплелися особливості як радянського, так і споконвічного народного прагнення до культури та науки.

Історіографія цього питання умовно поділяється на дві групи: радянської доби та сучасну білорусько-українську. Нагромадження історіографічного матеріалу в радянський період відбувалося у два етапи: перший - від другої половини 40-х до середини 80-х років ХХ ст., позначений ідеологічною запрограмованістю, та другий - з кінця 80-х до початку 90-х років ХХ ст., який

характеризувався поміркованою критикою «деформацій» соціалізму. Дослідження окремих аспектів теми розпочалося ще в часи запровадження такої моделі на початку 60-х рр. минулого століття [1]. Панування догматизованого марксизму - головна ознака таких досліджень. Колективні праці з історії Білорусі є вагомим доробком у вивченні проблеми наукового та культурного розвитку [2]. Сучасна білоруська історична наука значною мірою розкриває складний шлях повоєнного життя республіки, взаємну допомогу радянських республік одно одному. Дослідження у цьому контексті з урахуванням нових методологічних підходів значно розширили уявлення про історію науково-культурного стану в зазначений період у білорусько-українській співпраці [3].

У роки спроб реформування радянської системи в завдання вчених входило подальше вирішення актуальних проблем того часу, розв'язання завдань з прискорення науково-технічного прогресу, якнайшвидше впровадження результатів наукових досліджень у народне господарство, забезпечення високих темпів зростання продуктивності праці. Найважливішим ідеологічним завданням радянських учених у галузі суспільних наук була розробка проблем економіки, філософії та соціології, історії та права в тісному зв'язку з практикою комуністичної ідеології. Такий тиск не міг не позначитися на нормальній роботі в наукових установах республік. У розглядуваний період зростали асигнування на подальше збільшення матеріально-технічної бази науки, підготовку наукових кадрів. Так, наприклад, якщо в 1959 р. на утримання наукових установ Білорусі було виділено з державного бюджету 10,2 млн. карбованців, то в 1965 р. загальна сума асигнувань на їх утримання склала 19,9 млн. карбованців, тобто збільшилася майже удвічі [4]. За роки семирічки значно зросла армія науковців. У 1965 р. в 185 наукових установах Білоруської РСР (з них 57 - науково-дослідних) налічувалося 14668 наукових співробітників, з яких 255 мали вчений ступінь доктора, а 3093 кандидата наук, у той час як у 1959 р. в республіці було 149 докторів і 1712 кандидатів наук [5]. Так, на прикладі Білорусі можна судити про темпи розвитку науки в союзних республіках, а, отже, і розширення кола проблем, що розробляються в наукових установах. У сучасних умовах непересічного значення набувають тісні творчі контакти між колективами вчених установ Білорусі та України. Ці контакти необхідні для того, щоб, по-перше, уникнути паралелізму в роботі наукових установ, по-друге, зосереджувати зусилля різних країн на виконанні завдань, що носять обопільний характер, по-третє, найбільш повно використовувати в діяльності кожної наукової установи результати попередніх досліджень усіх інших споріднених установ, і, по-четверте, ці контакти сприяють найбільш успішному розвитку науки як в Україні, так і в Білорусі. Міжреспубліканські наукові зв'язки розвивалися й міцніли в роки, що передують розглядуваному періоду. Втім, якщо раніше, у передвоєнні роки, ці зв'язки в основному виражалися в допомозі союзних республік, більш розвинених в економічному й культурному відношенні, розвитку науки в інших республіках, то в період реформування 1959-1965 рр. міжреспубліканські наукові зв'язки набули характеру рівноцінного взаємообміну духовними цінностями. Цей взаємообмін відбувався на основі спеціалізації вчених союзних республік на розробці конкретних народногосподарських завдань, що виникають у результаті міжреспубліканського поділу праці. Конкретно він виражається в тому, що вчені

союзних республік розробляли проблеми, не лише пов'язані з розвитком народного господарства й культури своєї республіки, а й проблеми, що мають загальносоюзне значення. Прикладом таких робіт можуть слугувати математична теорія впливу перерозподілу коливальної енергії на оптичні властивості складних молекул, розроблена академіком АН БРСР Б.І.Степановим та кандидатами наук В.П.Грибковським і О.І.Самсоном, наукові дослідження на атомних реакторах, що проводилися під керівництвом академіка АН БРСР О.К.Красіна, спектрально-люмінісцентний метод аналізу препаратів рідкоземельних елементів, розроблений під керівництвом академіка АН БРСР А.Н.Севченка та ін. [6]. Загалом упродовж аналізованого періоду науковими установами республіки розроблялося близько 60 тем з хімії та біології й близько 40 тем з фізики, математики, автоматизації управління та кібернетики, що мали загальносоюзне значення [7]. Але поряд з такого роду роботами було чимало прикладів, коли вчені однієї республіки займалися розробкою проблем, пов'язаних безпосередньо з розвитком народного господарства та культури іншої республіки. Наочним підтвердженням цього можуть служити міжреспубліканські наукові зв'язки Білоруської РСР. У цей час неможливо назвати жодної з колишніх республік СРСР, де не впроваджувалися б на практиці в тій чи іншій галузі народного господарства результати досліджень білоруських вчених. З іншого боку, роботи вчених з інших республік знаходили ґрунт для впровадження в Білорусі. Чимало важливих проблем, що мають непересічне значення, розроблялося спільними зусиллями працівників науково-дослідних установ Білорусі та інших республік. Особливо важливе місце в цій співпраці посідають міжреспубліканські зв'язки наукових установ однієї республіки з підприємствами, будівельними організаціями, колгоспами, радгоспами тощо іншої республіки. Про економічну ефективність такого роду зв'язків наочно свідчить співпраця Білоруської та Української РСР в 1959-1965 рр. Роки семирічки дали чимало прикладів того, як науково-дослідні інститути України надавали допомогу підприємствам Білорусі, і, навпаки, підприємства України впроваджували в себе нововведення, ухвалені науково-дослідними установами Білорусі. Так, наприклад, у другому кварталі 1959 р. Могильовський завод «Електродвигун» приступив до освоєння контактної боковини бідонів. Безпосередню допомогу йому в цьому надав Київський науково-дослідний інститут зварювання ім. Патона [8]. Працівниками цього інституту було надано допомогу колективам Мінського мототелозаводу, Гомельського заводу ім. Кірова, Білоруського автомобільного заводу, «Гомсільмашу» та цілого ряду інших машино- і верстатобудівних підприємств Білорусі в опануванні нових передових методів зварювання та наплавлення металів. Про економічну ефективність цієї допомоги можна наочно судити на прикладі Гомельського заводу сільськогосподарських машин. Як відомо, зварювальні роботи в загальному обсязі робіт з випуску комбайнів становлять 25%, а вага зварних вузлів 60% від загальної ваги комбайна. До 1961 р. на «Гомсільмаші» застосовувалося виключно ручне дугове й газове зварювання. Воно далеко не завжди забезпечувало стабільно високу якість продукції й часто викликало справедливі претензії споживачів. На допомогу гомельським машинобудівникам прийшли українські вчені. З їхньою допомогою на заводі ручне дугове зварювання поступово було замінено зварюванням у середовищі вуглекислого газу. Це дозволило гомсільмашівцям підвищити рівень

механізації зварювальних робіт з 36% у 1960 р. до 85% у 1965 р., що значно знизило собівартість продукції й поліпшило її якість [9]. У 1960-1961 рр. Мінським тракторним заводом спільно з українським науково-дослідним інститутом механізації та електрифікації сільського господарства проводилася робота з дослідження динаміки трактора МТЗ-52 з різними навісними машинами. Дослідження ці принесли велику користь як мінським тракторобудівникам, так і працівникам сільського господарства Білорусі й України, на полях яких цей трактор отримав широке застосування. У 1961-1962 рр. постійно зростає потреба Білорусі в електроенергії, яка поставила перед гідробудівниками республіки завдання розширення Березовської та Василевицької ГРЕС. Проектні завдання щодо їх розширення були успішно виконані Львівським тепло-енергопроектним інститутом [10]. Українські проектні інститути в ці роки виконали ще чимало завдань з проектування, реконструкції та будівництва цілого ряду білоруських підприємств. Проект будівництва Білоруського заводу хімічних реактивів у Гомелі розроблявся Харківським філіалом «Діпрохімпрому». Проектне завдання реконструкції Вітебської ватин-ватної фабрики в 1964 р. було розроблено Київським проектним ДПІ-5, а Львівським відділенням ТЕП спільно з Біленергопроектном у 1961 р. було розроблено схему електрифікації Білоруської РСР на 1961-1965 рр. Ця схема в роки семирічки була основним документом при складанні планів електрифікації республіки. Розробку технічної документації на реконструкцію Мінського верстатобудівного заводу ім. Жовтневої Революції, Барановицького заводу верстатоприналежностей, Мінського заводу автоматичних ліній і Гомельського заводу ім. Кірова в ці ж роки здійснював науково-дослідний інститут Укрдіпроверстат Держплану УРСР. Значну допомогу білоруським підприємствам у роки семирічки надавав Інститут теплоенергетики Академії наук Української РСР. Так, наприклад, розроблені інститутом у 1962 р. методи сушіння високотемпературним високовологим теплоносієм дістали широке впровадження у вигляді сушильних пристроїв для великопанельних гіпсобетонних будівельних матеріалів на Мінському заводі будматеріалів, а впровадження агрегатів для зневоднення кровозамінників та інших високовологих розчинів, розроблених цим же інститутом у 1962 р., принесло Мінському заводі медичних препаратів близько 150 тис. карбованців річних заощаджень [11]. У 1963 р. на Могильовському металургійному заводі розпочалося освоєння безперервного способу литва чавунних труб, продукції конче необхідної народному господарству Білорусі. Усі попередні технологічні та проектні розробки з впровадження цього способу в виробництво було здійснено заводом спільно з Українським науково-дослідним трубним інститутом [12]. Одеський політехнічний інститут спільно з Мінським заводом автоматичних ліній у 1963 р. займався розробкою теми «Дослідження та впровадження сурмистого чавуну замість бронзи при виготовленні черв'ячних коліс силових головок на Мінському заводі автоматичних ліній», яка по її завершенні дала заводу значну економію кольорових металів [13]. Одночасно київські проектні інститути «Діпрохіммаш» і «Промбудпроект» займалися розробкою проектної документації для заводу «Центроліт», що будувався в Гомелі. Ними розроблялася документація на будівельне та санітарне обладнання. Значну допомогу Білорусі в справі створення газової промисловості надали науково-дослідні інститути та проектні організації України. Зокрема,

Випуск 35

працівниками проектної організації Укрдїпрокомуненерго було складено проект газифікації Гомеля [14]. У зв'язку з уведенням в експлуатацію газопроводу Дашава-Мінськ багато підприємств Білорусі стали переходити на використання природного газу, як найбільш ефективного та економічного порівняно з іншими видами палива. Значну допомогу в упровадженні природного газу на білоруських підприємствах надав Український державний проектний інститут Укрдїпромїськпромгаз, працівники якого вислали цілий ряд рекомендацій Головгазу БРСР, Брестгазу й Гомельському тресту з газифікації, а Інститут з використання газу при Українській Академії наук допоміг цілому ряду білоруських підприємств запровадити в себе типові печі безокисного нагріву металу перед штампуванням [15].

Наведені приклади соціально-культурної співпраці Білорусі та України в 1959-1965 рр. свідчать про наступне:

1. Тісні зв'язки працівників науки й виробництва республік сприяють подальшому підвищенню продуктивності праці, зниженню собівартості продукції, спрощенню способів виробництва і тим самим розкривають дедалі ширші можливості успішної розбудови економічної бази.

2. Характер тієї науки унеможлилював ізольований розвиток її в будь-якій окремій країні, тим більше, в окремій союзній республіці, що входила до складу СРСР. Без тісного зв'язку споріднених наукових установ союзних республік і без їхнього зв'язку з виробництвом неможливо уявити розвиток науки в рамках ідеології того часу. Тісний взаємообмін науковими досягненнями був характерною рисою співробітництва націй у період спроб реформування.

3. Приклад взаємовигідних наукових зв'язків між республіками пробуджує ще більшу зацікавленість у їхньому подальшому зміцненні, розширенні й поглибленні саме сьогодні, що знаходить своє відображення в появі праць, які теоретично обґрунтовують необхідність цього.

4. Реформи істотно не зачепили підвалини. Основні принципи функціонування соціалістичного господарства не забезпечено перерозподілом компетенцій між владними, планово-директивними управлінськими структурами. Авжеж, центральні органи залишали за собою право вирішального слова, втручання в оперативне керівництво на місцях, однак розширених прав і компетенцій національних республік не було забезпечено, що зумовило нетривалу економічну автономію Білорусі й України.

Література

1. Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии / Под общей ред. Н.В.Каменской, М.Е.Шкляра. - Мн.: Беларусь, 1965. - Ч.2. (1921-1964). – 804 с.

2. История Белорусской ССР. Ред. коллегия: И.М.Игнатенко и др. - Мн.: Наука и техника, 1977. - 630 с.

3. Алег Латышонак, Яўген Мірановіч. Гісторыя Беларусі ад сярэдзіны XVIII ст. да пачатку XXI ст. Вільня: Інстытут беларусістыкі; Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства, 2010. - 368 с.; Мірановіч Я. Найноўшая гісторыя Беларусі. Санкт-Пецяярбург, Неўскі прасцяг, 2003. - 243 с.; Чигринов П.Г. Бел. история: науч.-попул. Очерк. - Мн.: Современная школа, 2010. - 928 с.

4. Галенчик Н.И. Ученые Белоруссии - народному хозяйству и культуре республики / Сб. Вопросы истории и археологии. - Минск, 1966. - С.75.

5. Белорусская ССР в цифрах за 1965 г. - Минск, 1966. - С.113.

6. Див. Галенчик Н.И. Вказ. прац. - С.76, 77.
7. Підраховано за матеріалами Президіуму АН БРСР (1962-1963 рр.).
8. Національний архів Республіки Білорусь (НАРБ), ф.1086, оп.2, спр.25, арк.256.
9. Котенок И. Гомсельмаш. - Мн.: «Наука и техника», 1966. - С.196-197.
10. НАРБ. - ф. 1131, оп. 1, спр. 523, арк. 125, 198.
11. Звіт про діяльність АН УРСР в 1963 р. - К.: Вид-во АН УРСР, 1963. - С.31, 135.
12. НАРБ. - ф. 1131, оп. 1, спр. 589, арк. 160.
13. Там само. - ф. 1132, оп. 1, спр. 26, арк. 3, 5.
14. Там само. - ф. 1131, оп. 1, спр. 664, арк. 158.
15. Там само. - ф. 1131, оп. 1, спр. 615, арк. 86.

Жерносекова Д.Д. Белорусско-украинское социально-культурное сотрудничество в период реформирования советской системы (1959-1964 гг.)

В статье рассматриваются основные направления научного и культурного процесса в белорусско-украинских отношениях в период так называемой «хрущевской индустриализации» 1959-1964 гг. Показаны особенности научного и культурного развития между республиками, основные формы и методы советской модели управления в этой сфере. Исследованы основные направления и факторы, которые влияли на сущность и особенности государственного управления научно-культурными процессами в республиках.

Ключевые слова: научное развитие, образование, культура, послевоенный период, советская политика.

Zhernosekova D.D. Belarusian-Ukrainian socio-cultural cooperation between the reform of the Soviet system (1959-1964 years)

The article outlines the main directions of scientific and cultural process in the Belarusian-Ukrainian relations during the so-called "khrushchev industrialization" 1959-1964 biennium. The features of scientific and cultural development between republikami, basic forms and methods of the Soviet model of governance in this area. The basic trends and factors that affect the nature and features of the state of the science and cultural processes in the republics.

Keywords: scientific development, education, culture, postwar period, the Soviet policy.

Рецензент: **Добров П.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
21.03.2012

УДК 316.6+36.4 (477) «19/20»

Коляда І.А.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЧИНОВНИКІВ ЦЕНЗУРНОГО ВІДОМСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ ст.)

Розглянуто особливості повсякденного життя чиновників цензурного відомства Російської імперії у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. На прикладі окремих цензорів та на основі аналізу чинного законодавства з'ясовано рівень їх матеріального забезпечення, охарактеризовано позитивні та негативні аспекти їх роботи.

Ключові слова: цензор, повсякденне життя, матеріальне забезпечення, кореспонденція, книгодрукування.

Історія повсякдення як окремих напрям історичної науки має особливу актуальність для простеження причинно-наслідкових зв'язків між різними хронологічними періодами, оскільки дозволяє глибше пізнати сутність трансформаційних процесів на локальному, особистісному рівні.

Вивчення життєвого досвіду звичайних людей в певному історичному просторі дає додаткові можливості для розуміння сутності суспільних процесів крізь призму мікрорідносин соціального характеру. При цьому дослідження особистісного сприйняття умов життя відбувається за рахунок своєрідного олюднення побуту, психологізації щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому [1]. Крім того, необхідність вивчення повсякденності, за справедливою точкою оцінкою О.Коляструк, обумовлюється тим, що за рахунок цього відбувається поєднання в одне ціле різних проявів діяльності людини - приватного життя з публічним, утилітарно-прагматичних дій з ідейними та морально-етичними виборами, побутових аспектів життя з трудовою діяльністю, групових й вікових інтересів із загальносуспільними, локальні події вписуються у загальнодержавні, буденні настрої трансформуються у ментальні характеристики тощо [2].

Зважаючи на вищенаведене, об'єктом нашої уваги стало повсякденне життя чиновника цензурного відомства (цензора) Наддніпрянської України періоду ХІХ - початку ХХ ст. Відповідний вибір цієї категорії імперського чиновництва обумовлений відсутністю окремих досліджень з цієї проблематики, а також зважаючи на те, що у центрі інтересів дослідника цього напряму історичної науки має перебувати конкретна людина, поведінка, звички, манери і світогляд якої можуть бути типовими для цілої соціальної групи або певного середовища [3].

Варто відмітити, що як окремий предмет дослідження повсякденне життя чиновників цензурного відомства Наддніпрянської України (ХІХ - початок ХХ ст.) залишилось поза увагою істориків. Певний внесок у висвітлення соціо професійного портрету цензорів зробили українські вчені О.Кириєнко, В.Савчинський, Н.Щербак та російські дослідники А.Белобородова, В.Жирков, Н.Патрушева [4; 5; 6; 7]; окремі аспекти проблеми було проаналізовано та частково розкрито О.Воронєжцевим [8], М.Лемке [9], О.Смикаліним [10], О.Федорченком [11] та ін. Деякі питання повсякденного життя, матеріального та соціального забезпечення чиновництва Російської імперії (у тому числі і теоретичного характеру) вивчалося П.Зайончковським, М.Єрошкіним, В.Молчановим, О.Приймак, Я.Черемісіною, В.Шандрою та ін., окремі положення їх робіт були використані нами при виконанні поставлених завдань [12; 13; 14; 15; 16; 17].

Аналіз повсякденного життя чиновників цензурного апарату потребує розгляду не лише особливостей їх матеріального забезпечення чи соціального захисту, а й характеру роботи: умов прийому, тривалості робочого дня та його особливостей.

На початку ХХ ст. освітня кваліфікація чиновницького апарату Російської імперії знаходилася на низькому рівні. За словами В.Молчанова, навіть, серед губернаторського складу траплялися особи із домашньою освітою та вихованням. Відповідно із розвитком університетської системи спостерігалися позитивні тенденції підвищення фахового рівня службовців [18].

Дуже складною та довготривалою була процедура затвердження кандидатів на посаду цензора: службовців, як то діловоди, секретарі обов'язково повинні були мати позитивні характеристики з державної служби, не мати судимості та отримати підтвердження у жандармських органів на «благонадійність». Крім того, протягом усього існування інституту цензури у Росії до його службовців, окрім вірності

імператору, висувалися серйозні освітньо-кваліфікаційні вимоги, передбачені нормативно-правовими актами, що регулювали цю сферу суспільних відносин. Так, згідно Цензурного статуту 1804 р. функції по контролю за друкованими виданнями покладались на цензурні комітети у складі професорів та магістрів університетів - найосвіченіших на той час людей. Натомість вже «Цензурним статутом» 1826 р. посада цензора визначалась як така, що не дозволяла суміщення з іншими видами діяльності [19].

У «Статуті...» 1848 р. було вже більш чітко визначено вимоги до чиновника цензурного відомства: він неодмінно мав бути з вищою освітою, знати декілька мов та володіти знаннями щодо сучасних напрямків і жанрів вітчизняної й зарубіжної літератури [20]. Нормами цього нормативно-правового акту також заборонялось цензорам обіймати будь-яку іншу посаду за сумісництвом [21]. Перед призначенням на посаду відповідний кандидат проходив стажування при цензурному комітеті під керівництвом більш досвідчених колег. Якщо кандидат успішно проходив термін випробування і оволодів необхідними навиками «цензурного мистецтва», він зараховувався на відкриту вакансію [22]. Ось як згадує про цю процедуру варшавський цензор Х.Еммауський: «...Изъявившие желание служить в комитете предварительно подвергались известного рода испытанию и должны были проходить что-то вроде пригготовительного класса под наблюдением самых опытных цензоров. Испытуемые должны были посещать своих наставников, брать с собой на дом вторые экземпляры корректур, просматривать их и затем представлять их обратно со сделанными ими исключениями. Если наставники одобряли образ действий своих воспитанников, находили их способными и достаточно уже обучившимися «цензурному искусству», то кандидаты допускались к подаче докладных записок и попадали на открывавшиеся вакансии. Бывали при этом случаи, что некоторые из них, походив несколько времени к своим принципалам, бесследно потом улетучивались и оставляли председателя в полном недоумении относительно желанья и готовности служить в комитете; бывали и такие, которые обнаруживали при испытании достаточное понимание цензурного дела, но потом, поступив на службу, оказывались совершенно непригодными, и их нужно было выживать из комитета. При этом вся вина падала, конечно, на того цензора, который приготавливал кандидата на цензорскую должность, и ему делались упреки за допущение такого субъекта на службу. Бывали, впрочем, и такие счастливыцы, которые попадали в комитет и без предварительного испытания, но это бывало только в тех случаях, когда за них ходатайствовали какие-нибудь высокопоставленные лица, ручавшиеся за понимание дела и способности рекомендуемых ими кандидатов...» [23].

Особливо складною і тривалою була перевірка та процедура затвердження цензорів єврейських видань. Цю посаду часто займали євреї, правове становище яких в імперії Романових вирізнялось особливим статусом [24].

Таким чином, можна вважати, що протягом першої половини ХІХ ст. була чітко врегульована процедура законодавчого оформлення вимог до особи, яка бажала отримати посаду цензора та порядок проведення відповідної процедури в цілому. Аналіз «Цензурних статутів» прийнятих у цей період засвідчує поступове посилення та деталізацію відповідних норм, що на наш погляд, обумовлювалося як внутрішньою суспільно-політичною обстановкою, яка зважаючи на особливості

самодержавного управління потребувала підвищення ефективності державного контролю за друкованою продукцією, а також власне прискореним розвитком книгодрукування.

Важливим питанням цензурного законодавства другої половини XIX ст. Було врегулювання питання матеріального забезпечення роботи цензора. Так, правовий статус і соціальні гарантії службовців відомства Головного управління у справах друку (далі - ГУД) в основному були регламентовані «Законом про періодичну пресу» від 6 квітня 1865 р., який став основою «Статуту про цензуру і друк».

Відповідно до норм «Статуту...», а точніше його «Додатку про штат інституцій у справах друку» посада начальника ГУД відповідала III класу чиновницьких посад («Табелю про ранги»), посади начальників місцевих комітетів, окремих цензорів з внутрішньої або іноземної цензури, цензорів драматичних творів - IV класу, цензорів із комітетів внутрішньої цензури, старших цензорів з комітетів цензури іноземної, інспекторів у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі - V класу, молодші цензори комітетів цензури іноземної мали VI клас. Помічники цензорів (теж старші і молодші), секретарі та інші службовці цензурних органів належали до VII-IX класів. Відповідно до зазначених рангів встановлювався і посадовий оклад.

Згідно статті 541 «Своду законів о службе гражданской», цензори окрім заробітної платні, мали також право на отримання столових грошей, компенсації за оренду житла або на користування службовим житлом [25].

Прикладом для аналізу структури заробітної плати та системи надбавок періоду початку XX ст. може слугувати посада військового цензора. Так, матеріальне забезпечення та оплата праці військового цензора визначались «Тимчасовим положенням про військову цензуру» від 20 липня 1914 р. Відповідно до нього державний або військовий службовець, обіймаючи посаду військового цензора, зберігав за собою заробітну платню за попереднім місцем роботи (за пенсіонерами зберігалась пенсія), також за виконання ними свою функціональних повноважень на територіях, де військову цензуру було введено в повному об'ємі передбачалась додаткова надбавка у розмірі 3-х рублів на добу. Інші чиновники апарату військової цензури, як-то секретарі та діловоди, отримували посадовий оклад і додаткові кошти на харчування та оплату за житло (загалом сума виплат становила від 80 до 550 руб. річної зарплати та 275 руб. як компенсація за оплату житла) [26]. При цьому варто відмітити, що в умовах військового часу отримання цензорами додаткової матеріальної винагороди пояснювалося особливими умовами роботи та високими професійними вимогами. Так, військові цензори, у зв'язку із специфікою діяльності, повинні володіти відомостями щодо особистих справ мешканців місцевості [27].

До переліку інших соціальних гарантій, що стосуються загалом цензорської діяльності варто зарахувати щорічну оплачувану місячну відпустку для поїздки за кордон та право на отримання одноразової матеріальної допомоги, в першу чергу на лікування. Однак, відсутність розроблених механізмів практичної забезпечення законодавчо гарантованих соціальних гарантій та інші бюрократичні перешкоди стали головними перешкодами на шляху їх реалізації.

Цензори також мали право на пільги при призначенні пенсії. Так, за 15 років служби пенсія призначалась в розмірі 1/3 окладу платні, за 25 років - у розмірі

повного окладу (інші цивільні чиновники за 20 років отримували 1/3, за 30 років - 2/3, за 35 - повну пенсію). На відміну від інших цивільних чиновників, цензори могли після 25 років продовжувати службу, отримуючи і платню, і пенсію. Щоправда, пенсію можна було отримувати лише за сумлінну службу [28].

У випадку передчасної смерті цензора, який мав право на отримання пенсії, її половину отримувала вдова, а для кожного із дітей передбачалося по 1/6 від її розміру. Якщо ж чиновник не мав права на пенсійне забезпечення, його родина отримувала одноразову матеріальну допомогу, розмір якої зазвичай дорівнював річній зарплаті [29].

Для повноцінного розкриття особливостей повсякденного життя чиновників цензурного апарату необхідно окремо розглянути особливості їхнього робочого дня, зокрема, тривалість, умови та характер службової діяльності.

Звичайний робочий день чиновника цензурного відомства виглядав таким чином: зранку цензори розглядали коректурні листи місцевих періодичних видань, вдень - читали рукописи та іноземні книги, а ввечері - заборонені газети і журнали, котрі розносились по квартирах цензорів о 5-7 годин вечора і рано-вранці мали бути повернуті [30]. Наприклад, варшавський цензор Х.Еммауський зауважував: «Діяльність наша була неприємна ще й тому, що ми не могли в своїх службових справах керуватися тільки законом, а повинні були пам'ятати ще і велику кількість циркулярів Головного управління у справах друку, пам'ятати різні вказівки генерал-губернатора, враховувати місцеву ситуацію» [31].

Інший представник ГУД А.Е.Єгоров (пройшов шлях цензорської кар'єри від діловода при окремому цензорі до Голови Одеського комітету іноземної цензури) так характеризував особливості роботи: «Вся діяльність носить тільки негативний характер. Ні творчою, ні прогресивно-корисною роботою у порівнянні зі всякою іншою службою її не назвеш... Заборона - хвала тобі згори, проте анафема від зацікавленої сторони, недоречно дозволити - хвала тобі від зацікавленої сторони і біда від своїх. І виходить таким чином, що ворогів навколо тебе багато, а задоволених обмаль» [32]. Повсякденне життя цензора мало чимало незручностей, статут чітко не визначав години доби для подачі видань на перегляд. Відповідно цензори, які переглядали щоденні газети, незважаючи на те, що протягом ночі вони змушені були двічі вставати для контролю за друком періодичного видання, їм не надавався вихідний день і вони не звільнялись наступного дня від виконання своїх повсякденних обов'язків: читання книг, перегляд журналів, рекламних повідомлень, підготовки доповідних записок та рапортів до Головного управління у справах друку. Так, цензор С.-Петербурзького цензурного комітету К.Вороніч (1882-1885), у своїх спогадах розкриває процедуру, за якою він протягом трьох років займався нічним переглядом безцензурних газет і складав для міністра внутрішніх справ огляд статей із найважливіших політичних питань. Ці, за словами міністра внутрішніх справ Д.Толстого і начальника Головного управління Є.Феоктистова (1883-1896), «каторжні» обов'язки доводилося виконувати щодня з двох до семи годин ночі [33].

Історія цензурного відомства засвідчує випадки, коли цензорам через постійну нічну роботу, візитів нічних кур'єрів видань, власники квартир відмовляли в оренді помешкань, а прислуга відмовлялась працювати у них по найму.

Додаткові труднощі у повсякденній роботі цензора виникали також у зв'язку із кадровими проблемами. Так, цензор Одеського цензурного комітету у 1871-1881 рр. Ю.Ф.Ган після смерті окремого цензора у 1878 р. був змушений самостійно займатися внутрішньою цензурою протягом шести місяців, з яких чотири - ще й іноземною. Не дивлячись на це, Ю.Ган не отримував додатковою доплати за цей обсяг роботи, хоча у той період були вакантними дві посади цензора з іноземною цензури [34].

Ряд труднощів подібного характеру були особливістю й професії військового цензора. Зокрема, ст. 40 «Тимчасового положення про військову цензуру» встановлювала наступний графік процедури розгляду статей у періодичних виданнях: для щоденного ранкового видання верстка мала подаватись на цензурний розгляд за 5 годин до випуску номеру видання; для щоденного вечірнього видання - за 3 години [35]. Зрозуміло, що така процедура змушувала військових цензорів працювати в нічний час, на дому та без вихідних. Окрім цього, вдень ними ще виконувалась робота по перлюстрації приватної кореспонденції, перегляд іншої друкованої продукції, текстів публічних виступів тощо. Саме перлюстрація приватної кореспонденції складала левову частку роботи військового цензора. Як свідчать відповідні робочі звіти вони щодня переглядали від 150 до 200 листів [36].

Робота військових цензорів з приватною кореспонденцією не обмежувалась завданнями, поставленими «Тимчасовим положенням...». Вони не тільки повинні були слідкувати за дотриманням та нерозголошенням військової таємниці, а й здійснювати моніторинг громадської думки та настроїв у діючій армії та її тилу. Військові цензори або замальовували, або, навіть, вирізали з листів місця, де висловлювалось будь-яке невдоволення війною, тяжким економічним становищем або свідчили про прояви революційних настроїв у військах чи суспільстві [37].

Уявлення про серйозність та масштабність роботи по перлюстрації кореспонденції дають звіти військового цензорів, які подавались до окружних військово-цензурних комісії кожні 10 днів. Цей відомчий акт складався з найбільш характерних виписок з листів, згрупованих та розміщених відповідно до загальноприйнятої у військово-цензурному відомстві форми.

Описаний нами характер роботи чиновників цензурного відомства, її тривалість та інші особливості безперечно впливали на морально-етичний стан. Так, у своїх спогадах цензори досить часто нарікали не лише на величезний об'єм роботи, а і на постійні стреси та моральний дискомфорт у зв'язку з негативним ставленням до їхньої діяльності громадськості. Розглядаючи той чи інший твір, газетну статтю вони змушені були вибирати між приписами керівництва та особистими симпатіями, переконаннями, світобаченням. Наприклад, цензор Одеського цензурного комітету

А.Є.Єгоров (1881-1906) писав: «я всегда испытывал невыразимое терзание тогда, когда личное убеждение подсказывало мне сделать одно, а всякие конфиденциальные и не конфиденциальные циркулярные распоряжения повелевали творить по-другому. Эта борьба между внутренним голосом и служебным долгом доводила не раз до нервного расстройства, и я никогда не мог понять тех моих коллег, которые не только чувствовали себя прекрасно, отдаваясь всецело цензорским занятиям, но еще и смаковали их...» [38].

Подібні проблеми турбували й інших його колег. Зокрема, коли у 1854 р. чиновнику особливих доручень при попечителю Московського навчального округу М.Ф.Крузе запропонували зайняти посаду цензора, він заявив, що не може цього зробити тому, що «при существующих условиях и порядках цензор не может действовать добросовестно, по долгу гражданскому, не имея под собою никакой твердой почвы - ни в законе, ни в пользах и нуждах государственных, ни в здравом разуме. Единственным ему руководителем служат произвольные капризы и фантазии минуты, невежественные понятия о литературе и о правах человеческой мысли...». Щиро співчуваючи прогресивним літераторам, М.Крузе вважав, що не може бути їм корисним «при господстве настоящих порядков и воззрений», а бути їхнім катом він не хоче.

Натомість сумлінне виконання своїх службових обов'язків, неухильне дотримання цензурного законодавства та службових інструкцій, ігнорування ставлення з боку громадськості (досить часто негативного) приносило позитивні матеріальні преференції для самого цензора. Так, С.І.Косович (1881-1895), який працював у С.-Петербурзькому цензурному комітеті відверто казав: «Я - чиновник, получающий двадцатого числа жалованье. Оно мне нужно, как пропитание себя и моей семьи. Законов в России нет, а имеются усмотрения начальства, от коего и зависит мое двадцатое число. Его волю я должен чтить и исполнять, и чем я пунктуальнее исполняю эту волю, тем я становлюсь выше в его глазах; на меня сыплются награды, изъявления довольства и милости» [39].

Однак при цьому варто констатувати, що одним із шляхів покращення матеріального благополуччя цензорів було хабарництво. Поширення цього явища пояснюється монопольним правом цензора вирішувати не лише долю літературного твору, але і долю автора, видавця, працівників редакції та друкарні, а також відсутністю демократичних свобод, гласності та громадянського контролю над діяльністю державних службовців. Зважаючи на це, деякі цензори, переслідуючи певні матеріальні мотиви, часто йшли на корупційні кроки. Найчастіше хабарі давалися редакцією періодичного видання «своєму» цензору. За це він «закривав очі» на певні недоречності у тексті, або попереджав про небезпеки, чи намагався захистити видання на засіданні цензурного комітету або Головного управління. Форми корупції були найрізноманітніші: від одноразових чи регулярних грошових сум у конвертах (так, цензор «Київського телеграфу» І.А.Пузиревський (1872-1875) отримував від редакції щомісяця по 50 руб.), до різних прихованих форм, таких, як наприклад, картярський виграш. Використовуючи службове становище, деякі цензори при публікації своїх статей отримували переваги перед іншими співробітниками періодичних видань. Яскравим прикладом у цьому відношенні є відносини між цензурним відомством і українським драматургом М.Старицьким. Так, за його дорученням старша донька Марія Михайлівна жила в Петербурзі спеціально «лишь для хлопот по цензуре». У листі до доньки Марії від грудня 1893 р. Михайло Старицький прохав: «А вот насчет «Богдана Хмельницкого» ты его подавай непременно. Только (справся, имеет ли он время) дай его прочесть Федотову и спроси его мнение, можно ли рассчитывать пристроить эту пьесу на императорскую сцену? Вот если бы он взялся, - даже взятку можно пообещать ему, - известный процент из моего гонорара...» [40].

Професійною специфікою вирізнялась посада цензора єврейських видань. Обіймати цю посаду могла лише особа зі знанням єврейської мови і так званого «єврейського розмовного жаргону». Масштаби роботи цензора єврейських видань були значними, й у той же час оплата її була відрядною (за об'ємом виконаної роботи). Х.Емауський так описує роботу цензора єврейських видань: «Старшими цензорами Варшавського цензурного комітета, когда я переходил туда на службу, были Феодоров и Волочанинов. Первый из них... был родом из Киевской губернии и после крещения занимал в Киеве должность чиновника особых поручений по еврейским делам при тамошнем генерал-губернаторе, оттуда перешел на службу в Варшаву на должность старшего цензора и занимался в комитете, кроме просмотра польских и немецких газет и книг, еще и цензурой всех еврейских изданий. Бывший раввин, он отлично знал древнееврейский язык и современный жаргон и был вообще знатоком еврейской литературы. Приходя ежедневно в комитет раньше других цензоров, он обыкновенно начинал свои занятия с еврейской цензуры. Смешно было смотреть, когда, разложив вокруг себя еврейские фолианты, из-за которых выглядывала только его совершенно лысая голова и золотые очки, Феодоров приступал к просмотру разных талмудических трактатов и комментариев к ним, которые он знал чуть ли не наизусть, почему и работа эта шла у него необыкновенно быстро. Перелистывая еврейские книги, он иногда вырывал из них листы целыми пучками, с еврейскими рукописями он поступал так же и редко что-нибудь вычеркивал, по большей же части вырывал страницы. В передней комитета в это время собирались обыкновенно еврейские издатели и авторы рассматриваемых цензором сочинений, с нетерпением ожидавшие, какая участь постигнет представленные ими рукописи или книги. Нередко какой-нибудь нетерпеливый еврей потихоньку приотворял дверь в комнату, где сидел Феодоров, просовывал голову и вкрадчиво обращался к нему с вопросом, просмотрена ли уже его рукопись. Феодоров этого терпеть не мог и в ответ хватал со стола рукопись или книгу и швырял ее в просунутую голову просителя...» [41].

Подібну характеристику своєму безпосередньому начальнику Б.М.Юзефовичу (син М.Юзефовича) подав у своїх спогадах цензор М.Мандарьов: «Говоря об официальных лицах Киева того времени, я считаю нелишним остановиться несколько дольше на личности Б.М.Юзефовича, игравшего впоследствии столь заметную роль среди киевских союзников. Я не буду останавливаться на его личной жизни и касаться её интимных сторон, о которых так много говорили в то время в киевском обществе и которые не так давно так ясно выявились в известной истории с воспитанниками киевского кадетского корпуса, ставшей, как известно, достоянием всей русской печати. Я коснусь здесь деятельности Б.М.Юзефовича, как цензора. По убеждениям Б.М.Юзефович был в полном смысле слова реакционера ярый крепостник, убежденный сторонник абсолютизма. Он отличался своенравным, упрямым характером и был нетерпимым к чужим мнениям и взглядам. Как цензор, он ни на йоту не отступал от буквы закона, строго придерживался циркуляров, которым в цензурном ведомстве нет числа, и, вообще, в отправлении своих цензорских обязанностей был plus royaliste que le roi. Отношение Б.М.Юзефовича к местной печати было более чем оригинально. Он чувствовал себя по отношению к местным газетам полным хозяином, неограниченным самодержцем, издавая собственный предписания, навязывая авторам статей свои мысли и заставляя их

говорить своим языком» [42]. Як свідчить В.Молчанов, схильність до перевищення своїх службових повноважень була загальною тенденцією серед усього державного чиновництва Російської імперії [43].

Для формування об'єктивного уявлення про стиль роботи цензорів Російської імперії другої половини ХІХ - початку ХХ ст. варто відзначити, що серед чиновників цієї групи траплялися і особи з досить ліберальними поглядами. До цієї категорії можна зарахувати російського письменника І.Гончарова, який у різні періоди входив до складу Цензурного комітету (1856-1860), Ради у справах книгодрукування (1863-1865), Ради Головного управління у справах друку (1865-1867) та ін. Відомий французький славіст А.Мазон так згадував про особливості його роботи: «Гончаров... был цензор просвещенный, гуманный, всегда старавшийся найти способы мягкого воздействия на авторов, не прибегая к крутым мерам» [44]. З іншої сторони, поряд із готовністю прийти на допомогу письменникам, добродушністю та поблажливістю, сучасники відмічали і бажання І.Гончарова уникнути можливої відповідальності, його безініціативність, надмірне прагнення постійно консультиватися із Радою у справах друку [45].

Сучасна російська дослідниця О.Соніна, розкриваючи образ цензора у поезії ХІХ ст. відмічає причини такого суперечливого поєднання особистих позитивних якостей із надмірною офіційною поведінкою. Зокрема, на її думку, будучи «суспільним рупором епохи», цензор, перш за все, залишався чиновником, який виконував свої службові обов'язки [46]. Так, цензор журналу «Современник» (з 1853 р.) В.Бекетов маючи орден св. Станіслава 2 ст., бронзову медаль на Андріївській стрічці та відзнаку за 20 років бездоганної служби (1856 р.) регулярно отримував догани та зауваження (всього понад 30) за допуск в друк «предосудительных» творів [47].

Поряд з цим, у своєму «Щоденнику» відомий російський літературознавець та літературний критик О.Нікітенко (1804-1877), який тривалий час пропрацював в цензурному відомстві, писав, що цензори «не держат никакой системы и следуют только внушениям страха... цензура руководствуется только догадками, а не здравым смыслом статьи, не постановлениями, ни даже своим личным убеждением... Все, значит, зависит от толкования невежд и недоброжелателей, которые готовы в каждой мысли видеть преступление...» [48]. До цього варто додати і вплив представників влади на особливості діяльності цензорів, який в окремих випадках міг мати абсолютно протилежне значення. Так, якщо кийвський генерал-губернатор у 1889-1896 рр. О.Ігнат'єв за спогадами цензор М.Мандарьова «относился к печати нетерпимо, почти враждебно, был мелочен и придирчив при докладах цензоров», то його наступник у 1898-1903 рр. М.Драгомиров «любил и уважал печатное дело, всегда спокойно и внимательно выслушивал их доклады и клал лаконические резолюции, нередко поражавшие самих докладчиков своей справедливостью и либерализмом...» [49].

Таким чином, поряд із дотриманням діючих службових інструкцій та чинного законодавства цензор керувався і особистісними мотивами, вплив яких на особливості його роботи досить часто мав різний характер та наслідки: від намагання отримати хабар за надання дозволу на друк до втручання у стиль та зміст твору, усуваючи якнайменші прояви думок, що суперечили самодержавним ідеям.

Необхідно підсумувати, що суспільний статус професії цензора зазвичай залежав від власне особи чиновника, розуміння ним важливості свого професійного обов'язку. Так, незважаючи на те, що ця професія не мала особливої популярності, освіченість цензора, дотримання прогресивних поглядів, простота у спілкуванні були запорукою його поваги серед громадськості. Якщо ж цензор був консервативний і мав конфліктний характер, він не користувався популярністю у літературних колах і досить часто навіть серед своїх колег.

Література

1. Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії / О.Удод // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х - середина 1950-х рр.). - К., 2010. - № 2. - С.20.
2. Коляструк О. Необхідність і мотивація вивчення повсякдення / О. Коляструк // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу. - К., 2010. - № 1. - С. 7.
3. Шандра В.С., Крижанівська О.О., Вільшанська О.Л. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX - початку XX століття / В.С. Шандра, О.О. Крижанівська, О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - К., 2006. - № 11. - С. 33.
4. Белобородова А.А. Становление и развитие цензурных учреждений в Курской губернии во второй половине XIX-XX в.: автореф. дисс... канд. истор. наук / А.Белобородова. - Курск, 2007. - 25 с.
5. Кирієнко О.Ю. Соціально-професійний портрет військового цензора в українських губерніях Російської імперії (1914-1917) / О.Ю. Кирієнко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Збірник наукових праць [гол. ред. С.І. Світленко]. - Випуск VIII. - С. 253-262.
6. Савчинський В.Е. Соціально-професійний портрет цензора в бюрократичній системі російської імперії / В.Е. Савчинський // Матеріали XI всеукраїнської науково-практичної конференції: Молодь, освіта, наука і національна свідомість в умовах європейської інтеграції. - К.: Європейський університет, 2008. - С. 284-286.
7. Шандра В.С. Чиновник з особливих доручень при Київському генерал-губернаторові: соціологічний портрет / В.С. Шандра // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. - №13. - С. 156-176.
8. Воронежцев А. Из истории военной цензуры в период первой мировой войны (по материалам Саратовской губернии) / А. Воронежцев // Проблемы истории Саратовского края и документальное наследие. Мат-лы научн. конф. - Саратов, 2006. - С.18-29.
9. Лемке М.К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия / М.К. Лемке. - СПб., 1904. - 461 с.
10. Смыкалин А. Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР / А. Смыкалин. - СПб., 2008. - 317 с.
11. Федорченко О.В. Діяльність військової цензури при установах Одеського поштово-телеграфного округу в 1914-1917 рр. / О.В. Федорченко // Сторінки історії: збірник наук, праць. - Вип. 31. - К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка»», 2010. - С. 76-85.
12. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А. Зайончковский. - М.: Мысль, 1978. - 288 с.
13. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П. Ерошкин. - М., 1968. - 368 с.
14. Молчанов В. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні уXIX - на початку XX ст./ В. Молчанов. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. - 151с.
15. Приймак О.М. Південноукраїнське чиновництво та селянство в регіональному комунікативному полі кін. XIX - поч. XX ст. / О.М. Приймак. - Гуманітарний журнал. - 2011.-№ 1-2. -С.108-114.
16. Черемисина Я.С. Повседневная жизнь государственных служащих Москвы и Петербурга в

- первой четверти XVIII века: диссертация ... кандидата исторических наук / Черемисина Яна Сергеевна. - Москва, 2008. - 225 с.
17. Шандра В.С. Чиновник з особливих доручень при Київському генерал- губернаторові: соціологічний портрет / В.С. Шандра // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. - №13. - С. 156-176.
  18. Молчанов В. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні уXIX - на початку XX ст./ В. Молчанов. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С.25.
  19. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX - XX вв. / Г.В. Жирков. - М., 2001. -С. 56.
  20. Там само. - С.86-87.
  21. Полный свод законов Российской империи (далі ПСЗ) - СПб., 1911. - Т. 3. - Отд. 1. - С. 1325.
  22. Цензура в России в конце XIX - начале XX века: Сб. воспоминаний - СПб., 2003. - С.70.
  23. Там само.
  24. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX - XX вв. / Г.В. Жирков. - М., 2001. -С. 56.
  25. Полный свод законов Российской империи (далі ПСЗ) - СПб., 1911. - Т. 3. - Отд. 1. - С. 1325.
  26. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі - ЦДІАУК). - Ф. 442. - Оп. 864. - Спр. 296. - Арк.168.
  27. Федорченко О.В. Діяльність військової цензури при установах Одеського поштово-телеграфного округу в 1914-1917 рр. / О.В. Федорченко // Сторінки історії: збірник наук, праць. - Вип. 31. - К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка»», 2010. - С.79.
  28. Патрушева Н.Г. Цензурный аппарат России во второй половине XIX - начале XX века / Н.Г. Патрушева [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://vivovoco.rsl.ru/VV/THEME/STOP/PATRUSHEVA_1.HTM
  29. Раскин Д.И. Исторические реалии биографий русских писателей XIX - начала XX в. / Д.И. Раскин // Русские писатели. 1800-1917. Биографический словарь. - Т. 2. - М., 1992. - С.608, 612.
  30. Цензура в России в конце XIX - начале XX века: Сб. воспоминаний. - СПб., 2003. - С.70.
  31. Там само. - С.75.
  32. Там само. - С.140.
  33. Патрушева Н.Г. Профессия - цензор (по документам и воспоминаниям) / Н.Г. Патрушева // У мысли стоя на часах... Цензоры России и цензура. - [под. ред. В.Г. Жиркова]. - СПб.: Изд-во С.- Петерб. ун-та, 2000. - С.28.
  34. Там само.
  35. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі - ЦДІАУК). - Ф. 442. - Оп. 864. - Спр. 296. - Арк.169.
  36. ЦДІАУК. - Ф.735. - Оп.1. - Спр.1. - Арк. 375.
  37. Смыкалин А. Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР / А. Смыкалин. - СПб., 2008. – С.101.
  38. Егоров А. Е. Страницы из прошлого. - Т. 2. - Одесса, 1913. - С. 91.
  39. Цензура в России в конце XIX - начале XX века: Сб. воспоминаний - СПб., 2003. - С.71.
  40. Старицький М. Твори у 8-ми томах. [Ред. кол., М.Бернштейн та ін.]. Т. 8. Оповідання. Статті. Листи. Спогади. - К., 1965. – 524 с.
  41. Цензура в России в конце XIX - начале XX века: Сб. воспоминаний - СПб., 2003. - С.70.
  42. Мандарьев Н. Нечто из прошлого: Из воспоминаний бывшего цензора / Н.Мандарьев // Голос минувшего. - 1916. - № 5-6. - С. 384.
  43. Молчанов В. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні уXIX - на початку XX ст./ В. Молчанов. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С.24.
  44. Мазон А.А. Гончаров как цензор / А.А. Мазон // Русская старина. -1911, №3.- Т. 145.-С. 472.
  45. Там само.
  46. Сони́на Е.С. Образ цензора в русской поэзии XIX века / Е.С.Сони́на // У мысли стоя на часах... Цензоры России и цензура. - [под. ред. В.Г.Жиркова]. - СПб.: Изд-во С.- Петерб. ун-та, 2000. - С.56.

Випуск 35

47. Громова Л.П. В.Н. Бекетов - цензор «Современника» / Л.П. Громова // У мысли стоя на часах... Цензоры России и цензура. - [под. ред. В.Г. Жиркова]. - СПб.: Изд-во С.- Петерб. ун-та, 2000. - С. 86.

48. Березина В.Г. Цензор о цензуре (А.В. Никитенко и его «Дневник») / В.Г. Березина // У мысли стоя на часах... Цензоры России и цензура. - [под. ред. Г.Жиркова]. - СПб.: Изд-во С.- Петерб. ун-та, 2000. - С. 69.

49. Мандарьев Н. Нечто из прошлого: Из воспоминаний бывшего цензора / Н.Мандарьев // Голос минувшего. - 1916. - № 5-6. - С. 379.

Коляда И.А. Повседневная жизнь чиновников цензурного ведомства Российской империи (вторая половина XIX - начало XX в.)

Рассмотрены особенности повседневной жизни чиновников цензурного ведомства Российской империи во второй половине XIX — начале XX в. На примере отдельных цензоров и на основе анализа действующего законодательства выяснено уровень их материального обеспечения, охарактеризованы положительные и отрицательные аспекты их работы.

Ключевые слова: цензор, повседневная жизнь, материальное обеспечение, корреспонденция, книгопечатание.

Kolyada I.A. Everyday life OFFICIALS censorship department Empire (second half of XIX - early XX century.)

In the article the parameters of educational, financial and community support officers ' censorship department of the Russian Empire have been clarified, some aspects of daily activities and public perception of the profession censor have been described.

Key words: censorship, censorial activities, the Department for printing, everyday life, the Russian Empire.

Рецензент: Санжаров С.М., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
21.03.2012

УДК 94 (477) „12”

Кубанов Р.А.

ЛІТОПИСНІ ДЖЕРЕЛА МОНГОЛЬСЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ ПІВДЕННОЇ РУСИ

Аналізуються основні літописні джерела з історії монгольського завоювання Південної Русі. Дослідження проблеми проводиться з точки зору розкриття загальних закономірностей розвитку літописної справи в XIII – XIV ст.

Ключові слова: Південна Русь, літописні джерела, монголи, завоювання.

Літописання Південної Русі XIII ст. було однією з провідних галузей духовної культури того часу, яка спиралася на літературно-художні надбання попередніх століть. Воно забезпечувало не лише наступність духовного життя до- і післямонгольської Русі. В умовах чужоземного панування і роз'єднання історично зв'язаних земель духовні сили народу зверталися до ідеї єдності і незалежності Русі – головної ідеї, що визначала загальноруський характер літописання.

Нажаль, про Південну Русь того часу не вистачає свідчень у західних джерелах, навіть у хроніках найбільш тісно зв'язаних із нею Польщі й Угорщини. Тому історики з початку XX ст. робили спроби реконструювати деякі руські ізводи. Одну з перших спроб відновлення літописів, що не дійшли до нового часу, зробив О. О. Шахматов [3]. Спостереження щодо окремих відомостей різних літописів,

зіставлення їх зі свідченнями інших джерел робили Л.В. Черепнін [11], М. Д. Присьолков [8], М.Ф. Котляр [4].

Необхідність проведення нових досліджень зумовлюється тим, що нині вже не можна сподіватися на відкриття нових першоджерел із давньоруської історії. Водночас нова інтерпретація літописних джерел допоможе розширити й уточнити уявлення про економічний і політичний розвиток, духовну культуру Південної Русі в монгольську добу.

Мета статті – надати загальну характеристику літописним джерелам монгольського завоювання Південної Русі.

Писемними джерелами першорядної важливості є літописи Південної Русі – Галицько-Волинський і Київський, які входять до Іпатіївського та Лаврентіївського літописних зводів. Літописання Північно-Східної Русі (Новгородське, Володимиро-Суздальське) про події в Південній Русі мають відомості переважно хронікального характеру.

Зазначимо, що літописи – найважливіший елемент давньоруської культури. Вони не тільки подають основний фактичний матеріал, а й інтерпретують його, що дає можливість скласти уявлення про рівень усвідомлення літописцями певних подій.

Характерною рисою літописів є їхня тенденційність, яка полягає в навмисному прихованні деяких фактів чи їхньому перекручуванні й визначається політичними поглядами укладачів. Щоб визначити політичну спрямованість літопису, варто з'ясувати умови виникнення джерела, для чого потрібно виявити усі вхідні в нього зводи з точним визначенням місця, часу й умов їхнього написання. Багато відомих нині літописів ведуть своє походження від літописного зведення 1305 р., яке можна назвати основним джерелом із політичної історії Русі XIII ст. Даний звід являє собою пам'ятник великокнязівського літописання і присвячений основним подіям великого князівства Владимирського. Він був складений на основі більш раннього зведення 1282 р., що являє собою приклад володимирської літописної традиції, але з сильним ростовським впливом. У центрі уваги літописця – боротьба за титул великого князя, з'їзди руських князів, великі церковні події, поїздки в Орду і стихійні лиха, що обрушилися на руські землі [1]. На жаль, літопис 1305 р. до нас не дійшов, зберігся лише список цього зводу, складений у 1377 р. ченцем Лаврентієм для Суздальсько-Нижегородського князя Дмитра Костянтиновича і відомий як Лаврентіївський літопис [2, с. 8].

Іпатіївський літопис містить три різних компоненти: “Повість минулих літ” (до 1117 р.), південноруський Київський звід (до 1200 р.) і Галицько-Волинський літопис (1201–1292 рр.). Дані джерела цікаві тим, що наводять епізоди нашестя військ Батия, упущені ростовськими літописцями. До числа таких епізодів відносяться, наприклад, зведення про здачу в полон керівників обороною Владимира синів великого князя Юрія [3, стб. 780], про оборону Козельська та інше. Проте Іпатіївський літопис також не є автентичною пам'яткою XIII ст. Вчинки монголів у джерелі пояснюються злістю, підступництвом і релігійною нетерпимістю (зокрема, страта Михайла Чернігівського подана як мучеництво за християнську віру). На думку дослідників, така інтерпретація подій підтверджує факт корекції літопису в XV ст. В.О. Кучкин підкреслює, що вирази

начебто “тогда же бяхоу все князи в неволе татарської”, вставлені в літопис ближче до 1425 р. [5, с. 8].

Сучасні дослідники особливу увагу приділяють Галицько-Волинському літопису, джерело було кілька разів перекладено українською мовою [4]. Безумовно, що Галицько-Волинський літопис належить до числа найвідоміших і найцікавіших пам'яток давньоруського літописання XI – XIII ст. Як історичне джерело, що висвітлює події свого часу, цей літопис не має собі рівних – ні за багатством фактичної інформації, ні за рівнем тлумачення подій, явищ, характеристик персонажів, суспільно-політичних процесів у Галицько-Волинській і Південній Русі.

Автори Холмського літописання всіляко підкреслюють необхідність державницької єдності усіх частин галицько-волинської землі, у тому числі й земель далекого Київського князівства, із розумінням ставляться до коронування Данила римським папою та ідей рівноправної церковної унії, де мали бути збережені православні церковні традиції. Особливу увагу літописці приділяють ролі князя галицько-волинського, яку він зіграв у боротьбі проти монгольського панування.

Галицько-Волинський літопис істотно відрізняється від традиційних літописів як за характером викладу інформації, так і за жанром. На думку О.В. Головка, якщо давньоруські літописи як порічні записи схожі на західноєвропейські аннали, то Галицько-Волинський літопис близький за манерою до класичних західноєвропейських хронік. Проте велика тенденційність твору потребує постійного порівняння отриманих з пам'ятки даних нечисленними матеріалами інших джерел [6, с. 19].

Іншим важливим джерелом є Новгородський перший літопис [7], написаний приблизно в 30-х рр. XIV ст. у Новгороді. Цілком природно, що він відображає новгородську точку зору на події політичного життя Русі [1, с. 16]. Особливістю цього літопису є те, що він не обмежується описом місцевих подій, а включає значну кількість загальноруських звісток. Це робить його дуже цінним для дослідника.

З більш пізніх джерел виділимо зведення 1408 р., відоме в літературі як Троїцький літопис. Це джерело є загальноруським за змістом, але промосковським за спрямованістю, хоча воно і не відбиває офіційну московську точку зору. Це пояснюється тим, що Троїцький літопис був написаний у колах, близьких до митрополита Кіпріяну, думка якого не завжди збігалася з поглядами московського князя. На жаль, літопис не зберігся до наших днів, він загинув під час пожежі Москви в 1812 р. Однак існує цілком задовільна реконструкція цього джерела, зроблена М.Д. Приселковим [8].

Велика кількість свідчень про період монгольського завоювання Русі міститься в Патріаршому чи Ніконовському літописі [9]; багато з них відсутні в інших джерелах. Ніконовський список був складений наприкінці 20-х рр. XVI ст. при церковній кафедрі під безпосереднім керівництвом митрополита Данила. Він об'єднав усі літописні традиції, що існували до цього. Тому джерело містить у собі зведення загальноруського, московського, тверського, новгородського, ростовського, рязанського походження, які дуже важко відокремити друг від друга. Ці особливості роблять Ніконовський літопис важливим джерелом, відомості з

якого широко використовувалися в нашому дослідженні. В інших літописах теж розповідається про взаємини князів із монгольськими ханами, встановлення системи васально-ленних відносин, а також про прагнення окремих князів використати ханську допомогу в міжкнязівських відносинах.

Аналіз досліджень різних науковців свідчить, що літописці по різному сприймали нашествя монголів на землі Давньоруської держави. Вже в літописних оповідях про битву на Калці поява на Русі монголів розцінюється як передвістя кінці світу. В описі навали Батия в 1237 – 1241 рр. літописці вже сумно міркують про те, що відбулося. Основна тема таких роздумів не раз повторюється в літописах: согрішили, тому й покарані [10, стб. 462 – 464; 7, с. 76 – 77]. Однак, якщо ростовський літописець у своїх міркуваннях виходить із книг пророків і Псалтиря, то новгородський звертається до роздумів “про кару божу”. Від цього ж джерела походять слова владимирського літописця, використані в Ростові при описі нашествия [1, с. 91 – 92]. Інший підхід у холмського літописця. Дослідники неодноразово відзначали “світський”, “войовничий” стиль Галицько-Волинського літопису, сповненого описів воєнних походів, битв. Ані в статті про битву на Калці, ні в описі спустошення руських земель військом Батия ми не зустрінемо есхатологічних мотивів, відомих за іншими літописами. Щоправда, в ньому не можна не відзначити досить сильного нашарування церковної термінології, що дає підстави вважати, що холмський літописець використовував джерела релігійного змісту [11, с. 233].

Релігійні мотиви приводять літописців до засудження дій руських князів, які стали на сторону половців у конфлікті з монголами. Скоріш за все, вони вважали, що ідея “совокупиться” руським князям проти “бича божього” належала половецькому хану Котяну і була реалізована за допомогою багатих подарунків, що суперечило нормам християнської моралі [7, с. 61]. Адже в редакції цього опису за Лаврентіївським літописом вторгнення полководців Чингізхана у половецький степ розцінювалося позитивно, як покарання “гневом Божьим” за все те лихо, яке половці заподіяли Руській землі [10, стб. 446]. Отже, допомога половцям подана літописцем як фатальна помилка, яка суперечить його уявленню щодо суті подій. Відзначаючи відсутність єднання між поводириями походу, що звело нанівець ратну відвагу руських воїнів, літописець підводить до розуміння особистої відповідальності за долю Руської землі.

Вважаємо необхідним відзначити, що деякі літописні свідчення не підтверджуються східними джерелами і вимагають додаткового дослідження для уточнення інформації з цілого ряду історичних проблем. Наприклад, у Галицько-Волинському літописі міститься опис облоги і штурму Києва військом Батия восени 1240 р. У цій літописній статті подається докладна генеалогія монгольських ханів, які начебто брали участь у подіях біля міських стін, повідомлена полоненим Товрулом [3, стб. 784 – 785]. Проте, за монгольським джерелом більша частина перелічених руським літописцем Чингізидів не могла брати участі в облозі й штурмі Києва, оскільки за наказом великого хана Угедея їх було відкликано, і до осені 1240 р. вони прибули до Монголії [12, с. 195 – 199]. Можливо, що склад війська Батия з повідомлень холмського літописця стосувався періоду навали кочовиків, який закінчився до осені 1239 р. падінням Чернігова, але це – спірне питання, що потребує окремого дослідження.

У цілому, усі руські літописи включають повідомлення про монголів, які відносяться до досліджуваного нами періоду. Питання критичного аналізу літописів – предмет багаторічних успішних досліджень різних істориків, тому робота з ними дає досить достовірні результати. У літописах знаходяться відомості про монголів, як часу самого Чингізхана, так і його послідовників. Більшість із них містять фрагментарну інформацію, але, в поєднанні з археологічним та нумізматичним матеріалом виникає можливість комплексно відобразити картину монгольського завоювання та подальшого розвитку взаємовідносин між Улусом Джучі й південноруськими князівствами.

Перспективними напрямками подальших досліджень є аналіз київського літописання зазначеного періоду.

Література

1. Приселков М.Д. История русского летописания XI – XV вв. / М.Д. Приселков. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1940. – 188 с.
2. Насонов А.Н. История русского летописания XI – начала XVIII века. Очерки и исследования / А.Н. Насонов. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1969. – 469 с.
3. Полное собрание русских летописей / Под ред. А.А. Шахматова, с предисловием Б.М. Клосса. – М. : Языки русской культуры, 2001.
Т. 2 : Ипатьевская летопись. – М. : Языки русской культуры, 2001. – 648 с.
4. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментарії / Під ред. М.Ф. Котляра. – К. : Наукова думка, 2002. – 383 с.
5. Кучкин В.А. Повести о Михаиле Тверском / В.А. Кучкин. – М. : Наука, 1974. – 243 с.
6. Головки О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О.Б. Головки. – К. : ВД “Стилос”, 2006. – 575 с.
7. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под редакцией и с предисловием А.Н. Насонова ; отв. ред. – член-корр. АН СССР М.Н. Тихомиров. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 659 с.
8. Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста / М.Д. Приселков. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 513 с.
9. Полное собрание русских летописей. – М. : Наука, 1965. Т. 9–10 : Патриаршая или Никоновская летопись. – М. : Наука, 1965. – 244 с.
10. Полное собрание русских летописей / Под ред. Е.Ф. Карского ; предисл. Б.М. Клосса. – М. : Языки русской культуры, 1997.
Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 496 с.
11. Черепнин Л.В. Летописец Данила Галицкого / Л.В. Черепнин // Исторические записки АН СССР. – 1941. – № 12. – С. 228 – 253.
12. Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Монгольский обыденный сборник : [введение в изучение памятника, перевод, тексты глоссарии] / С.А. Козин. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1941.
Т. 1. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1941. – 620 с.

Кубанов Р. А. Летописные источники монгольского завоевания Южной Руси

Анализируются основные летописные источники монгольского завоевания Южной Руси. Исследование проблемы проводится с точки зрения раскрытия общих закономерностей развития летописного дела в XIII – XIV ст.

Ключевые слова: Южная Русь, летописные источники, монголы, завоевания.

Kubanov R. A. Annalistic sources mongolian conquest of South Rus

The basic annalistic sources of mongolian conquest of South Rus are analysed. Research of problem is conducted from point of opening of general conformities to law of development of annalistic business in the XIII – XIV century.

Key words: South Rus, annalistic sources, mongols, conquests.

Рецензент: **Крапівін О.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.03.2012

УДК 94 [439.22:(470+571)] «1941/1945»

О.І. Ладиґа

ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ ЩОДО УЧАСТІ СЛОВАЦЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО КОНТИНГЕНТУ У ВІЙНІ ПРОТИ СРСР (1941–1945 рр.)

Стаття містить матеріали підготовлені на основі наукових розробок вітчизняних і зарубіжних учених, а також архівних джерел. Присвячена проблемі участі армій європейських союзників Німеччини у війні проти СРСР.

Ключові слова: СРСР, Європа, Словаччина, війна, фронт.

Загальним у західній та й пострадянській історіографії вважається твердження, що, Гітлер насильницьким чином «гнав підневільні країни» на війну з СРСР. Насправді ж – це не так. З Італією зрозуміло – Муссоліні за власною ініціативою підготував три кращі дивізії для вторгнення, 22 червня 1941 р., разом з Німеччиною, оголосив війну СРСР, а 30 червня Гітлер, після тривалих домовленостей з боку дуче, погодився нарешті на участь італійських військ у війні проти СРСР. Тобто італійці були винятково добровільними учасники «походу на Схід». Що ж до Угорщини, то Гітлер спочатку не збирався залучати її до війни проти СРСР. Угорське керівництво, у свою чергу, бажало надати свою військову допомогу Німеччині, щоб отримати нові козирі при післявоєнному перевлаштуванні Європи; хортисти були впевнені в черговій перемозі Німеччини і боялися запізнитися на розподіл «пирога». До 22 червня 1941 р. угорці підтягли до кордонів з СРСР рухоми групу у складі 5 бригад (44 тис. чол., 200 артсистем і мінометів, 189 танків, авіагрупу з 48 літаків). 27 червня 1941 р. Угорщина оголосила війну СРСР, і угорські частини були відправлені на фронт. Як бачимо, участь Угорщини в поході на СРСР є справа абсолютно добровільною. Стала союзником Третього рейху, й франко-британська союзниця – Румунія, яка збиралася повернути собі Бессарабію та південно-західну Україну, взяла активну участь у підготовці до нападу на СРСР. Вся потужність румунської авіації була зосереджена у спеціально сформованій для участі в бойових діях на Східному фронті бойовому угрупованні Gruparea Aeriana de Lupta. Румунська армія була, за статистикою, найчисленнішою серед союзних Німеччині військ. У Румунії були близько 2 600 тис. військовозобов'язаних. З них до 1941 р. в армію призвали близько 800 тис. чол., а до січня 1944 р. – ще 175 тисяч. Тобто Румунія, також вступила у війну проти СРСР виключно на добровільних засадах. Про Фінляндію в даному контексті і зовсім говорити не варто – фіни півроку в усіх ЗМІ говорили про реванш за «Зимову» війну, тому в Хельсінки оголошення про початок радянсько-німецької війни зустріли, за даними ЗМІ, народним гулянням [1].

Що ж до Словаччини, то її участь у Другій світовій війні, як союзниці Німеччини, є подією, яка майже п'ятдесят років залишалася практично не дослідженою. За винятком декількох публікацій у Західній Європі та США і згадки ролі Словаччини в збірниках з воєнної історії, в Німеччині, ні сама Словаччина, ні тодішній СРСР не приділяли уваги науковому дослідженню цієї теми. В першу чергу, це пов'язано з тим, що Словаччина після війни відносилася до «братніх країн». Наслідком цього стало замовчування фактів найбільш впливових та кровопролитних боїв словацьких військ з РСЧА. Ця актуальна наукова проблема була однаково «незручна» і словацькій, і російській, і німецькій сторонам, але вимагає вирішення.

Лише на початку 1990-х рр. в самій Словаччині історики почали об'єктивно вивчати і цю сторінку історії. До перших фундаментальних видань, які розглядають проблему участі Словаччини у Другій світовій війні відноситься робота «Горнострілецькі частини Гітлера» Дж. Лукаса, яка надрукована у Празі (1994 р.) [2]. Військовий історик Ч.К. Клімент детально розглядає у своїх публікаціях історію словацької армії цього періоду. Найбільш відома його робота «Словацька армія 1939 - 1945», а у 1998 р. у США, у співпраці з Б. Накладом виходить робота «Перший союзник Німеччини» [3]. У цих роботах відображена участь словацьких частин в окремих операціях, до текстової частини додаються численні таблиці й фотографічний матеріал.

Серед плеяди сучасних військових істориків, які вивчають питання участі Словаччини у II світовій війні, слід особливо виділити І. Бистрицькі [4]. У своїх роботах, опублікованих за останнє десятиліття, він досліджує окремі питання, пов'язані з долею словацьких частин, задіяних на Східному фронті. Два роки тому вийшла ґрунтовна робота Петри Шмідт «Словаки на Східному фронті. 1941-1944 рр.» [5]. Дана робота представляє огляд історичного розвитку Словаччини до отримання нею вперше за всю свою історію незалежності; подій, безпосередньо передуючих вступу Словаччини у війну, що дає змогу зрозуміти, чому Словаччина стала взагалі першим союзником Німеччини і долі окремих словацьких частин на території Радянського Союзу у період з літа 1941 по осінь 1944 р.

Країною, яка була вимушена, на думку більшості істориків, взяти участь в радянсько-німецькій війні, – була Словаччина. На нашу думку, це твердження є хибним як і багато інших, які згодом перетворилися на міфи, які вже десятки років «кочують» з одних джерел до інших. Серед них наступні, які прямо цитуються нами з різних публікацій:

1-й міф: «під тиском Німеччини, яка фактично окупувала Словаччину, остання була вимушена взяти участь у радянсько-німецькій війні»;

2-й міф: «...рівень військової підготовки словацьких військ був низьким, а озброєння було застарілим, гіршим за радянське, і непридатним для сучасної війни»;

3-й міф: «...якість військ словаків була низькою, використовувалися вони, в основному, для окупаційної служби, а при прямих зіткненнях з радянською армією терпіли нищівні поразки»;

4-й міф: «...відправлений Словаччиною на театр військових дій військовий контингент дуже швидко перетворився на Чехословацький армійський корпус, який діяв вже з іншого боку фронту... а єдина спроба німецького командування

послати словаків у бій (було це на Північному Кавказі зимою 1943 р.) закінчилася їх практично поголовним переходом на бік Червоної армії... Всього з 36.000 словацьких військовослужбовців, які билися на Східному фронті з липня 1941 по вересень 1944, загинуло менше 3.000, зате в полон здалося більше 27.000 солдатів, офіцерів і генералів» [1;6].

Показовими в цьому плані є навіть дисертації, так у кандидатській дисертації Петри Шмідт, захищеній в 2009 р. у Воронежі, пункти плану звучать: «Боевые действия в 1942 г. и начало распада словацких частей. ... Разгром словацких частей на Кубани и их разложение... Окончательное разложение словацких войск, произвольный и организованный переход словаков на сторону Красной Армии в Крыму». Дивовижно, за німецькими даними «у 1941 р. полоненими вермахту стали 2,5 млн. військовослужбовців та інших осіб СРСР», але ні в зарубіжній, ні у вітчизняній історіографії про «разложение» РСЧА не йдеться, а говориться про згуртованість народу та армії перед фашистською загрозою [7, с.164]. Що ж це за військо, яке три роки добре, на думку німців, воює в цій «м'ясорубці», а під час кривавих боїв на Перекопі та Мелітополі потрапляє у полон, за радянськими даними, з 45000 загального контингенту 1800 словаків (потім «...проверка установила, что генерал-лейтенант Кириченко намного преувеличил количество взятых им в плен словаков» [8, арк. 462об., 463, 463 зв.]), три роки «розкладається»? Чому ж воно так довго «розкладається»?

Як ми бачимо упередженість і стереотипність в оцінці дій словацьких військ не потребує додаткових доказів і є нагальна потреба, виходячи з сучасних досліджень, у першу чергу словацьких військових істориків, які користувались відкритими словацькими та німецькими архівами, а також на основі військових архівів Російської Федерації піддати критичному аналізу тези, які стали основою міфотворчості в даному питанні.

Отже, розглянемо перший міф. Коли в березні 1939 р. Гітлер знехтував обіцянку, даною у Мюнхені, і захопив Чехословаччину, Чехія була приєднана до рейху як «протекторат Богемія і Моравія», а Словаччина проголошена незалежною державою. Президентом став відомий правими і антисемітськими поглядами єпископ Тіссо. 19 березня 1939 р. між Словаччиною та Німеччиною був підписаний договір, згідно якому Третій рейх брав під «захист» цілісність і незалежність свого союзника. Проте вже 23 березня угорські війська за наказом М. Хорті вторглися на територію словацької провінції Рутенії. Деякі частини колишньої чехословацької армії і поспішно створені загони словацько-українського ополчення спробували дати відсіч, але їх опір був швидко придушений. 31 березня уряд Словаччини визнав втрату Рутенії.

Гостро встало питання про створення власних збройних сил. При цьому словацька армія зіткнулася з кількома серйозними проблемами. Перш за все не вистачало сучасної зброї і техніки. Німці захопили всі склади колишньої чехословацької армії, розташовані головним чином на території Богемії і Моравії. Іншою, не менш важливою проблемою була відсутність досвідчених офіцерських кадрів. Щоб вирішити цю проблему, частину словацьких офіцерів направили на навчання до Німеччини. Крім того, у Словаччині відкрилася і почала свою діяльність німецька військова місія, але до кінця війни всі проблеми з командним складом в армії вирішити так і не вдалося.

Словаччина стала єдиною державою з союзників Німеччини, яка взяла участь у бойових діях проти Польщі. Ще під час розробки плану операції "Weiss" німецький Генштаб просив у Тісо підтримки словацької армії. Не дивлячись на те, що словацькі збройні сили були нещодавно створені, вони зуміли виставити дві бойові групи. Словацькі частини вступили в бій у південних районах Польщі. Їх підтримували і літаки словацького авіаполку [9].

Чи готувалася Словаччина до війни з Радянським Союзом важко сказати, але як свідчать словацькі джерела про початок війни вони знали завчасно. Після війни Чатлош стверджував, що Словаччина вступила у війну непідготовленою. Проте, 18.06.1941 р. повітряне відомство і командування військово-повітряних сил видали розпорядження про те, що разом з групами протиповітряної оборони Братислави та всіх стратегічних пунктів повинні бути створені групи ПВО. За наказом міністра національної оборони нібито з метою перевірки військово-повітряних сил було повністю активізовано протиповітряну оборону Словаччини до 16:00 19.06.1941 р. Проведено повномасштабні навчання всіх родів військ [9; 10]. Так само наказом від 20.01.1941 р. були створені загони швидкого реагування. У загони входили піхотна рота, один кулеметний взвод і, у разі потреби, їх доповнювали взводи бронетранспортерів, танків, гармат і кіннота. В цілому було створено 16 загонів швидкого реагування, практично в кожному значущому місті Словаччини [10; 11, с.47].

Ці накази і розпорядження були сформульовані так, щоб створити враження, неначе мова йде про прості навчальні збори. Проте ці навчання проводилися військовослужбовцями з повністю спорядженими боєкомплектами і зі всім військовим матеріально-технічним забезпеченням. Прагнення уникнути антивоєнної реакції населення було причиною того, що всі ці бойові маневри проводилися у вигляді нібито навчань. Цікавий також той факт, що, за наказом міністра національної оборони, командування військово-повітряних сил віддавало розпорядження також для командування сухопутних військ, не дивлячись на те, що їх статус був ідентичний.

Вже 22 червня 1941 р. Тісо запропонував керівництву Третього рейху «направити до Росії словацькі війська». З одного боку, він хотів продемонструвати свою непримиренну позицію по відношенню до комунізму, з іншого ж – сподівався на заступництво фюрера у разі нових домагань Угорщини. Як і у випадку з Італією, Гітлер не проявив оптимізму з цього приводу, вважаючи, що словаки не битимуться зі своїми братами по крові, але зрештою погодився. 26 червня на Східний фронт відправилася словацька експедиційна армійська група під командуванням міністра оборони, генерала Фердинанда Катлоса. Як бачимо, про тиск Німеччини у даному питанні не могло бути й мови, а керівництво Словаччини умовило лідера Німеччини задіяти у війні з СРСР словацьку експедиційну армійську групу.

Щодо 2-го міфу, про низький рівень військової підготовки словацьких військ та застаріле і непридатне для сучасної війни озброєння, зазначимо, рівень військової підготовки словацьких військ постійно поліпшувався (за півтора роки роботи німецької місії у Словаччині та військових шкіл для підготовки словацьких офіцерів у Німеччині). Крім того, зазначимо, що за рівнем підготовки, при чому і солдатського, і командирського складу Червона Армія була ще більше не

підготовлена, наприклад, 80% солдат Західного Особого округу були новобранці травня 1941 р.; мала Словаччина і недавній військовий досвід у війнах з Польщею та Угорщиною.

Відповідно словацький контингент на Східному фронті (загальна чисельність групи – 45.000 солдат і офіцерів) складався з мобільної та охоронної дивізії, авіаційних з'єднань та окремих частин на різних ділянках фронту у складі трьох дивізій СС (5390 бійців за даними з документів СС).

Мобільна дивізія (Rychla Divizie) включала: два мотопіхотні полки, в кожному два батальйони, батарею гірських гармат і протитанковий взвод. У батальйоні три роти: піхотні і важкої зброї; артилерійський полк: два дивізіони; розвідувальний батальйон: самокатна рота і рота важкої зброї, взвод піхотної артилерії; танковий батальйон: дві танкові роти і протитанкова батарея; дві зенітні батареї; саперний батальйон з двох саперних рот. Особовий склад дивізії налічував: 371 офіцера, 90 десятників, 8060 рядових солдат. На озброєнні вона мала: 4898 гвинтівок, 2111 пістолетів, 256 легких кулеметів, 57 важких кулеметів, 22 міномети, 12 зенітних гармат (20 мм), 4 зенітних гармати (88 мм), 40 гармат (37 мм), 16 гаубиць (100 мм), 4 гармати (105 мм), 201 легковий автомобіль, 839 вантажних автомобілів, 139 мотоциклів, 282 велосипеди [12].

Охоронна дивізія, сформована у серпні 1941 р., складалася з: двох піхотних полків, у кожному два піхотні батальйони, протитанкова рота і взвод гармат; у батальйоні три піхотних і кулеметна роти; артилерійського полку: два дивізіони; розвідувального батальйону: два кавалерійські ескадрони; саперного батальйону з трьох саперних рот; броневих автомобільної роти - 6 ОА vz. 30; танкової роти – 7 LT-40.

Що ж до озброєння, то словацькі військові використовували озброєння колишньої чехословацької армії:

- гвинтівки системи «Маузера» чехословацького виробництва ZB vz.24 (не гірші, а за ключовими параметрами, кращі гвинтівок Мосіна РСЧА), ручні і станкові кулемети ZB vz.24, ZB vz.30 і ZB vz.53 (не гірші кулеметів ДП, не кажучи вже про «Максими»), пістолети CZ vz.27 і CZ vz.38 (не гірші за ТТ РСЧА), ручні гранати – наступальні RG.34 і універсальні G.38 (див. табл. 1.);

Таблиця 1. Тактико-технічні характеристики словацької та радянської стрілецької зброї						
Вид зброї	гв. «Маузера»	гв. «Мосіна»	руч.кул-т ZB-30	руч.кул-т ДК-27	пістолет CZ vz.38	пістолет ТТ
Калібр, мм	7,92	7,62	7,92	7,62	9	7,62
Маса, кг	4,1	4,0	8,3	11,2	0,88	0,85
Довжина, мм	1500	1660	1180	1266	195	195
Темп стрільби пос/хв	20	8/10	600	600	–	–
Шв. кулі м/сек	875	865	800	850	290	400
Міст. магазина	5	5	30	47	9	8
Прицільна дальн., м	2000	2000	1600	1500	50	50

Випуск 35

- 81-мм міномети 8cm M. vz. 36, 37-мм 3,7cm P.U.V. vz.37 і 47-мм 4,7cm P.U.V. vz.36 протитанкові гармати, 76,5-мм польові гармати 8 cm K. vz. 17, легкі 100-мм гаубиці 10 cm H. vz.14/19 (вся артилерія не гірша за радянську, поступалася окремим найсучаснішим радянським гарматам, яких було на фронті не багато);

- танки LT vz. 35 і LT vz. 40, броневих автомобілів OA vz.30 (ТТХ на рівні радянських БТ-7 та Т-26 (основні радянські танки початку війни), крім того надійніші за танки РСЧА);

- ближні розвідники і легкі бомбардувальники S-328 (за рівнем ТТХ на рівні радянських І-16, І-153 «Чайка», Р-10, СБ).

Словацька винищувальна авіація мала винищувачі Avia B-534, з 1942 р. отримали від німців літаки Вf.109 серії F, а потім і G2 та G4 (на той момент кращі в світі).

Як бачимо, озброєння словацької армії було не тільки сучасним (крім танків), а й надійним (гвинтівками, кулеметами, пістолетами, танками та броневих автомобілями озброювали навіть німецькі частини).

Для оцінки правдивості третього міфу «про низьку боєздатність словацьких частин, які не використовувались у боях» скористаємося німецько-словацькими даними, які з'ясовують бойовий шлях військових частин словаків.

1-а словацька моторизована дивізія восени 1941 р. знаходилася у складі 1-ої німецької танкової армії і діяла на території правобережної України, потім брала участь у запеклих боях біля Маріуполя і Таганрога, зіграла ключову роль у взятті Ростова на Дону. Зимову 1941–1942 рр. словацька дивізія зустріла на рубежі річки Міус. Влітку 1942 р. 1-а моторизована дивізія разом з німцями наступає на Кавказ – звідки у січні 1943 року відступає (прикриваючи німецькі частини!), біля станиці Саратівської після бою кидає частину важкої техніки, там же залишилося приблизно четверта частина її військовослужбовців – більшість загинула, частина здалася у полон. Потім 1-а моторизована словацька дивізія вела тяжкі бої під Мелітополем – після чого її залишки (12 офіцерів, 13 унтер-офіцерів і 775 солдат) були відправлені для посилення оборони Криму і дивізія отримала статус піхотної, а потім на початку травня 1944 р. дивізія зайнята на будівництві ділянки оборони «Берта Штеллунг - Berta Stellung». 25.05.1944 р. генерал Ф. Чатлош розпорядився перейменувати 1-у пд з 1 червня 1944 р. у 1-у технічну дивізію [3; 4].

2-а охоронна дивізія дислокувалася на західній Україні – охороняла важливі комунікації. Весною 1943 р. її перевели до Білорусії, де війська «відзначились» винищенням кількох сіл. І тільки влітку 1943 р. більше п'ятисот її військовослужбовців перейшли на бік партизан. 1 листопада 1943 р. дивізію роззброїли і відправили до Італії як будівельну бригаду [14].

Остаточний крах словацької армії відбувся у момент початку Словацького національного повстання 29 серпня 1944 року. Тобто найбільш тяжкі роки війни словаки відвоювали за Гітлера (а словацькі частини СС припинили опір у червні 1945 р.).

Як ми бачимо, протягом всього періоду участі словацьких військ у війні з СРСР, крім охоронної дивізії, всі частини бились на передовій.

Ми звернулися до архівних даних ЦАМО (Російська Федерація) та опублікованих нещодавно архівних джерел Словаччини та Німеччини, щоб підтвердити або спростувати думку про слабку боєздатність словацьких частин,

визначити чи вірне твердження про те, що під впливом радянської пропаганди та «слов'янської солідарності» словаки підрозділами переходили на бік РСЧА.

Ось витяг з аналітичної записки радянської розвідки про словацькі війська восени 1941 р: «Первая мотодивизия была укомплектована кадровыми солдатами бывшей чехословацкой армии, в том числе и судетскими немцами. Личный состав подбирался из физически крепкой, хорошо подготовленной молодежи, известный процент составляли словацкие националисты, фашисты. В результате потерь и пополнений качество личного состава ухудшилось» [15, арк.127].

Інший документ 1942 р. говорить: «Надежды словаков на завершение войны и возвращение домой в 1941 г. не оправдались. «Блицкриг» нацистской Германии против СССР провалился. Война приобретала затяжной характер. Суровые условия русской зимы отрицательно сказывались на политико-моральном состоянии словацких военнослужащих. Но отсутствие широкомасштабных боевых действий частей Красной Армии против словаков, находившихся в обороне в конце 1941 г. позволяли сохранять боеспособность словацких войск» [16, арк.149].

Підтверджують інформацію з радянських документів і німецько-словацькі джерела: «Офіційно зафіксовані втрати словацьких частин на радянсько-німецькому фронті в період з 24 червня по 31 грудня 1941 р. склали 197 полеглих, 64 загиблих у результаті хвороби або поранення, 12 потрапили в полон і 39 осіб зниклих» [3].

Тобто у 1941 р. словаки нікуди «не перебігали». Можливо ситуація кардинально змінилася у 1942 році? Документи говорять наступне. У період з грудня 1941 р. і по кінець квітня 1942 р. за офіційними даними «Швидка дивізія» зазнала наступних втрат: 127 убитих, 12 зниклих без вісти, 2 перебіжчики (де ж частини, які переходили на бік РСЧА?). У спецповідці політуправління Чорноморської групи військ говориться: «Среди солдат сравнительно свободно высказываются любые взгляды и настроения. Просоветские и панславянские настроения проявляли себя до ноября 1942 г. слабо и малоактивно. Основная масса солдат доверяла офицерско-фашистской пропаганде, несмотря на скептическое и ироническое отношение к освещению этой пропагандой отдельных фактов. К советской пропаганде проявлялся интерес, как к новинке и дополнительному источнику политико-военной информации, но основные наши выводы и призывы не встречали доверия у словацких солдат» [17, арк.194зв.].

Полонений словацький офіцер (потрапив у полон влітку 1943 р.) так оцінював ефективність радянської пропаганди в 1942 р.: «Политическая пропаганда советской стороны, по нашим данным, за последнее время усилилась. Однако, поскольку эта пропаганда носила только политический характер и не затрагивала основных, с нашей точки зрения, вопросов – дисциплины и взаимоотношения солдат с офицерами, мы не принимали в отношении ее специальных мер, и не видели надобности в ведении контрпропаганды. Советские листовки я видел и читал неоднократно. Они интересны, но опять-таки, покуда солдат верит своему офицеру и дисциплинирован, большого результата дать они не могут, бороться с ними не стоило. Вот почему пропагандистская группа лейтенанта Фречера создавалась в основном для контрпропаганды английского радио, а не советской пропаганды» [15, арк.258-264].

Дослідники П. Еббот і Н. Томас так характеризували словацькі частини на радянсько-німецькому фронті: «Елітна мобільна дивізія воювала в районі Львова, Києва і Міуса, де, як відзначали німецькі офіцери, словаки проявили себе «хоробрими солдатами з дуже хорошою дисципліною»» [18, с.56.].

Німецька, словацька і, навіть, британська преса [19, s. 1] відмітили визначальну роль словацьких військ у боях за Ростов. Ось що пише словацька преса : «24 липня 1942 р. до Ростова прибув словацький міністр національної оборони Ф. Чатлош, який відвідав сектор оборони німецької 125-ї пд. 25 липня він оглянув поля боїв поблизу Генеральського, а 26 липня у ході огляду поля бою на Зеленому острові в Ростові нагородив командира «Швидкої дивізії» генерала Туранца військовим орденом «Хрест Перемоги» II ступеня, а також 22 солдат і офіцерів дивізії іншими орденами та медалями»[10, s.39].

27 липня міністр видав особливий наказ, у якому виразив своє захоплення діями «Швидкої дивізії». Особливо він відзначив той факт, що її частини всього лише за п'ять днів подолали з боями відстань у 120 км., знаходячись завжди в перших рядах разом з німецькими частинами. Він закликав солдат: «Народу потрібні такі Ваші героїчні і мужні дії для своєї упевненості в сьогоднішньому дні і в майбутньому... На тлі Вашого самопожертвування, Ваших заслуг наш головнокомандуючий і президент доктор Йозеф Тісо виведе нашу державу на місце під сонцем на століття і приведе її до нового світу і нової Європи, яку прокладає і створює для нас всіх великий Фюрер Адольф Гітлер»[20, s.40].

У телеграмі на ім'я командира «Швидкої дивізії» президент Словаччини Й. Тісо виразив своє «якнайглибше визнання і щире подяку за мужність і героїчне виконання обов'язку перед батьківщиною, за зміцнення словацької держави і забезпечення кращого майбутнього для словацького народу» [20, s.40].

Що ж до діяльності охоронної дивізії, то радянське командування так оцінювало дії словаків: «По отношению к нашим партизанам, не только тревоживших словаков, но и совершавших эффективные налеты на их штабы, и уничтоживших их обозы и отдельные гарнизоны, словаки были настроены крайне озлоблено, и всех партизан, попадавших к ним в руки, словаки беспощадно уничтожали. Действия партизан офицерско-фашистская пропаганда активно использовала для разжигания среди солдат антисоветских настроений и враждебности к Красной Армии, особенно широко используя все случаи истребления партизанами словаков, для запугивания последних советским пленом, где словаков, якобы ожидала такая же участь, как и тех из них, которые были захвачены партизанами» [16, арк.145-148]. Охоронна дивізія у другій половині 1942 р. охороняла залізничні лінії в Україні (Пінськ-Гомель, Київ-Коростень-Сарни). За свідченнями полонених, вона складалася з двох полків трьохбатальйонного складу і налічувала близько 13 тис. чол. [15, арк.127]. Разом з цим її частини вели бойові дії проти партизанських загонів, супроводжували колони постачання. 13 червня 1942 р. на аеродром Житомир прибула 11-а винищувальна ескадрилья, у складі якої було дванадцять Avia B-534, і 1-а розвідувальна ескадрилья, яка мала шість Letov S-328. Проте вони не були відправлені далі на фронт, а разом зі словацькими охоронними частинами, використовувалися для боротьби з партизанами.

Словак, який потрапив у полон, стверджував: «Командир 102-го пп охоронної дивізії підполковник Локшик в лютому або березні 1942 г. сжег несколько сел в

районе Мозырь (140 км севернее Житомира) под предлогом борьбы с партизанами. Словацкие офицеры, знавшие подполковника Локшика, называли его за это свиньей»[15, арк.144].

В цілому, свідчення цивільного населення про словацькі війська, крім бійців охоронної дивізії, доводять їх толерантне ставлення до слов'ян (практично не грабували населення, не вбивали та не мучили полонених, медперсонал надавав допомогу пораненим радянським солдатам). На тлі негативного ставлення словаків до німців слід зазначити факти масового прояву дружелюбності словаків до місцевого населення тимчасово окупованих районів СРСР. Але, не дивлячись на це, характер словацьких військ – окупанти, відповідно впливав на розвиток подій. Військовополонений Ф. Брезіна розповідав наступне: «Обращение словацких войск с местным населением в основном было хорошее. Кто стоял на квартирах у гражданских лиц, солдаты и офицеры обычно покупали или меняли нужные им продукты у населения. Реквизиция была запрещена. Однако были случаи грабежа частных граждан словацкими солдатами. Если об этих фактах узнавало командование – солдаты, виновные в мародерстве, поддавались наказанию» [17, арк.147-148,149зв.,224].

Не підтверджує правдивість четвертого міфу і статистика людських втрат Словаччини на Східному фронті з 22.06.1941 по 9.05.1945 рр., де вбито й померло від ран, хвороб, нещасних випадків (за радянськими даними) – 1565 словаків, потрапило у полон 5200 (за словацькими даними 4500). Крім того, більшість полонених взято у полон з березня по грудень (включно) 1943 р., у критичній для словацьких військ ситуації [21, с.359].

Це стосується й авіаційних словацьких з'єднань, які добре воювали на Східному фронті до осені 1943 р., як і німецькі. Так, пілоти 13-ї ескадрильї за 12 місяців зробили на Східному фронті близько 2600 бойових вильотів і отримали 215 підтверджених перемог і 29 непідтверджених [13]. До осені 1943 р. у авіаз'єднанні не було жодного дезертира. Звідки «демократичні історики» взяли дані про масовий переліт авіачастин на бік СРСР до словацького повстання 1944 р., невідомо, тим більше, що збереглися бойові журнали цих частин, які фіксують всі вильоти та втрати. Зараз вони навіть опубліковані і не треба звертатися до архівів (роботи історика авіації Михайла Олександровича Жирохова, 2011 р.)[22, с.58].

Ось витяг з бойового журналу з єдиними записами про дезертирство:

Дата	Літак	W.Nr.	Код	Пілот	Район втрати	Обставини
9.09.1943	Vf.109G4	19259	Жовта13	І. Добровольські	Нижньомалоросійська	Дезертир
9.09.1943	Vf.109G4	19347	Жовта 9	А. Матушек	Нижньомалоросійська	Дезертир
11.09.1943	Vf.109G4	14938	Жовта 2	А. Герич	Нижньомалоросійська	Дезертир

Таким чином, можна зробити наступні висновки. Питання, чому Словаччина взагалі взяла участь у війні, саме по собі досить комплексне. Упродовж всієї своєї історії Словаччина жодного разу не мала в своєму розпорядженні власної державності. Сторіччями вона знаходилася під владою своїх сусідів. І раптом, після отримання під егідою Німеччини незалежності в березні 1939 р., у неї виникає можливість виразити свою подяку Німеччині, одночасно сподіваючись на те, що її солідарність буде Німеччиною позитивно оцінена, і Словаччина зможе отримати більш стабільну позицію на міжнародній арені, що допоможе їй в її не простих відносинах з Угорщиною. Німеччина поводитася зі Словаччиною так само, як і з

іншими, більш вагомими союзниками, наприклад, Румунією та Угорщиною, переслідуючи свої цілі. Прийнявши Словаччину як єдину на даний момент слов'янську державу до складу своїх союзників, Німеччина змогла таким чином протидіяти утворенню фронту панслов'янської солідарності, демонструючи також, що в Новому Європейському порядку Гітлера є місце і для слов'янських націй. Тією ж концепцією панславізму користувалася і радянська пропаганда, щоб деморалізувати словаків, які йшли на боротьбу проти слов'ян.

Німеччина, проте, не зуміла скористатися успішним прикладом залучення Словаччини у свої ряди і досягти того, щоб до неї після Словаччини приєдналися інші, більші слов'янські народи, зокрема, наприклад, Україна.

Словацька армія, яка відокремилася від чехословацької армії у момент проголошення Словаччиною суверенітету, з самого початку свого існування знаходилася, як і вся Словацька держава, в сильній залежності від Німеччини. Брак власних кадрів, особливо це стосувалося середнього і вищого офіцерського складу, а також недостатня підготовка рядових солдат визначили її долю. Після перших успіхів перший удар словацькі частини отримали в двадцяті числа липня 1941 р. в ході битви під Ліповцем. Втрати, які зазнали там, виявилися найбільшими, які словацька армія протягом всього часу війни отримала в ході лише одного дня. Тривалі бої з радянськими частинами, успіхи словаків під Ростовом, восени 1942 р. підтвердили тим не менше високі бойові якості словацького контингенту і, на жаль, віддалили процес розпаду словацьких частин та їх перехід на бік РСЧА.

Союзницькі відносини з Німеччиною ставили під загрозу основи словацької державності і не могли відповідати національним інтересам країни з цієї точки зору (союз з Німеччиною, наприклад, не вберіг її від війни з Угорщиною та втрати територій у 1940 р.). Крім того, у Словаччини були всі шанси відмовитися від походу на Схід, як це зробила, наприклад, Болгарія, але власні амбіції, бажання «віддячити Німеччині за незалежність», підштовхнули словаків до неправильного вибору. Неминуче Словаччина вимушена була б проводити нацистську політику і по відношенню до народів, які опинилися під її контролем. Навряд чи керівникам країни, можливо, всупереч їх особистим переконанням, вдалося б залишитися осторонь гітлерівських планів расового перевлаштування світу. Але чи можна сказати, що це відповідало національним інтересам словаків? От чому нам здається, що спроби вичленити участь Словаччини із загального контексту II світової війни ведуть до помилкових оцінок і характеристик історичного процесу і ролі Словаччини в ньому.

Зважаючи на встановлені рамки нашої роботи, численних тем вдалося торкнутися лише побіжно, не приділяючи їм тієї уваги, якої вони за своєю значущістю заслуговують. До таких тем відноситься, наприклад, питання ідеологічної підготовки словацьких військових, опрацювання якого в Словаччині знаходиться лише на початковому етапі. Але також і питання, на перший погляд детально вивчені в період з п'ятдесятих до початку 90-х рр. 20-го ст., заслуговують чергової уваги і нового нейтрального розгляду, звільненого від будь-якого ідеологічного забарвлення. Сюди входить, разом з іншим, також і проблема утворення 1-го Чехословацького армійського корпусу в Бузулуці і його просування на захід, а також і роль у «Словацькому національному повстанні», тобто Карпато-Дуклінській операції, яка почалася 8 вересня 1944 р.

Недостатньо розроблені на сьогоднішній день теми є широким полем для подальшої роботи, для спільних досліджень істориків України, Росії, Словаччини, Німеччини та інших країн.

Література

1. BBC Russian: понедельник, 3 мая 2010 г., 09:25 GMT 13:25 МСК Союзники Третьего рейха – боееспособные и не очень / Артем Кречетников Би-би-си, Москва. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // www.pseudology.org
2. Lucas J. Hitlerovy horske jednotky / J. Lucas. Praha: Nase vojsko, 1994. – 233 s.
3. Kliment Ch. K. Germany's First Ally: Armed Forces of the Slovak State 1939-1945 / Ch. K. Kliment, B. Nakladal. – Atglen, 1998. – 208 p. Kliment Ch. K. Slovenska armada 1939-1945. / Ch. K. Kliment, B. Nakladal. – Praha, 2003. – 360 s.
4. Bystricky J. Nacisticke Nemecko a vznik Slovenskeho statu / J. Bystricky // Vojenska historia. – 2001. – № 2. Bystricky J. Rychla divizia na vychodnom fronte v roku 1942 / J. Bystricky // Vojenska historia. – 2001. – № 1. Bystricky J. Rychla (1. pesia) divizia na Kryme a v bojoch na juh od Kachovky / J. Bystricky // Vojenska historia. – 2003. – № 3. Bystricky J. Tazenie slovenskej armady na vychodnom fronte v roku 1941 / J. Bystricky // Vojenska historia. – 1998. – № 2. Bystricky J. Zaisfovacia divizia na okupovanom uzemi Ukrajiny a Bieloruska / J. Bystricky // Vojenska historia. – 1999. – № 4. Bystricky J. Zaisfovacia divizia na okupovanom uzemi Ukrajiny a Bieloruska (november 1942 oktober 1943) / J. Bystricky // Vojenska historia. – 2000. – №2-3.
5. Шмидт П. Словаки на Восточном фронте / П. Шмидт. – Воронеж: «Истоки», 2009. – 280 с.
6. 7 декабря 2009. Союзники Германии на Восточном фронте. Словакия / Александр Усовский. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // www.pseudology.org.
7. Фуллер Д. Вторая мировая война 1939 – 1945 гг. / Д. Фуллер. – Смоленск, 2004. – 537 с.
8. Центральний архів міністерства оборони Російської федерації (далі ЦАМО). – Ф. 244. Оп. 2980. Спр. 149.
9. Ministerstvo narodnej obrany: Slovenska rychla divizia v bojoch proti Sovietom od 10. augusta do 21. novembra 1941. – Bratislava: MNO, 1942.
10. Turanec J. Slovenska RD vofenzfve od Miusu cez Rostov na Kaukaz. Armada v obrane a praci / J. Turanec. – Bratislava: MNO, 1944.
11. Katerba Z. Vojenske a politicke kroky predchadzajuce vstupu Slovenskej republiky do vojny proti Sovietskemu zväzu v roku 1941 / Z. Katerba // Vojenska historia. – 2000. – № 2.
12. Bystricky J. Nacisticke Nemecko a vznik Slovenskeho Statu / J. Bystricky // Vojenska historia. – 2001. – № 2.
13. Bystricky J. Letka 13 v dokumentoch a obrazoch / J. Bystricky, P. Sumichrast. – Bratislava: Magnet Press Slovakia, 2004. – 120 s.
14. Тарас Д.А. Боевые награды союзников Германии во II мировой войне / Д.А. Тарас. – Минск: Харвест, 2003. – 144 с.
15. ЦАМО. – Ф. 32. Оп. 11306. Спр. 224.
16. ЦАМО. – Ф. 32. Оп. 11306. Спр. 302.
17. ЦАМО. – Ф. 32. Оп. 11306. Спр. 230.
18. Эббот П. Союзники Германии на Восточном фронте 1941-1945 / П. Эббот, Н. Томас, М. Чаппел. – М.: АСТ, 2001. – 61 с.
19. Geatty M. Situacia Sovietov mimoriadne vdina / M. Geatty. // Slovenska politika. – 28.07.1942. – № 168.
20. Bystricky J. Rychla divizia na vychodnom fronte v roku 1942 / J. Bystricky // Vojenska historia. – 2001. – № 1.
21. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
22. Жирохов М.А. Союзники Люфтваффе / М.А. Жирохов. – М.: Вече, 2011. – 336 с.

Ладыга А.И. Дискуссионные аспекты участия словацкого военного контингента в войне против СССР (1941 – 1945 гг.)

Випуск 35

Статья содержит материалы подготовленные на основе новых научных разработок отечественных и зарубежных ученых, а также архивных источников. Посвящена проблемам участия армий европейских союзников Германии в войне против СССР. Определены главные причины поражений и побед словацкой армии в боях против Красной армии на Восточном фронте в 1941-1945 гг.

Ключевые слова: СССР, Европа, Словакия, война, фронт.

Ladyga O.I. Debatable aspects referring to the participation of Slovak military contingent in war against the USSR (1941 – 1945)

In the article there are materials, which are prepared on the basis of new scientific investigation of Ukrainian and scientists and also on the base of the archives documents. It is dedicated to the problems of participation of the European allied armies of Germany in the Second World War against the USSR. Determined the role of Slovak military contingent in the fights against the Red Army. We consider the use of weapon and military equipment of Czechoslovakia on the Eastern Front in 1941-1945. Identified the main reasons of defeats and victories of Slovak army in the fights against the Red Army on the Eastern Front in 1941-1945. The attitude of author toward the European allied armies of Germany in the Second World War against the USSR.

Keywords: USSR, Europe, Slovakia, war, battlefield.

Рецензент: **Фомін А.І.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
25.03.2012

УДК 94 (477)

Мазур О.

ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

У статті розглянуті трансформації керування англійською гуманітарною політикою та виявлені особливості британського механізму управління гуманітарною сферою.

Ключові слова: Європа, Велика Британія, гуманітарна політика, інституційне забезпечення.

Високий статус Великої Британії як світової держави, що зберігає за собою одну із ключових позицій в Європі завдяки відносній досконалості політичної системи, економічному й військовому потенціалу, соціальній стабільності та ресурсній незалежності від держав-конкурентів, закономірно перетворює її на об'єкт особливих геополітичних інтересів України. Враховуючи різноманітність світового співтовариства, в основу гуманітарної політики кожної окремої держави покладено історичні культурні цінності, які певною мірою визначають сприйняття людиною процесів, пов'язаних з освітою, наукою та мистецтвом, релігією та мораллю. При здійсненні аналізу гуманітарної політики Великої Британії та України дуже важливим є врахування особливостей історичного досвіду обох держав. Визначивши поняття державної гуманітарної політики як системної діяльності держави, що ставить за мету досягнення високого рівня сталого людського розвитку суспільства, необхідно з'ясувати ті принципи, на яких має базуватися гуманітарна політика держави. Розгляд питань гуманітарної політики Великої Британії є предметом студіювання багатьох науковців [1]. Втім, сучасні виклики потребують подальших досліджень. Метою запропонованої статті є огляд інституційних засад гуманітарної політики Великої Британії. Означена мета

обумовила виконання наступних завдань: розгляд трансформацій керування англійською гуманітарною політикою; виявлення британського механізму управління гуманітарною сферою.

Матеріалом для дослідження послужили, головним чином, офіційні документи англійських органів влади[2].

До складу Сполученого Королівства входять Англія, Уельс, Шотландія та Північна Ірландія, кожна з яких має чітко виражену культуру та історію. Отже, підхід до принципів гуманітарної політики Великої Британії не є можливим без урахування історичних умов, за яких відбувалось становлення концепції гуманітарного розвитку держави. Сучасна система фінансування мистецтва у Великій Британії походить з 40-х років минулого століття, коли в умовах міжнародного політичного клімату постало питання про визначення ролі уряду та держави у фінансуванні сфери культури та мистецтва. Внаслідок цього, було створено перший національний комітет, the Council for the Encouragement of Music and the Arts (Комітет підтримки музики та мистецтва) (СЕМА), завданням якого було надавати підтримку галузі, використовуючі благодійні та суспільні кошти. Не зважаючи на тимчасовість функціонування установи, основною метою якої було сприяння відродженню культурного життя країни після Другої Світової Війни, Комітет з часом посилив сферу впливу, відіграючи велику роль у розвитку культурного життя країни у повоєнні роки. Потрібно зазначити, що подібні комітети існували і в уряді Шотландії, і в уряді Уельсу, що свідчить про те, що незважаючи на певну централізованість, комітети цих країн мали привілей власноруч вирішувати призначення коштів [3].

Протягом двадцяти років після закінчення Другої Світової війни фінансування та надання грантів національним музеям, галереям та Британській Бібліотеці здійснювалось Міністерством Фінансів. У 1962 році це повноваження було передано Відділу Освіти та Науки. У тому ж році значно зростає фінансування галузі, завдяки рішенню уряду підвищити урядовий грант на 45% у 1966/1967 роках з подальшим підвищенням на 26% у 1967/1968 роках, що складало 7,2 мільйони британських фунтів [4].

1970-ті роки характеризуються подальшим зростанням частки фінансування культурної галузі. У цей час відбувається активізація діяльності місцевих органів врядування, що докладають чимало зусиль на побудову та реконструкцію регіональних театрів, музеїв, галерей, місць суспільного призначення. Втім, вже у 1980-ті роки, за умов політичного та економічного тиску, відбувається чимале скорочення фінансування галузі. Продовжуючи надавати урядову підтримку культурним організаціям, уряд Маргарет Тетчер наголошує на необхідності шукати нові джерела фінансування. Внаслідок цього, у 1984 році було створено Схему Бізнес Спонсорства, метою якої було залучення коштів приватного сектору. Наступні, 1990-ті роки, характеризуються фундаментальними змінами у політиці відносно культури та мистецтва та структурними трансформаціями самої галузі. У 1992 році новообраний консервативний уряд вперше в історії Великої Британії утворює Міністерство по справах мистецтва, музеїв, бібліотек, національної спадщини, медіа, спорту та туризму, яке отримує назву департамент Національної Спадщини. Одним з найважливіших рішень того часу можна вважати передачу повноважень Комітету Мистецтв Великої Британії трьом окремим установам:

Випуск 35

Комітету Англії, Комітету Мистецтв Шотландії та Уельсу. Кожна з цих установ отримала право вирішувати справи, пов'язані з фінансуванням галузі автономно, що свідчило про подальшу децентралізацію та спробу уряду спряти подальшому фінансуванню галузі за допомогою коштів приватного сектору. Це стало проявом, так званої політики «витягнутої руки», яка користується великою долею популярності у британського уряду. Важливою подією стало у середині 90-х років стало заснування Національної Лотереї, яка стала потужним джерелом залучення коштів у культурний та гуманітарний сектори. Починаючи з 1994 року завдяки Національній Лотереї вдалося зібрати 20 мільярдів британських фунтів для підтримки таких галузей, як мистецтво, культурна спадщина, спорт, соціальні програми, медицина, освіта та довілля. Після залучення коштів до ключових галузей гуманітарної сфери увага уряду була зконцентрована на фінансуванні невеликих соціальних проектів, що безпосередньо відповідали інтересам громадян. Британський уряд на початку XXI століття прийняв рішення частково здійснювати фінансування Олімпійських та Параолімпійських Ігор 2012 року за рахунок коштів національної Лотереї [5].

У 1997 році, після приходу до влади лейбористської партії, Департамент Національної Спадщини було перейменовано на Департамент Культури, Медіа та Спорту. Це було викликано бажанням уряду зменшити рівень бюрократії та мінімізувати адміністративні витрати. В наслідок цього, мали місце певні реструктуризації основних установ гуманітарного сектору. Так, Комітет Музеїв та Галерей було поєднано з Комітетом Бібліотек та Інформації з метою утворення єдиної організації, яка отримала назву Ради по справах Музеїв, Бібліотек та Архівів. В рамках політики зменшення витрат та оптимізації функціонування гуманітарного сектору Королівський Комітет по справах історичних пам'ятників було об'єднано зі схожею установою - Комітетом Англійської Спадщини.

Ключовою подією у розвитку гуманітарного сектору Великої Британії стало утворення восьми Регіональних Культурних Консорціумів, які отримали повноваження власноруч формувати стратегії культурного розвитку регіонів. Подібна реорганізація та реструктуризація гуманітарного сектору уможлиблювала створення більш інтегрованої системи, що дозволяла розповсюдження політики уряду на місцевому рівні без участі посередніх агенцій, як було раніше. Подібна урядова політика мала позитивний вплив на розвиток гуманітарного та культурного сектору, насамперед через те, що вона призвела до значного збільшення фінансування галузі.

Розглядаючи організаційну структуру гуманітарної галузі, потрібно зауважити, що представлення її у єдиній для усіх складових частин чотирьох країни не було можливим. Це пов'язано з тим, що хоча Британський Парламент та уряд відповідають за всі аспекти гуманітарної галузі на території Англії та за окремі аспекти, такі як теле- та радіомовлення, на усій території Сполученого Королівства, Шотландія, Уельс та Північна Ірландія мають власні установи, що займаються вирішенням гуманітарних питань. Так, відповідною установою в Шотландії є Парламент, в Уельсі та Північній Ірландії - Національна Законодавча Асамблея та уряд. Проте, незважаючи на це, на відміну від парламенту Шотландії та Законодавчої Асамблеї Північної Ірландії, які мають повноваження приймати першорядні законодавчі акти, пов'язані з відповідною галуззю, Національна

Законодавча Асамблея Уельсу вповноважена здійснювати законодавство лише на другорядному рівні, а право прийняття ключових законів залишається за Парламентом Великої Британії та британським урядом [6].

Як було зазначено, головною установою, що приймає ключові рішення стосовно гуманітарної політики є Департамент Культури, Засобів Масової Інформації та Спорту (The Department for Culture, Media and Sport - DCMS), який було утворено у 1994? році внаслідок реструктуризації Департаменту Національної Спадщини. Основними сферами, якими займається ця установа є питання, що пов'язані з впровадженням національної політики Великої Британії відносно музеїв та галерей, Ради Мистецтв Англії, Ради Кінематографів, Британської Бібліотеки та інших організацій у сфері національної культури та спадщини. Іншими повноваженнями є регулювання діяльності креативних індустрій, засобів масової інформації, Національної Лотереї, азартного бізнесу та ліцензуванням експорту об'єктів культурної спадщини. Британським урядом було прийняте рішення доручити Департаменту займатися організацією та проведенням Олімпійських Ігор 2012 року. На чолі Департаменту посідає Держсекретар, якому допомагають Міністр Культури, Творчих Індустрій та Туризму разом з Міністром Спорту. Поряд з Департаментом існує окрема установа, так званий Комітет Культури, Засобів Масової Інформації та Спорту, діяльність якого пов'язана з контролем за витратами, керуванням та політикою Департаменту Культури, Засобів Масової Інформації та Спорту та пов'язаними з ним громадськими організаціями. [7].

Принципово важливим питанням, пов'язаним з гуманітарною сферою Великої Британії є фінансування галузі. Особливою рисою фінансової підтримки урядом гуманітарної сфери є принцип «втягнутої руки», тобто за допомогою автономних неурядових організацій Non-Departmental Public Bodies (NDPBs), до числа яких входять організації, відповідальні за сферу мистецтва, кінематографа, культурної спадщини Великої Британії та аналогічні їм установи у Шотландії, Уельсі та Північній Ірландії. Автономні неурядові суспільні організації, що функціонують на території Великої Британії отримують фінансування безпосередньо від Департаменту Культури, Засобів Масової Інформації та Спорту. Фінансування здійснюється раз на три роки задля сприянню більшої свободи планування та прийняття рішень. Стратегії регіонального розвитку у гуманітарній сфері визначаються регіональними агенціями, що працюють спільно з Регіональними Культурними Консорціумами, створеними Департаментом DCMS для покращення ефективності співробітництва між окремими регіонами.

У Шотландії управління культурною галуззю входить до повноважень Шотландського уряду. Структурними підрозділами уряду Шотландії, що вирішують питання, пов'язані з культурною політикою, є Міністерство по Справах Європи, Міністерство Зовнішніх Справ та Міністерство Культури. Повноваження поширюються на з'ясування питань, що стосуються мистецтва, кінематографа, архітектури, культурної спадщини, гальської мови, туризму та спорту. Окрім цього, ця урядова організація відповідає за надання грантів таким національним культурним установам, як Рада Мистецтв Шотландії, Комітет Кінематографів (Scottish Screen) та деяким державним організаціям (Національні Музеї Шотландії - The National Museums of Scotland, Національні Галереї - The National Galleries of Scotland та Національна Бібліотека - The National Library of Scotland). Департамент

Випуск 35

Культури уряду Шотландії здійснює пряме фінансування Ради Бібліотечних та Інформаційних фондів і Ради, що відповідає за збереження та поповнення музейних фондів. У 2008 році за рішенням шотландського уряду було скасовано Раду Мистецтв Шотландії та Комітет Кінематографії та утворено принципово нову агенцію з назвою Креативна Шотландія. Завдяки цьому контроль за фінансуванням галузі перейшов безпосередньо до уряду Шотландії. Не зважаючи на це, уряд заявив про намір дотримуватись принципу «витягнутої руки» в управлінні культурним сектором[8].

У квітні 2006 року Рада Музеїв, Бібліотек та Архівів заявила про створення нової урядової агенції (MLA Partnership), основним завданням якої було здійснення стратегічного керування галереями, бібліотеками та архівами в кожному регіоні Великої Британії. Метою організації є встановлення партнерських відносин з подібними організаціями на всій території Великої Британії задля визначення наявних проблем та сумісної розробки шляхів для їх вирішення. До складу організації MLA Partnership увійшло дев'ять регіональних агенцій, що отримали статус цілком незалежних легітимних організацій. Але, поступово починає спостерігатися скорочення фінансування галузі, в наслідок чого, MLA Partnership було реорганізовано в єдину установу. Основними перевагами реорганізації є більш гнучке фінансування культурних проектів, спрощення системи надання грантів на регіональному рівні, скорочення адміністративних коштів та бюрократії [9].

Незважаючи на це, далі зростає незадоволення принципами надання фінансової підтримки серед діячів мистецтва. Внаслідок цього, протягом 2007 року за ініціативою Міністра культури був проведений опитування громадської думки з метою з'ясування ролі мистецтва, потреби його фінансування та очікуваної ролі уряду у цьому процесі. Результати опитування були взяті за основу для визначення стратегії функціонування організації протягом 2007-2011 років. Але, після їх оприлюднення, було заявлено про рішення скоротити фінансування приблизно 200 культурних організацій, що складало 20% усіх установ, що регулярно отримували фінансову підтримку. Це призвело до критики з боку представників культурної галузі та вимогам перерозглянути рішення відносно закриття окремих установ. Потрібно зауважити на те, що рішення про скорочення фінансування не було пов'язано з недостатністю урядових коштів, навпаки, напередодні урядом було заявлено про збільшення коштів на розвиток мистецтв. [10].

Таким чином, в ретроспективі система підтримки культурного сектору Великої Британії вважалась заснованою на так званій моделі «витягнутої руки», що передбачає використання неурядових суспільних організацій для здійснення контролю над розподілом коштів. Тобто, принцип витягнутої руки полягає в певній домовленості між урядом Великої Британії та різноманітними громадськими культурними організаціями, умови якої встановлюються згідно зі стандартами управління галуззю. Цілком природно, що сутність відносин між урядом Великої Британії і культурними агенціями істотно змінилась з 1980 року. По-перше, посилилась роль держави в визначенні загальних напрямків культурної політики та здійсненні реорганізації або реструктуризації подібних установ. За останні роки надало своєрідний імпульс до передачі частки повноважень державної адміністрації Шотландії та Уельсу, які отримали можливість розробляти власні

стратегії розвитку культурного сектору.

Література

1. Грубінко А.В. Українсько-британські відносини 1991 - 2004. / А.В.Грубінко. - Тернопіль: Видавничий відділ ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2005. - 336 с.; Грубінко А. В. Українсько-британські відносини у 1991-2004 рр. (політичне та військове співробітництво) Дис...канд. іст. наук: 07.00.02. - Тернопіль., 2006. - 216 с.; Гончаров Г.В. Розвиток міждержавних відносин між Україною і Великою Британією у 1991-2005 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. - Харків, 2006. - 239 с.; Крушинський В.Ю. Британська Європа чи європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах. / В.Ю. Крушинський. - К.: Видання Київ. ун-ту, 2003. - 214 с.; Крушинський В.Ю. Великобританія в європейських інтеграційних процесах: Дис...д-ра політ. наук: 23.00.04. - К., 2004. - 471 с.; Ошитко О. Сучасні традиції міжкультурного співробітництва // Віче. Журнал Верховної Ради України; Яковенко Н.Л. Європейська інтеграційна політика Великої Британії та міжнародні чинники її формування (друга половина ХХ - початок ХХІ ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Н.Л. Яковенко. - Донец. нац. ун-т. - Донецьк, 2005. - 38 с.

2. The Culture, Media and Sport Committee monitors the policy, administration and expenditure of the Department for Culture, Media and Sport and its associated bodies, including the BBC, on behalf of the House of Commons and the electorate. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.parliament.uk/cmscom/>; House of Commons. Written Answers. Overseas Students. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.publications.parliament.uk/>

3. Council for the Encouragement of Music and the Arts (CEMA) <http://www.dartington.org/archive/display/CEMA>.

4. Сайт Департаменту Культури, Медій та Спорту. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.culture.gov.uk/culture/index.aspx>.

5. Ошитко О. Сучасні традиції міжкультурного співробітництва // Віче. Журнал Верховної Ради України. <http://www.viche.info/journal/2519/>.

6. Експериментальна веб-сторінка науковців українського центру культурних досліджень. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_1_h2_3.php.

7. Сайт Департаменту Культури, Медій та Спорту. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.dcms.gov.uk/statistics/4828.aspx>.

8. National Museum of Scotland - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.nms.ac.uk/>.

9. MLA Partnership One Voice For Museums, Libraries And Archives. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.culture24.org.uk/sector+info/art36978>.

10. The Culture, Media and Sport Committee monitors the policy, administration and expenditure of the Department for Culture, Media and Sport and its associated bodies, including the BBC, on behalf of the House of Commons and the electorate. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.parliament.uk/cmscom/>.

Мазур О. институциональное обеспечение гуманитарной политики Великобритании

В статье рассмотрены трансформации управления английской гуманитарной политикой и выявлены особенности британского механизма управления гуманитарной сферой.

Ключевые слова: Европа, Великобритания, гуманитарная политика, институциональное обеспечение.

Mazyr O. Institutional support humanitarian policy of Great Britain

The article describes the transformation of management English humanitarian policy and peculiarities of British control mechanism humanitarian sphere.

Keywords: Europe, United Kingdom, social policy, institutional support.

Рецензент: **Фомін А.І.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
25.03.2012

ПРАВОСЛАВНАЯ АМЕРИКА НА АЛЯСКЕ

У статті подано аналіз освоєння Аляски російськими православними місіонерами (священниками) в період з середини XVIII до 60-х років XIX століття. Підкреслюється, що традиції російського православ'я на Алясці живі дотепер.

Ключові слова: Російські православні священники, Аляска, США, Російська імперія, православне населення Аляски.

С 1741 года Российская империя официально закрепила за собой право на территорию Аляски, своей первой и единственной колонии на Американском континенте. Больше века, с 1741 до 1867 года, Россия доминировала на Североамериканском континенте. Немного больше чем через пол столетия, 21 декабря в 1793 году из Петербурга, Святейший Синод принял решение направить туда первую православную миссию. Это решение послужило началом исторического момента в истории русского православия на Аляске.

Русская православная церковь начала свою миссионерскую деятельность с 24 сентября 1794 года, т.е. с момента своего прибытия на остров Кодьяк. Для первых миссионеров это был долгий и опасный путь, который продлился девять месяцев (293 дня). Возглавил миссию архимандрит Иоасаф Болотов. Через два года, в 1796 году, на этом острове была построена православная церковь, и при ней отец Герман открыл школу, где обучал детей местного коренного населения.

С 10 апреля 1799 года, из Иркутска Иоасаф Болотов был назначен епископом Кадьякским, викария Иркутской епархии. Эта ещё одна важная дата в истории основания церкви, т.к. он стал первым православным епископом на Североамериканском континенте. Однако, возвращаясь на о.Кадьяк 10 мая 1799 года, его жизнь трагически закончилась в результате кораблекрушения судна «Феникс» в Охотском море. После этого кораблекрушения 40 лет епископов на Аляску не назначали [1].

К сожалению, «золотой век» русского православия закончился после продажи Аляски Соединенным Штатам в 1867 году, после чего многие представители русского населения приняли решение вернуться назад в Россию. Нужно отметить, что несмотря на результат сделки, и последующие территориальные изменения государственных границ двух государств, на этой территории уже осталась организованная действующая церковь с православными верующими, которые в своем большинстве представляли коренное население (индейцев-туземцев) и креолов. Российская православная церковь продолжала свою активную деятельность уже на американской территории, оказывая финансовую поддержку и продолжая миссионерскую деятельность.

Ситуация значительно осложнилась с 1917 года, т.е. после Октябрьской революции. С приходом новой советской власти, церковь оказалась в ситуации преследования, и забота о православных приходах за пределами уже Советской России стала просто невозможной. Оценивая сложившиеся обстоятельства и своего рода изоляцию между православными необходимо подчеркнуть что и по сегодняшний день коренное население Аляски считает православие своей истинной верой.

Изначально, после продажи Аляски, для представителей этой группы населения быть православным значило противостоять «американскому» образу жизни, т.е. отвергнуть идею ассимиляции. Но что конкретно они старались отвергнуть и чему противостояли?

В американском образе жизни местные жители видели, в первую очередь, «новую» религию - протестантизм. Примером и подтверждением может послужить факт принятия православной веры Денайнами и Тлингитами [2] уже после 1867 года. Возможно это был шаг с целью сохранить своего рода «независимость»?!

В тот период когда территория Аляски находилась под контролем российской империи, православная церковь ставила своей целью и задачей интеграцию и привлечение коренного индейского населения к традициям и образу жизни русской колонии, но не ставила целью создания «национальной» православной церкви на этой территории. Таким образом, до 1840-х годов миссионерская деятельность направленная на христианизацию индейского коренного населения нельзя назвать эффективной. Однако обряды крещения коренного населения совершались.

Как было отмечено выше, традиционно, в исторической литературе появлений православных священнослужителей та территории Русской Америки датируется сентябрём 1794 года, т.е. миссией на о.Кадык [3]. К этому времени местные Алеуты и Коняга уже были знакомы с русским православием. Первые представления о религии они получили от промышленников, занимавшихся пушным бизнесом и стремившихся наладить сотрудничество и деловые отношения с местным населением. Для русских промышленников распространение знаний о религии среди местного населения было подтверждением их преданности службе интересам империи. Что касается обрядов крещения, то в современной зарубежной литературе можно встретить единичные факты засвидетельствовавших принятие православия местными туземцами. Так, например, были случаи когда подростки-туземцы увозились русскими «крестными родителями» в Сибирь, где получали навыки русского языка необходимые для их общения. В большинстве случаев этих молодых людей обучали православные священнослужители. Темнак (Temnak) был одним из первых молодых Алеутов ставший примером «сотрудничества» между промышленниками и местными жителями. В 1747 году он был доставлен в Большерецк (на Камчатке) с острова Атту, где его окрестили по православному обряду и назвали православным именем Павел Михайлович Неводчиков [4]. Лидия Блэк в своей статье «Fusion of Cultures and Meeting of the Frontiers: In Memory of Ordinary People» [5]. Обращаясь к этому факту так же отметила, что русским промышленникам необходима была помощь местного населения, а главное их знания, касающиеся местной окружающей среды, языка, традиций и взаимоотношений между кланами. Это вызвало необходимость обучения молодых Алеутов [6] русскому языку, православным обрядам и в последствии стало обычным делом как для промышленников, так и для предводителей кланов коренного населения.

Православный историк Василий Бенсин (Basil Bensin) в книге «Russian Orthodox Church in Alaska, 1794-1967» [7] приводит в пример еще один эпизод с «заложником» по имени Мушкал (Mushkal). Это был мальчик с острова Умнак,

который стал крестным сыном Степана Глотова [8] с православным именем Иван Глотов [9]. Бенсин констатирует, что Глотов по своему возвращению на Камчатку взял с собой новокрещенного Ивана. Мальчик обучился русскому языку, чтению и письму. Он оказывал помощь своему крестному отцу (Степану Гловоту) в общении с коренным населением. После своего возвращения на остров Умнак он возглавил одно из местных поселений [10] и построил первую православную часовню в честь Святого Николая [11].

Еще один из примеров принятия христианской веры местным населением датируется периодом между сентябрём 1760 года и июлем 1761 года, когда одно из русских судов осталось на зимовку на острове Атту. По существующей версии местный алеут Макужан доставил своего сына с тяжелым повреждением руки в русский лагерь с надеждой на оказание мальчику помощи. Отец мальчика так же согласился на крещение сына, надеясь что это поможет его быстрому выздоровлению. Юного алеута назвали православным именем Леонтий, и после его выздоровления отправили вместе с торговцем Федором Кульковым на судне «св. Захария и Елизаветы» в Охотск. В последствии Леонтий вернулся на свой родной остров, где оказывал помощь православной миссии [12].

Автор книги «Kodiak Kreol: Communities of Empire in Early Russian America» [13] Гвин Миллер констатирует интересный эпизод связанный с секретарём по делам морских экспедиций при дворе царицы Екатерины II, господином Мартином Сауэром. В 1790 году М.Сауэр обедал с одним из русских офицеров и его женой, к сожалению их имена не упоминаются. По происхождению жена офицера была туземкой с острова Кодьяк которая приняла христианство, и с которой у него были совместные дети. Можно только предполагать, что обряд крещения был необходим для официальной легализации их брачных отношений по традициям и законам православной церкви. Обряд их венчания совершил отец Свитсов, который в 1790 году короткое время провел на острове. После его отбытия с о.Кодьяк, следующий православный обряд был совершен через четыре года, в 1794 году.

Именно в этом году на о. Кодьяк прибыли представители православной миссии. Эта миссия состояла из восьми монахов, шесть из которых с Валаамского монастыря и двое с Коневского монастыря Выборгской губернии на Ладожском озере [14]. По прибытию на остров, миссионеры столкнулись с фактом, что многие промышленники женились на местных женщинах и создали с ними новые семьи. Ещё до прибытия на Аляску миссионеры получили указание из Петербурга о крещении местных женщин совместно проживавших с промышленниками и представителями Российско-Американской компании (РАК) [15] с целью легализации их «браков» [16].

Так, в одном из своих отчетов датированных от 1794 года, архимандрит Иоасаф упоминал что некоторые промышленники совместно проживают с местными туземками около десяти лет, и у некоторых из них остались семьи в России [17]. В этой ситуации представители церкви взяли на себя обязанность выступать в качестве «брокеров» или связующего звена по слиянию двух культур и традиций через брачные союзы. Возможно промышленники, которые прибыли на территорию Аляски, оставили в России законных жен и детей. Возможно, так же, что некоторые из них не могли или не видели необходимости возвращения к своим семьям оставшихся в России, но как православные, они глубоко верили в таинство

брака. Например, Миллер в своей книге упоминает эпизод датируемый 1790 годом, когда один из промышленников отдал предпочтение своему новому образу жизни. Он агитировал остальных делая акцент на то, что кто из них женат на местных женщинах и имеет детей, должны остаться на острове «постоянно» [18].

Такая сложившаяся ситуация подталкивала промышленников к необходимости расторжения раннее заключенных браков в империи. Для этого им необходимо было обратиться к священнику, как лицу компетентному в этом вопросе, и обладающему властью позволяющей разрешить сложившуюся ситуацию. Можно только предполагать, что миссионерам было трудно одобрить такое поведение, взгляды и рассуждения со стороны представителей РАК и промышленников.

Обе стороны оказались в ситуации требовавшей разрешения и легализации законных и незаконных браков. Выход нашелся: жены-туземки и их дети после обряда крещения будут признаны «законными» не только православной церковью, но и государством Российской империей [19]. Таким образом, в начале XIX столетия интерес империи сосредоточился на будущем, на новом поколении, на детях-креолах. В этот период времени именно они стали преданными представителями Российской империи на территории её колонии.

С 1821 года дети-креолы стали рассматриваться совершенно отдельно от русских и местных детей, представлявший несмешанные союзы. Даже РАК, в своих сведениях, упоминала детей-креолов и работу выполняемую их отцами [20]. Именно креолы стали символом слияния двух культур, а задачей империи и церкви стало их обучение. Еще с начала прибытия миссионеров в 1794 году на Кодьяк, Архимандрит Иоасаф обратил внимание на вопрос образования. Именно он стал основателем школы для 15 детей. По его наставлению учителями были назначены монах Нектарий и отец Герман. В 1802 году, а возможно и раньше, РАК взяла на себя обязанность по образованию детей, назначив учителем некоего Юдина [21]. Даже в уставе компании этому вопросу было уделено специальное место где отмечалось следующее: «...организовать школы для местных а так же детей поселенцев» [22].

Русский купец и первый главный правитель русских поселений в Америке А.А.Баранов в январе 1798 года положительно отметил работу компании по организации одной из первых цивилизованных школ в которую были записаны 20 мальчиков. Им же в письме Наталье Шелиховой (жене Григория Шелихова [23]) от 10 июня 1798 года была отмечена необходимость отправлять детей-туземцев в Россию для обучения [24]. В среде где сосуществуют две противоположные по своей природе культуры, становится естественным употребление и переход на двуязычие. Эта идея нашла поддержку среди представителей как православной миссии, так и РАК. Над двуязычными текстами работали совместно и русские и туземцы, которые в свою очередь к началу XIX века уже к этому времени сумели приобрести знания и навыки русского языка. Примером служит «Начатки Христианского Учения» [25] написанные Митрополитом Иннокентием (Вениаминов) и переведенные креолом Яковом Нетсветовым [26]. Семинарист Илья Тужнов, Константин Ларионов (возможно креол), местные Герасим Зурянов и Косма Ючилицев занимались переводом молитв на местные диалекты о.Кодьяк. В 1804 году на о.Кодьяк прибыл иеромонах Гедион. Он провёл инвентаризацию книг

в местной школе и назначил учителем монаха Нектария. К моменту своего отбытия в Россию в 1807 году, Гедион разработал двуязычную программу обучения, и программу по подготовки учителей. Детей обучали арифметики и географии, а руководство школой он поручил о. Герману. Однако о. Герман не остался на о.Кодьяк, а отправился на остров Еловый [27], где организовал приют для сирот, и открыл небольшую школу в которой обучал детей вопросам религии и аграрным навыкам. После его смерти в 1836 году, царским указом было официально утверждено начальное обучение на территории колонии. В результате во многих поселениях были открыты школы, и как это ни парадоксально звучит, в середине XVIII века в отношении сети школ, Камчатка выглядела самым культурным и самым образованным уголком Российской империи [28].

Таким образом, в заключение необходимо подчеркнуть, что в первой половине XIX века российская империя и православная церковь были готовы к совместному сотрудничеству на территории своей колонии. Обе стороны были заинтересованы в продолжении поставленных перед собой задачах. Для церкви главной целью продолжала стоять задача распространение православной веры среди креолов и туземцев. В последствии результат можно считать положительным, так как креолы пополняли общее число студентов семинарии в Ново-Архангельске. Именно это поколение можно использовать как пример процесса слияние двух культур. Именно это поколение выступило в качестве прямой связи между колонией и государством через семейные взаимоотношения. Но самое главное, именно это поколение можно назвать миссионерами и распространителями православной веры в Америке. Сегодня на Аляске насчитывается 49 приходов и больше 50 тысяч верующих. Несмотря на влияние и распространение протестантизма в США, русское православие доминирует на Аляске по сегодняшний день, остается доминирующим звеном связывающим ее с Россией. В заключении хотелось бы привести цитату из интервью Марты Диксон с 67-летней жительницей с острова Еловый, Тани Чиченофф: «...у меня восемь детей и тридцать шесть внуков, и все они православные» [29].

Литература

1. См. Скурат К.Е. История Православных Поместных Церквей. - Москва: Русские огни, 1994.
2. По культуре они принадлежат к индейцам Северозападного побережья Америки.
3. См. Russian America: An overseas colony of a continental empire, 1804-1867. Oxford University Press, USA.-2011- p. 163.
4. См. Там же-ст. 163.; См.: Black, Lydia, Orthodoxy in Alaska (Berkeley, Calif.: The Patriarch Athenagoras Orthodox Institute at the Graduate Theological Union, 1999), 9.
5. См. Black, Lydia T. «Fusion of Cultures and Meeting of the Frontiers: In Memory of Ordinary People». Paper presented at Meeting of Frontiers Conference, Fairbanks, 17-19 May 2001. Library of Congress. 17 March 2008. <http://www.loc.gov/tr/european/mofc/black.html>.
6. Чаще всего это были заложники, которые выступали в качестве гарантии доброжелательных отношений со стороны туземцев.
7. Basil Bensin, Russian Orthodox Church in Alaska, 1794-1967 (Sitka, Alaska: Russian Orthodox Church of North America: 1967), 12.
8. Первый российский подданный, ступивший на землю острова Уналашки.

9. См. Black, Lydia T. "Fusion of Cultures and Meeting of the Frontiers: In Memory of Ordinary People." Paper presented at Meeting of Frontiers Conference, Fairbanks, 17-19 May 2001. Library of Congress. 17 March 2008. <http://www.loc.gov/rr/european/mofc/black.html>.

10. В настоящее время это поселок Никольский на о. Умнак, находящемся в группе Алеутских островов, штат Аляска, США.

11. См. Black, Lydia T. "Fusion of Cultures and Meeting of the Frontiers: In Memory of Ordinary People." Paper presented at Meeting of Frontiers Conference, Fairbanks, 17-19 May 2001. Library of Congress. 17 March 2008. <http://www.loc.gov/rr/european/mofc/black.html>.

12. См. Russian in Alaska: 1732-1867 by Lydia Black. University of Alaska Press; 1st edition, 2004, p. 223-224.; Cherepanov, Report of 3 August 1762, in A.I. Andreev, ed., Russkie otkrytiia (1948), 117-118.

13. Kodiak Kreol: Communities of Empire in Early Russian America by Gwenn A. Miller. Cornell University Press; First edition-2010.

14. См. Russian in Alaska: 1732-1867 by Lydia Black. University of Alaska Press; 1st edition, 2004; p. 164.

15. Компания была основана в XVIII ст. как торгово-промышленное предприятие в Русской Америке.

16. См. Russian America: An Overseas colony of a continental Empire, 1804-1867 by I. Vinkovetsky. Pub.: Oxford University Press, USA, 2011; p. 167.

17. См. Kodiak Kreol: Communities of Empire in Early Russian America by Gwenn A. Miller. Cornell University Press; First edition-2010; p. 76. Также см.: "Archimandrite Ioasaf to Archbishop" May 19, 1795. LCMD. Yudin Collection, Archive of the Holy Synod. Box 643.

18. См. Kodiak Kreol: Communities of Empire in Early Russian America by Gwenn A. Miller. Cornell University Press; First edition-2010., p. 47.

19. См. Kodiak Kreol: Communities of Empire in Early Russian America by Gwenn A. Miller. Cornell University Press; First edition-2010., p. 76.

20. Там же.- стр. 106.

21. Kirill Khlebnikov, "Recently-Discovered Notes of Khlebnikov," in Orthodox Word, no 119 (1984), 247.

22. J.Lincoln Starr, Education in Russian Alaska (N.p.: Copyright by J. Lincoln Starr, 1972), in Appendix: "Highlights in the Educational History of Russian America." Available at Alaska Historical Library, Alaska Division of State Libraries.

23. В 1781 году Шелихов основал «Северо-Восточную компанию», которая в 1799 году была преобразована в Русско-Американскую торговую компанию.

24. См. Dawn Lea Black and Alexander Yu. Petrov, eds. And trans., Natalia Shelikhova: Russian Oligarch of Alaska Commerce. Historical Translation Series, ed. Marvin W. Falk, no 15 (Fairbanks, Alaska: University of Alaska Press, 2010) p. III-2.

25. Beginnings of Christian Teaching and Short Christian Catechism (in the Aleut language-Eastern dialect of the Fox Islands) by Rev. Priest John Veniaminov & Rev. Priest Jacob Netsvetov, 1840 St. Petersburg. Digital Typography [www. Asna.ca](http://www.Asna.ca)

26. Оба прославлены в лике святых: Митрополит Иннокентий 6 октября 1977 года, Русской Православной Церковью; Яков Нетсветов в марте 1994 года, Православной Церковью в Америке.

27. Еловый остров входит в состав Кадьякского архипелага. С 1808 по 1818 года на этом острове жил преподобный Герман Аляскинский, в марте 1969 году Собором епископов Русской Православной Греко-Кафолической Церкви в Америке был причислен к лику святых.

28. См. Материалы конференции «Meeting of Frontiers Conference, University of Alaska Fairbanks- Fairbanks, Alaska, May 17-19, 2001». В.Малухин. История Русской Православной миссии на Аляске в контексте перспектив Российско-Американского интеркультурного взаимодействия в 21 веке.

29. Religious legacy lives on in Alaska by Martha Dixon, BBC, Alaska,- 12 September, 2004.- <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/3531458.stm>

Мерфи Н. Православная Америка на Аляске.

В статье дан анализ освоения Аляски русскими православными миссионерами (священниками) в период с середины XVIII до 60-х годов XIX века. Подчеркивается, что традиции русского православия на Аляске живы до сих пор.

Ключевые слова: Русские православные священники, Аляска, США, Российская империя, православное население Аляски.

Merfi N. Holy America in Alaska.

The paper analyzes the development of Alaska's Russian Orthodox missionaries (priests) in the mid-XVIII to 60 years of the XIX century. It is emphasized that the traditions of Russian Orthodoxy in Alaska are still alive.

Keywords: Russian Orthodox priests, Alaska, USA, the Russian Empire, the Orthodox population of Alaska.

Рецензент: **Добров П.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
19.03.2012

УДК 94(477)

Михайлюк В.В.

**ВХОДЖЕННЯ ІНВАЛІДІВ-ФРОНТОВИКІВ У ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ:
РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ТА КОМУНІКАТИВНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ
(НА МАТЕРІАЛАХ ДОНБАСУ. 1943-1945 рр.)**

Інваліди-фронтовики Великої Вітчизняної війни в останні роки переможного знищення фашистських загарбників при поверненні на Батьківщину постали «убогими переможцями». Їх входження в повсякденне життя мало в своїй основі два аспекти: соціальну адаптацію та реабілітацію. Розгляд цих процесів з урахуванням регіональної специфіки Донбасу покладено в дану статтю.

Ключові слова: інваліди Великої Вітчизняної війни, реабілітація та адаптація інвалідів, особи з обмеженими фізичними можливостями, комунікативно-психологічні аспекти інтеграції інвалідів в український соціум.

Друга світова війна, а в її рамках – Велика Вітчизняна війна, були значним випробуванням всіх народів світу, в тому числі й українського, що завершилося великою Перемогою, але мало значні негативні наслідки. Серед них – суттєві зміни в соціально-демографічній царині населення, які призвели до появи досить чисельної групи – інвалідів. Фронтовики-інваліди були переможцями, але їм потрібно було, у зв'язку з фізичними обмеженнями, адаптуватися до нових умов повсякденного життя, і першими на теренах України це почали здійснювати ті, хто розпочинав своє нове життя на теренах Донбасу.

З іншого боку, державі потрібно було вироблювати нові вимоги проведення соціальної політики саме до цієї соціальної групи. У зв'язку з цим виникла необхідність на державному рівні обґрунтувати особливості політико-правових норм входження інвалідів у повоєнне соціокультурне середовище. Ця новизна обумовлювалась, насамперед, чисельністю інвалідів, їх переважаючою чоловічою статтю, а, відповідно, тим фактором, що вони до війни були головними годувальниками первинної ланки суспільства – сім'ї, а з набуттям інвалідності з останнім була проблема тощо. Як зазначає дослідниця Г.Гордієнко, «протягом 1943 – 45 рр. в Україну повернулися майже всі інваліди-фронтовики. Так, пенсіонерів-інвалідів Вітчизняної війни рядового, сержантського і старшинського складу на 1

січня 1946 р. нараховувалось 401 030 чол. З них інвалідів I групи – 7 399, інвалідів II групи – 167 110, інвалідів III групи – 226 521 [1]. Тому, протягом останніх воєнних років було прийнято ряд постанов керівних загальносоюзних та республіканських органів державно-партійної влади щодо реалізації з боку держави заходів по реабілітації інвалідів Великої Вітчизняної війни. Сучасне становище України та інших пострадянських держав пов'язане з наявністю і постійно зростаючою кількістю осіб з фізичними обмеженнями. Вироблення дієвої соціальної політики держав на основі врахування досвіду минулого актуалізує обрану тему, впливає на її теоретико-практичну значимість.

Входження інвалідів у повоєнне життя мало й другий аспект – це їх особистісна адаптація. Вона потребувала вироблення нових духовно-культурних норм, здійснення особливої комунікативно-психологічної взаємодії з оточуючим середовищем. Це призводило до пристосування більшості інвалідів до існуючих норм життя, з урахуванням наявності визначених соціальних пільг. З другого боку, з'являлися у визначеній частині цієї соціальної групи нові ідеали та норми поведінки, що мали аномальний, подекуди девіантний характер. Зазначене також свідчить про актуальність обраної теми, бо сучасне суспільне життя, що пов'язане з появою масової бездуховності, безцільності існування, зростаючою злочинністю, потребує брати на озброєння та вивчати вказані прояви повсякденності минулого, зокрема перших повоєнних років.

Проблема реабілітації інвалідів Великої Вітчизняної війни знайшла своє відображення у визначених аспектах у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Серед перших, хто в загальному вигляді вивчав ці питання, був О.Лисенко [2], О.Реєнт [3] та ін. Окремі аспекти проблеми були проаналізовані в наукових доробках: А.Бобровського [4], Г.Гордієнко [5], І.Перехрест [6] та інших.

Слід зазначити, що в останні роки з'явилися як загальні праці, так і окремі статті з проблем повсякденного життя населення України. Серед них чільне місце займає наукова доробка дослідниці з Донецька І.Грідіної [7] про духовне життя українського населення. Дотичними до обраної теми є статті й роботи О.Дзинглюк [8], О.Рабенчук [9], Л.Радченко [10], О.Титаренко [11], а також зарубіжної вченої Б.Фізелер [12]. У цілому вони в тій чи іншій мірі розглядають питання повсякденного життя, але в більшості своїй зазначені статті не виявляють специфіки адаптаційних процесів саме інвалідів Великої Вітчизняної війни або не розкривають хронологічно-територіальні аспекти наявних загальних та особливих їх рис.

При підготовці статті, що пропонується, автор врахував здобутки вказаних та інших дослідників. Водночас він виходив з того, що однією з найважливіших проблем постала проблема саме адаптації інвалідів Великої Вітчизняної війни у контексті їх повсякденного життя, яка ще не знайшла свого наукового відображення у дослідженнях, і яку автор аналізує та вивчає, не претендуючи на абсолютну вичерпаність. Серед завдань реалізації цієї мети поставлені: визначення ролі та напрямків державної реабілітації; вивчення нових духовно-культурних норм життя інвалідів у процесі їх соціальної адаптації; розкриття аномальних проявів поведінки представників цієї групи населення.

Донбас був тією територією України, що була першою визволена від фашистської навали. Вона була і одним з найбільших у кількісному відношенні

регіонів, де оселялася нова соціальна група населення – інваліди Великої Вітчизняної війни. Архівні матеріали свідчать, що на початку лютого 1945 р. органами соціального забезпечення було взято на облік 19192 інваліди Великої Вітчизняної війни по Ворошиловградській області та 22733 – по Сталінській. Таким чином, загальна кількість взятих на облік інвалідів Великої Вітчизняної війни у Донбасі становила майже 18% від загальної кількості по Україні [13].

У своїх попередніх статтях автор наголосив на ролі Донбасу як полігону для вироблення та впровадження соціальної політики по відношенню до інвалідів-фронтників і навів у цьому відношенні визначені положення. Серед них: значення Донбасу з економічної точки зору, що знайшло своє відображення ще в працях В.Леніна, а також в промовах та статтях Й.Сталіна, державно-партійних документах радянської влади; багатонаціональний склад населення регіону, який майже відтворював націоструктуру СРСР; багато чисельність інвалідів Донбасу, що адаптувалися до нових умов життя як до загальної кількості інвалідів-фронтників в СРСР, так і до мешканців Ворошиловградської та Сталінської областей, зокрема; регіон відносився до найбільш урбанізованих і промислово розвинутих, тому і колишні фронтники являли собою найбільш активну у політичному та соціальному відношенні групу населення; саме у Донбасі до цієї групи населення приділялася особлива увага з боку НКВС та НКДБ тощо [14].

Головний висновок – успішне випробування у Донбасі нової соціальної політики по відношенню до інвалідів, реалізація тактичних її завдань надали можливість розповсюдити закріплені положення – правові норми на всіх фронтників з фізично обмеженими можливостями на всій території СРСР.

У значній мірі, по перше, проблемами, що постали перед інвалідами Великої Вітчизняної війни при входженні в мирне повсякденне життя були проблеми соціально-економічного та медико-соціального характеру. Їх вирішенням в умовах радянської ідеологічної доктрини займалися держава та суспільні організації.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України, в державних архівах Ворошиловградської (нині – Луганської) та Сталінської (нині – Донецької) областей міститься великий масив документів, що дозволяє досить повно розкрити ступінь розв'язання означених проблем. Першочергове місце серед них займають листи інвалідів своїм колишнім товаришам по фронту, а також листи до керівників держави, партійним діячам вищих, республіканських, обласних та міськрайонних структур, у редакції центральних та місцевих газет, військомати тощо. Визначену групу джерел з цих же питань займають матеріали військових відділів центральних комітетів, обкомів, міськ- та райкомів КП(б)У.

Загалом, у 1943-1945 рр. у Ворошиловградській та Сталінській областях у ході реалізації реабілітаційної політики виявлялися значні недоліки практичного плану, що суттєво впливало на соціально-психологічний стан колишніх військовослужбовців. Зокрема, виконком Сталінської облради депутатів при аналізі роботи Єнакіївської міськради, по-перше, констатував, що несвоєчасна виплата пенсій інвалідам Великої Вітчизняної війни є лише недоліком роботи відповідного відділу. Звідсіля була оголошена догана, винний працівник продовжив працювати. Але, по-друге, головне – прийняте рішення про поліпшення умов інвалідів-фронтників. Воно було не виконане, про що свідчать листи-скарги інвалідів [15].

Про бездушне ставлення до інвалідів-фронтовиків свідчить і наступне, яке характеризується станом у Ворошиловградській області.

«Першому секретарю Старобільського райкому КП(б)У т. Мошкову.

12.06.45 (вх. № 5) т. Лебедєву від Петренко Марти Олексіївни, член КП(б)У з 1930 р., партійний квиток 1323636 – с. Шульгінка, колгосп 1 травня, залізничниця.

На моє ім'я з Старобільського райкому партії від 14 травня 1945 р. поступили доповідна Ворошиловградському обкому КП(б)У наступного змісту: нібито колгоспом 1 травня надавалася усіяка допомога, тобто з 01.01.45 р. – борошна – 50 кг., крупи 10 кг., м'яса 4 кг, пшона 10 кг. та пальним взимку. Це абсолютна вигадка, сфабрикована секретарем колгоспу 1 травня Мульчинським. Я в очі не бачила цих продуктів та нічого не отримувала. Взимку, коли я приїхала у 1945 р. з шпиталю хвора після контузії ледь жива, поранена, виснажена та без жодних засобів до існування, так у моєї матері Петренко Євдокиї Савелівни (75 років, колгоспниця), не було жодного шматка хлібу в хаті й граму пального. Моя мати, як матір фронтовиків та дорослих учасників Вітчизняної війни мала право користуватися продовольством та допомогою з 2 % фонду колгоспу як старуха непрацездатна.

Та коли вона звернулася за продовольчою допомогою, так би мовити, приїхала хвора донька, інвалід Вітчизняної війни II гр., їй при мені сказали: «Тобі, старухо, 100 років та тобі пора помирати, ти й так загинеш, не треба на тебе хліба витрачати, а донька твоя, хоч і інвалід Вітчизняної війни, нехай звертається по допомогу у наркомат», та нічого не дали.

Не дивлячись на те, що моя мати як беззмінний депутат ради та активний помічник як селянка-біднячка організувала ці колгоспи, радгоспи та хлібозаготівлі, для промислових робітників та Червоної Армії, на протязі усього часу з 1918 р., відношення до неї у вищій мірі є байдужим.

У цьому відношенні пишеться, що у мене є свій дім та 0,15 га. городу. По-перше, це не дім, а напівзруйнована хата, майже без даху та дощ наскрізь просочується крізь неї. Цей дім не свій, а дітей фронтовиків, які ще не повернулися з армії, вони повернулися та було моїй матері наказано до 8 березня святкову вечерю приготувати та принесли з комірчини ці продукти та приписали їй святкові витрати.

Моїй матері, Петренко Е.С. було доручено організувати свято 8 березня у колгоспі для жінок фронтовиків, так вона отримала з комірчини колгоспу продуктів для святкової вечері, так секретар колгоспу приписав усе їй. а ми не отримали ані грама, нічого не їли та 8 березня я була у від'їзді у Сталінград (чи столицю, написано нерозбірливо) та ніяк на відстані не могла куштувати ці продукти. Я сильно потребую та прошу уточнити та надати допомогу» [16].

Аналогічні факти мали масовий характер, негативно впливала на психологічно-соціальний стан інвалідів та виявлялося в практичній площині їх адаптації.

По-друге, поступово на перший план виходили комунікативно-психологічні питання входження осіб з обмеженими фізичними можливостями в оточуюче соціальне середовище.

З психологічної точки зору важливим було відношення суспільства до інвалідів, тобто, взаємодія здорових та інвалідів. Вище наведені загальні факти про здійснення реабілітаційних заходів – від медично-санітарних до духовно-культурних з боку держави та суспільства – в цілому позитивно впливали на адаптацію інвалідів-фронтовиків у повсякденне життя та їх інтеграцію в соціум.

Водночас, у визначеній частини суспільства (від пересічних громадян до державно-партійних керівників) спостерігалось негативне відношення до інтеграції з інвалідами. Панувала, так би мовити, політика – «здоровий хворого не розуміє», «кожному цвіркуну по своїй жердині» тощо.

Недостатня кількість протезів (від найпростіших до складних механічних) та їх низька якість породжували уцербність у свідомості інвалідів, впливали на зниження їх самооцінок, вела до моральної деградації. По суті, у суспільстві ампутація людських кінцівок, порушення слуху та зору, інші видимі дефекти ставали тавром існування інваліда і лягало важким тягарем його психологічного стану.

Важливу роль у стабілізації або дестабілізації психологічного стану осіб з обмеженими фізичними можливостями відігравали процеси відносин керівників підприємств та організацій з цією категорією у процесі працевлаштування. Як правило, інвалідів приймали на роботу низької кваліфікації, тобто більш низькооплачувану. Це боляче вдаряло на здатність підтримувати належне матеріально-побутове становище, а ще більше – на погіршення психологічного самопочуття.

По-третє, адаптація інвалідів мала як позитивний, так і аномальний характер. Безумовно, більшість фронтовиків з обмеженими фізичними даними сприйняла ідеологічні постулати існуючого режиму. Але визначена їх частина мала в наявності спротив як в політичному, так і соціальному аспектах. Якщо перше не є предметом дослідження, то по другому слід зазначити наступне – поява аномальної та навіть девіантної поведінки осіб з обмеженою фізичною діяльністю при входженні в нові умови повсякденного життя.

Слід зазначити, що навіть законодавчо закріплені положення про права людини, що були законодавчо закріплені, - не виконувалися.

Характерно зазначити, що саме Ворошиловградська та Сталінська області були свого роду полігоном для радянської влади стосовно формування відношення до інвалідів. Підтвердженням висловленої тези є матеріали Державного галузевого архіву СБУ, де в звітах місцевих органів держбезпеки і внутрішніх справ за 1944-1945 рр. окрім Ворошиловградської та Сталінської областей фігурує з нечисленними даними лише Одеська область. Тим самим, можна припустити, і документи керівних органів партійно-державного апарату своєю кількістю стосовно Донбасу та інвалідів побіжно підтверджують те, що саме у цьому регіоні України відбувалося випробування майбутнього відношення держави до знедолених інвалідів.

Найголовнішими чинниками психіко-соціальної адаптації інвалідів Великої Вітчизняної війни ставали ті, що відображали стан морально-психологічного настрою цієї категорії людей. Визначилася категорія того рівня інвалідів, яка знаходилась у стані самотності. Внутрішня відчуженість у випадку відторгнення інваліда від сім'ї, у разі відмови або розлучення з ініціативи жінки (особливо це

стосувалося інвалідів першої групи), людина в більшості своєї ставала самотньою та була, як правило, нікому не потрібною у своєму оточенні. Інвалідність сприймалася як біологічний статус, рівень здоров'я, матеріальне становище, соціальний статус, приналежність до соціальної групи, інвалідність як зоровий дефект, як відношення оточуючих.

Звідсіля знайшов прояв двоєдиний, але суперечливий процес: 1) у інвалідів простежувалися як позитивні, так і адаптивні їх реакції на спробу подолати цей психічний бар'єр за допомогою лікарів та соціальних робітників; 2) не сприйняття та відмова інвалідів від допомоги з боку держави та державних органів у будь-яких формах.

Пригнічено-моральний стан інвалідів викликав у них потребу в допомозі, яку вони, як правило, намагалися отримати від держави та її виконавчих органів. Отже, у цьому відношенні, важливе значення мають проаналізовані листи-скарги цієї соціальної категорії людей до всіх структур, що займалися справами військовослужбовців та інвалідів Великої Вітчизняної війни.

Жалюгідні умови життя та побуту викликали у інвалідів прояви девіантної поведінки, яка виявлялася у вкрай радикальних формах, зокрема, в криміналізації цієї верстви населення.

За даними Державного галузевого архіву СБУ, тільки у 1944 році було виявлено та знешкоджено в межах України 284 банд групувань, які нараховували більше тисячі учасників. Із них Ворошиловградська область дала 31 угруповання (118 учасників), Сталінська – 48 (171 учасник) [17].

Характерно, що з 48 банд групувань в Сталінській області 10 у своєму складі мали інвалідів Великої Вітчизняної війни, а 3 угруповання очолювалися ними [18]. По Ворошиловградській області, відповідно, з 31 банд групування включали до свого складу інвалідів 8, а очолювалися інвалідами – 4 угруповання [19]. У 1945 р. кількість банд групувань з участю інвалідів зменшилася майже вдвічі [20].

Серед злочинних діянь – озброєні пограбування квартир, сільських комор та зернотоків, вбивства тощо.

Зокрема, у доповідній записці «Про підсумки роботи відділу по боротьбі з бандитизмом» у січні 1944 р. повідомлялося, що на початку року знешкоджено банду у складі 5 осіб, яка діяла в м. Красний Лиман Сталінської області. Нею були пограбовані три квартири. Серед членів банди були інваліди Великої Вітчизняної війни А. та В. [21].

У червні 1944 р. банд групування з п'яти осіб, яке очолював інвалід Великої Вітчизняної війни К., та в яку входили ще три інваліди Чистяковського району Сталінської області, озброєні двома обрізами, здійснили грабіж квартири цивільної особи, забрали речі та зникли [22].

У Ворошиловградській області з жовтня 1943 р. по січень 1944 р. діяла банд згряя у складі 13 осіб, яку очолював інвалід Великої Вітчизняної війни В. На озброєнні групи був пістолет «ТТ» та два обрізи [23]. Загалом, угрупованням було скоєно сім злочинів – пограбування квартир, викрадення сільгосппродуктів тощо.

Отже, побіжний аналіз проблем реабілітації та адаптації інвалідів Великої Вітчизняної війни дозволяє дійти висновку про складність цих процесів, про їх багатогранну сутність. Водночас, адаптація осіб з обмеженими фізичними

можливостями – фронтовиків показує важливість психологічно-соціальних чинників.

На думку автора, подальше дослідження варто проводити не тільки в соціально-економічній, але й політичній та інших галузях повсякденного, мінливого життя.

Література

1. Гордієнко Г.М. Заходи радянської держави щодо соціального забезпечення інвалідів вітчизняної війни в УРСР в 1942 – 1948 рр. / Г.М. Гордієнко // Наука. Релігія. Суспільство. - 2008. - № 2. – С. 26-32.
2. Див., напр.: Лисенко О.Є. Підсумки Другої світової війни та Україна / О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 128-138.
3. Див., напр.: Ресніт О.П. Друга світова війна та Україна: політичні, соціально-економічні й демографічні наслідки // Гуманітарний журнал. – 2011. № 1-2. – С. 12-17.
4. Бобровський А.С. Соціальна політика Радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: 07.00.01 «Історія України» / А.С. Боровський. – Донецьк, 2007.
5. Гордієнко Г.М. Соціальне забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР (1941 – 1950 рр.) / Галина Миколаївна Гордієнко. – Дис... канд. наук: 07.00.01 – 2010.
6. Перехрест І.В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943-1950 рр.) / Ірина В'ячеславівна Перехрест. - Дис... канд. наук: 07.00.01 - 2007.
7. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.) / Ірина Миколаївна Грідіна. – Дис... докт. іст. наук: 07.00.01 – 2010.
8. Дзинглюк О. Постокупаційні реалії повсякденного життя населення Одеської області (1944-1945 рр.) / О. Дзинглюк // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С. 68-74.
9. Рабенчук О.П. Особливості соціальної свідомості та поведінки населення України у повоєнні роки (1946–1953) / О.П. Рабенчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – 2009. - № 17. – С. 44-59.
10. Рибченко Л. Морально-психологічний стан населення визволених територій лівобережної України у 1941–1943 рр. (на основі фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) / Л. Рибченко // Український історичний збірник. – 2008. - № 11. – С. 251-265.
11. Титаренко О.О. Сутність соціального протесту в повоєнний період (на матеріалах Донбасу) / О.О. Титаренко // Вісник Одеського національного університету. Том 16. – 2011. - № 10. – С. 397-403.
12. Физелер Б. Нищие победители: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе / Б. Физелер. - Неприкосновенный запас. - 2005, №2-3.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф. 1. – Оп. 83. – Спр. 49. – Арк. 58-59.
14. Див., напр.: Михайлюк В.В. Девіантна поведінка інвалідів Великої Вітчизняної війни в процесі пристосування їх до нових умов повсякденного життя в Донбасі (1943-1945 рр.) / В.В. Михайлюк // Історичні записки: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.П. Михайлюк. - Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2012. – Випуск 34. – С. 145-150.
15. Державний архів Донецької області. – Ф. Р-2794. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 9.
16. Державний архів Луганської області. – Ф. П-28. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 70, 80-81.
17. ДГА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 93. – Спр. 45. – 225 арк.
18. Там само. – Ф. 2. – Оп. 93. – Спр. 34. – 373 арк.
19. Там само. – Ф. 2. – Оп. 93. – Спр. 22. – 383 арк.
20. Там само. – Ф. 2. – Оп. 94. – Спр. 22. – 377 арк.
21. Там само. – Ф. 2. – Оп. 93. – Спр. 34. – Арк. 7.
22. Там само. – Арк. 194, 195, 196.
23. Там само. – Ф. 2. – Оп. 93. – Спр. 22. – Арк. 15-17.

Михайлюк В.В. Вхождение инвалидов-фронтовиков в повседневную жизнь: реабилитационный и коммуникативно-психологический аспекты (на материалах Донбасса. 1943-1945 гг.)

Инвалиды-фронтовики Великой Отечественной войны в последние годы победного уничтожения фашистских захватчиков при возвращении на Родину оказались «нищими победителями». Их вхождение в повседневную жизнь имело в своей основе два аспекта: социальную адаптацию и реабилитацию. Рассмотрение этих процессов с учетом региональной специфики Донбасса лежит в основе данной статьи.

Ключевые слова: инвалиды Великой Отечественной войны, реабилитация и адаптация инвалидов, osoby с ограниченными физическими возможностями, коммуникативно-психологические аспекты интеграции инвалидов в украинский социум.

Mykhaylyuk V.V. Accommodation of disabled veterans to daily routine life: rehabilitation and communicative-psychological aspects (Based on a materials of Donbass region. 1943-1945)

Disabled veterans of the Great Patriotic War in last years of victorious destroying of invaders returning to their Homeland became "poor winners". Their accommodation to daily routine life had basically two aspects: social adaptation and rehabilitation. Consideration of these processes, taking into account regional specifics of Donbass region, is put into this article.

Keywords: disabled veterans of the Great Patriotic War, rehabilitation and adaptation of the disabled veterans, persons with disabilities, communicative and psychological aspects of the integration of disabled persons into the Ukrainian society.

Рецензент: **Добров П.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.03.2012

УДК 929:51(091)

Мірошниченко О.В.

НАУКОВА ПРАЦЯ ПРОФЕСОРА БУКРЕЄВА Б.Я. В ОБЛАСТІ ТЕОРІЇ СПЕЦІАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ

В статті розглядається історія виникнення важливого розділу математики – теорії спеціальних функцій. Представлені імена відомих математиків, які започаткували дану теорію. Висвітлюється внесок професора Київського університету св. Володимира Букреєва Б.Я. в розвиток теорії автоморфних функцій

Ключові слова: дослідження, теорія, спеціальні функції, автоморфні функції, Київський університет.

Аналіз історичних подій, фактів розвитку наукових досліджень наповнює історію математики інтересом до минулого і практичною цікавістю до застосування цих досліджень сьогодні. Для того, щоб зрозуміти, яким шляхом йшла наука до певних відкриттів, необхідно переглянути і згадати визначні особистості, що були причетні до цікавих і складних подій в історії математики. Все більше і більше приділяється зараз увага дослідженню історії різних розділів математики через розуміння життєвого і наукового шляху відомої особистості – науковця. Але не всі цікаві і важливі для сьогодення розділи математики отримали повноцінне висвітлення всіх проблем. Таким нам бачиться розділ математики - теорія спеціальних функцій. І тому, актуально переглянути історію виникнення цієї теорії, згадати імена відомих математиків, які започаткували цю теорію, і висвітлити внесок відомого діяча науки, яскравого представника української наукової еліти,

професора Київського університету св. Володимира Букреєва Бориса Яковича в розвиток теорії спеціальних функцій, теорію автоморфних функцій.

Будучи у відрядженні за кордоном у Берлінському університеті і Шарлоттенбургському політехнікумі з метою продовження наукової роботи, Букреєв Б.Я. слухав лекції, які допомогли йому визначитися з темою дисертаційної роботи і наукового напрямку для подальших досліджень [6]. Він зацікавився теорією автоморфних функцій. В обстановці творчого підйому Борис Якович працював над своєю докторською дисертацією і за два роки закінчив її, користуючись порадами, які йому надавав його улюблений київський університетський вчитель і вчений В.П.Єрмаков. Цей період їх наукової співпраці збагачено інтенсивним листуванням, яке було на велику користь молодому Букреєву і приносило відраду за отриману віддачу і самому Єрмакову.

Саме в цей час роботами французького математика Анрі Пуанкаре (1881-1884рр.) було започатковано основи нового наукового математичного напрямку, що нині класифікується як теорія автоморфних функцій. Нині автоморфними в області D називаються функції $f(z)$ ($z \in D$), значення яких залишаються інваріантними (незмінними) відносно деякої групи $z' = T_n(z)$ ($n = 0, \pm 1, \pm 2, \dots$) перетворень аргументу z , тобто мають місце рівності $f(z') = f(T_n(z))$. Тут групу перетворень $T_n(z)$ можна задавати з допомогою довільних функціональних залежностей у площині комплексної змінної z . Автоморфні функції можна розглядати як узагальнення всіх відомих періодичних функцій, без застосування яких є просто немислимими ніякі математичні дослідження [3]. До простіших автоморфних функцій слід зарахувати увесь широкий клас періодичних функцій [2]. В цьому відношенні простішими автоморфними функціями можна вважати всі відомі тригонометричні, гіперболічні та еліптичні функції. У другій половині XIX століття ці простіші автоморфні функції були вже досить таки вивченими. Цілком природно, що в подальшому процесі наукового розвитку постало питання пошуку та дослідження автоморфних функцій. Першим, хто наочно довів існування автоморфних функцій на групах, відмінних від звичайних лінійних перетворень, був німецький математик Герман Шварц. Винайдені ним у 1877 році модулярні функції були автоморфними на групах дробово-лінійних перетворень, що переводять деякий круг сам у себе. В подальшому групи перетворень з такими властивостями було названо фуксовими групами, а автоморфні функції на цих групах – фуксовими функціями. У загальному випадку автоморфних функцій попередня властивість перетворення круга самого в себе не виглядала обов'язковою. Тому, як зазначав Букреєв у своїй роботі [1], згадане відкриття модулярної функції Шварца це не тільки окремий спосіб отримання автоморфних функцій спеціального типу, а й перший важливий крок до їх загального вивчення. Другий важливий крок у цьому напрямку було здійснено в роботі німецького математика Імануела Фукса (1880р.), який вперше висунув і реалізував ідею пошуку автоморфних функцій, виходячи з розв'язків лінійних диференціальних рівнянь другого порядку.

Загальну теорію і методи вивчення автоморфних функцій було закладено в роботах французького математика Анрі Пуанкаре в 1881-1883 роках. Ним, зокрема було доведено, що нетривіальні (тобто відмінні від деякої сталої) автоморфні

функції можуть існувати тільки на базі розривних груп. Проблема визначення умов, за яких група перетворень стає розривною, виявилася тоді надто складною. Зусиллями Пуанкаре і в цьому напрямку було досягнуто важливих успіхів. Досліджуючи диференціальні рівняння 2-го порядку класу Фукса (це спеціальний тип лінійних однорідних диференціальних рівнянь зі змінними коефіцієнтами), він встановив, що їх розв'язки породжують автоморфні, точніше фуксові, або клейнові функції тоді і лише тоді, коли (залежно від кількості особливих точок рівняння) їх параметри задовольняють певним співвідношенням. Відмітимо, що диференціальним рівнянням 2-го порядку класу Фукса (нульового рангу) називається рівняння $w'' + p(z)w' + q(z)w = 0$, всі особливі точки якого є регулярними або правильними [4]. Пуанкаре першим досліджував питання про структуру області визначення та аналітичний вираз автоморфної функції. Спираючись на встановлену ним інтерпретацію геометрії Лобачевського на комплексній площині, він застосував геометричний підхід при визначенні сітки фундаментальних областей (в термінах Букреєва – полігонів), на які поділяється вся комплексна площина (область визначення автоморфної функції) відповідно до властивостей групи перетворень на цій площині.

Винайдений геометричний підхід дозволив Пуанкаре встановити взаємно-однозначну відповідність між областями відносно простої геометричної форми – багатокутниками у площині Лобачевського – та областями значно складнішої форми – фундаментальними областями групи перетворень автоморфної функції у комплексній площині z . Шукаючи можливі структури автоморфних функцій, Пуанкаре ввів абстрактні (з не окресленими властивостями) розривні групи перетворень і далі, спираючись на властивість інваріантності цих функцій, запропонував їх аналітичні вирази у вигляді розкладень в збіжні ряди спеціального типу (в, так звані, тета-ряди Пуанкаре) [5]. Заглибившись у суть проблеми і ознайомившись з науковими здобутками попередників, Букреєв виробив власну конструкцію дослідження автоморфних функцій, яка складалася з двох положень. Перша: до кожної автоморфної функції можна підійти цілком природним шляхом; і її можна отримати в результаті повторення операцій аналітичного продовження до прямого та оберненого конформних відображень деякої області на півплощину. Друга: існує незаперечний зв'язок між автоморфними функціями та розв'язками деяких диференціальних рівнянь.

В першому положенні своєї концепції Букреєв виходив з таких мотивів.

Ще в першій половині XIX століття такі відомі математики як Ейлер, Лежандр, Абель, Якобі та інші досліджували еліптичні функції (тобто, простіші автоморфні) як обернені до еліптичних інтегралів. Ідею про можливість дослідження автоморфних функцій в якості обернених до деяких прямих функцій можна спробувати перенести з еліптичних функцій на споріднені з ними але складніші. Букреєв задається питанням: чи не можна спершу дослідити ці прямі функції, а потім, виходячи зі здобутих знань, повернутись до визначення умов, при яких обернені функції стануть автоморфними? Тут варто було б врахувати, що дослідження зв'язків між прямою та оберненою функціями безпосередньо пов'язано з дослідженням властивостей конформних відображень (області на область), що визначаються цими функціями. За спостереженнями Букреєва перші ж

Випуск 35

зустрічі з автоморфними функціями на практиці були пов'язані із задачами про конформні відображення. Христофелем та Шварцем було розв'язано задачу (1867-1869рр.) про конформне відображення верхньої півплощини t на внутрішність n -кутника $A_1, A_2, \dots, A_n$ у площині z так, що дійсна вісь площини t взаємно-однозначно відображується на контур n -кутника, а деякі точки $a_1, a_2, \dots, a_n$ цієї осі відображуються у його вершини $A_1, A_2, \dots, A_n$. Функція $z = \Phi(t)$, що визначає таке відображення, була знайдена у вигляді відомого інтеграла Христофеля-Шварца ([2], с. 399). Якщо ламана $A_1, A_2, \dots, A_n$ не має самоперетинів, то знайдене відображення є взаємно-однозначним, обернена функція $t = F(z)$ задає в цьому випадку зворотне відображення n -кутника з площини z у верхню півплощину t . Характерним тут є те, що вершинам у площині z відповідають у загальному випадку точки розгалуження на дійсній осі площини t . Така властивість перетворення вершин (кутових точок) n -кутника у точки розгалуження привернула, мабуть, Букреєва до припущення, що при повторних аналітичних продовженнях функції $z = \Phi(t)$ (з верхньої півплощини t у нижню і навпаки) через відрізки між точками a_k ($k = 1, 2, \dots, n$) в решті решт отримаємо повну аналітичну функцію, на множині значень якої обернена функція $t = F(z)$ стане автоморфною щодо певної групи перетворень.

При аналізі зв'язків між властивістю автоморфності функції Якобі та властивостями еліптичного інтеграла повз увагу Букреєва, мабуть, не пройшов той факт, що цей інтеграл є розв'язком диференціального рівняння, особливі точки якого якраз і є точками розгалуження функції $\Phi(t)$. Припущення Букреєва щодо ролі кутових точок границі області при відображенні на півплощину знову ж таки підтвердилось при аналізі конформних відображень у відомій задачі Шварца ([2], с. 406). Шварцем було розглянуто задачу про конформне відображення на верхню півплощину t , так званого, кругового трикутника у площині z . Вершини цього трикутника містились на колі одиничного радіуса ($|z| = 1$), а сторони були дугами кіл, ортогональних до цього кола.

Обговорюючи розглянуте перше положення концепції Букреєва, слід зауважити, що подібних поглядів на виходи до автоморфних функцій при розв'язуванні деяких задач на конформні відображення областей та обернення функцій ще раніше дотримувались німецькі математики Фрідріх Шоткі (1877р.) та Фелікс Клейн (1883р.), з позиції конформних перетворень в своїх роботах вони теж приходили до автоморфних функцій. Але за свідченнями самого Букреєва, ці роботи були ще тільки окремими дослідженнями в цьому напрямку, в них дуже мало приділялося уваги загальним питанням теорії автоморфних функцій, і саме головне,- встановленню зв'язків, що їх єднають з розв'язками диференціальних рівнянь.

Друге положення концепції Букреєва про перспективність дослідження автоморфних функцій на базі їх зв'язків з деякими типами диференціальних рівнянь в той час (дев'яності роки XIX століття) було вже достатньо теоретично обґрунтованим. Дослідження Фукса (1880) незаперечно засвідчили, що знайдені ним групи перетворень можуть породжуватись тільки тоді, коли коефіцієнти цього рівняння мають особливі точки. Завершеного вигляду ця ідея Фукса про

властивості частки двох розв'язків диференціального рівняння знайшла у роботі Пуанкаре. Він з'ясував умови (1884), при виконанні яких група перетворень, пов'язаних з часткою двох розв'язків диференціального рівняння класу Фукса стає розривною, а перетворення з допомогою функції $t = t(z)$ взаємно-однозначним. Тим самим Пуанкаре встановив також умови існування автоморфної функції, інваріантної на групі перетворень, пов'язаних з диференціальним рівнянням. Він започаткував термінологію, за якою групам перетворень і автоморфним функціям, що пов'язані з певними типами диференціальних рівнянь було присвоєно назви цих рівнянь. Так, зокрема, з'явилися назви фуксових груп і фуксових функцій.

В дослідженнях по вивченню автоморфних функцій Букреєв вирішив поєднати обидва підходи своєї концепції, щоб поєднати переваги кожного з них. Підхід з боку конформних перетворень відкривав можливості впливу на автоморфні функції і диференціальні рівняння завдяки геометричній інтерпретації. Свою концепцію дослідження автоморфних функцій Букреєв реалізує в 1889 році у докторській дисертації «О фуксовых функциях нулевого ранга с симметрическим основным полигоном» [1]. Просуваючись по шляху від конформних відображень і їх аналітичних продовжень до груп дробово-лінійних перетворень, відповідних диференціальних рівнянь і автоморфних функцій, він оформив свою працю у формі трьох глав. В першій главі він розглянув деяку область S , обмежену кусково – гладким контуром L у комплексній площині z і поставив задачу про відображення цієї області на верхню півплощину комплексної площини t .

Працюючи над задачею, Борис Якович Букреєв творчо розвинув ідеї Шоткі та Карла Веєрштрасса і дослідив загальні питання побудови прямої та оберненої функцій, $t = F(z)$ та $z = \Phi(t)$, що визначають взаємно – однозначне перетворення області S у площині z на верхню півплощину площини t і навпаки. При дослідженні прямого та оберненого перетворень він широко застосовував, як виявилось, дуже ефективний для таких задач метод розкладання функцій в степеневі ряди. За свідченням Букреєва навіть визнані спеціалісти, такі як Шоткі і Клейн, перспективності розкладань в ряди при розв'язуванні цих задач недооцінили. У другій главі дисертації Б.Я.Букреєв конкретизує геометричні властивості контуру L . У третій главі, виходячи з властивостей розглянутих областей S , породжених ними груп перетворень і автоморфних функцій, Букреєв виводить лінійні диференціальні рівняння другого порядку, для яких ці автоморфні функції є частками двох лінійно – незалежних розв'язків. Тим самим він встановлює безпосередню відповідність між типами областей S та типами диференціальних рівнянь, операції з якими породжують один і той самий клас автоморфних функцій. Досліджуючи структуру цих диференціальних рівнянь, Букреєв не тільки довів, що вони є рівняннями класу Фукса, але і встановив геометричний зміст їх деяких параметрів. В усіх дослідженнях він суттєво спирався на метод розкладання функцій в ряди. Щодо автоморфних функцій це робилося вперше.

Б.Я.Букреєв був першим, хто провів таке глибоке комплексне дослідження автоморфних функцій, ув'язавши в єдине ціле все їх теоретичне підґрунтя: теорію груп, теорію диференціальних рівнянь, теорію аналітичних функцій і конформних відображень.

Наукові уподобання Букреєва в області функції комплексної змінної та автоморфних функцій благотворно впливали на наукові смаки його талановитих учнів та колег таких як М.Ф.Кравчук, І.Я.Штаєрман, П.М.Покровський та інших. Можна ще раз підкреслити важливість і значимість розробок Б.Я.Букреєва. Предметом його досліджень стала теорія спеціального класу фуксових функцій, а основний метод дослідження – розкладання функцій в ряди - був уперше застосований Борисом Яковичем в теорії фуксових функцій. Дисертація, яку він захистив по цій тематиці, була першим дослідженням в Російській імперії, в якому були одержані вагомі наукові результати в одній із найновіших областей математики ХІХ століття.

Доречно звернути увагу на те, що на сьогодні згадана праця залишається фундаментальною роботою в області теорії спеціальних функцій.

Література

- 1.Букреєв Б.Я., О фуксовых функциях нулевого ранга с симметрическим основным полигоном, Универс. Изв., Киев, №5, 1889 (докт. дисс.)
- 2.Маркушевич А.И., Краткий курс теории аналитических функций. Изд. 4-е, М., Наука, 1978, 416с.
3. Форд Р., Автоморфные функции (пер.с англ), ОНТИНКТП, М.- Л. 1936, 340с.
- 4.Айкс Е.Л., Обыкновенные дифференциальные уравнения.- Харьков, 1939, 140с.
- 5.Уиттекер Э.Т., Ватсон Дж.Н., Курс современного анализа, ч.1,2, М., 1963 231с.
6. Історія Київського університету. 1834 – 1959. – К., 1959. – 629 с.

Мирошниченко Е.В. Научная работа профессора Букреева Б.Я. в области теории специальных функций.

В статье рассматривается история возникновения важного раздела математики – теории специальных функций. Представлены имена известных математиков, которые стояли у истоков данной теории. Освещается вклад профессора Киевского университета св. Владимира Букреева Б.Я. в развитие теории автоморфных функций

Ключевые слова: исследования, теория, специальные функции, автоморфные функции, Киевский университет.

Miroshnychenko E.V. Advanced study of professor Bukreev B.Y. in area of theory of the special functions

History of origin of important division of mathematics - theories of the special functions is examined in the article. The names of the known mathematicians that stood at the sources of this theory are presented. A contribution is illuminated to development of theory of automorphic functions of professor of the Kyiv university st.Volodymyr Bukreev B.Y..

Keywords: researches, theory, special functions, automorphic functions, University of Kyiv.

Рецензент: **Д'яконіхін А.В.**, канд. істор. наук, доцент

Стаття подана
17.03.2012

УДК 930+94

М'ягка Г.О.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (20-і роки ХХ ст.)

Аналізуються зміни у повсякденному житті селян радянської України протягом 20-х років ХХ ст., пов'язані з курсом влади на зміну їх світогляду. Зокрема, визначаються зрушення у

справі ліквідації неписьменності та здобутті початкової освіти селянами, підвищення їх загального культурного рівня; розкривається ставлення селян до антирелігійної політики влади на селі.

Ключові слова: *культурно-освітній рівень, антирелігійна політика, селяни, світогляд, освіта.*

Повернення до культурної спадщини українського народу, що була знівельована у часи тоталітаризму, є одним з основних аспектів духовного зцілення народу, шляхом до піднесення патріотизму та консолідації нації. З розбудовою незалежної Української держави відродження духовності, визначення національно-культурної ідентичності громадянами виступають важливими завданнями сучасності. Корені руйнації духовно-культурного поля українців сягнули ще у 20-і роки ХХ ст. і досі дають про себе знати. Враховуючи те, що саме селяни до останнього зберігали культурні надбання багатьох поколінь у своєму повсякденному житті, вивчення особливостей змін в їх культурному просторі зазначеного часу і визначає актуальність теми, оскільки повсякденне життя сучасного села має багато спільних ознак зі становищем селян у перші роки радянської влади і дозволяє науково передбачити його подальші соціально-культурні трансформації.

Дослідивши наукові доробки з обраної проблеми, слід підкреслити внесок деяких науковців. Зокрема, це праці С.В.Кульчицького, С.Ляха, В.М.Лазуренка, Л.В.Дояр, Г.М.Георгізова, Л.С.Демидовича, Н.Г.Кукса тощо. Але в них висвітлюються деякі аспекти проблеми. Ми ж приділяємо увагу питанню зміни культурних орієнтирів селян, їх свідомості, що і стало предметом нашого дослідження.

Метою статті є аналіз культурно-освітнього рівня та релігійного життя селянства в Україні протягом першого десятиліття панування радянської влади.

При радянській системі влади, з самого початку її встановлення, селянству, як найбільшому прошарку населення, відводилася важлива роль у розбудові нової держави, хоча й не головна. Провідна роль, звичайно, належала робочому класу, який виступав у цьому важливому процесі авангардом, а селянство повинно було стати найактивнішим його помічником і основним джерелом поповнення його лав. Тому перед владою стояло важливе завдання – долучити селян до реалізації комуністичних ідей. А це було можливим лише змінивши внутрішній світ громадян, їх духовно-культурний простір. Тому найважливішим у країні став процес „культурної революції”. „Культура цікавила компартійно-радянських керівників передусім як важіль зміцнення політичної влади. Вона розглядалася як підґрунтя ідеології, а тому набула вкрай політизованих форм”, - зазначав вчений С.Кульчицький [1]. Далі він продовжував: „Метою „культурної революції” було формування в суспільній свідомості певних стереотипів, які зробили б поведінку населення прогнозованою” [2].

Отже, політика більшовиків спрямовувалася, перш за все, на зміну свідомості населення, в тому числі й селян, зокрема, на ідеологічне опанування селянськими масами, які врешті повинні були стати не лише лояльними до нової влади, але й активними виконавцями настанов та завдань влади. З цього приводу М.Бухарін у доробку „Ленін і культурна революція” підкреслював, що селяни викликали у

Леніна зацікавленість з точки зору необхідності проведення культурної революції, яка повинна була привести до кооперування селянських мас і, врешті, до так званої „змички” кооперованих селян з робітниками. А це у свою чергу мало найефективнішим чином долучити селян до перетворень у країні.

Процес зміни свідомості селян повинен був проходити завдяки: бесідам з ними спеціально підготовлених для цього осіб, переважно комуністів, проведенням лекцій, вечорів, колективним обговоренням різних кроків влади, засобам масової інформації, індивідуальним та колективним читанням газет, журналів, брошур, листівок, книг політичного спрямування, навчанню селян у школах, училищах, технікумах, а також вузах.

Та комуністичні ідеали були незрозумілими для великої маси населення через низький рівень їх освіченості. Особливо він був низьким серед селянства. Тому першим кроком держави у цьому напрямку стала нагальна ліквідація неписьменності. Ще у грудні 1919 р. Ленін підписав декрет про ліквідацію неписьменності. У травні 1921 р. Раднарком УСРР прийняв постанову, за якою всі неписьменні громадяни віком від 8 до 50 років зобов'язувалися навчатися грамоти [3]. Ліквідацією неписьменності займалася освічена частина населення в порядку трудової повинності. Так, у поширенні освіти на селі активну участь брали не лише навчальні заклади, але й культпросвітницькі установи, профспілки, комсомол, комітети незаможних селян, кооперація, червоноармійські частини тощо [4].

На селі створювалася велика кількість хат-читалень, шкіл лікнепу, шкіл для малописьменних, недільних шкіл, гуртків, бібліотек та інших культпросвітницьких установ, які проводили різноманітні заходи: читали лекції, розповідаючи про комуністичну ідеологію, становище у країні та за кордоном, проводили бесіди, влаштовували літературні вечори, показові суди та багато іншого.

Окремо слід підкреслити діяльність хат-читалень, які влаштовувались прямо у селянських хатах. Вони повинні були в першу чергу підвищувати освітній рівень серед дорослого населення. Так, у селі Курячівка Старобільського району у хатах-читальнях місцевими шкільними працівниками проводилися лекції з природознавства. У Городищинській хаті-читальні розроблено календарний розклад лекцій, до програми яких увійшли початкові відомості з політекономії та політграмоти, а також з загальноосвітніх дисциплін [5].

Хати-читальні, рівно, як і сільбуди, були добровільними громадськими організаціями, які користувалися серед селян популярністю. При них діяли бібліотеки, гуртки, в тому числі сільськогосподарські. Вони влаштовували вечори, лекції, бесіди, випускали стінні газети, ставили вистави. Крім підвищення серед селян загальної культури й освіти, хати-читальні проводили й агротехнічне навчання. Вони стали на селі первинною організованою формою політосвіти, найпростішим політосвітнім осередком сільбуду без членства. Майже всі хати-читальні мали статуті і діяли на їх основі.

Для якомога більшого залучення селян до освіти, починаючи з 1925 р., було запроваджено індивідуально-групове навчання. Заняття проводилося з одним або двома неписьменними (індивідуальне) або з групою у складі не більше 10 осіб (групове). Активно застосовувалася й самостійна робота учнів, яка полягала у переписуванні текстів з газет, журналів, відповідях на запитання.

Культпросвітницькими центрами на селі були й бібліотеки. У 20-і роки діяло декілька типів бібліотек: загальнодержавні, центральні, повітові, районні, клубні, стаціонарні, пересувні. В них, поряд із видачею книг, для відвідувачів проводилися читання газет, журналів і брошур вголос.

Для селян, які йшли навчатися грамоти держава надала пільги: їм видавалася знижка (20 %) при обов'язковому страхуванні майна [6].

Слід підкреслити, що усі заходи з підняття освітнього рівня селян супроводжувалися одночасними спробами відповідних осіб докорінно змінити світогляд селян. Освіта одразу ж наповнювала свідомість здобувачів знань комуністичними політико-ідеологічними цінностями, прищеплюючи їм більшовицькі принципи класової моралі.

Загалом на початку 20-х років рівень освіти населення України був дуже низьким і, особливо, серед селян. Шкільна справа на селі розвивалася повільними темпами. Гостро відчувався брак кадрів у сільських школах. У середньому на одного вчителя припадало 46 учнів. Надзвичайно переповненими були перші-треті класи, тоді, як п'яті-сьомі нараховували 1,6 % учнів. Наприкінці 20-х років лише 41 % шкільних приміщень були придатні до навчання, 30 % - потребували капітального ремонту, 29 % - зовсім не були придатні для навчання. В цей час навчанням практично не були охоплені діти незаможних селян, зокрема наймитів [7].

У Старобільській окрузі діяло 210 шкільних установ. Але, не зважаючи на таку кількість освітніх установ, вони охоплювали лише 16 % дітей. До того ж батьки часто не дозволяли дітям відвідувати школу, не довіряючи новій владі. Тому голови сільрад, які відповідали за політику лікнепу змушували батьків аргументувати свої дії і без поважної причини не залишати дітей вдома [8]. В першу чергу примушували відвідувати школу допризовників [9]. За невідвідування школи покарання отримували не тільки батьки, а навіть учні. За злісне невідвідування могли навіть заарештувати [10].

З середини 20-х років було запроваджено чотирирічне обов'язкове початкове навчання дітей. Та, незважаючи на досить велику роботу з лікнепу, проведену владою на селі, наприкінці 20-х років рівень освіти селян залишався ще на дуже низькому рівні.

Велика роль у зміні свідомості селян відводилася періодичним виданням, які були орієнтовані на сільське населення: „Радянський селянин”, „Селянка України”, „Селянське життя”, „Селянський журнал”, „Селянський будинок”, „Безвірник”, „Робсількор”, „Червона преса”, „Радянський книгар”, „Культробітник”, „Радянське село”, „Комуніст”, „Наймит” та ін. На селі також мали місце стінні, живі, світлові та фотогазети. При цьому форма викладення інформації у періодиці була максимально спрощеною через масову неписьменність селян.

Не менш важливу роль у формуванні радянського світогляду серед сільського населення влада відводила кіномистецтву. Кінофікація села розпочалася у 1924 р., коли протягом року вже діяли 124 кіноустановки на селі. Через 4 роки їх кількість збільшилася до 1 тис. Найбільше сільських кіноустановок мали Харківська, Полтавська, Київська, Уманська, Вінницька, Одеська округи, а найменше – Лубенська, Миколаївська, Херсонська, Маріупольська, Кам'янецька.

Кіно на селі сприймалося як диво. Про це вказують свідчення селян села Покровського Криворізької округи, які вперше подивилися фільм: „Живі картини справили на селян надзвичайне враження. Вони ділилися своїми враженнями. Не обійшлося і без сміху. Дехто при наближенні автомобілю чи потягу лякався і з криком схоплювався з місця. Інші ходили дивитись на той бік екрану, щоб з'ясувати чи немає якого „мошенства”... Інші оглядали апарат, розпитували про нього, знов сідали на місце й просили ще раз показати кінострічки”.

На кіно радянське керівництво поклало великі надії у справі перебудови сільського побуту з одноосібного на колективний. Для пропагування колгоспної форми виробництва випускалися серії кінострічок різної тематики: посівна кампанія, хлібозаготівельна тощо. Переважна частина кіноматеріалів зображувала “героїчний” прихід партії робітників і селян до влади.

Вагомим чинником, що впливав на свідомість селян стала радіофікація сіл. Так, у 1926 р. встановлено перший радіоприймач у селі Новий Буг Миколаївського району. У сільській місцевості у 1925-1926 рр. вже діяло 120 радіоустановок, а у 1926-1927 рр. – 860 [11]. Але у 20-і роки радіо для більшості селян України все ще залишалося рідкісним явищем.

Через кіно та радіо усе населення країни отримувало інформацію, яка повинна була змінити його свідомість, а відтак – і повсякденне життя.

Зміна цінностей у селян була неможливою доти, доки на селі панувала християнська релігія, що також стала на заваді радянській владі у досягненні її цілей. Дослідник С.Кульчицький так характеризував намагання радянської влади у сфері духовного життя суспільства: „Тоталітарна держава прагнула обмежити внутрішній світ людини тільки тими цінностями, які не суперечили комуністичній доктрині. Докладалися величезні зусилля, щоб вилучити з духовного життя населення релігію, пов'язані з нею морально-етичні цінності та колосальний шар культурних здобутків, походження яких пов'язувалося з релігійним світосприйманням людини. Тут радянська влада застосовувала всі можливі методи – пропаганду, виховання й насилля” [12].

На пленумі ЦК РКП(б) у 1921 р. було ухвалено постанову, в якій він вимагав „на місце релігійного світорозуміння поставити струнку комуністичну наукову систему”. Можновладці почали діяти. Все майно церков в Україні було проголошено народним надбанням, після чого почалася майже тотальна конфіскація монастирських і церковних земель, храмів та будівель, що належали церкві. Освітні духовні заклади перейшли до балансу Наркомосу. Усі банківські рахунки релігійних асоціацій були закриті, священників обкладали великими податками. Підрив економічної основи православ'я у державі стало складовою частиною державної політики у процесі зменшення ролі релігії у житті суспільства, зокрема й селянства.

По селах активісти намагалися робити все, щоб запевнити владу про масовий відхід селян від релігії. У цьому сенсі вони влаштували показове спалення ікон, передавали церковні будівлі під клуби, школи, адміністративні установи, змушували священників публічно зрікатися сану. Подаючи дані про стан справ щодо релігії на селі, вони писали у звітах, що до церкви ходять лише старі та куркулі і що загалом селянство відійшло від церкви.

Але населення по-різному ставилося до політики більшовиків. Причому найчастіше реакція була негативною. Один з таких випадків, змальований у газеті „Червоний хлібороб”, діє можливість ознайомитись із позицією населення: „Грицаївська сільрада до сих пір не може розлучитись з іконами. Вісять у передньому кутку образи різних угодників та з вдячністю дивляться на працівників сільради” [13].

У селах часто голови сільрад намагалися використовувати своє службове становище для того, щоб захистити членів релігійної громади, до якої нерідко належали й самі. Вони, діючи всупереч наказам ліквідкому, ризикували своїм становищем, створювали переваги для представників своєї релігійної групи в отриманні в найм будинків для молитов тощо [14].

У 20-і роки зберігалася прихильність селян до православної віри. Більше того, частішали випадки різних „чуд”, „явлінь”, „обновлень” та „пришествій”.

Та можна зустріти й відомості щодо невдоволення населення церковнослужителями. Наприклад, траплялися скарги щодо неякісного виконання ними своїх прямих обов’язків чи стосовно дорогої ціни за надання послуг. Обряд хрещення був далеко не всім по кишені і коштував у 1924 р. 5 пудів пшениці [15].

Але, не дивлячись на широку антирелігійну пропаганду, релігійні настрої на селі протягом 20-х років лише наростали. Частіше це визначалося в організаційному зміцненні церковних парафій, підсиленні економічної підтримки духівництва та церков з боку парафіян. Багато було й випадків, коли церковні ради намагалися вплинути на рішення сільрад [16].

Голова Всеукраїнської ради Співки безвірників Д.Ігнатюк в інтерв’ю газеті „Вісті ВУЦВК” у 1928 р. фактично визнавав масовість релігійності селянства: „...у селах 85 % населення – добрий ґрунт для попівських агітацій” [17].

Загалом різноманітні заходи влади, спрямовані на ліквідацію церкви, як ідеологічного суперника, не дали очікуваних результатів. Православна церква змогла зберегти своє коріння і свій вплив в українському суспільстві [18]. С.Кульчицький з цього приводу підкреслював, що „ліквідуючи церковні громади і знищуючи храми, компартійно-радянські функціонери не могли знищити релігійного життя” [19]. Селяни продовжували звертатися до священників за порадами, брати участь у релігійних обрядах.

Таким чином, радянська влада з перших років свого панування взяла курс на зміну внутрішнього світу селян, які традиційно виступали хранителями давніх традицій і звичаїв нашого народу. Зміна свідомості проходила шляхом пропагування і нав’язування нової – радянської – культури. Це відбувалося завдяки розпочатій кампанії з ліквідації неписьменності населення, введенню обов’язкової початкової освіти, організації і облаштуванню хат-читалень, сільбудів, бібліотек тощо на селі, де з населенням проводилася відповідна робота. На зміну свідомості селян впливали радянські кінострічки, поява радіо, широке розповсюдження газет і журналів, які закликали населення до нових звершень, сумлінної і важкої праці у колективних господарствах заради світлого майбутнього у країні, де всі повинні були стати щасливими і рівними. Безумовно, що це дало позитивні результати: дітлахи та й дорослі навчилися грамоті і мали можливість продовжувати навчання та отримувати спеціальність. Але з іншого боку, негатив проявлявся в тому, що систематичне нав’язування комуністичних ідей позбавляло селян, особливо

Випуск 35

молодь, права вибору. Проте у 20-і роки ХХ ст. тоталітаризм поки що не набув такого розмаху, як у наступне десятиліття і процес зміни селянської свідомості проходив мляво. Все ще багато осіб не вмiли ані читати, ані писати. Значна частина селян ворожо ставилася до комуністичних активістів. Ще одним важливим аспектом у політиці влади стало її намагання знищити православну релігію і замінити її комуністичною ідеологією з відповідними цінностями життя і нормами поведінки. Але і це не мало успіхів, про що визнавали самі можновладці. Попри широку кампанію зі зменшення впливу церкви на свідомість селян та зниженню рівня їх релігійності, владі не вдалося отримати позитивні результати. Селяни продовжували вірити у Бога, вищі сили, проводити різні священні обряди у повсякденному житті, приймати участь у розвитку та діяльності релігійних громад. Селяни у переважній більшості залишалися вірними християнській релігії і моралі не бажаючи сприймати нічого нового. Загалом же культурно-освітній рівень селян у зазначений період почав зростати, але дуже повільно.

Предметом наступних досліджень може стати питання щодо зміни матеріально-побутового становища селян в радянській Україні у 20-і роки ХХ ст.

Література

1. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С.В.Кульчицький. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 1999. – С. 101.
2. Там само. – С. 110.
3. Державний архів Луганської області (далі ДАЛО). Ф. П-4, оп. 1, спр. 53, арк. 11.
4. ДАЛО. Ф. П-4, оп. 1, спр. 49, арк. 29.
5. ДАЛО. Ф. Р-1186, оп. 1, спр. 134, арк. 3.
6. Кульчицький С.В. Вказана праця. – С. 111.
7. Кукса Н.Г. Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.Г.Кукса. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2005. – С. 16.
8. ДАЛО. Ф. Р-235, оп. 1, спр. 4, арк. 58.
9. ДАЛО. Ф. Р-235, оп. 1, спр. 4, арк. 102.
10. ДАЛО. Ф. Р-235, оп. 1, спр. 17, арк. 7.
11. Лях С. Село відоме і невідоме [Електронний ресурс] / С.Лях. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/jittia/jittia_2010_1_1/21.pdf
12. Кульчицький С.В. Вказана праця. – С. 102.
13. ДАЛО. Ф. Р-1186, оп. 1, спр. 134, арк. 6.
14. ДАЛО. Ф. Р-4, оп. 1, спр. 856, арк. 1.
15. ДАЛО. Ф. Р-1168, оп. 1, спр. 867, арк. 17.
16. ДАЛО. Ф. П-4, оп. 1, спр. 164, арк. 12.
17. Лях С. Село відоме і невідоме...
18. Демидович Л.С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921-1928 рр.): автореф.дис... к.і.н.: 07.00.01 / Л.С.Демидович. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2005. – С. 5.
19. Кульчицький С.В. Вказана праця. – С. 122.

Мягкая А.А. Культурно-образовательный уровень и религиозная жизнь крестьянства советской Украины (20-е годы ХХ в.).

Анализируются изменения в повседневной жизни крестьян советской Украины на протяжении 20-х годов ХХ в., связанные с курсом власти на изменение их мировоззрения. В частности, определяются сдвиги в деле ликвидации неграмотности и получении начального образования крестьянами, повышения их общего культурного уровня; раскрывается отношение крестьян к антирелигиозной политике власти в селе.

Ключевые слова: культурно-образовательный уровень, антирелигиозная политика, крестьяне, мировоззрение, образование.

Myagkaya A.A. Cultural and educational level, and religious life of the peasantry soviet Ukraine (20th years of the twentieth century).

Analysis of changes in the daily life of the peasants of the Soviet Ukraine during the 20th century related to the rate of power to change their outlook. In particular, the developments in the eradication of illiteracy and attaining primary education by farmers, improving their general cultural level, reveals the attitude of the peasants to the anti-religious policy of the government in the countryside.

Key words: cultural and educational level, anti-religious policy, the peasants, outlook, education.

Рецензент: **Климов А.О.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.03.2012

УДК: 94(485)

Овчаренко В.Є.

ШВЕДСЬКА МОДЕЛЬ «НЕЙТРАЛЬНОЇ» ДЕРЖАВИ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті аналізується шведська модель «нейтральної» держави, а також робляться висновки до можливості такого вектору у зовнішній політиці для України. Автор розглядає основні риси та характеристики, які притаманні політики нейтральності для обох держав а також робиться ґрунтовний аналіз про можливість застосування політики нейтральності для України.

Ключові слова: Україна, Скандинавія, Північна Європа, міжнародні відносини, Королівство Швеція.

У політичному житті України в різні періоди на перший план виходили такі основні концепції: нейтралітет і позаблоковість; багатовекторність; європейська та євроатлантична інтеграція; євразійство й рівнонаближеність. Проте особливої популярності набуває концепція позаблоковості й нейтралітету. Визначення місця та ролі держави в структурі міжнародних відносин потребує детального дослідження еволюції нейтралітету й позаблокової політики.

Метою даної роботи є аналіз застосування можливої політики «нейтралітету» України на прикладі Швеції. Також метою роботи є визначити чи підходить приклад саме «нейтральної» політики Швеції саме для України. Політика Шведського Королівства в зовнішній політиці є вельми цікавою та важливою для України.

Історіографія даної проблематики є достатньо нечисельною.

Основна частина статистичної інформації, наведена в статті, опублікована в мережі Інтернет в якості матеріалів офіційних веб - сайтів державних структур України (Закон про державний бюджет) [1] та США (ЦРУ) [2] та Швеції (Шведський уряд) [3]. Важливий внесок в бібліографію робить вітчизняна періодика, статті А.Пабата [4], О.Мельника та А.Чернової [5] Г.Яворської [6] та М.Пашкова [7] та зарубіжна Ніла Бакли и Романа Оларчика надрукованої в авторитетній американській газеті Financial Times [8] та журналі Експорт озброєнь

(Москва) [9]. Цікавим для розуміння є також і матеріал Самюеля Гантінгтона [10] про геополітичні перспективи України.

Україна, після 20 років незалежності так і не приєдналася до жодного економічного, військового чи політичного союзу, самотужки намагаючись протистояти новим викликам, що постали перед нею в військовій, політичній та економічних сферах. Наразі країна, як і на початку Незалежності, стоїть на роздоріжжі. У вищому законодавчому органі України, серед розмаїття політичних партій та депутатських груп, є політичні сили, які є прихильниками східної військової та економічної парадигми, вираженої у так званому «Митному союзі» на чолі з Росією, та прихильники західного вектору інтеграції, тобто інтеграції до НАТО та ЄС.

Проте, є ще й третій спектр думок української Верховної Ради, який демонструє точку зору, що нібито нейтральний статус у зовнішній політиці дає беззаперечні переваги при розбудові економічної стабільності. В якості вдалого економічного прикладу «зовнішньої політичної нейтральності» провідники цієї думки приводять саме Швецію, через її політику позаблоковості. Але прихильники так званої «шведської моделі» не бачать, або не хочуть бачити, проблеми, з якими зіштовхується економіка країни при впровадженні нейтральної політики. Серед цих важливих проблем насамперед варто виділити економічну. Сьогодні Швеція далека від кризи 1990-х, проте, в економіці країни існує ряд небезпечних тенденцій, пов'язаних передусім із падінням рівня якості послуг, що надаються державою, високим податковим тиском, який унеможлиблює розвиток малого та середнього бізнесу, переходом найбільших шведських компаній до інших країн, хронічним безробіттям та проблемами імміграції [11]. Та попри все, шведська економіка на теперішній час одна з могутніх та стабільних у Європі. Швеція є активним членом Європейського Союзу, що додає їй варіантів та можливостей для вирішення своїх економічних негараздів.

Для України теж не минуло безслідно розірвання економічних зв'язків з країнами СРСР на початку Незалежності нашої держави. Катастрофічне падіння рівня життя, корупція, злочинність всі ці фактори були характерними для України 90-х та і залишаються актуальними і на сьогодні. Поступово ситуацію в країні вдалося стабілізувати. Особливо після Помаранчевої Революції. Коли Україна відкрила себе для світу, та що більш головне, для світової економіки. В 2005 році європейські банки «прийшли» на Україну, визнавши, що це один із найбільш багатообіцяючих ринків, що розвиваються, згадує Financial Times [12]. Але сьогодні багато хто з європейських банків проводять дегірінг, а в деяких випадках взагалі йдуть з України, зазначають автори статті. Для порівняння: сайт Центрального Розвідувального Управління (США) подає такі статистичні дані, щодо розмірів бюджетів країн на 2008 рік (дефіцит/профіцит): Швеція - 270 500,0 / 258 600,0 та Україна – 65 020,0 / 68 480,0 відповідно [13]. Власне кажучи навіть ці статистичні дані кажуть про фінансові можливості країни озброювати та купляти/продавати (ВПК) озброєння.

Крім суто фінансових можливостей, державі за для забезпечення нейтрального статусу потрібен розвинений Військово-промисловий комплекс (ВПК). Наприклад: останнє десятиріччя стало для шведського ВПК над прибутковим, адже об'єм зароблений грошей від зарубіжних військових продаж за

перші п'ять років XXI століття (2000-2004) виріс на 48% у порівнянні з попереднім аналогічним проміжком часу (1995-1999). В березні 2010 року вийшов черговий звіт стосовно експорту зброї, підготовлений агентством по нерозповсюдженню та експертному контролю. Згідно звіту шведські підприємства поставили за кордон продукції військового значення на 1,77 млрд. дол. Це трохи менше рекорду 2008 року. В 2008 році військовий експорт склав 1,93 млрд. дол. що на 35,2 відсотків більше, ніж у 2007 р. Крупні поставки останніх років стали можливими завдяки високим результатам підписаних угод у 2005 та 2006 роках, коли Швеція щорічно підписувала військових контрактів на суму не більше 2 млрд. дол. [14] Тобто, окрім того що Швеція оновлює свої військові сили, вона ще й активно торгує на світових ринках озброєнь. Український же ВПК, незважаючи на постперестроєвний провал, залишається важливою галуззю української економіки. Та проте, на жаль, навіть при покращеному рівню підписаних угод загальний експорт українського ВПК лише 2011 року перевищив показник в 1 млрд. дол. З метою підтримки потенціалу національного ВПК, шведське керівництво здійснило радикальну реорганізацію оборонної промисловості, що дозволило сконцентрувати фінансові, виробничі, науково-технічні та технологічні ресурси на пріоритетних напрямках. Зокрема, в нормативному акті «Майбутнє нашої оборони» [15] було відзначено, що Науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР) мають бути зосереджені на більш вузьких областях (так званих нішах), де Швеція зберігає конкурентні переваги на міжнародному рівні і створює реальні можливості для міжнародного співробітництва. Крім того, зазначалась необхідність більш ефективного використання цивільних Науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР) у оборонній промисловості. Ще варто зазначити, що українському ВПК з плінністю часу буде важче конкурувати на ринках озброєнь, адже загал українського ВПК складається з ще радянських зразків, тобто з кожним роком старіє [16].

На основі вищенаведеного, автор припускає, що Україні складніше з кожним роком буде забезпечувати своє військо продукцією вітчизняним ВПК.

Власне для провадження ефективної політики нейтралітету державам потрібна також, сильна та боєздатна армія, яка може в кожний момент захистити «позицію» нейтралітету» своєї держави. Та й тут Україну та можливих прихильників «нейтрального» статусу нашої держави можуть чекати розчарування. І головне серед них це - вкрай недостатнє фінансування української армії. У 2012 році Державним бюджетом України Міністерству оборони планується виділити 16 387,5 мільйонів гривень, що становить 1,1% ВВП держави [17]. Що явно замало для гарантування озброєної нейтральності за шведським зразком. Для створення «шведських умов» в українській армії за всіма ключовими показниками, за підрахунками експертів, українським збройним силам потрібне фінансування у 30 разів більше від нинішнього. Це становить близько 25,2% бюджету нашої держави [18]. Тобто, неможливість здійснювати незалежну та заможну економічну політику тягне за собою і військовий чинник, адже якщо держава не взмозі забезпечити сильну та професійну армію, вона має цілу низку проблем. Швеція ж у 2012 р. на оборону витрачає 6,82 млрд. дол.

Взагалі озброєний нейтралітет має всі підстави залишатися провідною політичною парадигмою в зовнішній політиці Швеції ще й тому, що країна в низку

географічних причин не має спільних кордонів з будь якою країною, яка веде агресивну зовнішню політику. Крім того, усі сусіди Шведського Королівства є членами НАТО та ЄС. На відміну від України, у якої найбільший державний кордон простягається з Росією політику якої, останнім часом, важко назвати миролюбною. Окрім Росії, на північному кордоні України існує законсервований режим в Білорусі, який впав у пряму чи опосередковану залежність від Москви. Тобто, говорячи про переваги нейтрального чи позаблокового статусу для України, сучасні українські прибічники позаблоковості воліють не згадувати ці факти і посилаються на «світовий досвід», маючи на увазі насамперед такі європейські країни, які, будучи членами ЄС, не є членами НАТО - Австрію, Швецію, Фінляндію, Ірландію. Кожна з цих країн має власну історію нейтралітету, однак залишається фактом, що протягом останніх 15 років усі ці держави зіткнулися з проблемою доцільності збереження нейтрального статусу і з необхідністю введення тих або інших обмежень до цього поняття. Ця тенденція продовжує діяти і нині, оскільки глобалізаційні процеси і характер новітніх загроз - регіональні конфлікти, міжнародний тероризм, поширення зброї масового знищення - збільшують ступінь взаємної залежності країн і вимагають для протистояння таким загрозам спільних та узгоджених зусиль міжнародної спільноти. Безпекове середовище у Європі та світі значно змінилося, і для країн Європейського Союзу є неактуальною загроза безпосереднього воєнного нападу, який загрожував би їхній територіальній цілісності (не в останню чергу через те, що більшість країн-членів ЄС є водночас членами НАТО). Тому поняття нейтралітету, пов'язане з неучастю у війнах, втрачає практичний зміст, а нейтральний статус названих країн значною мірою залишається даниною підтримці історичних традицій. Зрештою від нейтралітету зостається лише вимога неприєднання до військових альянсів, тому такі країни позначають як **пост-нейтральні** або **позаблокові** (буквально - **не-приєднані, non-aligned**) [19].

Швеція не закріпила нейтральний статус у Конституції держави. Нейтралітет згадується лише у щорічних Зовнішньополітичних деклараціях уряду. До того ж Швеція, з огляду на своє геополітичне становище, завжди могла розраховувати (як, врешті-решт, і Фінляндія) на втручання країн Північноатлантичного Альянсу в разі агресії Радянського Союзу. Швеція прикривала стратегічно важливий Скандинавський плацдарм, а також прохід до країни-члена НАТО - Норвегії. У 1990-х рр. було оприлюднено текст таємної угоди, укладеної зі США ще 1949 р., відповідно до якої у разі війни Швеція ставала на бік США та НАТО. Тому в офіційній доктрині НАТО Швеція розглядалася як природний союзник і мала всі підстави покладатися на захист Альянсу [20].

Враховуючи все вище наведено можна з впевненістю зробити висновок, що Швеція має цілу низку військових, економічних, геополітичних засад своєї політики нейтралітету. Власне кажучи Швеція в силу економічної розвинутості та геополітичного розташування може дозволити собі проводити політику нейтралітету. Інше питання Україна. Не маючи можливості в достатній мірі фінансувати свій окремий шлях нейтралітету, та маючи під боком суміжну і морську і територіальну кордонну лінію з Росією, Україна має напрацювати елементи гарантування своєї територіальної цілісності. На нашу думку, єдиним ефективним гарантування територіальної цілісності для України є інтеграція до

НАТО. Тобто, політика нейтралітету про яку нам нагадують деякі українські керманічі є неефективною, та малосприятливою для України.

Наразі, всі потенціальні конфлікти та виклики перед державами постають там, де немає боєздатної армії та там, де є агресивна держава-сусід яким, для всіх прикордонних держав виступає Російська Федерація. Простіше кажучи, згадавши теорію Семюела Гантігтона [10], що майбутні конфлікти відбуватимуться на стику цивілізацій, а в їх основі лежатимуть міжцивілізаційні розбіжності, вимальовується дуже невтішна перспектива для нейтральної України.

Література:

1. Закон України про Державний Бюджет // Матеріали веб-сайту Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4282-17>
2. Central Intelligence Agency // Матеріали веб-сайту Центрального Розвідувального Управління [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2056.html>
3. Swedish Government Bill 2004 / 05:5 «Our Future Defence». - P.18-20.
4. Пабат А. Стратегічний менеджмент конкурентоспроможності національної економіки в перспективі євроінтеграції / А.Пабат, С.Хамініч // Економіст. - 2005. - №12. - С.59-62.
5. Мельник О. Нові виклики та загрози вимагають нових підходів до оборони: досвід Швеції / О.Мельник, А.Чернова. - «Національна безпека і оборона» №1. - 2009. - С.35.
6. Галина Яворська «Позаблоковий статус: політичний продукт другої свіжості» / Г.Яворська. - «Дзеркало Тижня». - №15. - 22-28 квітня 2006 р.
7. Пашков М. Шведська модель безпеки: миролюбний, добре озброєний нейтралітет / М.Пашков. - «Національна безпека і оборона». - №1. - 2009. - С.41.
8. Нил Бакли и Роман Оларчик / Financial Times Украинская экономика: для стимулирования роста потребуются реформы 18 вересня 2012.
9. Экспорт озброєнь. - Випуск №2. – Журнал. - Москва, 2011. - 14 с.
10. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. - N.Y.: Simon & Schuster, 1996.
11. Пабат А. Стратегічний менеджмент конкурентоспроможності національної економіки в перспективі євроінтеграції / А.Пабат, С.Хамініч // Економіст. - 2005. - № 12. - С.59-62.
12. Нил Бакли и Роман Оларчик / Financial Times Украинская экономика: для стимулирования роста потребуются реформы 18 вересня 2012.
13. Central Intelligence Agency // матеріали веб-сайту Центрального Розвідувального Управління [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2056.html>
14. Экспорт озброєнь. - Випуск №2. – Журнал. - Москва, 2011. - 14 с.
15. Swedish Government Bill 2004 / 05:5 «Our Future Defence». - P.18-20.
16. Там само.
17. Закон України про Державний Бюджет // матеріали веб-сайту Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4282-17>.
18. Мельник О. Чернова А. Нові виклики та загрози вимагають нових підходів до оборони: досвід Швеції / Мельник О., Чернова А. - «Національна безпека і оборона» №1, 2009 р. - С.35.
19. Галина Яворська «Позаблоковий статус: політичний продукт другої свіжості» / Галина Яворська. – «Дзеркало Тижня». - №15. - 22-28 квітня 2006 р.
20. Пашков М. Шведська модель безпеки: миролюбний, добре озброєний нейтралітет / Пашков М. - «Національна безпека і оборона». - №1. - 2009. - С.41.

Овчаренко В.Е. Шведская модель «нейтрального» государства: опыт и перспективы для Украины

В статье анализируется шведская модель «нейтральной» государства, а также делаются выводы к возможности такого вектора у зовнішній політиці для України. Автор рассматривает основные черты и характеристики, которые присущи политике нейтральности для обоих государств а также делается подробный анализ о возможности применения политики нейтральности для Украины.

***Ключевые слова:** Украина, Скандинавия, Северная Европа, международные отношения, Королевство Швеция.*

Ovcharenko V.E. Swedish model «neutral» state: experience and prospects for Ukraine.

The article analyzes the Swedish model «neutral» state, and conclusions are drawn to the possibility of such a vector у zovnishniy polititsi for Ukraine. The author discusses the main features and characteristics that are unique policy of neutrality for both countries and make a detailed analysis of the possibility of policy neutrality for Ukraine.

***Keywords:** Ukraine, Scandinavia, Northern Europe, international relations, the Kingdom of Sweden.*

Рецензент: **Крапівін О.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.03.2012

УДК 271. 2 (477.53)

Онiпко Т.В.

**САМПСОНІЇВСЬКА ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНА ШКОЛА
НА ПОЛІ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ**

Узагальнено досвід та розкрито виховне значення діяльності церковнопарафіяльної школи при Сампсоніївській церкві на полі Полтавської битви наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

***Ключові слова:** поле Полтавської битви, церковнопарафіяльна школа, навчання, виховання, доброчинність.*

Серед церковнопарафіяльних шкіл Полтавської губернії кінця ХІХ– початку ХХ ст. помітне місце займає Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа, створена при одноіменній церкві на полі Полтавської битви. Розташування школи в історичному місці визначило її призначення – бути не лише навчально-виховним закладом для школярів, але і осередком духовності для жителів навколишніх сіл та хуторів.

Окремі дані про влаштування Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи знаходимо в роботах полтавських істориків та краєзнавців, які були присвячені Полтавській битві [1]. Певна інформація про діяльність школи міститься в брошурах та статтях полтавського духовенства, які періодично її відвідували [2]. Згадувалась Сампсоніївська школа і в дослідженні про Полтавський Хрестовоздвиженський монастир, оскільки вона спочатку була до нього приписана [3]. Спробу розкрити навчальний процес у Сампсоніївській церковнопарафіяльній школі зробила сучасний полтавський науковець І.М. Петренко [4]. Ця розвідка містить цікаву інформацію про школу, проте її діяльність розглядалася виключно як засіб русифікації українського народу.

Завдання, яке ми ставили перед собою, полягало в тому, щоб об'єктивно показати процес створення та функціонування однієї з кращих шкіл єпархії – Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи на полі Полтавської битви. У своїх дослідженнях ми спиралися на матеріали періодичного видання «Полтавские епархиальные ведомости» кінця XIX – початку XX ст. та донині неопубліковані документи Державного архіву Полтавської області.

Оскільки Полтавська битва відбувалася у день пам'яті римського цілителя Сампсонія Странноприїмця, церкву закладену в 1852 р. на місці події, назвали його ім'ям. У листопаді 1887 р. при церкві зародилася невелика школа для хлопчиків, учителем яко став ієромонах Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря Харитон Карпиленський. До нього стали ходити навчатися писемності діти з навколишніх сіл: Яківці, Петрівка, Жуки, Побиванка, Семенівка, Івонченці, Тахтаулове та ін. Навчання спочатку було досить просте: не було ні розкладу занять, ні програм – кожен приносив книжку, яку міг дістати, і по ній ієромонах, коли мав вільний час, навчав грамоті. Але діти не тільки навчались грамоті, разом зі своїм учителем вони вранці і ввечері молилися та брали участь у богослужіннях у Сампсоніївській церкві. Якщо в квітні 1888 р. у школі налічувалося 16 учнів, то наприкінці року їх чисельність зросла до 31 [5, 216].

Перші місяці діяльності Сампсоніївської школи не пройшли поза увагою єпископа Полтавського та Переяславського Іларіона [6, 252]. З метою підвищення рівня викладання дисциплін у березні 1889 р. на місце ієромонаха Харитона Карпиленського призначили ієромонаха Тихона – випускника Полтавської духовної семінарії. Крім цього, Преосвящений Іларіон призначив на допомогу ієромонахові вчителя. Вони вдвох так гарно попрацювали, що всього за три місяці (з березня до травня 1889 р.) учні встигли виконати шкільну програму з усіх предметів. Екзаменаційна комісія, яка перевіряла знання учнів, позитивно оцінила їх рівень і кожного преміювала книжками. Двом учням, які блискуче склали іспити, були надані пільги щодо виконання військового обов'язку [7, 665].

Оскільки школа при Сампсоніївській церкві все більше завойовувала авторитет серед навколишніх жителів, її вирішили перетворити на церковнопарафіяльну. Школа на Шведській могилі – так у народі за традицією називали місце розгрому шведської армії, а заодно і Братську могилу російських воїнів – отримала назву Сампсоніївська монастирська. Ця школа перебувала у віданні Полтавського повітового відділу єпархіяльної училищної ради, член якої, викладач духовної семінарії В.Щеглов був її спостерігачем. Єпископ Полтавський та Переяславський Іларіон взяв Сампсоніївську школу під свою опіку, намагаючись зробити її справжньою школою грамотності. Законовчителем і наглядачем школи був ієромонах Тихон. Учителем із предметів працював Є.Веніамінов, який мав диплом сільського вчителя, а вчителем співів – псаломщик Сампсоніївської церкви С. Пітерський. Вони мали житло з опаленням, освітленням та харчуванням за рахунок Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря [8, 669]. Одне з двох монастирських приміщень, які були влаштовані при Братській могилі російських воїнів, віддали під школу. У дні негоди школярі мали можливість залишитися в школі на ніч і повечеряти за рахунок монастирської трапези [9, 80].

Урочисте відкриття Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи для хлопчиків відбулося 24 вересня 1889 р. На святковій церемонії відкриття школи

були присутніми приблизно 200 чоловік, зокрема єпископ Іларіон, архимандрит Феодосій, ректор Полтавської духовної семінарії протоієрей М.Р. Гаврилков, економ архієрейського будинку, настоятель і скарбничий Хрестовоздвиженського монастиря, наглядач чоловічого духовного училища, священник Г.Я. Лисовський, викладач семінарії В. Щеглов, родина Котельникових, відомих своєю благодійністю та інші добродійники. Новий будинок школи міг помістити 40 учнів [10, 668].

Під час урочистостей преосвящений Іларіон благословив учителів і учнів іконою Христа Спасителя (у срібній ризі). Крім цього він подарував школярам псалтир великого формату у чудовій оправі [11, 671]. Школярі також отримали від єпископа під час відкриття школи книжки та навчальні посібники. Тоді ж учні отримали подарунки і від інших гостей: книжки, брошури, посібники, ікони, ноти, географічні карти, канцелярські приладдя тощо. Частина книжок, столи, книжкову шафу школі подарувало Полтавське єпархіальне училище. Окрім цього, книжки в кількості 257 екземплярів надійшли до школи від Петербурзького Комітету грамотності завдяки клопотанню І.Є. Агапова (полковника головного штабу, який відвідав Полтаву влітку 1888 р. і дізнався про існування школи). Утримання школи з опаленням, а також платнею у розмірі 100 крб на рік взяв на себе єпископ Іларіон [12, 675]. Під час урочистого обіду, який влаштувало полтавське духовенство з приводу відкриття школи, були присутні і батьки школярів, і їхні родичі.

Тижневий розклад уроків відповідав програмі, затвердженій спеціальною комісією при Синоді. Існували класні журнали для запису змісту уроків і відвідування школи учнями. Навчання в школі починались о 8-й годині 30 хвилин ранку і тривали до 14-ї години з перервою на сніданок. У свята та недільні дні хлопчики співали у Сампсоніївській церкві. Саме ця обставина активізувала відвідування населенням так званої Шведської могили. Після перетворення невеличкої школи у Сампсоніївську церковнопарафіальну навчання в ній тривали щорічно з 1 вересня до 15 травня, що повністю влаштовувало і дітей, і їхніх батьків. Деякі учні, які жили далеко, могли мати ночліг у приміщенні школи. Школярі, окрім занять, допомагали прибирати в церкві, прислужувати в алтарі, очищати церковні речі, розчищати зимою сніг біля церкви. Богослужіння в церкві з 1890 р. відбувалися щодня. Це стало можливим переважно завдяки тому, що тут постійно перебували учні Сампсоніївської школи, а саме поле битви все частіше відвідували жителі навколишніх сіл і хуторів, міста Полтави, прибулі з інших губерній.

Так як кількість учнів Сампсоніївської школи постійно зростала, було вирішено школу ще більше розширити, використавши для цього капітал, пожертвованний на початку XIX ст. виходцем із української знаті, членом Головного поштового управління Російської імперії, таємним радником Й.С. Судієнком на спорудження пам'ятника і церкви на полі Полтавської битви (пожертва складала 100 тис. крб.). У 1892 р. на відсотки з капіталу Й.С. Судієнка та кошти єпископа Іларіона (ця сума становила 3,5 тис. крб.) було розширене шкільне приміщення. У школі в цей час вже навчалось 50 учнів [13, 41].

Школа при Сампсоніївській церкві мала своїх постійних благодійників. Серед благодійників школи було подружжя Герасименків. М.Ф. Герасименко – начальник Полтавської поштово-телеграфної округи. 10 грудня 1892 р. він привіз із Києва та подарував школі ікону святого Іларіона, виконану надзвичайно

професійно. У тому ж 1892 р. усі учні школи отримали від подружжя Герасименків по сорочці [14, 741]. Його дружина Г.В. Герасименко також не раз допомагала школі матеріально. Зокрема, 27 липня 1891 р. вона пожертвувала на потреби школи 20 крб [15, 30-31].

У 1892 р. на потреби Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи надійшло 496 крб. 15 коп. Ці гроші пішли на оплату працівникам школи, а також на опалення, освітлення, ремонт та навчальні предмети. З 1892 р. при школі постійно проживало 32 учні. Їх харчування складалося зі сніданку, обіду та вечері. За користування їжею учні сплачували 1 крб.50 коп за місяць. Гроші, які учні не змогли заплатити за харчування, доплачував єпископ Іларіон. Так, у 1893 р. учням за 8 місяців треба було заплатити 384 крб., а надійшло лише 288 крб. Різницю, яка становила 96 крб., вніс єпископ Іларіон. Він часто приїздив до школи, привозив чай, цукор, білий хліб. Опіка єпископа Сампсоніївською школою була настільки великою, що навіть у день свого 70-річчя у 1894 р. він залишив свою резиденцію в архієрейському будинку, провівши увесь день серед вихованців школи [16, 952]. Довіра до Сампсоніївської школи як до навчально-виховного закладу постійно зростала, а разом з цим збільшувалась кількість учнів. Школа практично не мала ні в чому потреби, завдяки фінансовій допомозі єпископа Іларіона та інших благодійників. Велику підтримку школі надавав обер-прокурор Синоду К.П. Победоносцев, який постійно слідкував за її успіхами [17, 149].

Поступово Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа стала двокласною. У 1893 р. у школі нараховувався 41 учень, із них 11 учнів старшої групи і 30 учнів молодшої групи. За соціальним походженням учні належали до: козаків – 23, селян – 7, міщан – 6, духовенства – 4 і дворян – 1 [18, 763-764]. Усі учні користувалися підручниками і всіма шкільними предметами безкоштовно. На тиждень у кожній групі школярів було по 30 уроків. Серед них: Закон Божий, церковний спів, слов'янська грамота, чистописання, російська грамота, математика. Із числа хлопчиків створили церковний хор, який постійно співав при Сампсоніївській церкві. Професіоналізм хору не раз відзначали спеціалісти.

Сампсоніївська школа закладала не лише знання, але і трудові навички. Поєднання морального і трудового виховання позитивно впливало на виховання молодого покоління. При школі була велика пасіка, подарована єпископом Іларіоном, який в червні 1891 р. придбав для школярів 40 вуликів. Уроки з бджільництва проходили через день під керівництвом учителя Є. Вельямінова, священників В. Павловського та І. Бельговського. Ці заняття проходили після уроків за спеціальною програмою, складеною комісією при Імператорському вільно-економічному товаристві у Санкт-Петербурзі. Уроки на пасіці вважалися не обов'язковими, однак на них завжди були присутні учні.

Окрім цього, учні вивчали садівництво, городництво, палітурну справу. Для знайомства із садівництвом турботами єпископа Іларіона у 1891 р. було придбано три десятини землі поруч з так званою Шведською могилою. На цій ділянці восени 1892 р. і весною 1893 р. учні почали закладати сад та город. Тут влаштували парники, розсадники, теплиці плодкових рослин (яблунь, груш, слив тощо). Одночасно посадили 467 кореневих тополь, 1100 черешкових тополь, 321 вишню, 53 кореневі сливи, 134 черенкові сливи, 232 вишні, 200 верб, 238 кущів червоної смородини, 20 кущів чорної смородини, 170 кущів черенкової смородини, 50 кущів

Випуск 35

крижовника та 500 кущів малини. З осені 1892 р. учнями було прикопано в ґрунт 1500 сосен [19, 764-766]. Матеріальну допомогу при влаштуванні саду та городу учням школи надав єпископ Іларіон.

Щороку учні школи складали іспити у присутності солідної комісії. Так, зокрема 11 травня 1893 р. до складу екзаменаційної комісії входили: почесна наглядачка Полтавського єпаріального жіночого училища, відома благодійниця О.Я. Котельникова, директор училища В.А. Андрієвська, кафедральний протоієрей М.Я. Уралов, архімандрит Хрестовоздвиженського монастиря Віталій, інші благодійники школи. Усі присутні на екзамені переконались, що навчальна справа у Сампсоніївській церковнопарафіяльній школі поставлена добре. Враження від екзаменів можна простежити по записах, зроблених у книзі відвідувачів школи. Зокрема, начальник поштово-телеграфної округи М.Ф. Герасименко написав: «11 травня 1893 року на екзамені переконався, що Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа робить велику справу, і робить її так, як небагатьом школам вдається» [20, 769]. Екзаменаторів приємно вразили уроки співів у школі. Після екзамену до єпископа Іларіона підходили батьки учнів і дякували за підтримку школи. При цьому вони наголошували, що в ній навчають саме того, що є важливим для простого люду – молитов, співів і читання в церкві, а крім того, у школі добре піклуються про учнів. Отже, Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа успішно виконувала свої навчально-виховні завдання. Після закінчення школи відмінники отримували похвальні листи, а всі учні – брошури релігійно-морального змісту [21, 770].

У 1899 р. Сампсоніївська школа відзначала своє 10-річчя. За десять років існування школа випустила чимало учнів, виховуючи їх духовно і тілесно. 4 травня 1899 р. був проведений екзамен. Учні старшого відділення писали диктант, а молодшого – відповідали з усіх предметів. На екзамені були присутні почесні гості, серед них єпископ Іларіон, єпархіальний архітектор С.А. Носов, голова Сестринського жіночого братства при Сампсоніївській церкві відома благодійниця М.К. Прохорова, батьки учнів. Після екзамену школярі показали своє вміння хорového співу. Були виконані духовні твори, українські пісні, зокрема пісня на слова Т.Г.Шевченка «Реве та стогне Дніпр широкий». Школярі отримали від полтавського духовенства в подарунок книжки та брошури, в тому числі відомих полтавських істориків та краєзнавців В.Ф. Щеглова та Д.С. Дмитрієвського.

Відкриття у 1899 р. поруч із Сампсоніївською церквою Олександро-Миколаївської церковноучительської школи для підготовки сільських вчителів стало взірцем для наслідування учнями Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи, відкривало їм перспективу на майбутнє, дозволяло продовжувати навчання далі. Декілька учнів Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи пізніше стали сільськими вчителями.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Сампсоніївська школа серед 16 двокласних церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії займала помітне місце [22, 766]. При школі було відкрито бібліотеку, де зберігалося багато книг, карт, картин. У 1902 р. Полтавська єпархіальна училищна рада виділила на заробітну платню учителям церковнопарафіяльних шкіл Полтавського повіту 10,5 тис. крб. Із цієї суми учителі й законоучитель Сампсоніївської школи отримали по 60 крб. [23,

37]. Того ж року Полтавський повітовий відділ єпархіальної училищної ради виділив у розпорядження школи ще 60 крб. на допомогу законовчителю [24, 43]. Законвчитель І. Волков і вчитель А. Заблоцький додатково отримали допомогу у розмірі по 25 крб кожен [25, 57].

Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа була і школою грамотності, і осередком духовності та виховання. Учні не лише отримували тут знання, але і мали унікальну можливість безпосередньо долучитися до високої духовної культури. Поряд знаходилась Сампсоніївська церква, розписана за ескізами відомого російського художника, іконописця В.М. Васнецова. Оскільки на полі Полтавської битви знаходилось декілька пам'ятників, пов'язаних з цією подією, учні школи не лише були присутні на їх відкритті, але й доглядали за ними.

Відкриття у 1909 р. музею Полтавської битви, який розмістився поруч зі школою, було знаменною подією для учнів, оскільки вони стали практично першими його відвідувачами. Школярі під керівництвом першого директора музею, відомого історика та краєзнавця І.Ф. Павловського залучалися до збирання матеріалу з метою поповнення фондів музею. Оскільки до Полтави постійно прибували богомольці та гості (особливо у 1909 р. у зв'язку з 200-річчям Полтавської битви), учні були екскурсоводами по даній місцевості.

Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа виховувала любов до навколишньої природи, рідної землі. Праця на городі, в полі чи садку була для школярів звичайною справою. Досвід городництва, бджільництва, отриманий школярами на шкільних заняттях, учні могли застосовувати у господарствах своїх батьків. Закладення саду, паркової зони, насадження дерев та квітів біля історичних пам'ятників – справа рук школярів Сампсоніївської школи.

Тісний зв'язок і взаємопідтримка існували між Сампсоніївською церковнопарафіяльною школою та Сестринським жіночим братством, створеним при церкві у 1897 р. Учні школи постійно отримували матеріальну допомогу від братства, яке очолювала М.К. Прохорова. З 1899 р. Сестринське братство утримувало двох сиріт – учнів Сампсоніївської школи – Злобіна та Реп'ятенка, які стали їх стипендіатами. Члени братства надавали їм житло, харчування, одяг тощо. Іншим учням школи братство також видавало білизну, одяг, взуття, продукти харчування. Анатолій Сермановський, який закінчив Сампсоніївську школу, навчався в Києві за гроші братства [26, 772]. У свою чергу школярі допомагали німецьким жінкам, які перебували в братстві, виконували фізичні роботи, брали участь у ремонті будинку братства.

У період першої світової війни школярі розпочали збір грошей, продуктів харчування, теплих речей для підтримки солдат, інвалідів війни. Доглядали учні і за пораненими у війні, які перебували у військовому шпиталі на полі Полтавської битви (неподалік школи). У 1916 р. школа при Сампсоніївській церкві була тимчасово закрита у зв'язку з обставинами воєнного часу. Для дітей-сиріт, які проживали в інвалідному будинку біля церкви і навчались у 2-му класі Сампсоніївської церковнопарафіяльної школи, заняття продовжував вести виконуючий обов'язки вчителя, священник Лазурський. Після жовтневих подій 1917 р. з огляду на матеріальну скруту та гоніннями на церкву Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа припинила своє існування.

Загалом Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа полі Полтавської битви зробила помітний внесок у розвиток початкової освіти. У ній навчалися переважно діти-вихідці із незаможних сімей. Учні не лише засвоювали загальноосвітні предмети, а й вивчали конкретні господарські справи, що свідчило про пристосування школи до потреб населення. А отже зв'язок школи з реальністю залишався тісним. При цьому школа намагалася виховувати дитину, спираючись на християнські цінності, що мало позитивне значення. Сампсоніївська церковнопарафіяльна школа дійсно була дієвим навчально-виховним закладом, осередком духовності та культури не лише для школярів, але і для їхніх батьків, родичів, жителів навколишніх сіл.

Література

1. Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ея памятниках. Изд. 2-е. / В.Е. Бучневич. – Полтава, 1902. – 217 с.; Павловский И.Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле / И.Ф. Павловский. – Полтава :Типо-Литография Губернского правления, 1910. – 147 с.; Павловский И.Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели / И.Ф. Павловский. – Полтава, 1914. – 294 с.
2. Щеглов В.Ф. Поле Полтавской битвы и ее исторические памятники / В.Е. Щеглов, Д.С. Дмитриевский. – М. : Типо-литография И.Е. Ефимова, 1895. – 46 с.
3. Жук В.Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир / В.Н. Жук. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1993. – 144 с.
4. Петренко І.М. З історії церковнопарафіяльної школи при Сампсоніївській церкві на Полтавщині / І.М. Петренко // Історія релігій в Україні: Праці XIII міжнародної наукової конференції, Львів, 20-22 травня 2003 р. Кн.І. – Львів, 2003. – С.441-446.
5. Полтавские епархиальные ведомости. –1888. – № 8.
6. Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках...
7. Полтавские епархиальные ведомости.– 1889.– № 20.
8. Там само.
9. Павловский И.Ф. Полтавская битва и ее памятники / И.Ф. Павловский, В.М. Старковкий. – Полтава : Типография губернского правления, 1894.– С. 80.
10. Полтавские епархиальные ведомости.– 1889.– № 20.
11. Там само.
12. Там само.
13. Павловский И.Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле...
14. Полтавские епархиальные ведомости. – 1891.– № 19.
15. Полтавские епархиальные ведомости. – 1899.– № 1-2.
16. Полтавские епархиальные ведомости. – 1894.– № 22.
17. Письма К.П. Победоносцева Преосвященному Иллариону, Архиепископу Полтавскому // Русский архив. – 1916. – № 1.
18. Полтавские епархиальные ведомости. – 1893.– № 20.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Полтавские епархиальные ведомости. – 1915.– № 9.
23. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 512, оп.1. спр. 3.
24. Там само.
25. Там само.
26. Полтавские епархиальные ведомости.– 1899. – № 19.

Онипко Т.В. Сампсониевская церковноприходская школа на поле Полтавской битвы.

Обобщен опыт и раскрыто воспитательное значение деятельности церковноприходской школы при Сампсониевской церкви на поле Полтавской битвы в конце XIX – в начале XX ст.

Ключевые слова: поле Полтавской битвы, церковноприходская школа, обучение, воспитание, благотворительность.

Onipko T.V. Sampsoniyevsky parish school in the field of the Poltava battle.

It was generalized experience and it was opened educational value of activity of parish school at St. Sampson church in the field of the Poltava battle at the end of XIX – at the beginning of XX century.

Keywords: field of the Poltava battle, parish school, training, education, charity.

Рецензент: Санжаров С.М., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.03.2012

УДК 94 (477)

Павлюк А.М.

**ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПРОВІНЦІЙНИХ МІСТ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ
МИКОЛАЇВЩИНИ В КІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У даній статті розглядається процес формування єврейських общин провінційних міст на території сучасної Миколаївської області. Аналізується участь єврейського населення в соціально-економічному розвитку регіону в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: євреї, місто, соціальна структура, економіка, Миколаївська область, Миколаївщина, південноукраїнський регіон.

Землі сучасної Миколаївської області з кінця ХVІІІ ст. входили до складу різних адміністративно-територіальних утворень Російської імперії та становили об'єкт активної колонізаційної політики царського уряду, що призвело до формування багатонаціональної південноукраїнської палітри. Чільне місце у складі населення Миколаївщини у ХІХ – на початку ХХ ст. посідали євреї, які становили значну частку міських обивателів. Проте їхня роль в соціально-економічному розвитку міст краю не знайшла комплексного дослідження в сучасній історіографії, чим пояснюється актуальність визначеної проблеми.

Питань соціально-економічного життя єврейства в краї, в контексті дослідження історії єврейського населення України, торкалися праці науковців минулого та сучасності, серед яких Ю.І. Гессен, Й.М. Лернер, Я.С. Хонігсман, С.Я. Найман, М. Поліщук. Життєдіяльності євреїв на Миколаївщині присвячені дослідження сучасних місцевих науковців Ю.С. Крючкова, М.М. Шитюка, В.В. Щукіна та ін.

Мета даної статті полягає у визначенні економічного та соціального становища єврейського населення в безповітових містах Миколаївщини в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

На території сучасної Миколаївської області єврейське населення з'явилося задовго до включення її до складу Російської імперії в кінці ХVІІІ ст. Євреї проживали в козацьких, турецьких і татарських поселеннях Північного Причорномор'я. Незважаючи на невелику чисельність, вони склали ядро мобільного, економічно активного населення – купців, торговців, імпортерів, власників крамниць і шинків [1, с. 16].

Із завоюванням Північного Причорномор'я Російською імперією землі Миколаївщини потрапили під юрисдикцію російської корони, політика якої відрізнялася нетерпимістю до євреїв. Дискримінаційний характер проявлявся в обмеженні права проживання єврейського населення в імперії в цілому та в південноукраїнському регіоні зокрема.

Дозвіл на постійне проживання на землях сучасної Миколаївщини від російського уряду євреї отримали указом Катерини II «О предоставлении права присланным из действующей армии волохам, грекам, армянам и раскольникам избирать место для жительства или поступить в службу по желаніям, и о дозволеніи жидам селиться в одной Новороссийской губернии» від 16 листопада 1769 р. [2, т. 18, №13383] Фактично ж дозволи на переселення євреїв до південноукраїнського регіону надавалися «негласною комісією» на чолі з секунд-майором Ртищевим або губернаторами з 1763 р. У 1764 р. в Новоросійській губернії вже оселилися перші сім євреїв з Литви, а до 1772 р. їх кількість сягнула кількох сотень.

Дискримінаційні норми указу Катерини II від 16 листопада 1769 р., згідно з яким євреям дозволялося оселятися виключно в Новоросійській губернії, вільно тлумачилися місцевою владою, що на власний розсуд встановлювала додаткові обмеження для євреїв. У резолюції на одному з донесень про порушення євреями заборони на провезення «гарячого вина» (тобто горілки) з Польщі князь Г.О. Потьомкін наказав попередити євреїв, що мали намір переселитися до Новоросійської губернії, що «ни один не будет впущен, доколе не выведет пять человек польских поселян в государственные поселяне, и чтоб объявлен был капитал, с которым сюда придут» [3, т. 8, кол. 117–118]. Вимогу про залучення п'яти християнських сімей до поселення в Новоросійській губернії дублював і новоросійський губернатор генерал-майор М.В. Муромцев [4, с. II]. Таким чином, євреї не тільки стали одними з перших переселенців на землі Миколаївщини, а й використовувалися місцевою владою як вербувальники поселенців.

Масова міграція євреїв на південь України почалася в кінці XVIII ст. і була пов'язана з розвитком містобудування в регіоні. Порядок розселення євреїв в землеробських колоніях на Дніпрі і Бузі визначався «кондиціями» 1776 р. Євреям-поселенцям надавався ряд пільг (державна позика на будівництво, часткове звільнення від податків на сім років, можливість привозити з Польщі горілку, і т. д.). Проте, зважаючи на торгівельно-ремісничий характер єврейського переселення, більшість мігрантів не приймала участь у сільськогосподарському виробництві. Тому «кондиціями» 1777 р. вводилося мито на ввезення товарів, а термін дії податкових пільг скорочувався до одного року [3, т. 8, кол. 117–118].

Ще одним фактором, що сприяв інтенсивному переселенню євреїв на землі сучасної Миколаївської області, стало видання указу Катерини II «О предоставлении евреям прав гражданства в Екатеринославском наместничестве и Таврической области» від 23 грудня 1791 р., згідно з яким євреї Білорусії та Новоросії були визнані підданими імперії і зрівняні в правах з місцевим християнським населенням [2, т. 23, №17006]. Указ про надання прав громадянства відображав основні тенденції спрямованості російської імперської політики щодо єврейського питання – мав обмежувальний характер: надання прав єврейському населенню на зазначених територіях передувала категорична заборона

приписуватися у внутрішніх губерніях Росії. Саме даний указ започаткував юридичне оформлення «смуги єврейської осілості» (до її офіційного введення у 1804 р.).

У ході адміністративних перетворень землі сучасної Миколаївської області на початку XIX ст. увійшли до складу Миколаївської губернії (1802 р.), а невдовзі – Херсонської (1803 р.). У 1802 р. в Миколаївській губернії проживали 1196 євреїв, що становило 13,1% від загальної кількості населення. В соціальній структурі виокремлювались купці (43 особи, що складало 3,9% від загальної кількості купців губернії) та міщани (1153 особи – 14,3%). Зазначені відомості відображають урбаністичний характер заселення євреями Миколаївщини. Зобов'язані приписуватися до міських станів та позбавлені права проживати в сільській місцевості, євреї становили вагому частку саме міського населення.

У XIX – на початку XX ст. євреї-городяни на землях сучасної Миколаївської області концентрувалися, окрім Миколаєва, у трьох провінційних містах: Вознесенську, Очакові та Ольвіополі (сучасний Первомайськ).

Зважаючи на те, що Миколаїв представляв собою центр чорноморського суднобудування та мав специфічний статус військового губернаторства, а також на те, що історія миколаївських євреїв достатньо досліджена, формування та розвиток єврейської общини даного міста не є предметом даної статті. Інформація ж про єврейське населення інших безповітових (заштатних) міст Миколаївщини неповна та фрагментарна. Відомо, що єврейські общини цих міст сформувалися в кінці XVIII – на початку XIX ст. Проте про кількість єврейського населення вказаних міст збереглися дані здебільшого середини – другої половини XIX ст.:

- до Ольвіополя в 1795 р. було приписано 14 євреїв-міщан (5,26% від загальної кількості жителів), у 1857 р. єврейська громада міста складалася з 252 членів; у 1867 р. – 199;

- в Очакові у 1847 р. проживало 406 євреїв, а в 1857 р. – 695, що становило 14,6% від усього населення міста;

- у Вознесенську в 1863 р. налічувалося 778 євреїв, а вже в 1864 р. – 1249 [5].

Збережені статистичні дані вказують на зростання єврейських общин Очакова та Вознесенська та на зменшення кількості євреїв Ольвіополя. Така ситуація пояснюється адміністративним статусом міста, наявністю або відсутністю обмежень на право проживання євреїв, а також терпимістю місцевої влади. Ольвіополь привертав євреїв, серед яких більшість складали торговці і ремісники, тим, що в кінці XVII ст. був адміністративним центром повіту – містом з більш розвиненою інфраструктурою і економічним потенціалом у якості торгового центру, ніж маленькі заштатні міста. У ході адміністративних перетворень кінця XVIII – початку XIX ст. місто втратило статус повітового, а його економіка зазнала занепаду [6, с. 804]. Крім того, в 1828 р. місто отримало статус військового поселення, проживання євреїв в якому було обмежено. В свою чергу й саме місто перестало представляти інтерес для економічно активного єврейського населення, що і пояснює зникнення єврейської громади міста до середини XIX ст. [7, т. 12, ст. 84]. Долю Ольвіополя розділив і Вознесенськ, будучи перетворений на початку XIX ст. на військове поселення. Лише зі зняттям обмежень у другій половині століття общини цих міст почали відроджуватися й стабільно зростати.

Найбільш повні і точні відомості про кількість єврейського населення міст Миколаївщини містяться в матеріалах Першого загального перепису населення Російської імперії. Згідно даних цього перепису в 1897 р. єврейське населення Вознесенська становило 5932 чоловік (37,7% від загальної кількості населення), Ольвіополя – 1482 (21,5%), Очакова – 1480 (13%). Зростання єврейських общин, як і збільшення їх питомої ваги в міському населенні Миколаївщини, тривало і на початку ХХ ст. До 1910 р. єврейське населення Вознесенська, Ольвіополя і Очакова налічувало 7663 (39,7%), 1650 (15,5%), 3284 (34%) осіб відповідно.

Умова мати капітал або володіти ремеслом, що пред'являлася в кінці ХVІІІ ст. до євреїв, які мали намір переселитися на землі Миколаївщини, визначила торгівельно-ремісничий характер єврейської міграції в південноукраїнському напрямі і надовго закріпила за євреями регіону ці традиційні для них заняття.

Євреї становили більшість міських торговців. Вони брали участь як у великих оптових та експортних торговельних операціях (торгівля хлібом, лісом), так і в роздрібній торгівлі. В останній євреї займали майже монопольні позиції. Серед осіб, які отримували основний дохід від торгівлі, наприкінці ХІХ ст. євреї становили у Вознесенську 83,9% від загальної кількості торговців міста, в Ольвіополі – 88,5%, в Очакові – 94,8%. Основними предметами торгівлі були зерно і продукція сільського господарства, одяг і тканини, будівельні матеріали, худоба, металеві вироби, шкіра, хутро і т. п. [8, с. 319].

Велике значення в економіці краю відігравала зернова торгівля – у другій половині ХІХ ст. зерновий хліб становив основу експорту південноукраїнських морських торговельних портів, у тому числі Миколаєва. До 50-х рр. ХІХ ст. зерноторгівля характеризувалася незначними обсягами і концентрувалася переважно в руках дрібних єврейських підприємців. Проте поступово її масштаби збільшувалися, а в провінційних містах губернії з'явилися постійні представники великих експортних зернотрейдерських фірм Ефрусі, Когана, Гурвича, Мааса та ін, які належали переважно євреям.

Євреї Очакова, як і інших міст Миколаївщини, становили більшість торговців, одними з основних предметів їх торгівлі були риба і сіль. Наймаючи чумаків, вони постачали ці товари в навколишні населені пункти [9, с. 460]. Крім торгівлі рибою, єврейські підприємці Очакова брали активну участь в рибному промислі. Вони організовували вилов риби на морі, а також брали у відкуп (оренду) довколишні ставки [10, арк. 7–11]. У риболовлі євреї брали участь переважно своїми капіталами, наймаючи на роботу міщан і селян, яким платили значно більше, ніж ті могли заробити землеробством [11, с. 781; 12, с. 264–265].

В руках єврейських підприємців перебувала і торгівля спиртними напоями. Вони були основними власниками, орендарями та управляючими шинків. В кінці ХІХ ст. діяльністю з утримання шинків, готелів, а також торгівлею спиртним займалися 216 євреїв зазначених провінційних міст Миколаївщини.

Ще одним традиційним заняттям євреїв-городян Миколаївщини були ремесла. Євреї часто становили більшість міських ремісників. На момент перепису населення в 1897 р. євреї становили 16,3% майстрів Ольвіополя, 30,1% – Очакова, 46,6% – Вознесенська [12]. Найбільш поширеним ремеслом серед євреїв було виготовлення одягу. Крім кравецького мистецтва серед єврейських ремісників були поширені такі заняття: ремонт та утримання житлових будинків, виготовлення

оптичних, медичних приладів, іграшок, годинників, ювелірна справа. Ремісники, як правило, мали дохід значно менший ніж торговці. Жорстка конкуренція, важка праця, невеликі заробітки призводили до поступового зубожіння ремісників.

На початку ХХ ст. євреї активно вкладали гроші в розвиток промислового виробництва. Вони утримували банки і фінансові контори, були власниками значної частини торгово-промислових підприємств краю, володіли млинами, складами, крамницями. Єврейські підприємці майже повністю сконцентрували у своїх руках аптекарську справу.

Крім міст, євреї проживали в містечках, а також іноді в сільській місцевості. Обмеження права проживання в селі єврейські підприємці обходили, приписуючись формально до міських станів провінційних міст, тим часом проживаючи і працюючи в сільській місцевості. Значні єврейські громади в кінці ХІХ ст. існували в с. Семенівці (Новий Буг) – 1962 (14,6%), Голті (Первомайськ) – 1245 (17,6%), Федорівці (Нова Одеса) – 1010 (18%), Кривому Озері – 5478 (69,9%), Доманівці – 903 (78,8%) і т. д. [5; 12].

Таким чином, на території сучасної Миколаївщини у ХVІІІ – на початку ХХ ст. існувало три провінційних (безповітових та заштатних) міста: Вознесенськ, Очаків та Ольвіополь. Формування єврейських общин зазначених населених пунктів почалося з моменту їх заснування наприкінці ХVІІІ ст. та завершилось до середини ХІХ ст. Зважаючи на урбаністичний характер міграції, євреї становили значну частку міського населення, яка сягала майже 40% (у Вознесенську на початку ХХ ст.).

В соціальній структурі міст євреї переважали серед купецтва. Таке становище пов'язане з основними заняттями єврейського населення міст Миколаївщини у ХVІІІ – на початку ХХ ст., серед яких виокремлювалась торгівля. Євреї, маючи майже монополіні позиції в роздрібній торгівлі, становили значну кількість й великих експортерів, зернотрейдерів, фірми яких мали всесвітню відомість. Маючи значні кошти, єврейські підприємці приймали активну участь в банківській діяльності, а також в промисловості краю. Єврейські ремісники становили від 16% до майже половини ремісницького стану окремих міст (Вознесенськ).

В процесі вивчення проблеми, автор дійшов висновку, що значний досвід, висока активність та корпоративність єврейських общин провінційних міст дозволили євреям посісти передові позиції в економіці Миколаївщини. Проте, обсяг статті не дає можливість дослідити тему в повному обсязі, отже вона потребує подальшого комплексного вивчення.

Література

1. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881 – 1904 / М. Полищук – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 2002.
2. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649 – 1825 гг.: В 45 т. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
3. Краткая еврейская энциклопедия – Иерусалим, 1976 – 2005.
4. Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 – 1890) / Г.Н. Ге – Николаев, 1890.
5. Российская еврейская энциклопедия [Электронный документ] – Режим доступа : <http://www.rujen.ru/index.php>.

Випуск 35

6. Материалы для оценки земель Херсонской губернии – Т. II: Елисаветградский уезд (Статистико-экономическое описание уезда) / сост. Статистическим комитетом Херсонской губернской земской управы – Херсон: Тип. М. К. Аспера, 1886.

7. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе, его культуре в прошлом и настоящем / под ред. А. Гаркави, Л. Кацнельсона: В 16 т. – СПб., 1906–1913.

8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 год. Издание Центрального Статистического комитета МВД, под редакцией Н. А. Тройницкого. – СПб., 1904. – Т. XLVII. Херсонская губерния.

9. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский – Часть 1: Очерки Днепра – СПб., 1861.

10. Державний архів Миколаївської області Ф. 279, оп. 1, спр. 51.

11. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / сост. А. Шмидт. – Ч. 2. – СПб., 1863.

12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 год / Издание Центрального Статистического комитета МВД, под редакцией Н.А. Тройницкого. – СПб., 1904. – Т. XLVII. Херсонская губерния.

Павлюк А.Н. Еврейское население провинциальных городов на территории современной Николаевщины в конце XVIII – начале XX в.

В данной статье рассматривается процесс формирования еврейских общин провинциальных городов на территории современной Николаевской области. Анализируется участие еврейского населения в социально-экономическом развитии региона в конце XVIII – в начале XX в.

Ключевые слова: *евреи, город, социальная структура, экономика, Николаевская область, Николаевщина, южноукраинский регион.*

Pavlyuk A. The Jewish population of provincial towns in the modern Nikolayev region in the late eighteenth – early XX century.

This article discusses the formation of the Jewish communities of provincial towns in the Mykolaiv region and analyzes part of the Jewish population in the socio-economic development of the region (the end of the eighteenth – the beginning of the twentieth century).

Key words: *Jews, city, social structure, economy, Mykolayiv region, Mykolayiv, South Ukrainian region.*

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.03.2012

УДК 947.785 “19/20”

Панюс М.В.

ДО ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА ЗАЛІЗНИЧНОЇ МАГІСТРАЛІ ЛЬВІВ-ЧЕРНІВЦІ В ГАЛИЧИНІ ТА БУКОВИНІ (середина 60-х років XIX ст.)

Розглядається історія планування та будівництва потужної залізничної магістралі Львів-Чернівці на території Східної Галичини та Буковини австроугорського періоду. З'ясована роль цієї магістралі у економічному розвитку регіонів

Ключові слова: *залізниця, Східна Галичина, Буковина, Австро-Угорщина, транспорт*

Історія Австро-Угорщини була й залишається для багатьох дослідників об'єктом особливої уваги та джерелом постійних наукових дискусій і суперечок. Серед складних проблем історичного минулого Австро-Угорської імперії чи не найбільший інтерес для істориків представляють питання формування мережі та

функціонування її залізниць. І тут немає нічого дивного, адже ґрунтовне дослідження роботи залізничного транспорту дозволяє виявити основоположні закономірності внутрішніх процесів розвитку будь-якої держави, вичерпно охарактеризувати її соціально-економічний, військовий, а багато в чому і політичний стан тощо. Це цілком можна віднести і до історії залізничного транспорту на теренах України, оскільки залізничні комунікації відігравали вирішальну роль при здійсненні масових перевезень людей і вантажів, органічно поєднуючи інтереси людей і економіки. І нині залізничний транспорт залишається складовою забезпечення потреб народногосподарського комплексу України.

Актуальність теми визначається ще й тим, що хоча над дуалістичною імперією, якою була Австро-Угорщина, вже майже 100 років тому історія винесла свій присуд, але її досвід і до сьогоднішнього дня не втратив свого значення. Головний урок полягає в тому, що для мирного розвитку малих народів Центральної і Південно-Східної Європи міцну і довготривалу основу може створити лише взаємна терпимість, визнання за ними державних прав, у тому числі існуючих кордонів.

До цього часу вітчизняна історична наука практично обходила увагою вивчення системи шляхів сполучення, зокрема залізничного транспорту. Наявні наукові розробки, присвячені залізницям Буковини, висвітлюють лише деякі моменти роботи залізниць без органічного поєднання економічних і стратегічних функцій. Тому за цих обставин об'єктивно постає необхідність ґрунтовного дослідження системи залізничного транспорту в межах Буковини австро-угорського періоду. Подібний підхід дає реальну можливість ліквідувати цілий ряд невідомих і поки що мало висвітлених спеціалістами-істориками питань, органічно пов'язаних з формуванням та функціонуванням мережі трансмагістральних і особливо локальних (місцевих) залізниць Галичини і Буковини у 1861-1918 роках.

Отже актуальність обраної теми дисертації визначається як сучасним значенням даного виду шляхів сполучення для Української держави, так і потребою більш широкого історичного дослідження стану і функціонування залізничного транспорту в Україні і зокрема на Буковині у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.

Стрімкий темп транспортної революції в передових країнах, яка продемонструвала всьому світові гігантське економічне, політичне і воєнно-стратегічне значення залізниць, змушував уряд Габсбурзької монархії дуже щільно зайнятися залізничним питанням. Ще в кінці 20-х років ХІХ ст. провідні австрійські інженери шляхів сполучення були відряджені за кордон з метою всебічного вивчення залізничної справи в Англії, Німеччині, Бельгії, Франції та інші країни Західної Європи. На основі глибокого вивчення світового досвіду будівництва залізниць, ними були написані багатотомні теоретичні праці у вигляді «звітів», які стали визначною подією в історії світової залізничної літератури. В цих працях ними було дано всебічний аналіз стану залізничного транспорту та його ролі в економічному житті провідних капіталістичних країн, робилися глибоко аргументовані висновки про застосування передового світового досвіду для розвитку транспорту [1]. В цих працях були детально і теоретично правильно розроблені питання про постійну ширину рейкового шляху, про способи виробу залізничних рейок, про спорудження земельного полотна, облаштування виїмок,

насіпів, трубопроводів, роз'їздів, стрілочної служби, поворотних кругів тощо. Тут вперше було дано наукове визначення «паровоз» [2]. Завдяки великій теоретичній праці австрійських вчених-інженерів в першій половині XIX ст. в Австрії були закладені основи національної залізничної науково-технічної школи. Ось чому розбудова залізничної мережі в Австрійській імперії, починаючи з кінця 20-х років XIX ст., поступово розширювалася і все більше і більше простягалася до окраїн імперії і таким чином з'єднувала господарський механізм країни повнокровними транспортними “артеріями”. І хоча при розбудові мережі залізниць Австрійської держави були свої піднесення і спади – всім було зрозуміло, що без побудови такої мережі не обійтись [3].

З 40-х років XIX ст.. починається новий етап в урядовій політиці стосовно залізничного питання, визначальним моментом якої був перехід до казенного залізничного будівництва, що виразився у спорудженні декількох залізничних магістралей. Це було пов'язано з тим, що будова залізничної колії, її експлуатація та обслуговування вимагали значних капіталовкладень, які не завжди і в повному обсязі можна було віднайти. Безперечно, більш багаті і промислово розвинуті провінції Австрії були у кращому становищі, бо могли завжди надати частково чи повністю свій капітал та розраховувати на державні та іноземні інвестиції. У значно гіршому становищі були промислово нерозвинуті, як правило, аграрні землі Австрійської імперії. І серед останніх була Буковина. Такі обставини не давали для неї жодних підстав на можливість прокладання територією буковинського краю такої магістралі, в якій був би зацікавлений великий внутрішній, а можливо і зовнішній, капітал. І якщо до цього додати ще й політичні колізії в краю, то годі було сподіватися на якісь зрушення в транспортній модернізації Буковини. До сказано слід додати ваословлення І.В.Жалоби щодо початку спорудження справжніх залізниць на Буковині: “60-ті роки XIX ст. – один із складних і багато в чому рубіжних переходів в історії Габсбурзької імперії – кінець неабсолютиського режиму і перехід до парламентаризму, поразка у війні з Прусією і “Ausgleich” (“Угода”) з Угорщиною, - ось тільки їх найважливіші політичні віхи. Що ж до економічної сфери, то це перехід від господарської стагнації на початку десятиліття до неймовірної “грюндерської” активності другої половини, що тривала аж до кризи 1873 року. Саме ця активність призвела і до нового стрибка у розбудові залізниць монархії. Його прологом у цислейтанській частині держави стала побудова Львівсько-Чернівецької залізниці, тобто здійснення нового, справді великого залізничного проекту після декількох років застою у цій сфері, викликаного апатією приватного капіталу до подібних підприємств” [4, С.155].

Будівництво залізничної магістралі на Буковині в кінці 50-х років – на початку 60-х років XIX ст. розглядалося в кількох аспектах – це мала бути колія, яка зв'язувала б центр Австрійської монархії з чорноморськими портами Європи і разом з тим забезпечувала б сферу інтересів австрійського уряду і великого капіталу, з іншого боку, така магістраль була б дуже вигідною для розбудови народного господарства буковинського краю. Після численних переробок проектів будівництва магістралі, яка пролягала б через Буковину, центральне місце зайняв проект сполучення Львова з Чернівцями.

Вперше питання про побудову даної магістралі піднімалося у 1845 році. Згодом про цю необхідність згадується в різних проектах, доповідних записках,

що подавалися на розгляд віденського уряду, обговорювалося на сторінках газет та журналів. Однак, у 1848 р. австрійський уряд прийняв рішення про спорудження державної залізниці з Бохні до Львова та її двох подальших розгалужень: одного до Бродів, другого – до Чернівців. Однак нестабільність політичної ситуації в часи революції 1848-1849 рр. завадила здійсненню цього проекту [5, С.115].

Повідомлення про будівництво залізничної магістралі на Буковині зустрічаємо в ряду публікацій того періоду. Так, наприклад, в галицькій пресі повідомлялося, що весною 1852 року почне будуватися відрізок залізниці Ярослав-Перемишль-Львів і що кінцевим пунктом цієї залізниці мало бути місто Броди. Мало цього, тут же зазначалося, що від цієї основної магістралі невдовзі почне будуватися десь перед Львовом бокова гілка, яка пройде через Самбір, Стрий, Заліщики та Чернівці і буде тягнутися аж до молдавського кордону. Газета “Час” посилалася на повідомлення австрійських інженерів, які вже розпочали необхідні підготовчі роботи.

Наступного, 1853 р. голова генеральної будівельної дирекції державних залізниць Карл Гега подав в міністерство торгівлі меморандум, в якому виклав проект розбудови залізничної мережі Австрійської імперії. Це був добре обґрунтований проект. А його автор наголошував, що представлений план розбудови залізниць зумовлений відставанням Австрії за кількісними показниками залізничного будівництва від основних європейських країн та США. К.Гега чітко обґрунтував побудову окремих залізничних ліній, протиставив географічні особливості окремих регіонів Австрійської монархії їхнім економічним і військовим потребам. І.В.Жалоба з цього приводу зазначає: “ За планами Геги, Австрійською державою повинні були пролягати три великі ліній з Заходу на Схід, які вертикально перетиналися б північно-південними лініями. Північніша з намічених східно-західних ліній тягнулася з Буковини і Галичини через Краків до Праги і Єгера. Таким чином, з врахуванням уже наявних залізниць створюється своєрідний гігантський залізничний міст через Карпати між Віднем і Чернівцями. Цю залізницю, яка, за задумом Геги, мала сприяти господарському піднесенню Галичини та Буковини, потрібно було будувати, на його думку, на державний кошт” [6, С.124].

Звичайно, розмови про будівництво залізничної магістралі на Буковині знайшли жвавий відгук в Торговельно-промисловій палаті краю. Адже саме вона відстоювала інтереси Буковини. Власне через те, що хоч-якоїсь фінансової підтримки з боку Буковини чекати не доводилося, то Палата акцентувала увагу урядових кіл на загальнодержавній та торговельно-політичній потребі такої залізниці. Мало цього, дана палата, вже з початку 1850-х років наголошувала на загально державницькій потребі зустрічного будівництва залізничної магістралі з Чернівців до Львова, наголошуючи при цьому, що це надзвичайно важливе доповнення середньоєвропейської залізничної мережі. Зрозуміло, що підкреслювалося також те, що в інтересах Австрії було створення безпосереднього зв'язку Сходу з Віднем.

Лише у 1856 р. утворився засновницький комітет майбутнього акціонерного товариства «Цісарсько-королівської привілейованої Галицької залізниці імені Карла-Людвіга», в якому пропонувалося чотири варіанти залізничної магістралі:

1. Перемишль-Львів; 2. Львів-Броди; 3. Перемишль – вздовж південного берега Дніпра на Чернівці та 4. Львів – на південь до третьої лінії.

Тривалі переговори та узгодження з центральними органами влади та керівництвом Товариства Північної залізниці (бо це Товариство володіло попереднім правом придбання вже побудованих та розбудови нових ліній у Галичині) призвели до того, що 8 квітня 1858 р. було видано остаточну так звану нову або ж додаткову концесію. Згідно останньої, Товариство залізниці Карла-Людвіга зобов'язувалося будувати тільки головну лінію Перемишль-Львів. Бокові відгалуження Львів-Броди та Львів-Чернівці розглядалися як факультативні [7, С.24-29]. 4 листопада 1861 р. дане Товариство збудувало першу залізницю Східної Галичини – Перемишль-Львів, яка стала складовою частиною залізниці - Краків-Дембиця-Перемишль- Львів [8, С.115]. Побудова цієї залізниці дала підставу Буковинській Палаті зазначити корисність даного заходу і підставу для продовження колій на Буковину і що їх будівництво слід прискорити. Це було дуже правильним і дуже необхідним, бо серед усіх коронних земель Австрійської імперії тільки Буковина і Семигород (Трансільванія) не мали залізничних колій. А відсутність залізничного сполучення негативно позначалася на загальному господарському розвитку імперії, бо не давала можливості забезпечення надлишків продуктів харчування і транспортування худоби з Буковини і Галичини до Австрії. Разом з тим Буковинська палата наголошувала на важливішому державно-політичному і стратегічному значенні залізничної магістралі Львів - Чернівці.

І.В.Жалоба з цього приводу каже: «Потрібно сказати, що в австрійському уряді й без того прекрасно усвідомлювали всю важливість та необхідність продовження лінії Краків-Львів до Чернівців із подальшими перспективами її розвитку. Показовим у цьому відношенні є те, що під час перемовин у 1856-1857 рр. представників товариства залізниці Карла-Людвіга з Центральною комісією з оборони (вона оцінювала проекти залізниць з військово-стратегічної точки зору), комісія наполягала на будівництві спочатку лінії Перемишль-Стрий-Станіслав-Чернівці і тільки пізніше – лінії Перемишль-Львів-Броди. В кінці-кінців вирішили спочатку будувати залізницю Перемишль-Львів [9, С.126]. І.В.Жалоба у своїх статтях «Броди чи Чернівці: вибір напрямку залізничної магістралі на північному сході Габсбурзької монархії та Буковині в 50-х – на початку 60-х років ХХ ст.» (2000) та «Обговорення проекту закону щодо сприяння Львівсько-Чернівецькій залізниці в австрійському парламенті та його суспільно-політичний резонанс (осінь 1863)» (2001) [10] дуже ґрунтовно описує обидва проекти побудови залізничної магістралі на Буковину та Броди. Ці публікації засвідчують важливість побудови залізничної магістралі спочатку до Львова і від Львова до Чернівців. Оскільки можливі магістральні продовження від Львова було тільки два: до Бродів, чи до Чернівців, то навколо них і точилися жваві дискусії.

Газета «*Vukowina*», наприклад, 13 лютого 1862 р. так відгукнулася на ці плани: «Одне місто Броди робить конкуренцію цілому герцогству Австрії і з'єднаним князівствам Молдови та Валахії... без того, щоб хоч один голос з боку Буковини чи Молдови пролунав в інтересах Батьківщини, якій загрожує втрата причетності до європейської світової торгівлі, чи хоча б поставити проект Бродів під розумний сумнів !!» [11]. Відстоюючи ідею залізниці Львів-Чернівці, газета виходила з торговельних інтересів Східної Галичини й Буковини та великої

кількості подорожуючих у цьому напрямку, державних інтересів монархії. «Адже навіть сліпий може побачити, куди веде східний шлях європейської світової торгівлі – всередину Волині, чи на Галац» [Там само]. Звертаючись до землевласників Буковини, газета наголошувала на їх «гідному похвали прагненні, край духовно і матеріально піднімати», сподіваючись, що вони продовжать дану традицію.

І.В.Жалоба, продовжуючи тему газети зазначає: «Як бачимо, і бродичани, і газета «*Vukovina*» наголошували головним чином на загально-державних інтересах та інтересах залізничного товариства. Подібного роду пасажі про вигідність майбутніх ліній як для залізничних товариств, так і для краю, чи держави були традиційним явищем того часу. Вони повинні були зацікавити, чи зміцнити розуміння потреби таких ліній у двох головних чинників цього процесу – залізничного товариства, яке мало будувати та обслуговувати лінію, та держави, яка могла цьому сприяти, чи перебрати на себе в цілому будівництво та експлуатацію. При цьому кожен відстоював першість прокладання, причому негайного, чи у максимально найближчий час, саме своєї залізниці і відхилення його пропозиції розглядав майже як фатальну загальнодержавну помилку. Такого роду протистояння було теж характерним явищем того часу. Пояснювалося воно тим, що була надзвичайно поширена віра в магічну силу залізничної колії і фактично увесь подальший розвиток того, чи іншого регіону, краю, області, району тощо ставився в залежність від її наявності, чи відсутності. Тому й точилася гостра боротьба за право першості прокладання залізниць у тому, чи іншому напрямку» [12, С.130-131].

Звичайно, кожна з ліній, які конкурували за виділення коштів на свою побудову, розраховувала на своє продовження в майбутньому. Так, лінія Львів-Чернівці мала надію на продовження залізниці територією Дунайських князівств через Ясси до Галацу, а лінія Львів-Броди – через Волинь вглиб Російської імперії. Гроші для швидкого завершення побудови однієї з ліній легше було б знайти для другої лінії – Львів – Броди, бо вона була менш затратною, до того ж мала меншу довжину. Ні Східна Галичина, ні Буковина, ні Відень не мали достатніх коштів для того, щоб побудувати залізницю Львів-Чернівці. До того ж і в Дунайських князівствах для побудови залізниці територією Молдови коштів також не було. Тому головні надії покладалися на залучення іноземного капіталу і в першу чергу англійського. Однак, через політичну нестабільність Дунайських князівств іноземний капітал насторожено ставився до даного регіону і не поспішав вкладати кошти в ненадійні підприємства. Ось в чому була причина того, що будівництво залізниці Львів-Чернівці постійно зволікалося. Мало цього, до причин, які вже наводилися, додавалася ще й ситуація в самій Буковині – за виключенням торговельно-промислової палати, інші верстви краю та представництва не представляли належної ініціативи. Через це правильно зазначадла львівська газета «*Lemberger Zeitung*» від 9 вересня 1862 р.: «буковинський дворянин хоча й за те, щоб залізниці будувалися і пролягали у сусіда, однак далекий від того, щоб віддавати (під залізничну забудову) землі та вкладати в акції; міщанин і селянин не мають жодних багатств і тому на їхню готовність до пожертвувань розраховувати не можна» [13].

Нарешті, вибір остаточно впав на залізничну магістраль Львів-Чернівці. Обставиною, яка остаточно переважила, стало польське повстання на початку 60-х років в Російській імперії. У зв'язку з цим російський уряд не вів залізничного будівництва у цьому регіоні і через це продовження залізниці Львів-Броди відкладалося на невизначений термін. До цієї обставини необхідно додати наступні міркування, які, безумовно, бралися до уваги австрійським урядом. Зміна торговельно-транспортної ситуації з початком другої половини ХІХ ст. призводила поступово до зміщення напрямків торгового руху, зокрема через Броди. Оскільки місто, як зазначалося, у промисловому відношенні не було розвинутим, то воно само по собі не представляло відповідного інтересу для уряду та великого капіталу. Навпаки, пролягання залізниці Львів-Чернівці територією Східної Галичини та Буковини давало змогу залучити до транспортної сфери цієї залізниці значно більшу продуктивну частину регіону ще навіть на австрійській території. Тим самим, можна було розраховувати і на значно більшу частину вантажів, ніж лінією Львів-Броди. Окрім традиційних продуктів сільського та лісового господарства, у розрахунок брали ще розвиток металургії у Південній Буковині, тогочасні донесення про промислові поклади металів в якій були досить оптимістичними. Окрім того, співставлення власне кінцевих пунктів гілок – Бродів, чи Чернівців, - були явно не на користь перших. Чернівці, столиця герцогства, мали всі ознаки росту, чого не можна було одночасно стверджувати щодо Бродів.

З точки зору стратегічних та державно-політичних інтересів уряду лінія Львів-Чернівці теж була вигіднішою – адже нею забезпечувався вихід зразу до двох кордонів: російського та молдавського. До того ж Дунайські князівства розглядалися як найбільш приваблива сфера для економічної експансії Австрії, фактично єдиного регіону того часу, де вона могла успішно конкурувати з іншими країнами Європи [14, С.132].

Таким чином, історія будівництва та експлуатації потужної і масштабної залізничної магістралі Львів-Чернівці надзвичайно цікава і повчальна. Дослідження історії цієї залізниці подарує історикам науки надзвичайно багато цікавих історичних фактів.

Література

1. Мельников П.П. О работах при устройстве железных дорог в Северо- Американских штатах (Из отчета путешествия полковника Мельникова по Америке) // Журнал путей сообщения (СПб.). – 1842. – Т.3, кн.1. – С.1-70.
2. Виргинский В.С. Возникновение железных дорог в России до начала 40-х годов ХІХ века. – М., 1949. – С.256.
3. Жалоба І.В. Розвиток залізниць Австрійської імперії від початку будівництва до 1854 р. // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 1995. – Вип.4. – С.46-56.
4. Жалоба І.В. Обговорення проекту закону щодо сприяння Львівсько-Чернівецькій залізниці в австрійському парламенті та його суспільно-політичний резонанс (осінь 1863 р.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.8. – С.155-173.
5. Лазечко П. Артерії доріг: З історії будівництва залізниць у Східній Галичині // Жовтень. – 1987. - №11. – С.115-119.

6. Жалоба І.В. Броди чи Чернівці: вибір напрямку залізничної магістралі на північному сході Габсбурзької монархії та Буковини в 50-х роках – на початку 60-х років XIX ст. // *Наук. вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. – Вип. 96-97. Історія. – Чернівці, 2000. – С.123-133.*

7. Geer G. Der Ausbau der nordostlichen Eisenbahnnetzes der osterreichsch-ungarische Monarchi unter Berücksichtigung von Krisenzeiten. – Wien, 1954. – 145 s. – (Diss. Phil. Fak.).

8. Лазечко П. Артерії доріг: З історії будівництва залізниць у Східній Галичині // *Жовтень. – 1987. - №11. – С.115-119.*

9. Жалоба І.В. Броди чи Чернівці: вибір напрямку залізничної магістралі на північному сході Габсбурзької монархії та Буковини в 50-х роках – на початку 60-х років XIX ст. // *Наук. вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. – Вип. 96-97. Історія. – Чернівці, 2000. – С.123-133.*

10. Жалоба І.В. Обговорення проекту закону щодо сприяння Львівсько-Чернівецькій залізниці в австрійському парламенті та його суспільно-політичний резонанс (осінь 1863 р.) // *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.8. – С.155-173.*

11. Bukowina. Landes- und Amts- Zeitung, 1862. – 13 лют..

12. Жалоба І.В. Броди чи Чернівці: вибір напрямку залізничної магістралі на північному сході Габсбурзької монархії та Буковини в 50-х роках – на початку 60-х років XIX ст. // *Наук. вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. – Вип. 96-97. Історія. – Чернівці, 2000. – С.123-133.*

13. Lemberger Zeitung. – 1862. – 9 верес.

14. Жалоба І.В. Броди чи Чернівці: вибір напрямку залізничної магістралі на північному сході Габсбурзької монархії та Буковини в 50-х роках – на початку 60-х років XIX ст. // *Наук. вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. – Вип. 96-97. Історія. – Чернівці, 2000. – С.123-133.*

Панюс М.В. К истории строительства железнодорожной магистрали Львов-Черновцы в Галичине и Буковине (середина 60-х годов XIX в.)

Рассматривается история планирования и строительства мощной железнодорожной магистрали Львов - Черновцы на территории Восточной Галичины и Буковины австро-венгерского периода. Выяснена роль этой магистрали в экономическом развитии регионов

Ключевые слова: железная дорога, Восточная Галичина, Буковина, Австро-Венгрия, транспорт

Paniys M.V. To history of building of railway highway Lvov -Chernivtsi in Galichina and Bukovina (middle of 60th the year of XIX of century)

History of planning and building of powerful railway highway is examined Lviv is Chernivtsi on territory of East Galichina and Bukovina of austro-hungari period. The role of this highway is found out in economic development of regions

Keywords: railway, East Galichina, Bukovina, Austria-Hungary, transport

Рецензент: **Сергієнко Ю.Г.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
15.03.2012

УДК 327(477)

Пекарєв І.М.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІЙСЬКОВУ ПОЛІТИКУ США В ЄВРОПІ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

У статті подано аналіз військової політики Сполучених Штатів Америки на Європейському континенті в останні два десятиріччя. Підкреслюється, що Європа була і залишається важливим союзником і партнером США в умовах реалізації планів європейського командування і підтримки американських союзників по НАТО.

Сучасна американська військова політика, передбачаючи кількісне зниження американської військової присутності у світі, зберігає орієнтацію на глобальне домінування США за рахунок підвищення мобільності, ударної моці, гнучкості й керованості військ, розміщених на території самих Сполучених Штатів. Мабуть у жодному регіоні планети ця політика не проводилася з такою послідовністю, як у Європі. Протягом усього ХХ століття основним завданням американської політики на європейському напрямку було недопущення військово-політичної гегемонії на континенті однієї держави. Рубіж ХХ-ХХІ століть увінчався тріумфом цієї американської політики: немає більше претендентів на домінування в Європі й, отже, Вашингтон може не побоюватися, що звідси виникне погроза для безпеки США.

Цьому питанню в останні роки достатньо уваги приділяють сучасні західні й російські дослідники [1]. Нажаль українські історики і міжнародники-політологи практично не досліджують військову політику США в Європі, але деякі фрагменти всеж такі знайшли своє відображення в науковій літературі [2], тому наша стаття присвячена питанням цієї важливої, на наш погляд, проблеми.

Незважаючи на величезні зміни, що відбувся на світовій арені за останнє десятиліття, Європа продовжує залишатися найважливішим союзником і партнером США. Досить сказати, що в цей час у західноєвропейських країнах на постійній основі розміщені понад 96 тис. американських військовослужбовців на 491 військовому об'єкті, що становить одну чверть від загальної чисельності особового складу ВС США американського континенту, що перебуває за межами, а на американських армійських складах у Європі складировано спорядження й бойова техніка, достатні для оснащення двох бронетанкових дивізій. Крім того, Європа - це єдине місце на Землі, де на постійній основі за межами американської території розміщені американські тактичні ядерні боєприпаси (у цей час на 10 авіаційних базах у семи європейських країнах-членах НАТО перебувають 400 ядерних бомб типу В61).

І в нових історичних умовах, після закінчення «холодної війни», Європейське командування збройних сил США (ЕПСОМ), за задумом американського військово-політичного керівництва, покликано зберегти своє значення як найважливіше регіональне командування ВС США. Для цього розташовані в Європі американські війська повинні перетерпіти найглибшу трансформацію.

У цей час у підпорядкуванні Європейського командування перебуває V корпус сухопутних військ США, куди входять 1-ша піхотна й 1-ша танкова дивізії, 12-та авіаційна бригада, 18-та бригада військової поліції, 22-га бригада зв'язку, 69-та бригада ПВО, 130-та саперна бригада, 205-та бригада військової розвідки й корпусна артилерія, частини тилового забезпечення.

Крім того, Європейському командуванню прямо підкоряється Південноєвропейська повітряно-десантна тактична група, куди входить 173-тя повітряно-десантна бригада, а також деякі інші частини й військові об'єкти в Європі.

У підпорядкуванні командування ВПС США в Європі перебувають 3-тя й 16-та повітряні командування, де проходять службу 42 тисячі військовослужбовців, резервістів і цивільного персоналу. На озброєнні в них є 220 винищувачів, штурмовиків, транспортних літаків і заправників. Командуванню ВМС США в Європі підкоряється 6-й флот (10.000 моряків) [3].

Це військове угруповання, а також її командно-штабну структуру, що також очолює, у Пентагоні вважають занадто громіздкою, що й не відповідає вимогам часу. У результаті об'єднання командно-штабних ресурсів Європейського командування з бойовими можливостями V корпусу передбачається сформувати нове командування - 7-му армію. Після завершення трансформаційних процесів у підпорядкуванні 7-ї армії буде 8 підрозділів (у цей час Європейському командуванню підкоряється 20) і дві бригади постійного базування - ударна бойова група бригадного складу (Stryker Brigade Combat Team) (Вільчек, ФРН) і повітряно-десантна бригада (Вінченца, Італія). Розміщення третьої бригади передбачається здійснювати за принципом ротації на американській базі «Михайло Когальнічану». Її головною функцією буде підтримка Східноєвропейської тактичної групи.

Штаб-квартира Європейського командування розташовується в Гейдельбергові (ФРН). Це - єдине американське командування, чий штаб розташований за межами Сполучених Штатів. Зрозуміло, що американські війська в Європі не залишилися осторонь від пентагонівських планів глобальної передислокації ВС США. В 2006 р. командування 1-ї піхотної дивізії й розквартирована в Німеччині бригада цієї дивізії були переведені на територію Сполучених Штатів. Туди ж буде перебазована друга бригада 1-ї піхотної після завершення її перебування в Іраку. Авіаційна бригада 1-ї бронетанкової дивізії вже переведена в США (у цей час дві загальновійськові бригади 1-ї бронетанкової проходять службу в Іраку; після завершення свого перебування там вони будуть перебазовані в Сполучені Штати - І.П.). Замість 1-ї піхотної й 1-ї бронетанкової дивізій у серпні 2006 р. у ФРН (м. Вільчек) була розгорнута ударна бойова група бригадного складу чисельністю 3,5 тис. військовослужбовців [4].

Процес трансформації американських сухопутних військ у Європі передбачає також формування бойової авіаційної бригади, яка подібно «ударній бойовій групі бригадного складу» буде побудована по модульному принципу, тобто в неї будуть включені винятково бойові й розвідувальні підрозділи. Формування бойової авіаційної бригади було завершено в 2007 р. Усього в ході трансформації Європейського командування Пентагон припускає вивести з Європи до 2012 р. 44 тис. військовослужбовців, 14 з половиною тисяч цивільних службовців і 57 тис. членів родин американських військових.

Ці виведені з Європи війська дуже потрібні Вашингтону з урахуванням непростой ситуації в Афганістані й Іраку. Однак виникає питання: чи зможе Європейське командування, маючи «під прицілі» три бригади (сухопутних військ, повітряно-десантних військ і авіаційну) вирішувати усе більш складні завдання, які стоять перед Європейським командуванням?

Адже в результаті закінчення «холодної війни» зона відповідальності Європейського командування багаторазово зросла, і в цей час вона охоплює

Випуск 35

21 мільйон квадратних миль і 16 годинних зон, простираючись від Гренландії до Антарктики й від східного узбережжя США до тихоокеанського узбережжя Росії. У цій зоні відповідальності проживають 1,4 млрд. чол., тобто приблизно населення Земної кулі. У той же час, якщо наприкінці 1980-х рр. чисельність американських військ становила 315 тис. чол., то з тих пір вона скоротилася більш ніж у три рази (і повинна скоротитися, як уже сказано, ще більше).

У цих умовах реалізація планів Європейського командування стає неможливою без активної підтримки американських союзників по НАТО. З погляду переважної у Вашингтоні доктрини, основні погрози національної безпеки США сконцентровані не в Європі, а в інших регіонах планети. Ось чому політика офіційного Вашингтона стосовно своїх союзників по НАТО буде все більше будуватися за принципом використання їх військових можливостей для створення «coalitions of the willing and able» («коаліцій бажаючих і здатних»), під американським військово-політичним керівництвом для розв'язку різноманітних військово-політичних завдань за межами традиційної зони відповідальності Альянсу.

Особливе місце в трансформаційних планах Європейського командування займають два нові союзники по НАТО в Причорноморському регіоні - Болгарія й Румунія. 28 квітня 2006 р. у ході зустрічі натовських міністрів закордонних справ у Софії була підписана американсько-болгарська угода, відповідно до якої американські військові будуть розташовані на військово-повітряній базі в Безмері, на полігоні в Новому Селі біля турецької границі й на аеродромі «Граф Ігнатієво» у центральній частині країни. Помітно, що ця угода дозволяє США перекидати війська з баз у Болгарії для виконання бойових завдань у третій країні, консультуючись із болгарським урядом, але при необхідності без особливого на те дозволу Софії. Основною функцією нових американських баз у Болгарії напевно стане спрощення перекидання військ у зони конфліктів на пострадянському просторі [5].

А на авіабазі «Михайло Когальнічану», яку Європейське командування збирається розгорнути на території Румунії, передбачається розмістити командування східноєвропейської загальновійськової тактичної багатонаціональної групи (Eastern European Task Force). Її основу повинна скласти американська ударна бригада, яка буде там розміщена за принципом ротації. Європейське командування вважає, що східноєвропейська загальновійськова тактична багатонаціональна група «буде сприяти поліпшенню планування, координації й співробітництва в області безпеки й взаємодії союзників на території Євразії й кавказького регіону». У цей час необхідна командно-штабна інфраструктура для тактичної групи вже створена, і протягом нинішнього літа до 900 американських військовослужбовців побуває на авіабазі для проведення навчань і відпрацювання взаємодії зі своїми румунськими колегами. У рамках програми «Підтримка й стабільність» Європейського командування збройним силам Грузії була надана більша військово-технічна допомога - формально для забезпечення участі грузинських ВС у складі коаліційних сил в Іраку. Американські військові розглядають своє співробітництво із Тбілісі як зразок для аналогічних програм з іншими країнами [6].

Ще одним прикладом проникнення Європейського командування в регіон Кавказу й Центральної Азії є «Ініціатива «Каспійська варта», у рамках якої США надають допомогу збройним силам Азербайджану і Казахстану. Ця допомога включає навчання фахівців, поставки встаткування, модернізацію судів і засобів зв'язку. Співробітництво спрямоване на вдосконалювання спеціальної морської підготовки військовослужбовців цих двох прикаспійських країн, а також на підвищення їх ефективності у виявленні ОМУ, збільшення їх здатності до швидкого реагування, подальшої облаштуваності границі.

Отже, прагнучи звільнитися від військових зобов'язань перед «старими» союзниками в Західній Європі й на Далекому Сході, Пентагон виявився в ситуації зростаючої залежності від своїх «нових» євразійських союзників, включаючи країни, розташовані в таких неспокойних регіонах, як Балкани, Кавказ і Центральна Азія. Це - дуже різні регіони й дуже різні країни, але всі вони мають деякі загальні ознаки:

1. нетривала історія самостійного історичного існування в нинішніх державних кордонах;
2. відсутність досвіду мирного врегулювання суперечок і розбіжностей зі своїми сусідами;
3. звичка апелювати до великих держав як до союзників у боротьбі зі своїми сусідами. У цих умовах імовірність залучення американських військових у збройні конфлікти, що не мають ніякого відношення до американських національних інтересів, суттєво зростає.

Протягом віків у світі лідирували Євразійські держави, але наприкінці ХХ століття вперше в історії неєвразійська держава стала самою могутньою державою у світі. Євразія, проте, зберігає своє значення, і тому для США важливіше всього зберігати й підсилювати свій вплив у Євразії. Від того, чи зможе Америка запобігти появі на міжнародній арені домінуючої євразійської держави, залежить її здатність надалі здійснювати своє світове панування. Отже, американська зовнішня політика повинна використовувати свій вплив у Євразії таким чином, щоб створити стабільну рівновагу на континенті.

Остаточна мета американської політики повинна бути доброю та високою: створити готове до співробітництва світове співтовариство відповідно до інтересів людства. У той же час життєво важливо, щоб на політичній арені не виник суперник, здатний панувати в Євразії й цим кинути виклик Америці.

Останнє десятиліття ХХ століття було викрито тектонічними зрушеннями у світових справах. Уперше неєвразійська держава стала самою могутньою у світі. Це нелегка праця, адже із цим званням (посадою) Сполучені Штати одержали завдання формування нової стратегії світового панування. З «холодною війною» закінчилася місія США як лідера «вільного миру», і тепер потрібна їм нова концепція світоустрою, де слово глави Державного Департаменту США мало силу істини в останній інстанції.

Звідси випливає, що на додаток до розвитку різних новітніх сторін могутності (технології, комунікації, економіки) американська зовнішня політика повинна забезпечити повну безпеку американської гегемонії Сполучених Штатів. Створивши стабільну рівновагу на континенті, що св'язує по руках і ногам головних конкурентів у гонці за глобальне панування, у різні періоди, що вже мали

досвід «вершителів доль людства». Це, насамперед, Росія, Китай, Об'єднана Європа, ведена Німеччиною й Францією. Зіштовхуючи й послабляючи супротивників до потрібного рівня, як можна довше слід продовжити американську перевагу в Євразії й тим самим продовжити американське панування у світі.

Але щоб світ прийняв усі, навіть не вигідні для себе правила гри, США потрібно створити привабливий імідж країни, яка нав'язує своїм партнерам ту або іншу політику, керуючись лише вищою метою: створити дійсно готове до співробітництва світове співтовариство відповідно до довгочасних тенденцій і фундаментальних інтересів людства.

Унікальне положення Америки у світовій ієрархії сьогодні широко визнане. Початковий подив й навіть гнів, з яким зустріли Америку, поступилися місцем більш стриманим спробам приборкати, обмежити, направити в інше русло або піддати осміянню її гегемонію. Коли 11 вересня 2001 року Америка піддалася терористичним ударам, значна частина планети негайно приєдналася до оголошення американцями війни проти міжнародного тероризму. Заяви, що пролунали у всіх куточках світу, були не просто вираженнями щирого співчуття, вони стали ще й своєчасними завіреннями в політичній лояльності.

Сучасному світу може не подобатися американська перевага: він може ставитися до нього з недовірою й час від часу навіть становити спрямовані проти нього змови. Однак прямо заперечувати верховенство Америки в практичному ключі іншого світу не під силу. Вживали окремі спроби опори, але всі вони зазнали невдачі.

Зловживання своєю могутністю з боку Сполучених Штатів Америки здатне підірвати їхню глобальну роль і поставити під сумнів її легітимність. Поведінка, сприйнята у світі як свавілля, може стати причиною ізоляції Америки й позбавити її якщо не потенціалу самооборони, то можливості скористатися своєю владою для залучення інших країн у загальні зусилля по формуванню більш безпечного міжнародного середовища.

Разом з тим у процесі глобалізації, що сприяє переплетенню американського суспільства з іншим світом, національна безпека Америки виявляється усе менш віддільною від питань загального благополуччя людства. Змі ціння глобальної безпеки є для Сполучених Штатів Америки принципово важливим компонентом їх власної національної безпеки. Щоб упоратися з новим глобальним безладдям, Америка потребує більш витонченої стратегії, чим було потрібно для ведення холодної війни, і в підході більш багатогранному, ніж розгорнута антитерористична кампанія. Боротьба з тероризмом не може бути центральним принципом американської політики безпеки. Ця ідея занадто вузька по спрямованості, занадто розпливчата у визначенні супротивника, і вона неспроможна вплинути на фундаментальні причини інтенсивного політичного шумування як у Євразії в цілому, так і на нових Світових Балканах, де Америка може непомітно виявитися утягненою в зіткнення з ісламським світом. Саме тут розбіжність її курсу з політикою Європи ризикує розколоти навіть Атлантичний Союз. При збігу ж двох цих перспектив під питання може бути поставлена сама світова гегемонія Америки.

Література

1. Seth G. Jones. *Securing Tyrants or Fostering Reform?: U.S. Internal Security Assistance to Repressive and Transitioning Regimes* // The RAND Corporation - 2006; Statement of General James L. Jones, USMC commander, United States European command before the senate armed services committee on 7 March 2006. The senate armed services committee. Senate armed services committee - written statement. - P.28-29; Strengthening Transatlantic Security. A US Strategy for the 21st Century. - Wash., December 2000; Brzezinski Zb. Living with a new Europe / Zb.Brzezinski // The National Interest. - №60. - Summer 2000; Валецкий О.В. Новая стратегия США и НАТО / О.Валецкий. - М., 2008; Европа. Вчера, сегодня, завтра. - М., 2002; Ширяев Б.А. Внешняя политика США / Б.А.Ширяев. - С.-Петербург, 2007 та ін.

2. Їжак О.І. Біля «відчинених дверей». Європейська оборонна інтеграція і національна безпека України / О.Їжак // Політика і час. - 2002. - №2; Железняк І. До питання про україно-російське співробітництво у військовій сфері в умовах розширення НАТО на Схід / І.Железняк, О.Крапівін // Історія української науки на межі тисячоліть. - Вип.43. - К., 2009; Чумак В.М. Ядерна стратегія США: від перевершення до нерозповсюдження / В.М.Чумак. - К., 1999; Храбан І. Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур (політологічний аналіз) / І.Храбан. - К., 2005; Крапівін О.В. Політика США щодо України на початку її незалежності / О.В.Крапівін // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. - Донецьк, 2008. - №1 та ін.

3. Statement of General James L. Jones, USMC commander, United States European command before the senate armed services committee on 7 March 2006. The senate armed services committee. Senate armed services committee - written statement. - P.28-29.

4. Statement of General Bantz J. Craddock, USA commander, United States European command, before the house armed services committee on 15 March 2007. The house armed services committee. House armed services committee - written statement. - P.21.

5. Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/hi/mssian/news/newsid_4951000/4951736.stm

6. Statement of General James L. Jones, USMC commander, United States European command before the senate armed services committee on 7 March 2006. The senate armed services committee. Senate armed services committee - written statement, p. 28 - 29.

Пекарев И.М. К вопросу о военной политике США в Европе после окончания «холодной войны».

В статье дан анализ военной политики Соединенных Штатов Америки на Европейском континенте в последние два десятилетия. Подчеркивается, что Европа была и продолжает оставаться важнейшим союзником и партнером США в условиях реализации планов европейского командования и поддержки американских союзников по НАТО.

Ключевые слова: Европа, США, НАТО, европейское командование, трансформация, зона ответственности, новые союзники.

Pekarev I.M. On the question of U.S. military policy in Europe after the end of the «Cold War».

The paper analyzes the military policy of the United States of America on the European continent in the past two decades. Emphasizes that Europe has been and continues to be a critical ally and partner of the U.S. in the plans of the European Command and the U.S. support of NATO allies.

Keywords: Europe, U.S., NATO, European Command, the transformation, the area of responsibility, new allies.

Рецензент: **Фомін А.І.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
14.03.2012

**ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ І НАЦІОНАЛЬНИХ ПОГЛЯДІВ
ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.**

На основі аналізу опублікованих джерел та спеціальної літератури автор робить спробу з'ясувати історичні обставини формування суспільно-політичних і національних поглядів Лонгина Цегельського, розкрити його роль в еволюції українського державотворення. Проаналізовано чинники, що вплинули на формування його політичного світогляду.

***Ключові слова:** Лонгин Цегельський, громадське життя, політичне життя, Східна Галичина, національний рух.*

У розвитку будь-яких історичних подій чи явищ чільне місце займають конкретні особистості, їхні ідеї та вчинки. Через аналіз їх життя та діяльності можна реконструювати правдиву, ідеологічно незашорену картину суспільного життя.

Лонгин Михайлович Цегельський (1875 – 1950) як активний учасник національно-визвольного руху кінця ХІХ – першої половини ХХ століття і видатний науковець та публіцист мав значний вплив на громадсько-політичну діяльність українських громад, формування державної політики українських урядів у сфері релігійних відносин. Разом з тим, відсутність в українській історичній науці спеціального дослідження про Л. Цегельського, актуалізує поглиблене вивчення його громадсько-політичної, культурно-освітньої та наукової діяльності, відтворення повної наукової біографії вченого, осмислення його місця і ролі в українській історії. При цьому суттєвим є введення до наукового обігу нових джерел як необхідної умови об'єктивного і всебічного висвітлення біографії визначного історичного діяча. Нарешті, надзвичайно важливим є ознайомлення громадського загалу з літературно-публіцистичною спадщиною вченого, вивчення та популяризації його праць. Відтак, дослідження має важливе значення не лише для всебічної оцінки творчості ученого, але й для рельєфнішого відтворення динаміки українського історичного процесу цього періоду.

Мета нашої статті полягає в аналізі та реконструкції громадсько-політичної, культурно-освітньої та наукової діяльності Л. Цегельського, визначенні його ролі та місця в суспільно-політичних процесах, а також внеску у розвиток української історичної науки.

Високий патріотизм Л. Цегельського як державотворця, ідейного теоретика та наставника, провідника національної ідеї та духовного відродження корінився у глибокому моральному та національному вихованні в колі родини. Він походив з відомого священничого роду Цегельських і Дзеровичів. Свої первісні знання він поглибив у Львові, спочатку в Першій академічній гімназії (1886-1891), відтак – на юридичному факультеті університету. Формування політичних поглядів політика припадає на другу половину 80-х – початок 90-х років ХІХ ст. На той час у свідомості різних верств галицького суспільства вже досить міцно утвердилася ідея української національної та територіальної окремішності. Добротні знання, організаторські задатки висували Л. Цегельського на передові позиції серед студентства, особливо у боротьбі за український університет у Львові. Ґрунтовно

студіював величезну кількість літератури, яка стосувалась історії та культури українського народу, проблем відновлення державності [1, с. 307-308].

Ідея націєтворення та соборності українських земель має багатолітню традицію. “Від смерті Ярослава Мудрого (1054 р.), – писав Л. Цегельський, – ми вперто стреміли до здійснення цього ідеалу... Дороговказ на цьому шляху мав, однак, напис: До Києва! До матері українських городів! [2, с. 211]”. Ця ідея народилася ще в середньовічній Україні, про що свідчать літописи, церковна та світська література. (“Слово про Ігорів похід”), політика Галицько-Волинського князівства [3, с. 6-36].

В історії української суспільно-політичної думки зародження національної ідеї, а відтак і відродження державності, прийнято пов’язувати із появою твору “Історія Русів”. Ця праця, на думку багатьох дослідників, дала поштовх до національного пробудження в освічених сферах суспільства [4, с. 5]. Суть “Історії Русів”, появу якої датують кінцем 20-х років XIX ст. у рукописному вигляді зводили до переконливого нагадування про історію українського народу, його корені, побут, героїчні звитяги, державні традиції. Це була рішуча і загалом вдала спроба перешкодити процесу асиміляції панівної верхівки народу з правлячим кланом пануючої нації, відреченню від самостійного мислення та національного самоусвідомлення.

Важливо наголосити, що автор “Історії Русів” вважає Київську Русь державним утворенням саме українського народу, що Русь – це Україна, а не Московія. Цю позицію повністю підтримав і розвинув у своїх працях Л. Цегельський. Він, як і автор знакової для багатьох поколінь українців книги, вважав, що: “... всяке творіння має право буття своє боронити, власність і свободу, і що для того воно споряджено самою природою або Творцем своїм достатніми знаряддями чи способом [5, с. 22]”.

Якщо “Історія Русів” була ідеологічно-історичним обґрунтуванням права українського люду на власну самобутність, то в першій половині XIX ст. відбулися перші організовані акції – несміливі спроби згуртуватися навколо ідеї української самобутності невеликих груп людей. Автор відомої праці “Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914” К. Левицький виділив дві знакові події середини XIX ст. На перше місце він поставив утворення у 1846 р. невеликого гуртка під керівництвом М. Костомарова, названого Кирило-Мефодіївським братством, за участю П. Куліша і Т. Шевченка, та виникнення в 1831 р. постійного гуртка “Руська Трійця” у Львові, до якого увійшли М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький [6, с. 736].

Довкола “Руської трійці” гуртувалися молоді люди, які хотіли працювати на благо рідного народу. Вони й започаткували національно-культурне відродження у Східній Галичині. Збираючи усну народну творчість і вивчаючи історію свого краю, перекладаючи твори слов’янських будителів, група молоді захоплювалася “Енеїдою” І. Котляревського, перечитувала фольклорно-етнографічні збірники М. Максимовича, І. Срезневського, впроваджувала живу українську мову і тим самим служила зближенню галицьких русинів, як тоді було прийнято говорити, зі східними українцями. Свідченням цього став альманах “Русалка Дністрова”, виданий 1837 року в Угорщині. І хоч основний тираж був конфіскований, сам факт його появи мав не тільки мистецьке, але й суспільно-політичне значення [7, с. 126].

Суспільно-політичне значення діяльності “Руської трійці” полягало, насамперед, у пробудженні Східної Галичини ще напередодні “Весни народів”, яка сколихнула Австро-Угорську імперію у 1848 р. Не менш важливими були перші прояви національної свідомості та почуття єдності всього українства, які викристалізувалися впродовж другої половини ХІХ ст. і справили вирішальний вплив на формування суспільно-політичних і національних поглядів Лонгіна Цегельського [8, с. 356].

Кирило-Мефодіївське братство виникло дещо пізніше, у 1846 -1847 рр., однак за масштабами і значимістю відіграло більше значення для всеукраїнського відродження, ніж локально-галицьке об’єднання молодих патріотів. Відомий історик І. Лисяк-Рудницький, вважаючи, що з появою Кирило-Мефодіївського братства досягла зрілості демократична народницька течія в українській суспільно-політичній думці, наголошував на тому, що програма Кирило-Мефодіївського братства, яка становила синтез романтичного націоналізму з радикальними суспільно-політичними ідеями декабристського руху, була сповнена духу палкої християнської віри [9, с. 168]. Історичне значення Кирило-Мефодіївського братства не вичерпувалося духовно-культурним імпульсом, воно мало також політичну складову. Ідейний вплив цієї групи українських діячів був визначальним аж до початку ХХ ст. Організаційно цей вплив реалізувався у діяльності “громад” – напівконспіративних об’єднань ліберально-народницької інтелігенції. Починаючи з 1860-х років, народництво поширилося і в Галичині, де воно отримало назву народовства [10, с. 69].

Наступним значним кроком розвитку суспільно-політичної думки в Україні була науково-публіцистична творчість і організаційно-політична діяльність М. Драгоманова. Виходець з Наддніпрянської України, він відіграв помітну роль у розвитку національно-визвольної ідеї у Галичині. Це був вищий, у порівнянні з кирило-мефодіївцями, ступінь розвитку політичної думки. У низці наукових досліджень, зокрема “Література російська, великоруська, українська і галицька”, “Три листи до редакції “Друга”, “Листи на Наддніпрянську Україну”, “Чудацькі думки про українську національну справу”, а також у багатьох листах та спогадах М. Драгоманов виклав свою концепцію розвитку української справи. Питання України, її стосунків з іншими народами він поставив не тільки у загальноукраїнських, але й у європейських масштабах [11, с. 18–39].

Вважаючи себе “соціалістом за ідеалами, але ... західноєвропейської школи”, М. Драгоманов, з одного боку, протиставляв свої погляди “російським нігілістам” школи М. Бакуніна й П. Лаврова, для яких були характерні антикультурний елемент і націоналістичне самозасліплення, а з іншого, не сприймав класової теорії і загалом догматичності К. Маркса. Саме на цьому наголошував у своїй праці про М. Драгоманова Л. Цегельський [12, с. 215-224]. Процес національного усвідомлення українців-русинів Галичини розпочався у першій половині ХІХ ст. і був тісно пов’язаний із революцією 1848 р. в Австро-Угорщині. У “Нарисах політичної думки галицьких українців” К. Левицький писав: “Національне відродження українців в Галичині з кінцем першої половини ХІХ віку було дійсно відродженням політичної думки, бо розбуджені галичани почувалися частиною українського народу – окремого від польського і російського [6, с. 14]”.

Відтак, можна констатувати, що світоглядні основи суспільно-політичної діяльності Лонгіна Цегельського формувалися завдяки ідеям та поглядам відомих українських мислителів Т. Шевченка, М. Драгоманова, М. Міхновського, І. Франка, М. Грушевського та інших і концептуалізувалися в процесі суспільно-політичних перетворень другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Для Л. Цегельського, як і для більшості молодих галичан його покоління, Т. Шевченко був пророком, предтечею, ідейним началом гуртування української спільноти. Про це свідчать не тільки статті Л. Цегельського про Т. Шевченка, але й його позиції як політика і публіциста, редактора “Діла” і співредактора ЛНВ [13].

Ідеї М. Драгоманова зацікавили Л. Цегельського ще у студентські роки. Про що свідчить його ґрунтовне дослідження “М. П. Драгоманов, його думки, діяльність і значення”, частинами надруковане у журналі “Молода Україна” за 1900 рік. Вчений стверджував, що М. Драгоманов полонив всі молоді сили України, оскільки “... се найбільший українець ХІХ ст. Коли Шевченко був серцем України, то він (М.П. Драгоманов – авт.) був її розумом [12, с. 218]”. Л. Цегельському імпонував науковий, критичний метод мислення М. Драгоманова, велетенський обсяг опрацьованого ним матеріалу. На думку Л. Цегельського, позитивним у поглядах М. Драгоманова було те, що він не ототожнював національну ідею лише з українською мовою і радив “галичанам не воювати самим тільки “пустим” (без змісту) націоналізмом, але каже надати тому зміст із соціальних та політичних ідей [12, с. 219]”.

Лонгін Цегельський вважав раціональною позицію М. Драгоманова щодо єдності слов’янських народів і про значення російської літератури для України та Галичини. Проте на наш погляд, доречно сказати, що на певному етапі становлення власних поглядів Л. Цегельський апологетично й некритично сприймав думки видатного українського мислителя.

Ярослав Дашкевич, у передмові до книги “Від легенд до правди” зазначав, що на початку ХХ ст. Л. Цегельський був прихильником драгоманівських ідей з певним нахилом до революційних силових методів боротьби і брав участь в організації селянських страйків [14, с. 12]. Щоправда, не лише М. Драгоманов впливав на переконання самого Л. Цегельського, що національне питання в Україні не можна відділяти від соціального визволення народу. Вчений усвідомлював це впродовж усього життя, однак, уже на початку ХХ ст. змістив акценти саме на національне визволення як основу розв’язання усіх актуальних для України питань.

Ще влітку 1891 р. на могилі Т. Шевченка у Каневі чотири студенти М. Базькевич, М. Байздренко, В. Боровик, І. Липа створили Братство Тарасівців [15, с. 175]. Свої програмні наміри вони висловили у рефераті, прочитаному на Шевченкових роковинах у Харкові. Цей реферат був надрукований 1893 р. у двох львівських газетах: “Правда”, п. н. “Grotession de foi (Сповідь віри) молодих українців” та “Ділі”, п. н. “Народна програма молодих Українців”.

Українці, стверджували автори, єдині, “бо ідеї, духа розірвати на шматки не можна [9, с. 26]”. У Програмі молодих українців йшлося про одностайну єдність в спільній боротьбі всіх українців за соборність українських земель, за вільний розвиток української мови, освіти для народу рідною мовою і виховання в “українському дусі”, про недопустимість партійного розбрату у цій боротьбі. Без сумніву, Л. Цегельський був обізнаний і солідарний з програмою молодих

тарасівців, адже їхня програма мала відчутний вплив на його світогляд і на співпрацю з М. Міхновським [16, с. 94]. Поява відомої програмної праці М. Міхновського “Самостійна Україна” здійснювалося за сприяння та участі Л. Цегельського.

Журнал “Молода Україна”, до редакції якого входив Л. Цегельський, схвалював ідею самостійності України. Л. Цегельський повністю поділяв положення відомої праці М. Міхновського “Самостійна Україна”. Редакція журналу стала фактично нелегальною організацією молодих патріотів-галичан, переважно студентів, які підтримували тісні зв'язки із східноукраїнськими однодумцями. Невипадково брошура М. Міхновського була надрукована у Львові, за активної участі Л. Цегельського.

Праця М. Міхновського, написана у березні 1900 р., стала першим кредо Революційної Української Партії, яка оформилася у Харкові 29 січня 1900 р. на т. зв. “Раді чотирьох” у складі Д. Антоновича, Б. Камінського, Л. Мацієвича, М. Русова. У ній було коротко викладено історію поневолення України шляхом грубого порушення Переяславських угод. М. Міхновський звертає увагу на головні антиукраїнські акції російського царизму до 17 травня 1876 р., коли “була приречена на смерть українська мова”, а Україною повністю почали управляти чужинці. “Московські царі чи імператори, – йдеться у брошурі, – не виконували своїх обов'язків щодо конституції 1654 р. і поводяться нині з нами так, наче Переяславська конституція ніколи й не існувала [17, с. 41]”. Він гнівно виступає проти колонізаторської політики російського царизму, який “засуджує нашу національність на смерть [17, с. 42]”.

Юрист за освітою, М. Міхновський переконливо доводить порушення підписаних царським урядом правових угод, закріпачення народу, позбавлення його найелементарніших прав і свобод. Він підтверджує право України та українців вільно жити на власній землі. Саме тому українці мають мати на своєму прапорі слова: “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ [17, с. 67]”. Це була найбільш категорична вимога з усіх тогочасних декларацій українських політичних сил. Йшлося не лише про право українців на власне державне життя у відповідних географічних межах, а й про протистояння тим, хто, порушуючи дані народові правові гарантії, не визнає основної потреби пригніченого народу: “Усі, хто по цілій Україні не за нас, той проти нас... [17, с. 71]”.

Часопис “Молода Україна” схвально відгукнувся на появу брошури М. Міхновського. Автор рецензії С. Томашівський, відзначаючи особливе значення викладених у ній ідей, стверджував, що з часу Т. Шевченка “не було серед української суспільності в Росії нічого, щоб сю ідею незалежності подало так рішуче, ясно і горяче, як отся брошурка [18, с. 19]”.

У липні 1900 р. у Львові відбулося Друге віче Української академічної молоді. Формальним приводом віча були публікації газети “Буковина”, яка зайняла послідовну антиукраїнську позицію, доводячи неспроможність національного самовизначення у роз'єднаній Україні, неготовність боротьби за суверенність [8, с. 342]. Детальний огляд віча маємо в часописі “Молода Україна”, з якого дізнаємося про зміст реферату виголошеного Л. Цегельським. Як подає часопис, доповідач наголосив на ідеї самостійної України. Національна держава, на його думку, є

“формою, в якій розвивається людство”, а за відсутності власного державного об’єднання страждає національна культура, суспільне життя народу. “Доповідач ставить питання про те, щоб створити свій власний державний організм, свою власну, самостійну національну державу в етнографічних границях по всій території, заселеній українським народом”, – підсумовує часопис, проводячи паралель між позицією Л. Цегельського і поглядами наддніпрянських українців, зокрема М. Міхновського [8, с. 342].

У 1900 р., у зв’язку з позицією газети “Буковина” і полемікою з нею газети “Діло” часопису “Молода Україна”, з’явилася відома стаття І. Франка “Поза межами можливого [19, с. 3276-285]”. У ній видатний письменник і публіцист філософськи обґрунтовує потребу української державності та непросту перспективу її здобуття. Відштовхуючись від згаданої полеміки, І. Франко розмірковує над співвідношенням між матеріально-соціальними та національно-політичними аспектами тогочасної ситуації. Він критикує позицію газети “Буковина”, яка на перший план ставить питання матеріального життя, і показує, що в умовах, у яких опинився український народ, це питання неможливо вирішити без розв’язання ключового для українців завдання, тобто здобуття незалежності. Висновок І. Франка збігається із тогочасною позицією молодих політичних діячів, згуртованих довколо “Молодої України”: “Все, що йде поза межі нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації [19, с. 285]”. Поєднання “якихось вольних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей”, на його думку, можна досягти тільки тоді, коли всі національні проблеми будуть розв’язані [19, с. 285].

Думка про необхідність побудови суверенної держави зріла в умах української еліти й вилилася у 1900 р. одразу у трьох документах – брошурі М. Міхновського, доповіді Л. Цегельського та резолюції Другого віча української академічної молоді та статті І. Франка. Серед мислителів, які зайняли таку позицію, І. Лисяк-Рудницький називає І. Франка, який “... поступово відійшов від федералістської концепції свого вчителя М. Драгоманова і став одним з перших речників ідеї повністю незалежної Української демократичної держави [10, с. 69]”.

Вказані події підтверджували, що ідея державної окремішності українського народу в суспільстві визрівала поступово. Спочатку це був процес національного самоусвідомлення українства як етнічно-духовного феномена. У цьому контексті слід підкреслити, що Л. Цегельський, як і його батько, наполегливо користувався поняттям “Русь-Україна”. На відміну від М. Грушевського, він ставив слово Русь на перше місце, акцентуючи на генетичному витoku українства від Київської Русі. Фактично Л. Цегельський популяризував і розвивав концепцію української історії М. Грушевського, свідченням чого є його науково-публіцистичні праці, зокрема, “Русь – Україна а Московщина – Росія”. Щоправда, у період визвольних змагань він розійшовся у поглядах з М. Грушевським і критикував останнього, як й інших лідерів Центральної ради, за лівацтво, відстоювання федералізму, нерішучість, поступливість перед російськими шовіністами і, зрештою, співпрацю з більшовицьким тоталітарним режимом в Україні після повернення з еміграції [20, с. 58-61].

Другий етап, започаткований діячами Кирило-Мефодіївського братства, завершився формуванням концепції федералізації України, сформульованої М. Драгомановим. Її впливу зазнав і Л. Цегельський, хоча, популяризуючи погляди М. Драгоманова, він намагався відшукати у його працях думку про можливість створення самостійної української держави. Останнє засвідчує, що Л. Цегельський стояв на позиції повної суверенності України ще до її публічної артикуляції на студентському вічі 1900 р. Врешті, наступний етап державницької ідеї був остаточно сформульований у 1899 р. Серед тих, хто публічно проголошував і відстоював її у політичних суперечках того часу, був Л. Цегельський. Він включився в активну політичну боротьбу й усвідомлював необхідність пошуку та розширення кола політичних однодумців, спроможних не тільки обґрунтовувати ідею самостійності України в історичному контексті, але боротися за її реалізацію.

Загалом, можна з впевненістю стверджувати, що основною ідеєю, яка наскрізно проходить через усю суспільно-політичну діяльність Лонгіна Цегельського, стало відродження вільної, суверенної Української держави. Витоки його ідейної боротьби за самостійну Україну беруть в участі у таємному студентському товаристві (проводі), яке об'єдналось навколо редакційної колегії студентського журналу "Молода Україна". Л. Цегельський був одним із редакторів цього журналу, членом товариства, в програмі якого містилося завдання боротьби за українську суверенну державу.

У липні 1899 р. на студентському вічі у Львові Л. Цегельський виголосив промову "Про конечність боротьби за політичну незалежність України". За словами дослідників, то був перший у новітній історії прилюдний заклик до мобілізації сил задля боротьби на всіх можливих напрямках за здобуття української духовної та політичної суверенності.

Спираючись на дослідження відомих українських вчених, вчений захищав самобутність і самоідентичність українського народу, переконливо спростовуючи твердження російських та польських шовіністів про український народ як етнічну масу, яка є частиною інших етносів [21, с. 57-61].

Л. Цегельський багато зробив для утвердження національної свідомості – вирішального чинника утвердження української нації. Саме з цих позицій він обстоював права України на власну мову, культуру, освіту. Друкованими працями й громадсько-політичною діяльністю він готував галицьке суспільство, український народ до визвольних змагань, прогнозував політичне майбутнє української держави у формі президентсько-парламентської республіки, у будівництві якої брав безпосередню участь як один з найактивніших діячів ЗУНР та УНР, ініціатор та активний учасник Злуки Західної та Східної України.

Редаговані ним часописи, як і його статті, публіцистика, завжди були речниками української історії, культури, політичної думки, боротьби за національну державність.

Література

1. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. [Текст] / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2009. – 350 с.
2. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопадом 1918 р. [Текст] / Лонгін Цегельський. – Львів : Свічадо, 2003. – 336 с.

3. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ ст.) [Текст] / Олександр Іванович Салтовський. – К. : Парапан, 2002. – 396 с. – С. 6-36.
4. Історія Русів / [авт. тексту Г. Кониський]. – К. : Радянський письменник, 1991. – 322 с.
5. Цегельський Л. Русь – Україна а Московщина – Росія : Істор.-політична розвідка. / Лонгин Цегельський. – [2-е вид., перероблене]. – Царгород : Союз Визволення України, 1916. – 123 с.
6. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914 [Текст] / Кость Левицький. – Львів : Друкарня оо. Василіян у Жовкві, 1926. – 736 с.
7. Потульницький В. А. Історія української політології [Текст] / Володимир Потульницький. – К. : Либідь, 1993. – 232 с.
8. Цегельський Ю.-М. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову [Текст] / Юрій-Михайло Цегельський. – Ellicott City : Смолоскип, 1992. – 787 с.
9. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. Т. 4. Кн. 1 (Перша третина ХVІІІ ст.) [Текст] : научное издание / [укл. В. Литвинов ; ред. В. Грабовський]. – К. : Дніпро, 2001. – 519 с.
10. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе [Текст] / Лисяк-Рудницький І. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.
11. Цегельський Л. М. П. Драгоманов, його думки, діяльність і значення [Текст] / Лонгин Цегельського // Молода Україна – 1900. – Ч. 2. – С. 18-39.
12. Цегельський Л. М. П. Драгоманов, його думки, діяльність і значення [Текст] / Лонгин Цегельського // Молода Україна – 1900. – Ч. 6. – С. 215-224.
13. Цегельський Л. В 52-і роковини смерті Кобзаря [Текст] / Лонгин Цегельський // Діло. – 1913. – 14 березня.
14. Дашкевич Я. На переломі доби. Спогади Лонгина Цегельського про 1918–1919 рр. в Україні [передмова до кн. : Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р.]. / Ярослав Дашкевич. – Львів : Свічадо, 2003. – С. 7-14.
15. Потульницький В. А. Теорія української політології [Текст] / Володимир Потульницький. – К. : Либідь, 1993. – 192 с.
16. Качкан В. Протівник кайдашизму в українській політиці : біографічна канва Лонгина Цегельського [Текст] / Володимир Качкан // Качкан В. Хай святиться ім'я твоє / Володимир Качкан. – Кн. ІV. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2000. – С. 92-99.
17. Міхновський М. Самостійна Україна / Микола Міхновський. – К. : Діокор, 2002. – 80 с.
18. Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник [Текст] / Ігор Бегей. – Львів, Світ, 2001. – 254 с.
19. Франко І. Поза межами можливого // Франко І. Збір. Творів : у 50 т. [Текст] / Іван Франко. – К. : 1986. – Т. 45. – С. 276-285.
20. Цегельський Л. Проблема української нації [Текст] / Лонгин Цегельський // Універсум. – 2002. – № 11-12. – С. 58-61.
21. Здоровега М. В. Ідея української державності у творчості Лонгина Цегельського / М. Здоровега // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 56-63.

Полич М.І. Формирование Общественно-Политических И Национальных Взглядов Лонгина Цегельского в конце ХІХ ст.

На основе анализа опубликованных источников и специальной литературы автор делает попытку выяснить исторические обстоятельства формирования общественно-политических и национальных взглядов Лонгина Цегельского, раскрыть его роль в эволюции украинского создания государства. Проанализированы факторы, которые повлияли на формирование его политического мировоззрения.

Ключевые слова: Лонгин Цегельский, общественная жизнь, политическая жизнь, Восточная Галиция, национальное движение.

Polych M. Forming of social, political and national views by Longina Cegel'skiy at the end XIX century

An author has made an attempt to find out the historical circumstances of forming of social, political and national views by Longina Cegel'skiy, exposed his role in the evolution of Ukrainian creation of the state based on analysis of the published sources and special literature. Factors which influenced on forming of his political world view are analysed.

Key words: Longin Cegel'skiy, public life, political life, Eastern Galicia, a national movement.

Рецензент: Довжук І.В., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.03.2012

УДК (316.343.37-055.2) „1920/1939”

Сапицька О.М.

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПІДТРИМКА ІНСТИТУТУ МАТЕРИНСТВА ТА
ДИТИНСТВА НА СЕЛІ У 20-ті - 30-ті рр. ХХ ст.**

Досліджується діяльність фонду матері-селянки та інших організацій та установ у справі соціально-економічної підтримки інституту материнства та дитинства на селі у 20-30-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: охорона материнства, дитинство, соціальні виплати, фонд допомоги матері-селянці, спілки товариської взаємодопомоги, каси суспільної взаємодопомоги, колгоспи.

Під інститутом материнства й дитинства автор розуміє історично сформовану форму репродуктивної діяльності, що базується на певному наборі установ, норм і приписів в області народження й виховання дітей.

На початку 20-х років ХХ ст. робота із правового захисту інтересів жінок і дітей виконувалася спільними зусиллями наступних структур - відділами охорони материнства й дитинства, здоров'ї відділами, відділами праці, жінвідділами, професійними й іншими організаціями, у чиї функції входили питання захисту жінок і дітей. Найбільш ефективною ланкою радянської системи охорони материнства й дитинства була робота установ по обслуговуванню вагітних жінок, матерів і дітей.

Завданнями пологодопоміжних установ було надання жінкам лікувальної, консультативної, профілактичної й іншої допомоги. Темпи будівництва подібних установ у місті були значно вище, ніж на селі. Фактично сільська пологова допомога стала розвиватися лише в першій половині 20-х років. Консультації для жінок здійснювали до та післяпологову лікувальну й консультативну допомогу матерям. У сільській місцевості вони були організовані при акушерських або фельдшерсько-акушерських пунктах. Дитячі консультації призначалися для нагляду за немовлятами. Вони займалися переважно санітарною освітою матерів (у них навчали правильно годувати, доглядати за дітьми, знайомили з гігієною матері й дитини).

Дома матері й дитини являли собою установи для самотніх вагітних і годуючи жінок, та сполучали функції родопоміжних і консультативних установ.

Важливим фактором розвитку цих установ стало їх фінансування. З грудня 1921 р. перелік витрат, що підлягали віднесенню на державний кошт, змінився.

Обслуговування установ охорони материнства й дитинства було передано у ведення місцевих бюджетів. На утриманні держбюджету залишилися лише установи, що перебували у безпосередньому веденні НКОЗ та обслуговували робітників державних підприємств.

Це рішення породило відмову організацій від участі в утриманні установ з охорони материнства й дитинства, почалося згортання їх мережі. Істотну роль у зміцненні системи охорони материнства й дитинства відіграв XII з'їзд РКП (б), що відбувся у квітні 1923 р. Учасники партійного з'їзду додали будівництву цих установ політичний характер, чим прискорили темпи їх зведення. Рішенням другої наради з охорони материнства й дитинства була змінена структура й функції консультацій. Молочна кухня перетворилася в обов'язкову складову цих установ. До функцій консультацій додалося надання лікувальної допомоги, тобто робота із хворими дітьми, та проведення патронажу - обслуговування немовлят та годуючих матерів вдома.

Одним з позитивних здобутків радянської системи стала державна політика соціальних виплат вагітним сільським жінкам, що оформилася наприкінці доби НЕПу. За постановою ВУЦВК та Раднаркому з 11 листопада 1928 р. почалася організація фонду допомоги матері-селянці при всіх СТВ, що мало стати „реальним кроком до забезпечення селянки (малося на увазі – колгоспниці, оскільки допомога одноосібникам, які не були пайовиками кооперативів і не відраховували кошти в каси СТВ, не надавалася. - С.О.) в тяжкий момент її життя – під час вагітності та пологів [1]”.

Кошти фонду допомоги матері-селянці склалися із відрахувань 7200 організацій СТВ по всій Україні, кооперативної системи, місцевого бюджету та самообкладання селян. Так, згідно звіту Луганського окрсоцзабезу від 15 січня 1930 р., з 1 грудня 1929 р. по 1 жовтня 1930 р. із закладених у договір соцзмагання з Артемівським окрсоцзабезом 5000 тис. руб. по фонду «Матері-селянки» було залучено 30000 руб., з них з самообкладання 23800 руб., з місцевого бюджету було виділено 3000 руб. [2]

Згідно обіжника №94 (від 21 лютого 1930 р.), підписаного Наркомом соцзабезпечення – заступником голови ЦК СТВ Покорним та Наркомом охорони здоров'я Канторовичем батрачки, біднячки та середнячки вносилися до обліку окремо по групах, для визначення розміру видачі допомоги (насамперед, з колективного сектору). Встановлювався такий розмір допомоги:

1. при народженні дитини, на придбання для неї різних речей, а саме, сорочок, укривала, простирадла тощо – не більше як 3 руб. (при чому у 1930 р. при оцінці майна боржників ціна укривала вказувалася у торговельних листах у 22 руб.[3]);

2. на годування немовляти та поліпшення харчування матері-годувальниці – не більше 8 руб.;

3. на переїзд до лікарні або за лікарем, акушеркою у зв'язку з пологами, а в окремих випадках із лікарні додому – в розмірі дійсної вартості потрібних на проїзд витрат, але не більше 3 руб. (відрахування з громадських та кооперативних організацій);

4. на найм потрібної для господарства робочої сили для польових та городніх робіт, коли зазначені роботи припадали на останні 2 місяці вагітності, під час

Випуск 35

пологів, або на перші 2 місяці після, а також на час хвороби, як наслідок пологів або абортів – як дотацію 10 руб.

5. на часткову оплату хатньої робітниці на час пологів або протягом тижня після них – не більше 3 руб.[4].

Таким чином, взагалі жінка могла отримати лише 27 руб. допомоги по вагітності та пологам.

За п'ятирічним планом на створення фонду допомоги матері - селянці передбачалася сума в 1,5 млн. руб., але внаслідок проведення реорганізації СТВ в селах суцільної колективізації, де утворювались окремі каси колективізованого селянства (ККС), на 1931 р. загальноукраїнський фонд допомоги матері-селянці мав становити 1,3 млн. руб., при чому більша його частина – 650 тис. передбачалася бути зібраною на Правобережжі. З цього фонду виплачувалося пересічно по 10 руб. – 15 руб. на „випадок” [5].

В місцях, де були кооперативні організації, допомога з фонду матері-селянки видавалася натурою через відповідні кооперативні організації, але вартість речей не повинна була перевищувати 10 руб. [6]. Але за планом передбачалося охопити цим видом допомоги 856 480 жінок на суму 7 548 800 руб., тому для наповнення фондів матері-селянки додатково проводили добровільні збори коштів, зокрема під час спеціальних „місячників зміцнення фонду допомоги матері-селянці”.

Під час подібних „місячників” в містах і селах організовувалися вистави, концерти, платні лекції, збір від яких повністю надходив до фонду, при чому 40 % від цих зборів направлялися в колгоспи для влаштування при колгоспах акушерсько-медичних пунктів [7]. Проте зазначалося, що робота щодо зміцнення та регулярного поповнення фондів допомоги матері-селянці не повинна набувати характер кампаній, а її треба було проводити постійно та систематично.

Втім, реальність відрізнялася від декларацій. На підставі вищевказаної постанови «Про фонди допомоги матері-селянці під час вагітності та пологів» ВУЦВКУ і РНК УССР від 10 грудня 1928 р. нижчезазначені організації повинні були щорічно робити такі відрахування:

Зерноспілка – 200 крб.

Колгоспсекція – 150 крб.

Молочарспілка – 150 крб.

Плодоспілка – 150 крб.

Спілка Робземлісу – 50 крб.

Рибакспілка – 50 крб.

Станом на 14 січня 1930 р. жодна з організацій не перевела гроші до фонду [8].

Секретаріат Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 14 січня 1930 р. на своєму засіданні відзначав: «Справа організації фондів допомоги матері-селянці перебуває на місцях у незадовільному стані. Всі коопцентри до цього поставилися формально. Недостатня популяризація серед селян існуючих законоположень про зазначені фонди та про значення їх для матері-селянки, не притягнуто до цієї справи активи села, жіндельзбори, КНС, кооперативні та громадські організації, вчительство, Робітземліс тощо. Несвоєчасні та недостатні відрахування з боку кооперативних, громадських організацій та державних установ

(Бердичевська, Зинов'ївська, Глухівська, Проскурівська, Мелітопільська, Запорізька округи та АМСРР) [9]».

У зв'язку з чим рекомендувалося в газетах «Вісті ВУЦВК», журналах «Червоне село», «Селянка України», «Наймит», «Радянське село» тощо і в місцевій пресі систематично висвітлювати питання допомоги матері-селянці та стан цієї справи на місцях. А протягом травня 1930 р. провести місячник допомоги матері-селянці для популяризації мети і завдання фондів, зосередити увагу громадськості навколо цієї справи.

На влаштування „пологових ліжок” при сільських амбулаторіях та медичних установах також відраховувалися кошти безпосередньо з фонду у кількості 15-27 %. Ці кошти переказувалися Райздоровінспектурам, які за погодженням з райінспекторами Соцзабезу, розподіляли їх по колгоспам, при чому кількість ліжок і їх „дислокація” встановлювалися Райздоровінспектурами. За розпорядженням НКСЗ УСРР та НКОЗ УСРР, „пологові ліжка” в першу чергу створювалися в колгоспах та селах, які були премійовані за успішне проведення соцзмагання та ударництва, або тих, що йшли „попереду” у виконанні поточних політичних або господарських завдань [10].

Втім, така практика не влаштовувала партійне керівництво. ЦК СТВ від 30 травня 1930 р. зазначав: « з боку місцевих організацій (ОВК, Охматдит) (Артемівська, Луганська, Ізюмська округи) помічається тенденція відбирати кошти з фонду допомоги матері-селянці на влаштування ясел та дитмайданчиків, що суперечило постанові Секретаріату ВУЦВК від 14 січня 1930 р., де зазначалося, що всі гроші повинні витратитися на саму матір-селянку та в окремих випадках на дитину [11]».

Постановою ЦК СТВ від 15 травня 1930 р. до судової відповідальності притягалися робітники СТВ, що недбайливо поставились до створення та використання фонду допомоги матері-селянці, що висвітлювалося в пресі, особливо в журналі «Червоне село» [12].

Звісно, що вкрай низьке наповнення бюджету фонду матері-селянки обумовлювалося політичною та економічною ситуацією в країні, а рядові працівники СТВ на містах мусили відповідати за прорахунки керівництва. Наприклад, в звіті станом на 2 серпня 1930 р. голова Луганського СТВ повідомляв, що весною було проведено реконструкцію СТВ і перехід на колективне господарство...багато СТВ самоліквідувалося, а їх кошти перейшли в колгоспи і переплуталися, чи були витрачені не за призначенням (9500 руб. по фонду). Але з тих пір до фонду одержано від Молочарспілки – 150 руб., Окрзерна – 20 руб., Райспілки 54,47 руб. З цих коштів було видано Окрохматдіту 350 руб., при окрсоцзабезі залишилося лише 54,47 руб. на допомогу [13].

Тут варто зазначити, що на той період збільшення емісії значно випереджало збільшення товарообігу, а розрив між купівельною спроможністю грошей та пропозицією товарів постійно збільшувався. В січні 1931 р. в провінції рубль містив у собі лише 8 довоєнних копійок [14].

З 1932 р. у селі стали створюватися каси суспільної взаємодопомоги колгоспів (КСВК), котрі повинні були надавати допомогу колгоспникам і колгоспницям у випадку інвалідності, старості, хвороби, вагітності й пологів, а

також і в інших випадках, коли колгоспники й колгоспниці не мали змоги брати участь у виробництві.

На допомогу могли розраховувати лише жінки-біднячки, наймички та обіднілі середнячки при народженні дитини на годування, на оплату транспортних засобів до лікарні, на наймання робочої сили на час польових робіт, якщо останні місяці вагітності чи пологи припадали на цей строк, на наймання хатньої робітниці, якщо в сім'ї не було інших працездатних жінок.

Колгоспи повинні були за власний рахунок створювати та утримувати колгоспні пологові будинки, постійні та сезонні дитячі заклади. На практиці процес заснування та утримання в колгоспах лікарень, дит'ясел, дитсадків та дитмайданчиків забезпечувався ініціативою жіноцтва, при чому, основна увага як партійного керівництва так і на місцях, відводилася заснуванню саме дитячих закладів. Будівництво ясел випереджало будівництво пологових будинків на кілька порядків [15]. Наприклад, по 80 районах України в 1931 р. дит'ясел було 167,8 % від потреби [16], але в 1932 р., коли в СРСР вже було проголошено рішення „жіночого питання”, селянкам доводилося їхати за 18-25 км від місця проживання для отримання медичної допомоги при пологах. Тому основними закладами Охматдиту в досліджуваний період на селі були саме дитячі дошкільні установи. Це доводить наміри партійних органів якомога більше жінок залучити до колективної роботи, піклуючись не про вагітну жінку, а намагаючись „розв'язати руки” колгоспницям, які вже мали дітей.

Навіть досі науковцям важко адекватно визначити, як соціально-економічна підтримка інституту материнства на селі у зазначений період вплинула на демографічну ситуацію як в СРСР в цілому, так і в Україні зокрема. Наявні данні суперечать одне одному. Так, у радянській літературі середини 80-х рр. ХХ ст. зазначається, що «цей період (1926-1939 рр. – С.О.) характеризується відсутністю точних даних про демографічні процеси [17]».

У цілому, оцінюючи стан охорони материнства й дитинства в радянській Україні у досліджуваний період, можна сказати, що до кінця розглянутого періоду її система лише почала складатися. Суспільство визнало материнство соціально значимою функцією жінок. Турбота про дітей і матерів була передана державі, що не стала заохочувати роботу колишніх розрізнених недержавних структур і виступила в ролі єдиного монополіста в цій справі.

В області охорони материнства були зроблені кроки з організації загального соціального страхування, що стало основою матеріального забезпечення матерів. Медична і юридична допомога носили масовий характер та, взагалі-то, були доступними. Розгорнулася робота із загального навчання й освіти жінок.

Народження дитини супроводжувалося набором обов'язкових дій з боку державних структур: регулювалося трудове законодавство щодо жінок; вони одержували матеріальне утримання під час до й після пологів; здійснювалося спостереження за здоров'я матері й дитини. Для організованого надання матерям лікувальної й консультативної допомоги в країні почала створюватися мережа необхідних установ.

Однак держава розглядала жінку в першу чергу як трудівницю, тому введення загальної трудової повинності поставило її в залежність від трудової зайнятості. Вагітність і пологи визначалися як тимчасове вибуття жінок з рядів

виробників, тривалість якого держава регламентувала розміром відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами. Тимчасова втрата матерями працездатності компенсувалася системою соціальних виплат, які не мали фіксованого розміру, обчислювального залежно від прожиткового мінімуму, і становили частку зарплати жінок. Отже, право на матеріальне забезпечення отримували переважно жінки, що мали дохід від суспільно корисної праці. Оскільки зарплата жінок була набагато нижче заробітку чоловіків, істотну підтримку сімейному бюджету ці виплати надати не могли.

Література

1. Українська РСР. Вісник соціального забезпечення.-1930.-№7-8.-С.12.
2. Державний архів Луганської області (ДАЛО). Ф. Р – 626 - Луганский окружной комитет социального обеспечения окружного исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г.Луганск, Луганского округа. – Оп.1. – Д. 352. Протоколы заседаний окружного комитета сельского товарищества взаимопомощи. – 4 апреля 1929 – 13 января 1930. – арк.60.
3. ДАЛО. – Ф.Р – 806. Виконавчий комітет Новосвітлівської сільської ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів с. Новосвітлівка, Луганського району. Оп.1. – 27.11.1922 – 27.05.1961. – Д.7 Характеристики на розкуркулених, акти на вилучене майно та торговельні листи на розпродане майно за несплату сільгосподатку. – 15.02.1930. – 13.08.1931.– арк.25.
4. ДАЛО. – Ф. Р – 626 – Оп.1. – Д.415. Переписка с райсообесами о выделении фонда помощи матери-крестьянки. – 1 января-2 августа 1930 г. – арк.1.
5. Українська РСР. Вісник соціального забезпечення.-1930.-№5-6.-С.11.; Українська РСР. Вісник соціального забезпечення.-1930.-№9.-С.14.
6. Там само.
7. Українська РСР. Вісник соціального забезпечення.-1930.-№5-6.-С.11,61-62.
8. ДАЛО. – Ф. Р – 626 – Оп.1. – Д.415. – арк. 10.
9. ДАЛО. – Ф. Р – 626 – Оп.1. – Д.415. – арк. 2-3.
10. Українська РСР. Вісник соціального забезпечення.-1930.-№9.-С.14-15.
11. ДАЛО. – Ф. Р – 626 – Оп.1. – Д.415. – арк. 18.
12. ДАЛО. – Ф. Р – 626 – Оп.1. – Д.415. – арк.20.
13. ДАЛО. – Ф. Р – 626 – Оп.1. – Д.415. – арк.21.
14. И.Н. Левичева Проблемы денежного обращения в СССР в конце 1920-х - 1930-х годах. [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.fox-notes.ru/spravka/fn_st0050.htm. - Заголовок з екрану.
15. Колгоспница України.-1932.- 15 червня.-№ 11.-С.10.
16. ЦДАВО. - Ф.559. Всеукраїнський союз сільськогосподарських колективів і його ліквідком /об'єднаний фонд/ м. Харків. - О.1. - 1927-1933 рр. – Спр.345. Документи про вибори жіночих делегатських зібрань в колгоспах України та роботі районних зльотів жінок-колгоспниць (протоколи, плани, відомості).- 25.10.1930.-15.10.1931.-арк.203.
17. Демографические процессы в СССР 20-80 гг. – М., 1991. – С.20.

Сапицкая Е.М. Социально-экономическая поддержка института материнства и детства на селе в 20-е - 30-е гг. XX в.

Исследуется деятельность фонда помощи матери-крестьянке и других организаций и учреждений по социально-экономической поддержке института материнства и детства в сельской местности в 20-30-е гг. XX ст.

Ключевые слова: охрана материнства, детство, социальные выплаты, фонд помощи матери-крестьянке, союзы товарищеской взаимопомощи, кассы общественной взаимопомощи, колхозы

Sapitskaya H. M. Social and economic support for the institution of motherhood and childhood in the countryside in the 20's - 30's.

An article regards activity of fund to assist mothers and other peasant organizations and institutions of social and economic support of the Institute of mothers and children in rural areas in the 20's and 30's.

Key words: maternity care, childhood, social benefits fund for country-mothers, unions comradesly mutual assistance, mutual assistance fund social, collective-farm

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
14.03.2012

УДК 94 (477)

Сергієнко С.Ю.

**СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ТОТАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ
НАД СУСПІЛЬСТВОМ В УСРР.**

На основі архівних документів, матеріалів преси та літературних джерел висвітлено становлення системи тотального контролю над суспільством в УСРР. Визначено межю, перехід якої привів до стрімкого зростання диктатури в державі і нехтування прав людини.

Ключові слова: держава, суспільство, диктатура, влада.

Напередодні і особливо після розпаду СРСР з'явилося чимало робіт дослідників, які висвітлювали процес становлення тоталітаризму в країні. Написані в обстановці наростання в суспільстві праведного гніву проти диктатури, вони несуть в собі певну частку публіцистики [1]. Однак, на погляд автора, до цього часу не вистачає досліджень, які б без емоційної напруги дали адекватну картину становлення системи всебічного контролю держави над суспільством в радянській Україні.

Сьогодні в Україні утверджуються демократичні відносини, але раз у раз з боку тих чи інших політичних сил звучать заклики до «твердої влади», які в певній мірі підтримуються частиною населення. Тому зараз актуально показати які наслідки можуть мати спроби зробити державну владу абсолютною і де межа, за яку переходити не можна.

Автор ставить за мету на основі документів та історичних матеріалів виявити основні важелі процесу утвердження тотального контролю над суспільством, розкрити механізм їх дії та безпосередні наслідки.

По-перше, хотілось би відмітити те, що нерідко губиться серед аналізу і узагальнення фактів становлення тоталітарного суспільства в Україні. Це той факт, що більшовики йшли до влади, щоб принести народу щастя. Тобто суб'єктивні бажання керівництва більшовицької партії були гуманними. І ось тут виходить незручність для дослідника. Якщо більшовики ставили гуманні цілі, то чому ж вийшло зовсім негуманне суспільство. Це потрібно пояснити. Але простіше сказати, що більшовики зроду були нелюдами. Фактично на цій основі побудована і частина досліджень. До того ж це зручний шлях зрівняння фашизму і комунізму. Методи то ті ж самі. Так, методи ті ж самі, але цілі були різні. Як же сталося так, що в кінцевому рахунку і фашистами і більшовиками було створено тоталітарне

суспільство? Сама проста відповідь: вони один одного варті. Але це не відповідає історичним фактам. Комунізм ставив за мету вільний розвиток кожного як умову вільного розвитку всього людства. Фашизм (нацизм) – розвиток свого народу за рахунок інших народів. В ідеалі у комуністів (і це чітко визначено) не було місця насиллю. У фашистів насилля – головний метод досягнення мети.

Відомий філософ і відвертий ворог більшовизму О.Бердяєв визнавав, що більшовики йшли до влади з метою створити суспільство людського щастя. Він зауважував: «Ленінізм не є, звичайно, фашизмом, але сталінізм вже дуже подібний фашизму» [2, 103]. Тобто був певний період переродження, зближення з фашизмом. Інший, не симпатик комуністів, князь С.Голіцин згадує, що після взяття влади «більшовики діяли нерішуче, а своїми чисельними декретами тільки лякали...» [3]. Подібних свідчень є чимало і піддавати сумніву те, що в перші тижні своєї влади більшовики масово не застосовували так званий революційний терор, немає підстав. Однак, на той час, коли влада РКП(б) розповсюдилася і на Україну, положення було вже іншим. Терор став головним методом управління суспільними процесами. Тобто більшовики «забули», що в ідеалі комуністів нема місця насиллю і фактично стали на шлях, який їх щільно зблизив з фашизмом. Чому так сталося в декількох словах не пояснити. Потрібне окреме дослідження. Автор же спробує розкрити механізми втілення в життя за умов України системи контролю над суспільством.

Головною ланкою контролю був політичний контроль. В Україні більшовики діяли за лекалами, апробованими в Росії. Вони ввійшли в союз з Українською комуністичною партією (боротьбистів), яка була утворена 6 серпня 1919 року в результаті злиття Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів) і Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежних лівих). Гаслом нової партії було затверджено «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Партія подала заяву на вступ до Комуністичного інтернаціоналу, куди вже входила РКП(б).

Таким чином, можна зробити висновок, що українські пробільшовицькі сили мали намір наряду з РКП(б)-КП(б)У стати правлячою партією. Однак, це не входило в плани більшовиків, які вже взяли курс на монополію влади і випробували цей курс у Росії, відтіснивши від владних важелів лівих есерів. Такий курс був затверджений ще на I з'їзді КП(б)У в липні 1918 року [4, 22]. У листопаді 1918 року знову була підкреслена необхідність монополювати на себе керівництво захопленням влади в Україні [5, арк. 16].

Але так як сил у більшовиків в Україні явно не вистачало, вони змушені були підписати угоду з боротьбистами в грудні 1919 року про спільне входження у Всеукраїнський ревком. Однак, більшовики зробили все для того, щоб володіти владою одноосібно. Для цього їм дуже згодився досвід відсторонення від влади в Росії партії лівих есерів. За справу взявся сам Ленін. 6 лютого 1920 р. він пише «Проект резолюції про українську партію боротьбистів», де зазначає: «Усю політику треба вести систематично і неухильно до ліквідації боротьбистів...» [6, 104]. Характерна риса, яка говорить про талант Леніна в питаннях захоплення влади. Коли українські більшовики звинувачували боротьбистів у націоналізмі, Ленін дав вказівку: «Рішуче наполягаю на тому, щоб боротьбистів обвинувачувати не в націоналізмі, а в контрреволюційності і дрібнобуржуазності» [6, 154].

Першими реальними кроками до усунення партії боротьбистів від влади стало призначення більшовиків на ключові посади, які до того займали боротьбисти [7, арк. 1]. Паралельно широко застосовувались і брудні методи: наклеп, утиски, провокації тощо. В кінцевому рахунку Комінтерн, в якому заправляли більшовики, прийняв рішення, що партія боротьбистів – це «спроба розколоти ряди трудящих» в зв'язку з чим вона не може бути прийнятою в Комінтерн [8]. У березні 1920 року боротьбисти прийняли рішення про саморозпуск. Потім була задушена Українська комуністична партія. В березні 1925 року єдиною легальною партією залишалася РКП(б)-КП(б)У.

Другим важливим напрямом встановлення політичного контролю над суспільством була підміна влади рад владою партії. До речі, і боротьбисти, і члени УКП логічно розраховували на те, що вони, взявши більшість в радах, будуть мати владу. Так, в одній з інструкцій партії боротьбистів для місцевих організацій наголошувалося: «Вжити всіх заходів, аби представниками на з'їзді волвиконкомів були в більшості комуністи-боротьбисти і співчуваючі» [9, арк. 22]. Подібні заходи проводила і УКП. В листі до ЦК УКП Полтавський губернський комітет в липні 1920 р. повідомляв, що на сторону УКП переходять члени виконкомів місцевих рад [10, арк. 42].

Але у більшовиків була своя логіка. Вони взяли курс на підміну влади рад владою своєї партії. Розуміючи, що авторитет РКП(б)-КП(б)У слабкий, нові органи влади не обиралися, а створювалися у вигляді ревкомів, комбідів, пізніше комнезамів. Ось як йшов цей процес. У Вінниці було створено ревком, в який входили більшовик, боротьбист і есер-борьбист. Ревком проголосив установа радянської влади за декілька днів до вступу більшовицьких військ у Вінницю. Невдовзі зі складу ревкому виключили есера-борьбиста і збільшили склад ревкому до п'яти чоловік – три більшовика і два боротьбиста. Однак десь через тиждень після вступу у Вінницю Червоної армії політвідділ 47 дивізії організував ревком, який взяв на себе повноту влади. На ключові посади в губернії були призначені більшовики, а боротьбисти, що займали такі посади, були переведені на нижчі [7, арк.1]. Подібні процеси відтіснення від влади представників «союзників» йшли по всій Україні.

За цих умов до влади приходили люди, які не мали ніяких моральних меж і діяли часто бандитськими методами. Навіть центральна газета більшовиків «Правда» змушена була навесні 1919 р. визнати: «В нашій партії взагалі дуже багато примазавшихся заради особистої наживи елементів. Але ніде цей елемент не представлений такими нахабами, хуліганамі і відвертими мерзотниками, як на низах радянського механізму... В результаті такого положення у відповідних місцях слово «комуніст» робиться лайливим словом, символом насилля і хуліганства, і краща частина селян сторониться як може наших осередків» [11].

Потрібно врахувати і те, що КП(б)У по суті не була українською партією. Один з провідних ідеологів більшовиків М.І. Бухарін назвав її «російсько-єврейською», Л.Д. Троцький відзначав, що українські більшовики «представляли в українських містах великоруську культуру, яку багато з них, особливо прошарок єврейської інтелігенції, не дуже добре знали. Звідси в значній мірі екзотичний характер українського більшовизму, відсутність у нього в перший період глибокого коріння, глибока залежність від Великоросії, прагнення відстояти свою

незалежність і чисельні конфлікти, чвари, постійна внутрішня фракційна боротьба» [12, 46]. Відомий більшовик Артем на III з'їзді КП(б)У в березні 1919 р. відверто заявив: «Наша українська партія є зараз російська партія і ті, хто не бажає цього зрозуміти, нічого не розуміють» [13, арк. 39].

Складається враження, що більшовицька верхівка не дуже покладалася на КП(б)У. Про це свідчить і наступний факт. ЦК РКП(б) в 1919 році доручив підготувати план організації таємної партійної контррозвідки в Україні і Криму з метою контролю ситуації та інформації ЦК РКП(б) [14, арк. 67].

У кінцевому рахунку поряд з легальним контролем за діяльністю українських більшовиків виросла система таємного контролю, важелі якої зосереджувались в центрі. Це визнавав і керівник КП(б)У М.С. Хрущов. Коли в 1938 році його призначили керівником КП(б)У, то «по Україні немов Мамай пройшов» [15]. Нарком внутрішніх справ України Успенський «буквально завалив ЦК доповідними записками про «ворогів народу» [15]. Як зазначає Хрущов, це виявилось лише після смерті Сталіна. Тобто дані записки були не в ЦК КП(б)У, а в ЦК ВКП(б). Хрущов, як він згадує, навіть намагався втлумачити ретивому наркому, що не можна кожного українця, який говорить українською мовою, вважати націоналістом, тобто ворогом. Це ж Україна. Однак «Успенський проявив наполегливість» [15]. До речі, Хрущов визнає, що не міг прямо впливати на ситуацію. Коли заарештували відомого українського композитора Данькевича К.Ф., то Хрущов відмічає: «Не пам'ятаю, звільнили його за моєю вказівкою або ж я доповідав Сталіну» [15]. Він бідкається, що в ті часи «партійні органи були зведені нанівець... нікого не можна було висунути (в керівництво) без апробації з боку НКВС. Коли НКВС давав позитивну оцінку тій чи іншій людині, яка намічалася на підвищення, тільки та людина і призначалася» [15].

Звичайно, Хрущов не афішує свою роль в державному терорі, але, без сумніву, його посада дуже чітко визначала цю роль. Він був ставлеником центру в Україні, але його дії відстежувались НКВС. Система політичного контролю була дуже жорсткою.

Правляча партія стимулювала систему доносництва. Це явище, яке не вписується в поняття етики спілкування, викликало незгоду навіть у деяких членів більшовицької організації. Проблема стала предметом дискусії. Один з видних більшовиків з тривогою наголошував: «Доносництво приймає такі форми, такий характер, коли товариш своєму товаришеві задушевної думки виказати не може» [16, 211]. Але партійне керівництво підтримувало практику доносів [16, 213]. Перш за все це стосувалося внутріпартійних відносин, але з часом розповсюдилося і в суспільстві. «Знав, а не доніс» прирівнювалося до кримінального злочину. Навіть якщо не доніс на свого близького родича. В такому ключі виховувалося і підростаюче покоління. Образ Павлика Морозова, який «викрив» свого батька, культивувався в СРСР.

Така система дозволяла центру повністю контролювати політичне життя країни. Всі гілки влади зосереджувались в єдиних руках, місцеве самоврядування було фактично ліквідоване, так як воно підпорядковувалось у всьому центральній владі, а вибори до складу місцевих рад перетворилися у добре зрежисоване дійство, коли кожен його учасник знав свою роль і беззаперечно виконував її: виборці йшли дружно на вибори, відібрані партійними структурами безальтернативні кандидати в

депутати зустрічалися з виборцями і обіцяли їм виконувати народні накази, виборчі комісії ретельно підраховували 99,9% голосів за кандидатів. Схема діяла як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні.

Отже, ліквідувавши в 1920-і роки всі опозиційні партії, більшовики зуміли перетворити ради в маріонеткові організації, здійснити марксистське гасло про злиття законодавчої і виконавчої влад, додавши до них фактично і судову, і зосередити управління політичним життям в своїх руках. Але система диктатури – це система взаємної недовіри і тому як противага партійним комітетам діяли органи НКВС, без яких не вирішувалися кадрові питання і які були під особистим контролем лідера ВКП(б), котрий фактично став лідером держави з необмеженими повноваженнями.

Таким чином, доленосною межею, за якою став стрімко наростати тоталітаризм, стало відкидання новими правителями розподілу влади, знищення опозиційних партій і зведення нанівець місцевого самоврядування. Перехід цієї межі дозволив суворо централізованій владі жорстко контролювати життя суспільства на теренах України і нехтувати правами людини. Подальше дослідження проблеми потребує більш детального розгляду встановлення державного контролю за економічним життям країни.

Література

1. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.; Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – М.: Республика, 1992. – 270 с.; Загородній І.М. Втрачені покоління. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2012. – 848 с. та ін.
2. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
3. Сергей Голицын. Записки уцелевшего. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://royallib.ru/book/golitsin_serгей/zapiski_utselevshego_chast_1.html
4. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах / Гол.ред. В.І. Юрчук. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1976. – Т.1. – 1008 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1.
6. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.40.
7. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 258.
8. Коммунист. – 1920. – 29 лютого.
9. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 327.
10. Там само. – Ф.8. – Оп. 1. – Спр. 31.
11. Правда. – 1919. – 29 квітня.
12. Троцкий Л. Сталин. В 2-х томах. – М.: Терра-Политиздат, 1990. – Т.2. – 286 с.
13. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 15.
14. Там само. – Спр. 129.
15. Хрущев Н.С. Воспоминания (книга 1). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.guru.ua/MEMUARY/HRUSHEW/wospominaniya1.txt>
16. XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. – М., 1926. – 1029 с.

Сергиенко С.Ю. Становление системы тотального контроля над обществом в УССР.

На основе архивных документов, материалов прессы и литературных источников освещено становление системы тотального контроля над обществом в УССР. Определен рубеж, переход которого привел к стремительному росту диктатуры в государстве и пренебрежению правами человека.

Ключевые слова: государство, общество, диктатура, власть.

Sergienko S.Y. Establishment of the total checking system over society in Ukrainian Socialist Soviet Republic.

The foundation of the total checking system over society in Ukrainian Socialistic Soviet Republic is examined in the article. The author analyzed archived documents, materials of the press and literary sources. Fixed border established rapid growth of dictatorship in the state and ignoring human rights.

Key words: state, society, dictatorship, power.

Рецензент: **Добров П.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
13.03.2012

УДК 94 (477)

Сердюк К.С.

ВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ УСТАНОВ З МЕТОЮ ПРОПАГАНДИ ТА АГІТАЦІЇ У 20-і рр. ХХ ст.

На основі архівних матеріалів, історичної літератури, публікацій періодичних видань, у статті розглядаються особливості використання радянською владою культурно-освітніх установ з метою пропаганди, агітації та поширення ідей більшовицької партії у 1920-і рр.

Ключові слова: агітація, пропаганда, освітні установи, самоосвіта, бібліотека, музей.

У 20-і рр. ХХ ст. відбувалися значні зміни культурного життя, що мало на меті підпорядкувати повсякденне життя населення ідеолого-пропагандистським ідеям влади. У цей час проходили значні зміни усталених норм повсякденного життя. Широким масам поступово стала доступна велика кількість раніше недосяжних видів проведення вільного часу, які влада намагалася використати у своїх цілях.

Протягом останніх років вчені неодноразово зверталися до вивчення проблем соціально-культурної сфери в Україні у 20-і рр. ХХ ст. Серед них слід зазначити праці А.Михненка [1], котрий проаналізував стан культурно-освітніх установ у 1920-і рр. А. Бобровського [1] проаналізував державну ідеологію, яка впливала на соціокультурний розвиток міського населення, зокрема дослідник розкрив джерела впливу з боку влади на життєдіяльність суспільства. Особливу увагу дослідженню культурної політики більшовицької влади на початку 1920-х рр. приділив О.Кручек [3].

Спираючись на ці праці, автори намагалися узагальнити основні принципи використання більшовицькою владою культурно-освітніх установ з метою пропаганди та агітації в Україні у 20-і рр. ХХ ст. У дослідженні авторами введені до наукового обігу раніше неопубліковані і такі, що не використовувались, архівні документи. Вони містять новий, невідомий досі фактичний матеріал.

У 1920-і рр. в Українське місто проникає новий культурний прогрес. Було оголошено війну з неписьменністю. Дорослі сотнями тисяч залучалися до навчання. Таким чином, в різних установах соціального виховання, професійної освіти та політпросвіти відбувалося широкого масштабу спеціалізація робітничої інтелігенції. При цьому, поступово пристосовуючись до мирних умов післявоєнного будівництва, методи робітничої освіти і викладання поступово

поліпшувалися. Так, надзвичайно великою була культурно-просвітницька робота, що готувала у всіх галузях знання.

Перші партійно-урядові рішення були направлені на організацію системи освіти дорослого населення та залучення до навчання якомога більшої кількості дітей. Так, VIII з'їзд РКП(б) у березні 1919 р. ухвалив програму згідно якої в галузі народної освіти ставилися завдання: по-перше, ввести обов'язкову загальну політехнічну освіту для всіх дітей до 17 років; по-друге, створити сітку дошкільних закладів; по-третє, передбачалося здійснення принципів єдиної трудової школи вільною від релігійного впливу, з викладанням рідною мовою, з спільним навчанням дітей обох статей; по-четверте, передбачалася підготовка нових кадрів працівників освіти, пройнятих ідеями комунізму; по-п'яте, держава мала всебічно допомагати самоосвіті саморозвитку робітників і селян [4].

Декрет РНК УСРР від 13 лютого 1921 р. «Про шкільну повинність працівників соціального виховання», проголошував, всіх працівників соціального виховання до 40 років включно, такими що підлягали шкільній повинності. Освітняни повинні були пройти 6-тимісячні курси, для засвоєння обов'язкового мінімуму політичної і педагогічної грамоти. Порушення освітньої повинності підлягало судовій відповідальності [5].

У Луганську до складу «ліквідаторів» не писемності рекомендувалося зараховувати усіх службовців, обслуговуючий персонал, робітників, які закінчили семирічку і чотирирічку. Списки мобілізованих на 6-ти місячні курси обов'язково обговорювалися на засіданнях меткомів за участі мобілізованих і затверджувалися на загальних зборах. Після цього жодні звільнення тих хто проходив курси не могли мати місця без дозволу райкому просвіти [6]. Ці заходи були покликані залучити до навчального процесу освітян, які пропагували ідеї більшовицької партії.

Неграмотність дорослого населення була справжньою перешкодою для органів пропаганди та агітації. У постанові РНК УСРР 21 травня 1921 р. говорилося, що усе населення віком від 8 до 50 р.: «... яке не уміє читати або писати, зобов'язане учитись письму на українській, російській або якій іншій мові, за бажанням учня»[7]. Для досягнення цієї мети Наркомосові і його місцевим органам надавалися широкі повноваження: по-перше, дозволялося притягати до навчання в порядку трудової повинності письменне населення; по-друге, використовувати Народні будинки, церкви, синагоги, каплиці, клуби, приватні будинки та інші приміщення. Важливим було і те, що для осіб які ухилялися від трудової повинності, а також перешкоджали освітньому процесу передбачалася карна відповідальність [8].

З метою боротьби з безграмотністю в Луганську у 1922 році було створено школу по ліквідації не писемності. Уже в 1926 р. на Луганщині працювало 355 шкіл з ліквідації неписьменності, 100 шкіл з ліквідації неписьменності серед підлітків, 651 загальноосвітня школа, де навчалось близько 77, 5 тис учнів[9].

Освітнянська галузь розглядалась більшовиками як знаряддя комуністичного виховання і перевиховання населення. Разом із тим, підкреслюється, що заклади освіти у першій половині 1920-тих рр. були не готові до виконання цієї ролі: старе учительство, дореволюційні підручники й методики, вплив Непу, релігійний світогляд стали на заваді реалізації виховних планів більшовиків. Дієвим засобом

подолання негативних тенденцій стала комплексна система навчання, яка сприяла проникненню більшовицької політики у заклади освіти [10].

Важливу увагу влада приділяла самоосвіті населення. Проте на початку 1920-х рр. ще не було розроблено чітких програм щодо самоосвіти, провладні структури неодноразово наголошували на тому, що вони не мають досвіду в цьому питанні, і тому вона проходить мляво і неорганізовано. Проте уже у середині 1920-х років було створено програми занять, списки літератури тощо [11]. Головним завданням самоосвіти повинна була стати партпросвіта. Всі, хто міг працювати з літературою, повинні були займатися в гуртках політичної самоосвіти контроль над якими віддавався партійним організаціям [12].

У 1926 р. самоосвітня робота повинна була включати загальноосвітні, загальнополітичні, найважливіші загальні питання, пов'язані з практичною роботою робітника [13]. У цей час самоосвітня робота зводилась до вивчення політичних та практичних питань, про це свідчать заклики теоретиків самоосвіти. Так, А. Луначарський говорив що самоосвітою потрібно займатися для того, щоб створити з себе свідомого громадянина, здатного розбиратися в найгостріших питаннях внутрішньої і зовнішньої політики і питаннях господарства. Йому вторив О. Бухарін, говорячи, що “займатися самоосвітою потрібно для того, щоб отримати високу виробничу кваліфікацію і за можливістю приймати участь у господарчому ході справ і впливати на його долю” [14]. Тобто ціллю самоосвіти, з погляду влади, було самовдосконалення не заради розвитку свого внутрішнього світу, а заради більших успіхів у виробництві та сприйнятті ідей партії. Тому самоосвітні гуртки пропагували ідеї партії, а тому рекомендували читати літературу політичного змісту, відвідувати кіносеанси які носили пропагандистський характер і т. д.

Залучення до читання книг політичного характеру було важливою ланкою роботи влади серед робочої частини населення, втягнутої до громадського життя.

Бібліотеки робочих і комсомольських клубів, були заповнені агітаційною літературою. Але і в даному випадку вибір був невеликий. Звичайний набір пропонованої літератури включав промову Леніна на III з'їзді комсомолу, “Нариси по історії юнацького руху” Чичеріна, “Штурм віджилого світу” – скорочений варіант книги Дж. Рида “Десять днів, які потрясли світ”, “Азбуку комунізму” М. Бухаріна і Є. Преображенського [15]. Крім того читачам пропонувалася антирелігійна література, передусім збірки “Комсомольське різдво” і “Комсомольська паска”. Вони притягали читачів легкістю викладу, великою кількістю жартівливого матеріалу, гасел і закликів.

З часом, під впливом нових побутових умов і практичних потреб робітники читали необхідну для роботи літературу виробничого і науково-технічного змісту. Більш за все у 1924 р. на пробудження читацьких інтересів вплинув запис до партії за ленінським закликком і пов'язане з цим політичне навчання.

У 1924 р. за книги політичного змісту бралися не тільки залучені до партійної роботи, але і безпартійні. Однак, чим вище була кваліфікація робітників, тим більше читали вони книг і газет і тим частіше зверталися до послуг бібліотек, тобто читали систематично, а не випадково. Це було пов'язано з тим, що висококваліфіковані робітники, як правило, в більшості були комуністами, а членство в партії зобов'язувало їх бути добре підкованими у суспільно-політичних справах.

Далі, чим більш робітник звикав до книги і знайомився з нею, тим більше вросла вона в його побут, і читання з необхідного навчання поступово перетворювалося на потребу. Це в такій же мірі відноситься до белетристики, як і до літератури політичної і науково-виробничої. Будучи спочатку лише епізодом, потім засобом підготовки до тієї або іншої роботи, книга перетворювалася з часом на звичку і навіть потребу [16].

Тому значна увага приділялася бібліотечній справі. Так у 1924 р. у луганській окрузі нараховувалось 13 міських бібліотек з фондом 142 445 книг. В цих бібліотеках було 8 892 постійних читачів, з яких художню літературу читали 47 %, наукову та суспільствознавчу – 40 %, дитячу – 13 % [17]. Таким чином, найбільшою популярністю користувалася художня література.

Проте влада намагалася залучити більше читачів до пропагандистської політично спрямованої літератури. Так, у 1925 р. у Луганську відкрилася “Науково-комуністична бібліотека”, фонд якої складав 13500 книг, переважно з політичних питань, виданих за останні 3 роки. Кількість читачів щоденно не перевищувала 70 чоловік [18]. Одночасно до кінця 1920-х рр. робітники стали виявляти все менше цікавості до суспільно-політичної літератури. Взагалі представники підростаючого покоління робочого класу в 1920-і рр. не стали найактивнішими відвідувачами бібліотек. Причиною цього була як недостатня кількість книг в бібліотеках при робочих клубах, а також їх незадовільний стан [19].

У 1927 р. на бібліотеки продовжували покладати пропагандистські завдання. Так, у Луганську бібліотеки повинні були виконувати завдання воєнізації населення і пропаганди воєнних знань [20]. Художня література як і раіше ставиться владою на другорядний план. Так з таблиці, 1 видно, що частка художньої літератури, виданої в 1927-1928 рр. була чи не в двічі меншою за літературу соціально-економічну, яка була представлена переважно пропагандистськими збірками.

Таблиця 1

Характеристика літератури виданої у 1927-1928 роках за змістом [21]

	Українська		Російська		Інші мови		Разом	
	Назв	Друкованих аркушів	Назв	Друкованих аркушів	Назв	Друкованих аркушів	Назв	Друкованих аркушів
Соціально економічна	1136	5985	778	3560	71	307	1985	9851
Точні і прикладні знання	793	4324	1052	4468	79	361	1924	9153
Художня література	841	3803	329	1777	94	301	1264	5881
Інша	150	869	73	405	17	73	240	1346

Отже, на бібліотеки покладалися визначні завдання з пропаганди та агітації. Проте через заідеологізованість їхньої роботи вони не змогли залучити великої кількості читачів.

Важливу функцію з пропаганди радянської ідеології більшовицька влада покладала на кіно установи. Так, протягом 1920-1921 рр. Всеукраїнський кінокомітет значно поширив свій вплив, здійснюючи націоналізацію кінотеатрів, прокатних контор, знімальних павільйонів і тим створюючи матеріальну базу для розгортання державного виробництва повнометражних художніх фільмів. Одним з

найсерйозніших його завдань було завоювання масового глядача, задовольнивши при цьому вимоги політорганів щодо агітаційно-пропагандистських функцій кіно.

Владні постанови наголошували на тому, що в кіно потрібно показувати не лише кінострічки, але й цікаві для пропаганди фотографії з відповідними написами. Надавалося право підприємцям збільшувати число номерів і вводити нові, але з неодмінною цензурою Наркомпросу і за умови збереження пропорції між розважальними картинами і картинами пропагандистського характеру під назвою “З життя народів усіх країн”. Влада намагалась зацікавити промисловців у створенні і виробництві нових картин, а тому їм було надано широку ініціативу. Картини пропагандистського характеру перевірялись марксистами і літераторами, для того, аби пропаганда не досягала зворотних цілей [22].

Даючи вказівки Наркомпросу систематизувати кіносправу, владні структури намагалися передусім встановити контроль над кінематографією, щоб забезпечити у обстановці нової економічної політики максимальне використання екрану для пропаганди і агітації.

Модель функціонування радянського кіно виробництва у 20-і роки демонструвала процес підкорення кіно ідеям партії. В цей час співіснували як старі фільми, що несли в собі старі устої життя, так і кінематограф агітпропагандистський.

У Луганську в цей час працювало два кінотеатри “Світло і Знання” і “Червоний маяк”. Загалом в окрузі нараховувалось 60 кінотеатрів, переважно обладнаних в клубах [23].

Постанова ЦК ВКП(б) від 11 січня 1929 р. визначила кіно як один з головних напрямів культурної революції, тож до нього вимагалася посилена увага: “Загострення класової боротьби на ідеологічному фронті не може не викликати з боку дрібнобуржуазних угруповань намагання впливати на найголовніший підойм культурного піднесення і виховання мас. Завдання партії – посилити керівництво роботою кіно організацій і, забезпечуючи ідеологічну витриманість кінопродукції, рішуче боротись з проблемами пристосування радянського кіно до ідеології непролетарських верств” [24].

Важливими установами в плані пропаганди і агітації стали музеї. Так, у 20-і роки робота Луганського краєзнавчого музею, яка мала відповідати марксистсько-ленінським принципам, була повністю перебудована. В результаті чого відбулося значне скорочення відділу матеріальної культури і серйозне розширення гірничо-вугільного та історико-революційного відділів. На другий план відійшла багата історія краю, зменшилися площі залів для археології, етнографії, художнього відділу. Поряд з оригінальними цікавими експонатами з'явилися муляжі, художні малюнки, плакати, велика кількість діаграм, графіків, схем. Музей поступово перетворився на серйозну ідеологічну установу [25].

Провідну роль у доведенні до населення ідеології держави відводилася культурно-освітнім закладам – клубам. Основними напрямками культпросвітницької роботи в місті була пропаганда радянського способу життя. Однак низька кваліфікація працівників культосвітніх установ та незадовільне матеріальне забезпечення призводили до неефективності цих заходів.

Серед чинників, що перешкоджали клубній роботі у 1925 р. був брак коштів та відсутність інструктивних вказівок про постановку роботи. Основними

завданнями клубної роботи була проробка питань політичного життя, в тому числі червоного календаря [26]. Клуби проводили також антирелігійні кампанії, особливо під час свят церковного календаря. Всі гуртки мали приймати участь у цій кампанії. Так, у 1924 р. робочим клубам було доручено поставити п'єси “Небесна механіка”, “Бог батько, бог син і компанія” [27].

Клубна робота поділялась на масову і гурткову. Масові постановки стали основним видом роботи. Вони виховували в учасників колективістичні відносини. Проте, робота клубів не завжди задовольняла потреби городян, особливо молоді. Концерти та інші заходи мало цікавили молодь, яка вважала за краще проводити час в інших місцях. Цьому сприяло і те, що приміщення клубів були погано пристосовані для такої роботи. Часто глядацька зала розташовувалась у невеликій кімнаті, яка не могла вмістити всіх бажаючих [28].

Проте, кількість членів клубів постійно зростала і, якщо у 1926 р. їх було 13 926 то у 1927 р. – 20 915, а в 1928 р. – 26 258. При клубах постійно працювали різноманітні гуртки, що забезпечувало сталий інтерес населення до участі у них [29].

Таким чином, аналізуючи викладене, можна стверджувати, що протягом 20-х рр. ХХ ст. більшовицька влада використовувала освітньо-культурні заклади для пропаганди і агітації своїх ідей. Зокрема цим завданням була підпорядкована освітня робота, діяльність шкіл, пунктів ліквідації не писемності та мало писемності. Позашкільна освітня робота взагалі зводилася до вивчення політичної літератури. Важливим моментом підвищення освітнього рівня населення було залучення до читання. Але через постійні вилучення художньої та ідеологічно ворожої літератури бібліотеки були переважно наповнені книгами і брошурами політичного характеру. Заідеологізованою була робота і кіно установ, невід'ємною частиною кіносеансів був показ кіно хронічки пропагандистського характеру. Через свою популярність кіно стало потужною зброєю пропаганди ідей партії. Великою популярністю серед населення користувалися клуби, оскільки тут знаходилися бібліотеки, діяли різноманітні гуртки, проводилися кіносеанси, лекції тощо. Проте всі заходи проходили цензуру, а тому були ідеологічно витримані.

Проведене дослідження показує, що подальше вивчення цієї проблеми потребує загального висвітлення не лише протягом 1920-х рр. але й протягом наступних років радянської влади.

Література

1. Михненко А.М. Актуальні питання розвитку соціально-культурної сфери Донбасу у другій половині 1920-х – 1930-і рр. / А.М. Михненко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск XIV. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 151-158.
2. Бобровський А.С. Концептуальні основи державної політики щодо соціокультурного розвитку міст донбасу в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. / А.С. Бобровський // Історичні політологічні дослідження. – Донецьк, 2010.–№ 1-2(43-44).– С. 118-125.
3. Кручек О.А. Ідеологічне підґрунтя більшовицької культурної політики в Україні 1920-1923 рр. / О.А. Кручек // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця: Видавництво ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2009.– № 17.– С. 98-112.
4. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959 рр. / За ред. О. І. Євсєєва.—К.: Держполітвидав, 1959.— С. 38-39.
5. Там само. – С. 89.

6. Державний архів Луганської області (далі ДАЛО) Ф. Р-416, оп.1, спр 35, арк.25.
7. Культурне будівництво ... вказана праця. – С. 120.
8. Культурне будівництво ... вказана праця. – С. 121.
9. Бровченко І.Ю. Історія Луганського краю / І.Ю.Бровченко, А.О. Климов, К.І. Красильніков, В.І. Подов, В.Ф.Семистяга. - Луганськ: вид-во ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2008 – 400 с. – С.57-58.
10. Дояр Л. В. Становлення системи морально-політичного виховання в УСРР (1921-1925 рр.): автореф. дис.. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Дояр. – Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 14.
11. ДАЛО, Ф. Р-401, Оп. 1, Спр. № 671.– 66 арк. . – Арк. 19
12. ДАЛО, Ф. Р-401, Оп. 1, Спр. № 669. – 31 арк. – Арк 20.
13. ДАЛО, Ф. П-34, Оп. 1, Спр. № 279 – 416 арк. – Арк 45.
14. ДАЛО, Ф. Р-401 Оп. 1. Спр. № 674.– 164 арк. – Арк. 3
15. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы. / Н.Б. Лебина – СПб.: Журнал “Нева” – Издательско-торговый дом “Летний Сад”, 1999. – 320 с. – С. 242
16. Болотчева К.В. Культурні потреби робітників Радянської України у 20-ті роки ХХ ст. та форми дозвілля, ініційовані та контрольовані державою // За матеріалами Сьомої міжвузівської наукової конференції з актуальних питань вітчизняної, всесвітньої та історії держави і права.– 30 травня 2009р.– Луганськ, 2009.– С. 9.
17. Фонд Р-401 Оп. 1.Спр № 553 Інструкції плани і звіти про роботу політпросвітустанов, про ліквідацію неграмотності.– 9.01.1924–6.09.1925.– 574 арк. – Арк. 397.
18. Посвящение и культура / Луганська правда.– 1925.– № 256.– С. 5.
19. На городские темы / Луганская правда.–1926.– № 87.– С. 5.
20. Библиотека и военизация / Луганская правда.–1927.–№ 78.– С. 4.
21. ДАЛО, Ф. Р-1270 Оп. 1, Спр. № 3, – 89 арк. .
22. Жуков. Г. З минулого кіно на Україні / Г. Жуков.– К.: “Мистецтво”, 1965.– 290 с. – С. 78.
23. ДАЛО, Ф. П-34, Оп.1. Спр. № 1070. – 19 арк. – Арк. 14
24. Самойленко Т.І Українське кіно в умовах тоталітарного режиму / Т.І. Самойленко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 129. Вип. 116. Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 32-38. С 34
25. ДАЛО, Ф. Р-401, Оп. 1, Спр. № 641.– 34 арк. – 13.
26. ДАЛО, Ф. П-34 Оп. 1, Спр. № 280.– 366 арк. – Арк 2
27. ДАЛО, Ф. Р-401 Оп. 1. Спр № 557.– 88 арк. – 31
28. Молодеж и клубные вечера / Луганская правда.–1927.– №77.– С. 5.
29. ДАЛО, Ф. П-3, Оп. 1, Спр. № 612 .– 8 арк. – арк 1.

Сердюк К.С. Использование советской властью культурно-просветительных учреждений с целью пропаганды и агитации в 20-е гг. ХХ в.

На основе архивных материалов, исторической литературы, публикаций периодических изданий, в статье рассматриваются особенности использования советской властью культурно-просветительных учреждений с целью пропаганды, агитации и распространения идей большевистской партии в 1920-е гг.

Ключевые слова: агитация, пропаганда, образовательные учреждения, самообразование, библиотека, музей.

Serdyuk K.S. Use by soviet power of cultural and educational establishments with the purpose of propaganda and agitation in 20th XX of century

On the basis of the archived materials, historical literature, publications of magazines, in the article the features of the use of cultural and educational establishments soviet power are examined with the aim of propaganda, agitation and distribution of ideas of bolshevist party in 1920 th

**ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ НА
ТЕРИТОРІЇ ДОНБАСУ В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
РЕГІОНУ (1941-1943 РР.)**

У статті розглядається праця, до якої залучалося населення Донбасу під час окупації 1941-1943 рр. Дається визначення примусової праці націонал-соціалістичного режиму та характеристика її основних ознак із наведенням прикладів з окупованої території Донбасу. Розглядається питання примусової праці із відображенням проблеми у сучасних соціогуманітарних науках, а також зазначенням сучасних підходів та оцінок примусової праці нацистського режиму.

Ключові слова: *примусова праця, примусові робітники, націонал-соціалізм, нацистський режим, окупація Донбасу, примусова праця на окупованих територіях, форми залучення населення до праці.*

В останнє десятиріччя активізувався інтерес істориків, як вітчизняних так і зарубіжних, до вивчення питання примусової праці, що використовувалася нацистами під час Другої світової війни. У вітчизняну історіографію ця тема прийшла під впливом загальноєвропейських історичних досліджень, в яких теж довгий час не була самостійним предметом дослідження, а розглядалася при вивченні історії Другої світової війни та теми націонал-соціалізму, як один з аспектів нацистської політики.

Уперше після війни тема примусової праці нацистського режиму докладно була розглянута на нюрнберзькому процесі при звинуваченні у залученні цивільного населення та військовополонених до рабської та примусової праці на окупованих територіях та до масових депортацій населення на роботи [1]. У наступні роки примусова праця розглядалася в загальних дослідженнях як радянських так і зарубіжних істориків, але не була самостійним предметом дослідження.

Наступним поштовхом до вивчення теми примусової праці стали роботи німецького дослідника Ульріха Герберта, який одним із перших розпочав ґрунтовне дослідження цієї теми [2]. У 1985 р. він отримав докторський ступінь, захистивши дисертацію на тему "Іноземні робітники в Третньому рейху". Ця книга швидко стала основою для громадського обговорення примусової праці під час нацистського режиму та питання визначення компенсацій колишнім примусовим робітникам. Саме з 1980-х років почалося ґрунтовне систематичне дослідження примусової праці нацистського режиму, з'явилися роботи таких дослідників як Христіан Герлах, Ханно Льові, Габріель Фрайтаг, Андреас Хойсслер.

Минуло ще майже двадцять років після того, як Ульріх Герберт привернув увагу дослідників до теми примусової праці, і в 1998 р. була створена «Австрійська

історична комісія» для комплексного дослідження і звіту по «експропріації на території Австрійської Республіки в період нацизму, а також стану компенсацій Австрійської Республіки з 1945 року (у тому числі економічна або соціальна допомоги)" [3]. Після чотирьох років зібрань міжнародним складом Комісія опублікувала 53 доповіді – результати окремих дослідницьких проектів і звітів, а в 2003 р. опубліковано загальний звіт, в якому детально розглядалася тема примусової праці.

Окрім іншого актуалізація теми примусової праці і виділення її в окрему нішу для дослідження пов'язано з політикою визнання примусової праці. Адже у радянському союзі цивільні, які працювали на Німецький Рейх у період окупації вважалися зрадниками та колабораціоністами, багато вивезених під час окупації примусових робітників після репатріації потрапляли в табори, або були відправлені на післявоєнну відбудову важкої промисловості. Через це тема примусової праці під час нацистської окупації довгий час була табу при радянській владі. Щодо політики німецького уряду щодо визнання примусової праці, то, звичайно, сам факт залучення до праці був визнаним ще на нюрнберзькому процесі [4], пізніше розглядався в узагальнюючих працях істориків, з 80-х років примусова праця нацистського режиму виділилася в самостійний напрям історичних досліджень, але знадобилося ще 20 років для офіційного визнання примусової праці. Через 55 років після закінчення війни було вирішено визнати та компенсувати працю примусових робітників у період націонал-соціалізму як символічно (поширення досліджень, публікацій та документальних виставок на цю тему), так і через конкретну допомогу – грошові виплати колишнім примусовим робітникам [5]. З цією метою у 2000 році під тиском міжнародного співтовариства уряди Німеччини та німецьких підприємців у рівній мірі заклали капітал у загальній кількості 10.1 млрд. німецьких марок для створення фонду "Пам'ять, відповідальність і майбутнє" [6], на 2007 рік виплати фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» колишнім примусовим робітникам закінчилися, але до теми примусової праці звертаються у своїх роботах все більше і більше дослідників. І ця тема буде лишатися актуальною до тих пір поки живуть колишні примусові робітники націонал-соціалізму, і доки порушуються права на працю та права людини у сучасному суспільстві, на помилки у політиці якого може вказати сумна практика нацизму.

І до сьогодні інтерес до теми примусової праці націонал-соціалізму не вщухає, не тільки на історичних теренах науки, а й в політичному та економічному житті соціуму, як, наприклад, обговорення виплат колишнім примусовим робітникам, засудження колишніх нацистських злочинців (справа Івана Дем'янюка), дослідження історії відомих сьогодні фірм під час націонал-соціалістичного режиму [7].

Дослідження теми примусової праці вимагає *визначення поняття примусової праці націонал-соціалістичного режиму із зазначенням основних ознак примусової праці та форм залучення до праці*. Розгляду цих теоретичних питань теми і присвячено дану статтю. *Окремого розгляду потребують визначення категорій працівників та методів примусової праці*.

Щоб відповісти на питання, що таке примусова праця і яку працю на окупованих територіях під час Другої світової війни вважати примусовою, треба звернутися до загального визначення примусової праці, яке існувало на момент

залучення населення до праці нацистським режимом. Також при розгляді праці як примусової варто звернути увагу на юридичний аспект – визнання праці примусовою через порушення правових норм, історичний погляд – визнання праці нацистського режиму примусовою через порівняння її з відомими формами невольницької праці в історичному процесі. А також поглянути з точки зору соціології на працю як вид соціальної діяльності, оскільки, як зазначає у своїх роботах Ульріх Герберт, до поняття примусової праці окрім історичної і юридичної складової необхідно включити ще й індивідуальне сприйняття праці як примусової.

Міжнародна організація праці в 1930 році у пункті 1 статті 2 Конвенції про примусову працю дала визначення примусовій праці для цілей міжнародного права: *примусова праця – це праця або послуги, які виконуються проти волі, під загрозою штрафу або покарання [8]*. Примусова праця є однією з форм політичного, соціального, расистського, сексуального та релігійного обмеження у правах, експлуатації та дискримінації та одна з форм полишення свободи, волі та права обирати. Як Примусова праця також можуть розглядатися і найважчі форми трудової повинності.

Отже, з погляду конвенції МОП, примусовий характер праці нацистського режиму визначають дві її основні складові. Перша – *це виконання праці проти волі*. Відповідно до націонал-соціалістичної політики праця на користь Третього Рейху була покладена в обов'язок підкорених народів, що регулювалося відповідними законами. Нацистська політика передбачала обов'язкову трудову повинність для населення окупованих територій, відповідно до віку та стану здоров'я, але незалежно від професії, соціального статусу, бажання виконувати роботу. Розглянемо ситуацію, яка склалася на окупованій території Донбасу. Все населення повинно було з'явитися для реєстрації за місцем проживання до певного терміну, за неявку передбачалися штрафні санкції. Після проходження реєстрації, обов'язковою була явка на біржу праці для визначення працездатності. За неявку на біржу праці також передбачалися штрафні санкції, а зайшовши на біржу праці, вийти можна було лише із штампом перевіркою комісії, який на виході з біржі праці перевіряли охоронці [9]. Якщо медичною комісією встановлювався факт придатності до праці, то особу відправляли на роботи згідно із заявками, які поступали на біржу праці, на території населеного пункту або включали в список осіб, який формувався для відправлення людей на роботи поза межі населеного пункту. Люди не мали можливості відмовитися від проходження реєстрації на біржі праці, відмовитися від роботи. В реєстраційній картці вказувалася професія та трудовий стаж але особа не могла обрати своє майбутнє місце роботи, Також, реєстраційна картка містила питання про бажання виїхати на роботи до Німеччини добровільно, але заперечна відповідь не давала в разі відмови думка окремої особи не бралася до уваги// особи не впливала на надання персональної відмови було формальністю і не впливало на відправлення людини до німеччини /волевиявлення.конкретної особи не бралася до уваги/ Таким чином, населення не мало вибору і виконувало роботу проти своєї волі.

Що стосується «волонтерів», які добровільно давали згоду на працю або пропонували свої послуги підприємствам та іншим роботодавцям, то треба розглянути декілька моментів, включаючи: форму і предмет згоди, роль зовнішніх обмежень або непрямого примусу та можливість вільно відкликати дану згоду [10].

І в цьому випадку може також бути багато непомітних, на перший погляд, форм примусу. Багато жертв спочатку опинялися в ситуаціях примусової праці за своїм власним вибором, хоча і шляхом шахрайства або обману, і лише пізніше виявляли той факт, що вони невільні відмовитися виконувати роботу через правовий, фізичний або психологічний примус, чи з інших причин. Так, між оstarбайтерами, які були вивезені на роботи до «Третього Рейху» примусово, та тими, хто подався «добровільно», вже на місці їхньої праці різниці не було – ні ті, ні інші не могли добровільно залишити роботу та повернутися додому, залишення місця праці розглядалося як втеча і відповідно каралося [11]. На окупованій території ситуація була така сама – примусові робітники, навіть ті з них, хто пішов на роботи добровільно, не могли відмовитися від виконання роботи під загрозою штрафу або покарання, або через правовий, фізичний чи психологічний примус. Що до тих осіб, які добровільно йшли працювати на окупаційні органи влади, у цьому випадку в першу чергу потребують розгляду питання колабораціонізму. У будь-якому разі першочергову згоду на роботи не можна брати до уваги, коли для отримання цієї згоди використовувалися обман або шахрайство, але коли мова стосується співпраці з окупаційною владою, то таке питання має розглядатися як примусовий колабораціонізм, але не як примусова праця.

Друга складова визначення праці як примусової – *виконання роботи під загрозою штрафу або покарання*. Покарання не обов'язково має бути у вигляді штрафних санкцій, воно може приймати різноманітні форми – втрату прав або привілеїв, обмеження, фізичне насильство або, навіть, погрози смертю, адресовані працівникам або родичам, інші загрози, іноді психологічного характеру (наприклад, на окупованих територіях, найчастішими були загрози донести на працівників поліції або владі, про те що вони не виконують трудову повинність, або не мають зареєстрованої адреси, що порушувало накази окупаційної влади і могло стати причиною покарання). Інші види покарання можуть мати фінансовий характер, включаючи економічні санкції, або загрози конфіскації документів посвідчуючи особистість [12]. Наприклад, на окупованій території Луганська роботодавці видавали працівникам посвідчення особи строком на один місяць, таким чином, при невиконанні умов праці, або відмову від праці, самостійне залишення місця праці, працівники по завершенню місяця могли залишитися без документів [13]. Ще одним прикладом, який можна навести є наказ бургомистра Буденівського району від 25 січня 1943 року (сьогодні Новоазовський район Донецької області), в якому зазначалося про штраф у 300 рублів та відправку на роботи до «Кривої Коси» громадян, які самовільно залишили роботу [14].

Наведені приклади вказують на примусовий характер робіт та ілюструють визначення праці під час нацистського режиму як примусової, а вищезазначені риси примусової праці характеризують її, як ту, яка обмежує законні та природні невід'ємні права людини і відповідно порушує міжнародні правові норми.

Кожний окремий випадок залучення до праці на окупованій території має свої індивідуальні ознаки та особливості, які можуть вказувати на примусовий характер цієї праці. Також класифікувати працю як примусову можна, розглянувши правові аспекти залучення до праці при націонал-соціалістичному режимі в цілому та з точки зору міжнародного права.

Примусова праця є однією з форм політичного, соціального, расистського, сексуального та релігійного обмеження у правах, експлуатації та дискримінації та одна з форм полишення свободи, волі та права обирати [15]. З останніх років Веймарської республіки невільницька праця відносилася в «Третьюму Рейху» до механізмів державного регулювання ринку праці. Нацистський уряд залучав до примусової праці у поганих умовах, людей, які не підтримували расову ідеологію німецької спільноти. Крім того, до початку війни, влада різними заходами протистояла безробіттю. 1927 р. у Веймарській республіці було засновано Імператорське управління працевлаштування та безробіття, з 1932 р. була введена так звана «добровільна трудова служба» [16]. Існували різні форми примусової трудової угоди («трудова повинність», «службові зобов'язання», «допомога в сільському господарстві»), які не дозволяли вільний вибір професії чи праці, а керувалися біржами праці – відповідні структури та заходи здійснювалися націонал-соціалістичним режимом згідно з законом про працю 1935 р. [17]. Але що стосується іноземних робітників, то згідно расистської націонал-соціалістичної політики до 1936 р. вони залишались осторонь, і це призвело до повної зайнятості «арійської спільноти» і до нестачі робочої сили, особливо в сільському господарстві. З кінця 1938 р. імператорське управління почало розглядати іноземців як робочу силу [18]. Пізніше, із початком війни, примусова праця стала інструментом систематичної експлуатації і винищення народів, які нацистська расова ідеологія поставила на нижчі сходинки суспільного ладу. Расова класифікація населення створила різні умови для праці німців та іноземців. Одним із вражаючих прикладів була праця жінок, які залучалися до роботи з 16-ти до 60, а іноді і з 14 до 65 років на окупованих територіях. У той час, як німецькі жінки не працювали, оскільки праця жінок суперечила нацистській ідеології, і тільки в 1943 році, після Сталинградської битви, до роботи були залучені німкені віком від 17 до 45 років.

З початку 1940 рр. були введені обов'язкові поставки робочої сили з окупованих територій. При невиконанні плану поставок робітників через відсутність добровольців, окупаційна влада вдавалася до фізичного та психологічного примусу, насильства та давала нездійсненні обіцянки щодо майбутньої праці. Примусовий характер залучення до праці суперечив існуючим законам та міжнародним правовим актам, що було зазначено при розгляді злочинів нацистського режиму на Нюрнберзькому процесі. У тексті звинувачення нюрнберзького процесу: у частині третій та четвертій (військові злочини, вбивства та жорстоке поводження з цивільним населенням на окупованих територіях) зазначено, що протягом всього періоду окупації на територіях, які були захоплені військовими силами вермахту, відбувався терор по відношенню до місцевого населення – вбивства, допити, погане поводження та окрім іншого проходило систематичне введення непосильних трудових завдань, і населенню віддавалося розпорядження до їх виконання, незважаючи на систематичне недоїдання [19]. Жителі окупованих територій змушені були працювати для задоволення потреб окупаційної армії та країн окупантів, і через нестачу ресурсів останніх, всі цивільні особи були покликані працювати на потреби окупаційної армії, при цьому все населення без виключення було зобов'язане пройти обов'язкову реєстрацію, і комісію, яка визначала працездатність останніх. Протягом усього періоду окупації

відбувалися масові депортації працездатних громадян до Німеччини та в інші окуповані країни для рабської праці на оборонних роботах, на заводах, у сільському господарстві та для виконання інших завдань, пов'язаних з забезпеченням німецьких військових.

Визнання Нюрнберзьким трибуналом дій націонал-соціалістичного режиму злочинними та неконвенційними (порушення статей 46 і 52 Гаазького положення 1907 року, порушення інших міжнародних конвенцій), а також такими, що суперечать загальним принципам зазначеним у кримінальному праві всіх цивілізованих націй, а також внутрішнім кримінальним законам країн, в яких такі злочини були скоєні [20], щодо праці населення розкриває юридичний аспект визначення праці нацистського режиму як примусової.

Окрім юридичної складової визначення примусовості праці, потребує розгляду також історичний аспект, адже примусова праця під час другої світової війни сама по собі, як історичне явище, не була новою для історичного процесу. Праця рабів використовувалася в античному світі, у середньовіччі до праці залучали підкорені народи, у дев'ятнадцятому сторіччі примусова праця широко використовувалася, головним чином в колоніях, під час першої світової війни люди також залучалися до примусових робіт. Тому, досліджуючи примусову працю націонал-соціалістичного режиму, треба також звернути увагу на те, що це фіксація історичних подій *певного періоду*.

Ульріх Герберт у своїх дослідженнях визначає наступні форми невольницької праці, використані у «Третьому райху»: *праця військовополонених; праця в'язнів концтаборів* (праця як покарання); *праця євреїв, в'язнів гетто* (не мала економічної мети, праця як помста); *праця цивільних іноземців* (відповідно до різниці у правах і соціальних гарантіях, побудованої на расових принципах). На відміну від таких форм традиційної невольницької праці, відомих на поч. ХХ ст.: старе рабство (ісламські країни); примусова праця військовополонених (під час Першої світової війни, використання праці військовополонених не було забороненим, 1,4 млн військовополонених в Німеччині працювали в промисловості і сільському господарстві, а також 60 тис. військовополонених із Західної Європи, яким було надано статус цивільних) [21]; примусова праця нижчих станів; інституалізована примусова праця у європейських колоніях; примусова праця у СРСР (система таборів ГУЛАГ, примусова праця селян у колгоспах).

Порівнюючи примусову працю націонал-соціалістичного режиму із примусовою працею інших режимів та в інші періоди, можна виділити її певні особливості.

По-перше, це масовість. Ніколи до часу нацистської ідеології таке явище як примусова праця не було настільки масовим, адже націонал-соціалістичне суспільство та німецький окупаційний режим залучили до праці близько 20 млн. чоловік [22] більше ніж 20 національностей [23], різного віку, віросповідання та різних за професією та соціальним статусом. Близько 12 млн. людей було вивезено на роботи до Третього Рейху, в той час як кількість людей, яка працювала на окупованих територіях, неможливо підрахувати.

По-друге, різноманітність форм залучення населення до праці. Націонал-соціалістичним режимом використовувалася праця військовополонених, в'язнів концтаборів та тюрем, праця цивільного населення окупованих територій, праця

євреїв, в'язнів гетто. Залучені до праці особи підлягали примусовим депортаціям (як поза межі їхньої країни так і в інші регіони країни проживання), транспортуванню до таборів праці та гетто, а також примусова праця населення використовувалася безпосередньо на окупованих територіях. Примусові робітники працювали в різних галузях – на фабриках та заводах у промисловості, обробляючи поля та доглядаючи худобу у сільському господарстві, на малих підприємствах, на заводах у військовій індустрії, на різноманітних роботах у військового командування на окупованих територіях (риття окопів, ремонт мостів та доріг, розчищення вулиць), а також виконуючи хатню роботу домогосподарки, прачки у сім'ях в Німеччині, та при військових на окупованих територіях.

По-третє, примусова праця була складовою націонал-соціалістичного ладу заснованому на расистській ідеології. В ідеології нацизму суспільство поділялося на дві основні групи – національна спільнота германського походження (Volksgemeinschaft, germanische Abstammung – так звані фольксдойче) та інші люди, які позначалися терміном «Fremdvölkische», до яких відносилися усі іноземці, які походили не з «германських країн» таких як Нідерланди або Скандинавія. Як «расово-неповноцінні» зокрема вважалися слов'яни, а на найнижчій сходинці нацистської расової ієрархії були євреї, цигани та темношкірі, навіть, якщо вони були німцями [24]. Для нижчих верств населення, розділених по концепції німецької крові, праця закладалася в обов'язок [25].

Як бачимо, у залучені людей до примусової праці нацистами під час другої світової війни, велику роль відіграла ідеологія нацистського режиму, яка окрім іншого, розглядала примусову працю як процес підкорення народів, узаконюючи рабську працю «нижчих верств». І оскільки, трудова повинність населення окупованих вермахтом територій, як і трудова повинність в'язнів концтаборів, або окремо визначених соціальних або расових груп у суспільстві, була частиною системи націонал-соціалістичного режиму, то працю, до якої залучалося населення окупованого Донбасу, можна визначити як примусову. Що до форм примусової праці, то під час нацистського режиму були як і раніше відомі так і нові форми примусової праці. Різноманітність форм залучення до праці, видів робіт та складність їх виконання, законність чи незаконність діяльності – все це, фактори, які, в першу чергу, визначають особливості примусової праці, такі як масовість, порушення правових норм, але основним фактором, який вказує на примусовий характер робіт, є виконання таких робіт проти волі, під загрозою штрафу або покарання.

Таким чином, працю, до якої залучали населення окупованих територій нацисти можна класифікувати як примусову з юридичної точки зору, оскільки порушувалися міжнародні правові норми; а також з історичної точки зору – оскільки форми залучення до праці були подібні до відомих раніше форм рабства та невільницької праці, які визначені відповідними міжнародними правовими актами. Порівнюючи нові та раніше відомі форми примусової праці, можна виділити такі її особливості: масовість, різноманітність форм залучення до праці, расистській характер залучення до праці, а також те, що інститут примусової праці був складовою націонал-соціалістичного суспільного ладу, побудованому на расистській ідеології.

Література

1. Trial of the major war criminals before the international military tribunal Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946 / [corrected text have been certified for publication by Colonel Ray]. – Nuremberg, Germany: International military tribunal Nuremberg, 1947 – . – (official documents). Volume 1: Official text in the English language – 1947. – P. 51, 52, 62, 66.
2. Herbert, Ulrich. Geschichte der Auslaenderbeschaeftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter. – Berlin, Bonn: J.H.W. Dietz, 1986. – 272 s.; Europa und der “Reichseinsatz”: auslaendische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Haeftlinge in Deutschland 1938-1945 / Ulrich Herbert (Hg.) – Essen, 1991; Herbert U. Fremdarbeiter - Politik und Praxis des “Auslaender-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Berlin/Bonn, 1999.
3. Schlussbericht der Historikerkommission der Republik Österreich. Vermögensentzug während der NS-Zeit sowie Rückstellungen und Entschädigungen seit 1945 in Österreich. Zusammenfassungen und Einschätzungen / Herausgeben von Clemens Jabloner, Brigitte Bailer-Galanda, Eva Blimlinger, Georg Graf, Robert Knight, Lorenz Mikoletzky, Bertrand Perz, Roman Sandgruber, Karl Stuhlpfarrer und Alice Teichova. – Band 1. – R. Oldenbourg Verlag: 2003. – 520 S.
4. Trial of the major war criminals before the international military tribunal Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946 / [corrected text have been certified for publication by Colonel Ray]. – Nuremberg, Germany: International military tribunal Nuremberg, 1947 – . – (official documents). Volume 1: Official text in the English language – 1947. – P. 73.
5. EVZ-Stiftung – Режим доступу: <http://www.stiftung-evz.de/ueberuns/stiftungsgesetz/>
6. Unsere Auswahl / Die Idee der digitalen Werkstatt für Quelleninterpretation „Mit Stempel und Unterschrift Dokumente zur Zwangsarbeit im Nationalsozialismus“ von EVZ-Stiftung – Режим доступу: <http://www.mitstempel-und-unterschrift.de/>
7. NS-Regime: Das reiche Erbe einer dunklen Zeit / von Jakob Zirm (Die Presse) - 01.10.2011 – Режим доступу: http://diepresse.com/home/wirtschaft/economist/697614/NSRegime_Das-reiche-Erbe-einer-dunklen-Zeit?_vl_backlink=/home/index.do
8. Übereinkommen 29 über Zwangs- oder Pflichtarbeit, 1930 / Internationale Arbeitsorganisation – Режим доступу: <http://www.ilo.org/ilolex/german/docs/gc029.htm>
9. Аудіоінтерв'ю з Дрожжиним Анатолієм Івановичем. Запис 12.10.2012, м. Луганськ // Архів Благодійного фонду «Світло серця» / Проект «Живі свідки історії: збереження пам'яті про місяць примусової праці на окупованій території Донбасу.
10. Цена принуждения. Доклад ген.директора МОТ (Juan Somavía) / Доклад I (B) // Междунар.конф.труда, международное бюро труда, 98-я сессия, Женева, 2009 г. – С. 8 – Режим доступу: http://www.ilo.org/sapfl/Informationresources/ILOPublications/WCMS_106299/lang--en/index.htm
11. Gerhard Hoffmann. Das System der faschistischen Zwangsarbeit // Zwangsarbeit in Frankfurt (Oder) 1940-1945. – Arbeitsstelle für evangelische Kinder- und Jugendarbeit im Kirchenkreis An Oder und Spree. – Frankfurt (Oder), 2009. - S. 8, 24, 51.
12. Цена принуждения. Доклад ген.директора МОТ (Juan Somavía) / Доклад I (B) // Междунар.конф.труда, международное бюро труда, 98-я сессия, Женева, 2009 г. – С. 8 – Режим доступу - http://www.ilo.org/sapfl/Informationresources/ILOPublications/WCMS_106299/lang--en/index.htm
13. Аудіоінтерв'ю з Дрожжиним Анатолієм Івановичем. Запис 12.10.2012, м. Луганськ // Архів Благодійного фонду «Світло серця» / Проект «Живі свідки історії: збереження пам'яті про місяць примусової праці на окупованій території Донбасу.
14. ДАДО стр.15 оп.1 ф.1772, д. 19.
15. Zwangsarbeit / Glossar der digitalen Werkstatt für Quelleninterpretation „Mit Stempel und Unterschrift Dokumente zur Zwangsarbeit im Nationalsozialismus“ von EVZ-Stiftung – Режим доступу: <http://www.mit-stempel-und-unterschrift.de/>
16. Verordnung über den Freiwilligen Arbeitsdienst vom 16. Juli 1932, Reichsgesetzblatt I (1934), S. 352. – Режим доступу: http://alex.onb.ac.at/tab_dra.htm
17. Dieter G. Maier: Arbeitsverwaltung und NS-Zwangsarbeit. In: Ulrike Winkler (Hg.): Stiften gehen. NS-Zwangsarbeit und Entschädigungsdebatte. // Köln: PapyRossa, 2000. – S. 70.

Випуск 35

18. NS-Zwangsarbeit: Geschichte, gesetzliche Rahmenbedingungen und Strukturen – wollheim memorial - Режим доступу:
http://www.wollheimmemorial.de/de/nswangsarbeit_geschichte_gesetzliche_rahmenbedingungen_und_strukturen#_edn1
19. Trial of the major war criminals before the international military tribunal Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946 / [corrected text have been certified for publication by Colonel Ray]. – Nuremberg, Germany: International military tribunal Nuremberg, 1947 – . – (official documents). Volume 1: Official text in the English language – 1947. – P. 43-44.
20. Там само, стор. 51, 62.
21. Ulrich Herbert. Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labor in Germany under the Third Reich / Cambridge University Press, 1997. – P. 17, 19.
22. Zwangsarbeit / Glossar der digitalen Werkstatt für Quelleninterpretation „Mit Stempel und Unterschrift Dokumente zur Zwangsarbeit im Nationalsozialismus“ von EVZ-Stiftung – Режим доступу: <http://www.mit-stempel-und-unterschrift.de/>
23. Helmut Bräutigam. Entwicklung, Bedingungen und Formen von Zwangsarbeit im Dritten Reich. / Gedenkstättenrundbrief 149 – S. 3-17. Режим доступу: http://www.gedenkstaettenforum.de/nc/gedenkstaetten-rundbrief/rundbrief/news/entwicklung_bedingungen_und_formen_von_zwangsarbeit_im_dritten_reich/
24. Wichtige Begriffe zur nationalsozialistischen Zwangsarbeit. - Режим доступу: <http://www.zwangsarbeit-archiv.de/zwangsarbeit/zwangsarbeit/zwangsarbeit-begriffe/index.html#seitenanfang>
25. Ulrich Herbert. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge. - C.H.Beck, 2001 – S. 184.

Симонова Е.В. Проблема терминологического определения принудительного труда на территории Донбасса в контексте изучения нацистской оккупации региона (1941-1943 гг.)

В статье рассматривается принудительный труд, к которому привлекалось население Донбасса во время оккупации 1941-1943 гг. Дается определение принудительного труда национал-социалистического режима и характеристика его основных признаков с приведением примеров на оккупированной территории Донбасса. Рассматривается вопрос принудительного труда с отражением проблемы в современных социогуманитарных науках, а также указанием современных подходов и оценок принудительного труда нацистского режима.

Ключевые слова: *принудительный труд, принудительные рабочие, национал-социализм, нацистский режим, оккупация Донбасса, принудительный труд на оккупированных территориях, формы привлечения населения к труду.*

Simonova K.V. Problem of the definition forced labor in Donbas-region during German occupation (1941-1943)

The article considers the use of forced labour in Nazi Germany and German-occupied Donbas during World War II (1941-1943). Article gives the definition of forced labor of the Nazi regime and its main features with giving examples from the occupied territory of Donbas. Forced labor issue being considered with the reflection of problem in modern social sciences and humanities, as well as an indication of current approaches and assessments of the forced labour under German rule during World War II.

Key words: *forced labour, forced workers, German occupation of the Donbass, Nazi regime, forced labour under German rule during World War II.*

Рецензент: **Єрхов Г.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.03.2012

**ПОЛИТИКА ДИСКРИМИНАЦИИ В ОТНОШЕНИИ КУЛАКОВ
НА СТАРОБЕЛЬЩИНЕ В 30-Е ГОДЫ XX ВЕКА**

Вопрос раскулачивания в региональном аспекте изучен недостаточно. Именно поэтому предпринята попытка исследования последствий раскулачивания и дискриминации на основе архивных материалов.

Ключевые слова: законодательная база, решения партии, кулаки, раскулачивание, дискриминация.

Постановка проблемы. Политика дискриминации в отношении части населения была одной из составляющих репрессивной политики, проводимой Властью Советов на Украине. Именно к такой группе относились на селе крепкие хозяева – или кулаки.

Актуальность исследования. Исследование дискриминационной политики Советской власти в отношении кулаков вопрос не до конца изученный, в частности по существовавшему в 30-е годы XX века Старобельскому округу Донецкой области, являющемся ныне частью Луганской области.

Анализ публикаций. Проблемами репрессивной политики Советской Власти на селе занимался ряд украинских исследователей. Среди таких исследований следует выделить работы С.В.Кульчицкого, который подробно раскрыл суть большевистской диктатуры [1; 2]. В своих работах С.В.Кульчицкий подчеркивает, что тоталитарная система с помощью массового террора установила жесткий контроль за всеми сферами жизни общества [3]. Значительный вклад в историю изучения классово-борьбы на селе привнесла О.И.Ганжа, когда через комитеты незаможного селянства (КНС) осуществлялась практика подавления кулака и уничтожение его как класса [4]. Вопросам раскулачивания и участия в этом процессе КНСов посвящены работы Е.П.Шаталиной [5; 6]. В конечном итоге подобная политика на селе привела к известным последствиям, названными голодомором [7, С.377-399], принесла неисчислимы беды селянству и народу Украины.

Нерешенные проблемы. В связи с рассмотренными публикациями можно заключить, что вопрос раскулачивания мало изучен в стадии постраскулачивания и последствий данного процесса для лиц, подвергнутых этому воздействию.

Новизна имеет региональный характер и заключается в исследовании процессов постраскулачивания.

Методологическое или общенаучное значение заключается в изучении не только судеб конкретных людей, статистических и обобщающих выкладок по данному вопросу, но и в поиске идеологических причин данного процесса.

Изложение основного материала. Идеологической базой процесса раскулачивания можно признать работы основателей партии большевиков и Советского государства, в частности В.И.Ленина и И.В.Сталина. Так в статье «Ответ товарищам колхозникам» И.В.Сталин писал: «Кулак есть враг Советской власти. С ним у нас нет и не может быть мира. Наша политика в отношении кулачества есть политика его ликвидации, как класса. Это, конечно, не значит, что мы можем его ликвидировать в один присест. Но это значит, что мы будем вести

дело к тому, чтобы окружить его и ликвидировать». Далее он цитирует В.И.Ленина, который писал о том, что кулаки - это самые зверские, самые грубые, самые дикие эксплуататоры, не раз восстанавливавшие в истории других стран власть помещиков, царей, попов, капиталистов. Кулаков больше, чем помещиков и капиталистов. Но все же кулаки – меньшинство в народе... Эти кровопийцы нажились на народной нужде во время войны, они скопили тысячи и сотни тысяч денег, повышая цены на хлеб и другие продукты. Затем «вождь мирового пролетариата» эмоционально описывал, как эти пауки разжирели на счет разоренных войною крестьян, на счет голодных рабочих. Эти пиявки пили кровь трудящихся, богатея тем больше, чем голодал рабочий в городах и на фабриках. Эти вампиры подбирали и подбирают себе в руки помещичьи земли, они снова кабелят бедных крестьян [8, С.336-354].

Уже одиннадцатый съезд КП(б)У, проходивший в Харькове в 1930 г. зафиксировал то, что достигнут решительный перелом в коллективизации сельского хозяйства Украины. И наметил ликвидацию кулачества как класса [9, С.679-726]. На пленуме ЦК КП(б)У проходившем в Харькове 9-13 декабря 1930 г. было постановлено: «Борьба за коллективизацию является, прежде всего, борьбой против кулака, главного ярого врага коллективизации. Партийные организации должны организовать не только колхозников, но единоличников бедняков и середняков для решительного наступления против мироеда». Далее давалась установка на то, что кулаки должны быть ликвидированы в районах сплошной коллективизации. И практически узаконивалось, что раскулачиванием занялись сами трудовые массы, т.е. официально был признан и введен в обиход самосуд над кулачеством со стороны бедняков. Наконец все это увязывалось с борьбой с оппозицией и троцкизмом: «История борьбы партии с троцкизмом, правыми оппортунистами и право-«левым» блоком свидетельствует о том, что все эти оппозиции непременно атаковали политику партии в коллективизации, то есть в основном вопросе отношений классов, искоренении остатков капитализма из сельского хозяйства и ликвидации кулака как класса на базе сплошной коллективизации» [10, С.747-757.].

Таким образом, участь кулачества как класса была предрешена.

Рассмотрим теперь конкретные последствия раскулачивания для судеб людей вольно или невольно отнесенных к данному эксплуататорскому, как тогда определяли, классу на примере Старобельского округа Донецкой области, ныне составной части Луганской области.

Вначале – общая статистика. С 1934 по 1936 годы Бюро жалоб Старобельского Окрисполкома рассмотрело 403 жалобы.

Из Беловодского района было рассмотрено 16 жалоб из них 14 с формулировками, связанными с раскулачиванием и социальном притеснении: о раскулачивании, о конфискации домостроения и другого имущества, лишении избирательных прав, неправильном определении социального происхождения, исключение из колхоза, неправильном налогообложении. Из Белокуракинского района 15 жалоб из них 12 о социальном притеснении. Из Белолуцкого района было рассмотрено 9 жалоб и все о притеснении того или иного рода. Из Верхне-Тепловского района поступило 4 жалобы и все 4 о нарушении прав гражданина. Евсугский район – 7 жалоб и все об ущемлении прав. По Куйбышевскому району 7

жалоб – аналогично. Покровский район – 6 жалоб из 7 о притеснении. Лозно-Александровский район 20 жалоб из 28. Марковский район – 18 из 20. Меловской район 4 из 4. Из Мостковского района поступило 10 жалоб и все о дискриминации того или иного рода. Из Нижне-Дуванского района 19 жалоб из 20. Из Ново-Айдарского – 15 из 16. Из Ново-Астраханского 23 из 24. Из Ново-Псковского 4 из 4. Из Сватовского района было рассмотрено 22 жалобы о дискриминации из 23. Из Станично-Луганского района -18 жалоб из 21. По Старобельскому району жалоб было практически на порядок больше, чем по другим районам: видимо в виду близости людей к региональной власти чисто географически. Всего было рассмотрено 100 дел, из них 89 с жалобами на неправильное раскулачивание, о неправильной конфискации домостроения и другого имущества, лишении избирательных прав, неправильном определении социального происхождения, исключение из колхоза, неправильном налогообложении. Из Троицкого района поступило и были рассмотрены 15 жалоб из них 14 – о социальном притеснении.

Всего был изучен массив, состоящий из 387 дел, принятых за 100%. Из них 29,9% - это дела о лишении имущества. А из этого числа – 94% жалоб – о лишении домостроений. Зачастую превалировала форма лишения домостроений в виде их продажи. Зафиксирован только один случай лишения квартиры в многоквартирном доме.

Дела о несправедливом лишении права голоса – 31,8%; 2,6% - неправильное определение социального статуса или происхождения; 2,3% - неправильное начисление налогов. И только 10 жалоб (3,9%) было с формулировкой «о неправильном раскулачивании» [11].

Однако за такой статистикой скрывается то, что при более подробном изучении дел по жалобам граждан выясняется следующее: многие жалобы поступали от ранее раскулаченных лиц, поскольку лишение права голоса, лишение домостроений и иного имущества с последующей его продажей, неправильному обложению налогами подвергались в первую очередь лица ранее раскулаченные или их дети.

Рассмотрим выборочно ряд конкретных дел по жалобам того периода.

В 1933 году Иван Алексеевич Бондаренко вместе с отцом был раскулачен и исключен из колхоза, куда они вступил в 1930 г. В 1932 г. Иван Алексеевич уехал по разрешению колхозного собрания работать на завод. Но в конце 1933 г. проводилась чистка колхозов от классово-чуждых элементов, отец и сын были исключены, лишены возможности иметь продовольствие, лишены права на жизнь. И если бы Иван не работал на заводе, то и не подали бы они в 1936 г. жалобу в газету «Социалистический Донбасс». Однако жалоба их была оставлена без последствий [12].

Вербицкий Павел Дмитриевич подал в 1936 г. жалобу о несправедливой конфискации домостроения Бараниковским сельским советом. Ситуация заключалась в том, что Павел Дмитриевич уехал на шахту в Донбасс. Домостроение осталось без присмотра, чем и воспользовался сельский совет. В возвращении дома было отказано [13].

Жеребиллов Иван Михайлович подал в 1935 г. жалобу о лишении избирательных прав. Из дела не следует, что он якобы был раскулачен. Но судя по всему лишение прав голоса было немотивированным. Можно сказать, что эта

жалоба запуталась в коридорах советской бюрократии. Никакого решения по жалобе принято не было [14].

Кравцов Иван Петрович подал жалобу об исключении его из колхоза в ноябре 1935 года. Однако жалоба по существу рассмотрена не была, но ему упорно доказывалось, что он не имеет права на льготное налогообложение. Хотя почему – из дела сделать вывод невозможно [15].

Науменко Николай Ефимович подал жалобу о лишении его избирательных прав в феврале 1936 г. И был восстановлен в правах в августе 1936 г. В это время он служил в Красной Армии. Он был неправильно лишен избирательных прав, поскольку в момент лишения был несовершеннолетним. Репрессии же применялись к его отцу, который саботировал в 1925 г. хлебозаготовки. Судя по делу кулаком он не был [16].

Стариков Федор Давыдович проживал в Деркульском конезаводе Беловодского района. Его определили как сына кулака. Действительно, его отец до первой мировой войны и после имел крупное кулацкое хозяйство. Федора Давыдовича обвинили в том, что он тайно пробрался в колхоз «Перша квітка п'ятирічки», но в 1932 г. был разоблачен и лишен избирательных прав. Жалоба удовлетворена не была [17].

В Ново-Айдарском районе происходили следующие события в 1935-1936 гг. Например Русаков Петро Макарович, житель Николаевского сельсовета в 1936 г. был огульно зачислен в кулаки. Доказать властям обратное не смог. Так же как и житель Гречишкинского сельсовета Веретенников Макар Еромолаевич.

Русинов Петр Макарович вступил в колхоз в 1933 г. Через год был исключен из колхоза как сын крупного кулака, который имел мельницу, 24 десятины купленной земли, 10-15 голов крупного рогатого скота и 24 батрака. При этом официально зафиксировано, что они сами, всей семьей, работали наравне со своими рабочими. В колхозе восстановлен не был, хотя кулацкого хозяйства к тому времени не существовало уже несколько лет.

У Курпаса Ивана Трофимовича со ст. Шепилово отобрали хату. И хотя он доказал свое право на домостроение, его не вернули в виду просроченности срока подачи жалобы.

Подобное случилось и с Козловским Михаилом Алексеевичем, жителем Ново-Айдарского сельсовета. Хату конфисковали и сельсовет ее продал. Основанием послужило то, что хата используется только в теплое время года, а участок – весной-летом под огород.

У жительницы того же сельсовета Зарковской Татьяны Павловны конфисковали незаконно все имущество. Конфискацией занималось НКВД. Имущество не вернули. Это единственный случай в изученных нами архивных материалах по Старобельскому округу, где упоминается НКВД. Обычно инстанцией, решающей все вопросы в данном аспекте являлся местный сельсовет.

Но были и положительные решения, так у Нагибина Ивана Филипповича, жителя Спиваковского сельсовета конфисковали и продали дом и сад. В результате длительного разбирательства вернули и то и другое. [18]. Однако это было не типично для данного рода дел.

Выводы. Анализируя рассмотренные материалы, а также другие дела по данному вопросу [19; 20] можно констатировать, что зачастую к судьбе людей

подошли огульно. Сельсоветы злоупотребляли данной им властью. Фактически многие их действия можно рассматривать как узаконенный грабёж. Люди, на которых хотя бы пало подозрение в их кулацком происхождении, лишались имущества, изгонялись из колхозов, лишались избирательных прав. Все это свидетельствует об отсутствии законности и бесправии людей перед властью. В конечном итоге интересы людей, их имущество и даже жизнь приносились в жертву политическому моменту. В первую очередь эти процессы можно рассматривать как дискриминацию по происхождению.

Перспективы использования результатов исследования. Результаты исследований могут быть использованы при написании обобщающей работы, написании диссертации и в учебном процессе при изучении истории Украины и краеведческих исследованиях.

Литература

1. Кульчицкий С.В. Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.).- К.: Основи, 1996.
2. Кульчицкий С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.).- К.: 1999.
3. Кульчицкий С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії.- К., 1995.
4. Ганжа О.І. Українське селянство у боротьбі проти тоталітарного режиму // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.).- К., 200.- С.30-58.
5. Шаталіна Є.П. про концептуальні засади колгоспної системи / Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.).- К., 2000.
6. Кульчицкий С.В., Шаталіна Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод 1932-1933 гг. // Нові сторінки в історії Донбасу: Ст. Кн.2.- Донецьк, 1992.- С.23-51.
7. Ковальчук О. Голодомор 1932-1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки: інформативні аспекти / Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: 36. ст. – Вип. 14 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. М. Даниленко. – К., 2008. – 412 с.
8. Сталин И.В. Ответ товарищам колхозникам / Сталин И. Вопросы Ленинизма. Изд. одиннадцатое.- М., 1952.- С.336-354.
9. Одиннадцатый съезд КП(б)У. Харьков. 5-15 июня 1930 г. / Коммунистическая Партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.- В двух томах. – Том первый 1918-1941.- К.: Изд-во политической литературы Украины, 1976.- 1064 с.
10. О коллективизации. Пленум ЦК КП(б)У. Харьков. 9-13 декабря 1930 г. / Коммунистическая Партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.- В двух томах. – Том первый 1918-1941.- К.: Изд-во политической литературы Украины, 1976.- 1064 с.
11. ДАЛО.- Ф.Р-1186 сч. – Луганский Областной Государственный Архив. 1923-1930, 1933-1937.- Описание 1 Старобельского окрисполкома; Старобельского округа с 1925 г. по 1933 г. Старобельского округа Донецкой области с 1934 г. по 1938 г.- 81 арк. Бюро жалоб. Арк.47-73. Дела 34-36 годов.
12. ДАЛО.- Ф.Р-1186 Старобельский окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Старобельск, Старобельского округа.- Оп.1.- Дело 620 по жалобе Бондаренко Ивана Алексеевича об исключении из колхоза и раскулачивании.- Начато 5 августа 1936 - окончено 6 августа 1936.- 3 арк.
13. ДАЛО.- Ф.Р-1186 Старобельский окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Старобельск, Старобельского округа.- Оп.1.- Дело 622 по жалобе Вербицкого Павла Дмитриевича о конфискации домостроения.- Начато 3 сентября 1936 - окончено 10 сентября 1936.- 19 арк.
14. ДАЛО.- Ф.Р-1186 Старобельский окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Старобельск, Старобельского округа.-

Випуск 35

Оп.1.- Дело 624 по жалобе Жеребилова Ивана Михайловича о лишении избирательных прав.- Начато 14 марта 1935 - окончено 17 марта 1935.- 3 арк.

15. ДАЛО.- Ф.Р-1186 Старобельский окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Старобельск, Старобельского округа.- Оп.1.- Дело 625 по жалобе гр. Кравцова Ивана Петровича об исключении из колхоза.- Начато 5 ноября 1935 - окончено 30 декабря 1935.- 2 арк.

16. ДАЛО.- Ф.Р-1186 Старобельский окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Старобельск, Старобельского округа.- Оп.1.- Дело 628 по жалобе гр. Науменко Николая Ефимовича о лишении избирательных прав.- Начато 26 февраля 1936 - окончено 19 августа 1936.- 23 арк.

17. ДАЛО.- Ф.Р-1186 Старобельский окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Старобельск, Старобельского округа.- Оп.1.- Дело 631 по жалобе гр. Старикова Федора Давыдовича на неправильное определение социального происхождения.- Начато 28 октября 1936 - окончено 10 дек 1936.- 18 арк.

18. ДАЛО.- Ф.Р-1186 Старобельский окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Старобельск, Старобельского округа.- Оп.1.- Дело 794 Заявления и жалобы граждан Н-Айдарского района о неправильном исключении из колхоза, причислении к числу кулаков, обложении налогом и др. - Начато 14 дек 1935 г. - окончено 29 декабря 1936.- 234 арк.

19. ДАЛО.- Ф.Р-1186 Старобельский окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Старобельск, Старобельского округа.- Оп.1.- Дело 891 Заявления и жалобы граждан Старобельского района о неправильном исключении из колхоза, причислении к числу кулаков, обложении налогом и др.- Начато 1 дек 1934 г.- окончено 19 апреля 1937.- 151 арк.

20. ДАЛО.- Ф.Р-1186 Старобельский окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Старобельск, Старобельского округа.- Оп.1.- Дело 774 Протоколы заседания президиума Нижне-Дуванского райисполкома по рассмотрению жалоб от граждан.- Начато 1 октября 1936 г. - окончено 17 ноя 1936.- 28 арк.

Снегірьов В.А. Політика дискримінації відносно куркулів на Старобільщині в 30-і роки ХХ століття.

Питання розкуркулення в регіональному аспекті вивчене недостатньо. Саме тому зроблена спроба дослідження наслідків розкуркулення і дискримінації на основі архівних матеріалів.

Ключові слова: законодавча база, вирішення партії, куркулі, розкуркулення, дискримінація.

Snegirov V.A. Policy of discrimination in regard to farmers on Starobel'schine in 30th of XX age.

The question of privation of farmers of earth in a regional aspect is studied not enough. The attempt of research of consequences of elimination of farmers and discrimination is for this reason undertaken on the basis of the archived materials.

Keywords: Legislative base, decisions of party, farmers, elimination of farmers, discrimination.

Рецензент: Довжук І.В., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.03.2012

**ПОГГЕНПОЛЬ В.О. – ОДИН З ФУНДАТОРІВ
НАУКИ ФЕНОЛОГІЇ В УКРАЇНІ**

Висвітлюється наукова діяльність професора Вільгельма Олександровича Поггенполя як фітофенолога та обґрунтовано вагомий внесок у становлення та розвиток наукових основ вітчизняної фенології.

Ключові слова: В.О. Поггенполь, наука, фенологія, фітофенологія.

Особливий інтерес для дослідників історії вітчизняної науки і освіти становить період кінця ХІХ початку ХХ століття. Характерними рисами того часу було надбання цінного досвіду та визнання наших учених на світовому рівні. Саме в сучасних умовах активізувалася проблема відображення історії розвитку національної науки і освіти.

Одним із найвідоміших метеорологів, фенологів світового рівня для свого часу по праву вважався професор Вільгельм Олександрович Поггенполь (1854-1938). Історико-науковий аналіз діяльності вченого, педагога, організатора є актуальним з огляду на різноплановість його творчого внеску. Вивчаючи спадщину цього талановитого вченого та педагога ми можемо відтворити еволюцію галузевої наукової думки, глибше дослідити деякі сторінки історії української науки, а саме: становлення та розвиток наук метеорології та фенології загалом, і в Україні зокрема.

Метою даної статті є висвітлення науково-дослідної діяльності професора В.О. Поггенполя і розкриття його внеску у становлення та розвиток вітчизняної фенології, метеорології загалом та в Україні.

Для реалізації цієї мети було визначено такі завдання: проаналізувати основні напрями наукових досліджень вченого; охарактеризувати науково-організаційну діяльність В.О. Поггенполя; визначити роль і місце наукової спадщини вченого у контексті розвитку української історії науки й освіти.

На основі аналізу архівних матеріалів нами всебічно висвітлено наукову, педагогічну та організаційну діяльність вченого та значення її для розвитку і становлення науки. Розглянувши різні аспекти творчої спадщини Вільгельма Олександровича ми виділили основні напрями його наукової діяльності: метеорологія, фенологія, кліматологія. Нами виявлено, що всі ці напрями розвивались в контексті еволюції вітчизняної і світової метеорологічної науки.

Не зважаючи на вагомий особистий внесок В.О. Поггенполя у вітчизняну галузеву науку, дотепер комплексно не вивчався його життєвий та творчий шлях. З самого початку своєї наукової діяльності Вільгельм Олександрович Поггенполь був відомий у широких колах фахівців сільськогосподарської та метеорологічної науки.

В збірнику «Обзор деятельности Министерства Земледелия и государственных имуществ за третий год его существования (30 марта 1896-30 марта 1897 г.)» (1897), В.О. Поггенполь відзначений, як один з перших метеорологів, хто досліджував співвідношення між урожаєм сільськогосподарських культур та метеорологічними факторами.

Вперше в енциклопедичному виданні, виданому Академією наук СРСР «Наука и научные работники СССР» (1928) з'явилося ім'я вченого, де подані короткі біографічні відомості.

За радянських часів ім'я вченого тісно було пов'язане практично тільки з діяльністю Уманського сільськогосподарського інституту (нині Уманський національний університет садівництва) та Донського інституту сільського господарства і меліорації (нині Донський державний аграрний університет, Російська Федерація). Засновані ним метеорологічні станції завжди була місцем проведення практичних занять. Викладачі у своїх лекціях завжди згадували його як видатного вченого, який зробив значний внесок у розвиток метеорології, фенології і сільськогосподарської науки загалом.

Серед останніх праць присвячених постаті В.О. Поггенполя важливо відмітити статтю Л.П. Депенчук «Вильгельм Александрович Поггенполь (1854-1938)», де автор зазначає, що ім'я ученого в галузі метеорології, кліматології і фітофенології не заслужено забуте і не знайшло свого відображення в історико-наукових публікаціях [3, с.128]. Також, видатний історик сучасності професор В.С. Савчук, у своїй книзі «Иван Яковлевич Акинфиев (1851-1919)» неодноразово наголошує про цінність фітофенологічних спостережень та важливе їх значення для розвитку науки [11, с. 5].

За часів незалежної України ім'я вченого, як видатного розробника наукової фенології, який встановив вісім фенологічних періодів року, згадує відомий етнограф, народознавець Олекса Воропай у своєму етнографічному нарисі «Звичаї нашого народу (2005) [3, с. 122].

Плідна наукова діяльність В.О. Поггенполя співпала з початком викладацької діяльності в Уманському училищі землеробства і садівництва в якості викладача ботаніки. Проводячи практичні заняття і навчаючи він ознайомився з флорою відомого вже на той час парку «Софіївка» та іншими науково - практичними ділянками училища. Так, для покращення демонстраційної бази навчального закладу, у 1885 р. ним була заснована і відкрита метеорологічна станція, при якій з весни 1886 р. були розпочаті системні фенологічні спостереження (тобто за 2 роки до «Щоденників» проф. Д.Н. Кайгородова) і, як зазначає згодом академік Б. Срезневський, вони перевершили їх своєю точністю [3, с. 130]. В.О. Поггенполь проводив їх за обширною програмою, взявши за основу вже відпрацьовану німецькими фенологами, а саме за «гіссенською інструкцією» і схемою Гофмана-Іне, по методу «точної» фенології. Вчений спостерігав за проходженням фаз розвитку більш ніж 450 дикорослих і культурних, 120 деревних і кущових порід, а також за посівом, колосінням та збиранням польових культур, які вирощувались на полях училища.

На підставі отриманих експериментальних даних В.О. Поггенполь зробив висновки співставлення відхилень фаз вегетації рослин від їх нормальних дат, а також прослідкував зв'язок фаз з елементами погоди. Такі матеріали мали велике практичне значення та використовувались при складанні щомісячних оглядів погоди, які друкувались в «Метеорологічному віснику». Не менш важливими вони були і для практиків із-за кордону для визначення впливу географічної довготи на моменти фенологічних проявів. Вченим була проведена паралельність між фенологічними явищами і наростанням суми температур. Графіки цієї залежності,

складені на основі вирахувань були експоновані на Всеросійських та Всесвітніх виставках в Нижньому Новгороді та в Парижі [3, с. 129].

В.О. Поггенполь виділив 9 фенологічних календарів згідно фаз розвитку рослин, а саме: № 1- квітковий календар для 195 рослин; №2 – календар початку розпускання бруньки у деревної та чагарникової рослинності (момент коли бруньки виявляють в 2-4 різних місцях верхки зелених листків серединної формації); № 3 – календар початку розпускання листків (видно перші нормально згладжені листкові поверхні в 3-4 різних місцях). Далі під № 4 і 5 – календарі початку цвітіння дерев та кущів і повного цвітіння тих самих рослин; №6 – календар початку вкриття дерев і кущів листям; №7 – календар повного розвитку листків. Спостереження над появою стиглих плодів дали матеріал для календаря №8 - для моменту, коли помічено в 2-4 різних місцях перші нормально стиглі плоди (у соковитих плодів – цілком нормальне забарвлення й смак, а у коробочок і стручкових – розтріскування) для 27 видів рослин. І саме за результатами спостережень польових культур складений був календар №9 – сільськогосподарсько-фенологічний з 104 різними феноменами життєдіяльності рослин, як об'єктів сільського господарства [14].

Такі календарі дають можливість для кожної рослини заздалегідь передбачити, по відхиленнях від середніх, час настання тих чи інших фаз розвитку (час появи першої квітки у даної рослини або початок розпускання бруньок у даного дерева). Для характеристики фенологічних періодів вчений узяв для кожного з трьох весняних і двох літніх періодів вегетаційного року кілька проявів фаз розвитку рослин (від шести до восьми), що характеризують початок, середину й кінець періоду.

Поггенполь В. О. першим в нашій країні охарактеризував (на широті Умані) та обґрунтував, а надалі уміло застосовував і дотримувався в своїй роботі саме тих фенологічних пір року у вегетаційних періодах, які визначені були німецьким фенологом доктором Іне, саме: 1) переддень весни (*Vorfrühling*), 2) рання весна (*Erstfrühling*), 3) розпал весни (*Vollfrühling*), 4) раннє літо (*Frühsummer*), 5) повне літо (*Hochsummer*), 6) рання осінь (*Früherbst*) і 7) осінь. Для кожного з цих "пір року" вчений вказує, якими рослинами і якими їх фазами воно характеризується [14].

Перші відомості про свої узагальнення стосовно фенологічних спостережень вченим були представлені на VIII з'їзді Російських дослідників природи та лікарів, який проходив у Санкт-Петербурзі з 28 грудня 1889 р. по 7 січня 1890 р. У протоколах засідань зазначається, що В.О. Поггенполь виступав з доповіддю-повідомленням «Четырехлетние фитофенологические наблюдения над дикорастущими и культурными (посевными) растениями в г. Умани». Доповідач ознайомив учасників зібрання з основними результатами фітофенологічних досліджень над більш ніж 500 видами рослин за чотири роки та на розсуд присутніх запропонував деякі положення про методику ведення спостережень. Професор Ф.І. Каменський висловив свою думку з приводу того, що враховуючи складність спостережень було обрано велику кількість видів рослин, тому є підстави не довіряти результатам. Але професор І.П. Бородін зазначив, що не кожному під силу проводити таку величезну науково-дослідну роботу, та коли за

неї береться людина, яка знає свою справу та рослинність свого регіону, вона гідна визнання і довіри [1, с. 593].

Наукова праця Поггенполя В.О. в галузі фенології отримала гідну оцінку і визнання в Росії, а також за кордоном та на сторінках німецького видання «*Phänologische Mitteilungen*» («Фенологічні релізи»), професор Е. Іне (Німеччина) високо оцінив зроблене вченим. Також результати спостережень Уманської метеорологічної станції були відмічені у звіті Гіссенського товариства за 1896-97 рр. (XXXII т.). До німецької мережі станцій надходили результати не тільки вітчизняних спостережень, але і провідних метеостанцій майже всієї Європи. І тут слід зазначити, що із 72 станцій (52-Німеччина, по 5 в Австралії, Англії, Голландії, 2 в Бельгії і по 1 в Португалії, Ірландії), із станцій Росії ввійшла тільки метеостанція Уманського училища, де спостереження проводив Вільгельм Олександрович, Е.Іне порівнює спостереження Німеччини та Умані. Характерно, що один і той самий вегетаційний період пізніше наступає і раніше закінчується: в Умані він триває 68 днів, в Нюрнберзі – 82, а в Коїмбрі (Португалія) - більше 110 днів. Тобто, на основі саме цих спостережень видно, як впливає більш континентальний і більш морський клімат на розвиток рослин. На думку вченого, такі результати іще раз підтверджують, наскільки важливе доповнення до метеорологічних спостережень мають спостереження за рослинами, адже саме вони найбільш точніше відображають вплив різних кліматів на органічне життя [7, с. 302].

В.О. Поггенполь проводив також і зоофенологічні спостереження для невеликої кількості початку проявів тваринного світу. Однак на його думку, тварина вільна у виборі місцевості тому менше підходить для таких комплексних спостережень. Результати цього більш ніж 20-річного дослідження вченим висвітлено в статті «Первое кукование кукушки», яка була надрукована в «Метеорологічному віснику» за 1908 рік [11, с. 2].

Раніше В.О. Поггенполя з 1880 року вивченням флори займався ботаніко-географ, флорист дослідник Кавказу і південно-східної України І.Я. Акінфієв. Але основну увагу вчений приділяв місцезнаходженню рослин, численності різновидів та відмічав про можливість застосування рослин в приготуванні їжі і в медицині. А в своїй першій друкованій праці лише намагався проаналізувати залежність рослинного світу від характеру місцевості і ґрунту та кліматичних явищ. Його фенологічні спостереження були розпочаті майже одночасно із дослідженнями В.О. Поггенполя, але вони як і інші не базувались на наукових основах і тривали значно коротший термін. Агрометеорологічний інститут у 1933 р. дав оцінку працям обох вчених. При цьому відмітивши, що вслід за спостереженнями професора В.О. Поггенполя, спостереження І. Я. Акінфієва є суттєвим внеском у матеріали по біоклімату України [11, с. 97].

В.О. Поггенполь все своє творче життя активно поєднував наукову і педагогічну діяльність. Так, 1907 р. був відряджений з м. Умань для відкриття Донського сільськогосподарського училища (Росія), де і працював до 1927 р. спочатку директором, потім інспектором і викладачем. Саме там Вільгельм Олександрович займався питаннями теорії та методології фактично створеного ним нового напрямку природознавства шляхом наукового обґрунтування і обробки всіх фенологічних спостережень, які отримав в Україні, а також готував до друку

окреме видання результатів цієї роботи. Маючи 22-річний досвід у проведенні метеорологічних та фенологічних спостережень В.О. Поггенполь активно продовжував вести їх на метеостанціях при навчальному закладі [12, с. 3].

Починаючи з 1891 р. спостереження В.О. Поггенполя увійшли до «Обзоров погоди» Б.І. Срезневського, які щомісячно друкувались у виданні Головної фізичної обсерваторії «Метеорологічному віснику». Завдячуючи цьому, визначення вченого щодо зв'язку фенології з метеорологією, який він проводив у вигляді безперервного співставлення фаз вегетації з «сумами температур», опадами та іншими метеорологічними елементами стали широко відомі та отримали розповсюдження були популяризовані в імперії [13, с. 7]. Професор Б.І. Срезневський зазначав, що особливість наукового напрямку вченого проявляється в тому, що він не захоплюється практичними додатками, а повністю дотримується точності, що особливо стає зрозумілим з його статті 1924 р. «Метод ведення точних фенологічних спостережень» [8].

Враховуючи велике наукове і практичне значення праць В.О. Поггенполя загалом і для України зокрема, у 1927 р. вченого обирають член-кореспондентом Української академії наук. Підтримуючи кандидатуру вченого такі відомі академіки як Б. Срезневський, К. Симинський, В. Липський писали: «в особі В.О. Поггенполя українська наука може оцінити вченого діяча, який віддав 22 найкращих роки свого життя дослідженню природи та клімату одного з центрів України-Умані, результати яких за своїми розмірами і точністю можна зрівняти тільки з матеріалами німецьких вчених-фенологів» [13, с. 7].

Цінність результатів фенологічних спостережень В.О. Поггенполя визначається також і систематичним використанням його даних у закордонних виданнях. На той час в Росії фенологічні спостереження майже не проводились, за виключенням деяких безсистемних коротких відомостей. Саме В.О. Поггенполь визначив основу, на якій згодом розвивалась наука фенологія, цим самим забезпечивши собі гідне місце серед дослідників – фенологів як у вітчизняній так і світовій науці.

Поггенполь В.О. вперше обґрунтував методику проведення фенологічних спостережень, яка забезпечувала точність і систематику результатів. Згідно цих методів дані мали суттєві переваги і в значній мірі полегшували використання результатів спостережень для наукових цілей. Багаторічні дослідження дозволяли вченому у подальшому удосконалити існуючі методики та розробити нові підходи. Основною метою спостережень був і залишався зв'язок фенологічних даних з кліматологічними та застосування їх результатів для цілей кліматології. Професор А. Камінський, керівник відділу мережі метеорологічних станцій Російського географічного товариства зазначав, що значна дослідницька діяльність Поггенполя В.О. по визначенню наукових основ для фенології, яку проводив по самотійному, оригінальному шляху має забезпечити йому почесне місце серед дослідників, які працювали в нас і за кордоном. Його по праву називають одним з перших фенологів який проводив спостереження застосовуючи наукові методи. В.О. Поггенполь вперше в Російській імперії оцінив значення фенологічних спостережень для розвитку наук метеорології і кліматології та взаємозв'язок цих наук для господарства [6, с. 100].

На думку І. В. Новопокровського (декан агрономічного факультету Донського інституту сільського господарства і меліорації), В.О. Поггенполь – саме з тих кому належить одне з перших місць у справі «культивування» у нас точної фенології, та становленню фітофенологічних спостережень в ряд інструментальних досліджень, де головним інструментом, враховуючи погоду і клімат та відповідаючи на їх зміни процесами своєї життєдіяльності, є рослина, саме вона свого роду «живий термометр»[9, с. 258].

Таким чином Уманське училище землеробства і садівництва, завдяки наполегливій творчій праці, а також фундаментальним розробкам В.О. Поггенполя для свого часу стає головним методичним центром по фенології для південно-західної Європейської частини країни. В справі розвитку вітчизняної метеорологічної науки вченому належить одне із перших місць, адже протягом свого творчого життя він мав пряме відношення до відкриття трьох метеорологічних станцій: в Умані (1885), Персіановці (1909) та Новочеркаську (1918), які на той час були еталонними у своїй роботі. На думку директора Головної геофізичної обсерваторії (нині Головна геофізична обсерваторія ім. О.І. Воєйкова, Російська Федерація) Нумерова Б.В. Вільгельм Олександрович добросовісно з суворістю та педантичністю виконував свою роботу, його дані завжди відзначались чіткою методикою та точністю і мали наукову цінність. Маючи організаторські та педагогічні здібності він також виховав чималу когорту спостерігачів. Школа В.О. Поггенполя дала гарних, знаючих свою справу працівників в галузі метеорології [5, с. 98].

Вцілому, ім'я Вільгельма Олександровича Поггенполя заслуговує на приєднання до когорти вчених-природодослідників, які зробили значний внесок у становлення вітчизняної науки. Результати багаторічних фенологічних спостережень активно використовувались у науковій та практичній діяльності по дослідженню і вивченню флори та клімату, також були признані найбільш повними і точними для галузі. В.О. Поггенполя по праву можна вважати основоположником науки фенології загалом та в Україні зокрема.

Література

1. VIII съезд русских естествоиспытателей и врачей в С.-Петербурге от 28 декабря 1889 г. до 7 января 1990 г. с рис. и двумя гипсометрическими картами Европейской России. – СПб: Тип. Демакова, 1890. — С. 593–594.
2. Архів Президії Національної академії наук, м. Київ. - Ф.62. Особова справа В.А. Поггенполя. — Спр.: Срезневский Б. Отзыв о научной деятельности профессора Донского СХИ В.А. Поггенполя. — Арк. 5.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис / О. Воропай. – К.: Фелес, 2005. — 528 с.
4. Депенчук Л.П. Вильгельм Александрович Поггенполь (1854-1938) / Л.П. Депенчук // Очерки естествознания и техники / Центр исслед. науч.-техн. потенциала и истории науки им. Г.М. Доброва АН УССР. — 1991. — С. 128–130.
5. Державний архів Ростовської області. — Ф. Р-51. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 98.
6. Державний архів Ростовської області. — Ф. Р-51. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 100.
7. Ине Е. Фенологические наблюдения: обзор русской и иностранной литературы // Метеорологический вестник. — 1899. — Т. IX.
8. Метод ведения точных фенологических наблюдений // Краеведение. — 1924. — № 4. — С. 375–386.

9. Новопокровский И. В. Профессор В. А. Поггенполь как фитофенолог // Известия Донского института сельского хозяйства и мелиорации. — Новочеркасск, 1927. — Т. VII. (1926-1927).— 27.02.1927. — С. 256–264.

10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф.1, од. зб. 26370, 25 арк.

11. Савчук В.С. Иван Яковлевич Акинфиев (1851-1919) / В.С. Савчук. — М.: Наука, 1996. — 110 с., ил. — (Научно-биографическая литература).

12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф.1, од. зб. 26370, арк. 1–6.

13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф.1, од. зб. 26370, арк. 7–8.

14. Фенологічні спостереження, проваджені протягом 22 років (1886-1907) в Умані на Київщині: автореф. з рукоп. // Журнал геолого-географічного циклу ВУАН. — К., 1933. — № 4(8).

Страйгородская Л.И. Поггенполь В.А. – один из основателей науки фенологии в Украине.

Освещается научная деятельность профессора Вильгельма Александровича Поггенполя как фитофенолога и обосновано весомый вклад в становление и развитие научных основ отечественной фенологии.

Ключевые слова: В.А. Поггенполь, наука, фенология, фитофенология.

Straigorodska L. I. Pohhenpol V.A.- one of the founders of the science of phenology in Ukraine.

Lights up the scientific work of Professor V. Pohhenpol as fitophenologist and reasonable contribution to the establishment and development of the scientific basis of national phenology.

Keywords: V. Pohhenpol, science, phenology, fitophenology.

Страйгородська Людмила Іванівна – аспірантка, Державна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України, м. Київ.

Рецензент: **Сергієнко Ю.Г.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.03.2012

УДК 658.286.001.62.929

Сухенко І.І.

ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА ВАНТАЖНИХ ПАРОВОЗІВ ЛУГАНСЬКОГО ПАРОВОЗОБУДІВНОГО ЗАВОДУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

Виокремлено проблему будівництва вантажних паровозів на Луганському паровозобудівному заводі у роки становлення заводу. Акцентовано увагу на те, що в означеному періоді в Російській імперії відбувся перехід на будівництво паровозів типу 0-4-0, а відтак 0-5-0 та 1-5-0. Мало цього, в цей час, завдяки зусиллям вітчизняних інженерів-залізничників і вчених О.П. Бородіна та Л.М. Леві, почали активно застосовувати парові машини системи компаунд (з подвійним використанням пари), впровадження пароперегрівачів та зчеплювальних пристроїв, гальм, разом зі зростанням ваги паровозів.

Детально описується робота спеціальної Комісії Баранова, метою якої було розглядати стан та функціонування паровозного парку в країні. Детально описуються паровози серії О та серії Щ.

Ключові слова: паровоз, завод, паровозобудування, серія паровозів, Луганський паровозобудівний завод.

Метою даної статті є висвітлити історію будівництва вантажних паровозів на Луганському паровозобудівному заводі. Загалом означений період у вітчизняному паровозобудуванні характеризується переходом від паровозів типу 0-3-0 до паровозів типу 0-4-0, а відтак 0-5-0 і 1-5-0, також застосуванням парових машин системи компаунд і початком широкого використання пароперегрівачів, в основному на паровозах із звичайною машиною. Зчеплювальна маса паровозів за цей період зростає від 35 до 85 т [1].

Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. з'ясувалися недоліки в роботі залізничного транспорту. В результаті урядом країни була утворена спеціальна Комісія під головуванням Баранова [2]. Ця Комісія провела дослідження залізниць, розглянула стан і використання паровозного парку. У підготовленій нею доповіді про паровози відзначалося, що на 48 залізницях того часу на 1 січня 1877 р. курсували 4 252 паровози. Однак колеса цих паровозів мали 225 різних діаметрів. Комісія запропонувала в подальшому використовувати всього 16 діаметрів для рухомих, бігункових, підтримуючих і тендерних коліс [3].

Масові замовлення паровозів для оновлення і поповнення парку та обмеження завозу їх із-за кордону через великі податки призвели до виникнення нових паровозобудівних заводів. Так, у 1892 р. почав випускати паровози Брянський завод, заснований у 1873 р. на станції Болва Орловсько-Вітебської залізниці спочатку як металургійний завод. Першими локомотивами, побудованими на заводі, були вантажні паровози типу 0-4-0 із двоциліндровою машиною компаунд. Згодом завод цей став називатися Брянським машинобудівним заводом [4].

У Петербурзі, на вже існуючому Путиловському заводі, будівництво паровозів почали у 1894 році; у 1897 р. було налагоджене будівництво паровозів на Харківському заводі, побудованому спеціально з цією метою; у наступному, 1898 р. розпочав будівництво паровозів Сормовський завод біля Нижнього Новгорода, заснований як парохобудівний завод ще у 1849 році; з 1900 р. почав випускати паровози спеціально побудований для цього машинобудівний завод Гартмана в Луганську; з 1910 по 1912 рр. паровозобудуванням займався Миколаївський суднобудівний завод «Наваль», який зумів випустити 44 паровози для Північно-Донецької залізниці; невелика кількість паровозів у 1881-1917 рр. була побудована у Головних Одеських і Ростовських майстернях, відповідно для Південно-Західних і Владикавказької залізниць, а також в майстернях Московсько-Казанської залізниці.

Паровозобудівні заводи в окремі періоди мали дуже мало замовлень і змушені були виконувати інші роботи. Наприклад, недостатньо будувалося паровозів у 1907-1912 рр. Адже в ці роки промислова криза викликала різке скорочення залізничного будівництва в Росії, а значить і потребу у нових паровозах. Для підтвердження даного факту відзначимо, що у 1899 р. було побудовано 5 248 км нових залізничних ліній, а в 1903 р. – всього 763 км [5].

Бажання підвищити економічність паровозів призвело до спроб застосувати на них машину, яка б використовувала принцип подвійного розширення пари у двох циліндрах з нерівними діаметрами. Такі машини компаунд успішно працювали у стаціонарних і суднових силових установках. Почався цей процес у 1892 р. у Київських майстернях Південно-Західних залізниць з ініціативи інженера

О.П. Бородіна на одному з паровозів, де звичайну двоциліндрову машину замінили машиною компаунд. Цей паровоз, який використовувався як стаціонарний пристрій, піддали детальному дослідженню. Було встановлено, що машина компаунд на паровозах може дати економію пари до 20 % у порівнянні з машинами одноразового розширення [6]. Уведення перегріву пари значно підвищило економічність паровозів, скоротило витрати води і палива на одиницю механічної роботи [7].

16 квітня 1912 р. циркуляром Управління залізницями Міністерства шляхів сполучення була уведена розроблена професором Ю.В. Ломоносовим єдина система позначення серій паровозів як для державних, так і для приватних залізниць [8]. Це дозволило присвоювати одну і ту ж букву в позначенні серії однотипним паровозам незалежно від того, ким вони замовлялися і на якій залізниці працювали. При перевідрядженні паровозів під час війни 1914-1917 рр. і в наступні роки стали бачити переваги запровадженої професором Ю.В. Ломоносовим удосконаленої системи позначення паровозів, яка дозволила уникати в оперативній роботі багатьох помилок [9].

Паровози серії О. Ці паровози стали першими локомотивами, побудованими Луганським, Харківським, та Сормовським заводами. Історія цієї серії така. Директор Коломенського машинобудівного заводу О.І. Глеб-Кошанський запропонував зробити для машин компаунд різні відсічки біля циліндрів низького і високого тиску (він запропонував біля відсічки 0,4 в малого циліндра встановити відсічку 0,5 біля великого циліндра). Так виник паровоз «нормального типу 1897 р.», який отримав у 1912 р. назву серії O^A – «основний тип» з кулісним механізмом Джоя і збільшеним діаметром коліс. Паровози серії O^A випускалися з 1897 по 1903 рр. і отримали широке поширення на державних і багатьох приватних залізницях.

Паровози серії O^A , як і їх попередники паровози серії O^0 , виявилися недостатньо економічними. Обслуговуючи деякі рівнинні ділянки, вони втрачали на одиницю виконаної роботи більше палива, ніж старі паровози типу 0-4-0 серії Ч із звичайною машиною. Дослідження паровозів серії O^A , проведені на Харківсько-Миколаївській залізниці у 1898-1900 р. виявили незадовільний паророзподіл у цих паровозах. Тому, згідно пропозиції інженера Ю.В. Ломоносова деякій переробці піддалися елементи паророзподільного механізму. І все ж ці перероблення не дали відчутних результатів. Тому вони постійно вивчалися. А у 1916 р. обидві серії O^A та O^0 із зміненним паророзподілом отримали назву серії O^B (індекс відповідав прізвищу Ломоносова).

У 1901 р. XXIII Дорадчий з'їзд інженерів служби рухомого складу і тяги розглянув питання про роботу паровозів «типу 1897 р.» серії O^A і рекомендував при замовленні нових паровозів зробити низку конструктивних змін: замінити запобіжні клапани Рамсботтома, встановлені над топкою, на важільно-пружинні клапани, одночасно з трьохосьовими тендерами застосовувати чотиривісні конструкції Харківського заводу із запасом води 25 м³, встановлювати паророзподільний механізм Вальхарта замість механізму Джоя.

Паровози, модернізовані у відповідності з пропозиціями XXIII Дорадчого з'їзду інженерів служби рухомого складу і тяги, отримали назву паровозів «нормального типу 1901 р.», а після введення у їхню конструкцію додаткових змін, в тому числі підвищення тиску пари у котлі до 12 кгс/см². – «нормального типу

1904 р.». Як і їх попередники – паровози «нормального типу 1897 р.» серії О^д виготовлялися вітчизняними заводами у великих кількостях. Так, Луганський завод випустив паровозів «нормального типу 1901 р.» у 1902 р. – 57 штук; у 1903 – 63; 1904 – 146; 1905 – 69, а загалом у 1902-1905 рр. – 335 штук.

Паровозів «нормального типу 1904 р.» у 1905 р. – 179; 1906 - 184; 1907 – 35, а загалом у 1905-1907 рр. – 398 штук. До цього слід додати, що коли починаючи з ХХ ст. намітилося обладнання вантажних вагонів автоматичними повітряними гальмами, то майже на усіх паровозах «нормального» типу заводи промисловості з 1901 р. стали встановлювати гальмівне обладнання системи Вестингауза.

У 1912 р. паровозам з паророзподільним механізмом Вальсхарта, що мав петлю Гуно для зменшення гри каменя в кулісі, було присвоєно позначення серії О^в – основний Вальсхарта, а паровозам без петлі, з паророзподільним механізмом, зміненим Коломенським заводом – О^к – основний коломенський [10].

Найбільшого поширення з усіх паровозів «нормальних типів» отримали паровози серії О^в. Луганський паровозобудівний завод у 1911 р. випустив 2, а у 1913 р. випустив 12 паровозів серії О^в [11].

Випуск паровозів серії О^в, перерваний першою світовою війною, був відновлений Луганським паровозобудівним заводом у 20-х роках ХХ ст., в період відновлення народного господарства країни рад. У 1924 р. завод виготовив 6 паровозів серії О^в, в 1925 р. – 24; в 1927 – 30 і в 1928 р. - 12 штук, тобто 72 паровози. Ці паровози були спрямовані на колії промислових підприємств.

Загалом за усі часи і на усіх вітчизняних заводах було побудовано 9129 паровозів серії О усіх різновидностей. Ці локомотиви протягом 30 років забезпечували переважну більшість вантажних перевезень – спочатку на головних залізничних лініях, а відтак і на другорядних. На 1-е січня 1940 року парк залізниць Народного Комісаріату шляхів сполучення колишнього СРСР ще налічував 5 125 паровозів серії О, розподілених на усіх існуючих тоді 43 залізницях.

Паровози серії Ш Потреба у вантажних перевезеннях, яка особливо постала на порядку денному після російсько-японської війни 1904-1905 рр., зумовила запровадження в мережу державних залізниць більш потужних паровозів, ніж паровози «нормального типу» серії О^в. У зв'язку з масовою заміною на державних залізницях легких і зношених рейок на більш важчі, як і необхідність списання з інвентаря значної кількості паровозів типу 0-3-0, збудованих ще у 50-60-х роках ХІХ ст., доцільно було створити нові паровози більш потужнішого типу. Власне тому у 1905 році Міністр шляхів сполучення К.С. Немешаєв доручив професору М.Л. Щукіну дати пропозицію стосовно створення нового типу вантажного паровоза для державних залізниць [12-13].

Професор М.Л. Щукін за основу для проекту нового паровоза взяв тип 1-4-0 серії Ш Китайсько-Східної і Владикавказької залізниць. З метою накопичення досвіду роботи паровозів нової марки було виготовлено 10 локомотивів, які «працювали» на Катерининській і Південно-Західних залізницях. Однак створення нових паровозів запізнилося. Справа в тому, що Технічним бюро Харківського паровозобудівного заводу, під керівництвом О.С. Раєвського, у 1906 р. спроектовано товарний паровоз із двоциліндровою машиною компаунд типу 1-4-0 [14]. В технічній документації новий паровоз був більше відомий як «змінений тип 1905 р.». У тому ж 1906 р. Харківський завод побудував перший паровоз

«нормального типу 1905 р.», який отримав позначення Ю×3501 і був спрямований на Катерининську залізницю. У 1912 р. такі паровози отримали позначення серії Щ, згідно прізвища професора М.Л. Щукіна [15]. Всього було побудовано 1910 паровозів цієї серії. Ці паровози випускалися усіма заводами Російської імперії, які належали до корпорації Російське паровозобудівне товариство. Луганський паровозобудівний завод випустив 70 паровозів - для Північно-Донецької (11 штук) і Південно-Західних залізниць (59 штук).

Коли у 1912 р. Луганський паровозобудівний завод почав випускати потужні товарні паровози типу 0-5-0 серії Э, професор М.Л. Щукін, бажаючи «врятувати» паровоз типу 1-4-0 Серії Щ, доручив паровозотехнічній конторі Путіловського заводу, очолюваній на той час автором першого проекту паровоза серії Щ О.С. Раєвським, розробити варіант цього паровозу з пароперегрівачем при збереженні машини компаунд. Передбачалося, що в певних умовах сумісне застосування машини компаунд і перегрітої пари може привести до зменшення тепловіддачі від пари до стінок циліндрів, тому що температурний перепад в кожному циліндрі при машині компаунд знижується, а крім цього, менша різниця тисків в циліндрі більшого діаметру і атмосферного тиску зменшить «витікання» пари через поршні і золотники. Згідно завдання, обсяг переробки повинен був бути таким, щоб її могли здійснювати Головні майстерні залізниць, де планувалося перероблення вже побудованих паровозів серії Щ з машиною компаунд, що працювала на насиченій парі, на паровози з машиною компаунд, яка працювала на перегрітій парі.

Над підсиленням паровозу серії Щ працював і Харківський паровозобудівний завод. Інженер заводу Б.І. Карчевський запропонував три варіанти проекту паровоза типу 1-4-0. Згідно першого варіанту у паровоза залишалася машина компаунд, яка працювала на насиченій парі, і значно підсилювався котел; згідно другого зберігалася машина компаунд і встановлювався пароперегрівач і, нарешті, згідно третього варіанту паровоз забезпечувався звичайною машиною і двооборотним пароперегрівачем Шмідта.

Згідно технічних умов щодо будівництва паровозів серії Щ вони повинні були тягнути рухомий склад із 43 нормальних вагонів, кожний з яких міг везти 12 т вантажу (загальна маса рухомого складу 810 т), зі швидкістю не менше 16 км/год. Ці умови виконувалися, однак залізниці все ж не були задоволені роботою паровозів через наявність у них суттєвих недоліків: великої витрати пари на одиницю потужності, складного котлового ремонту топки (при вийманні попелу з топки потрібно було відклепувати лобовий лист кожуха топки), сильного буксування в кривих через відсутність розбігів у крайніх осей та заїдання опорних частин бігункового візочка Бісселя. І все ж не дивлячись на ці недоліки, паровози серії Щ представляли собою дуже вдалі швидкохідні товарні локомотиви для залізниць, які допускали порівняно великі швидкості (50-60 км/год) при навантаженні рухомих колісних пар на рейки 16 тс. Застосовувати ці паровози для товарної служби при обмеженні швидкості 35-40 км/год було недоцільно, тому що в цьому випадку не могла застосовуватися їх перевага – швидкохідність.

Останню обставину врахували приватні залізниці, які не хотіли замовляти паровози серії Щ, не дивлячись на те, що їх вперто рекомендував професор М.Л. Щукін, який займав пост помічника Міністра шляхів сполучення Російської імперії. Інженери приватних залізниць вважали, що перевага паровозів серії Щ над

Випуск 35

паровозами серії О не в тому, що вони мають бігункову вісь – якщо таку зчіплювальну вагу допустити до типу 0-4-0, то вийде більш пристосований для товарної служби паровоз, оскільки бігункова вісь при русі поїзда на підйомі колії тільки зменшує допустиму вагу рухомого складу, а при русі на опусканні з гори вона непотрібна, тому що швидкість дуже обмежується гальмами. Серед 10 існуючих у 1910 році приватних залізниць тільки 2 замовили паровози серії Щ.

Загалом, паровози серії Щ постійно зазнавали модернізації. У цій роботі особливо була задіяна Комісія рухомого складу і тяги МШС, яка схвалила низку проектів інженера О.С. Раєвського та інших інженерів Путіловського заводу. У радянські часи таку ж роль відігравав Науково-технічний комітет Народного Комісаріату шляхів сполучення. Так, дослідження паровозів серії Щ^ч, проведені у 1926 рр. показали, що ці локомотиви мали збільшену потужність і більшу економічність у порівнянні з паровозами серії Щ. Витрата пари за одиницю роботи у паровозів серії Щ^ч виявилася на 25 % нижчою. Ось чому розпочали перероблення паровозів серії Щ на паровози серії Щ^ч.

Історія свідчить, що заводами і Російської імперії і колишнього Радянського Союзу (до 1956 р.) було побудовано 2028 паровозів серії Щ та їх різновидів. Усі ці паровози до появи на вітчизняних залізницях більш потужних і удосконалених паровозів серії Э і Е, «працювали» на багатьох вантажонапружених лініях залізничної мережі. До таких ліній відносились і залізниці на українських землях, зокрема, Київ-Жмеринка-Одеса, Фастів-Бобринська (сьогодні ім. Т.Г. Шевченка) - Знаменка, Полтава – Лозова та багато інших.

Паровози серії Щ брали участь у поїзній роботі на маловпливових лініях до початку 50-х років ХХ ст., а в кінці цих років почалося їх масове списання з інвентаря магістральних залізниць. Останні паровози серії Щ були списані у 1960 році.

Література

1. Иванов П.Г. Очерк истории и статистики русского заводского паровозостроения / П.Г. Иванов // Техника и экономика путей сообщения. – 1920. - №11-14. – С. 17-33.
2. Комиссия для исследования железнодорожного дела в России: Доклад о состоянии паровозов на железных дорогах России и об их использовании. - Санкт-Петербург, 1888. – 121 с.
3. Васильев Г.П. Паровоз / Г.П. Васильев. – Москва: Трансжелдор-издат, 1936. – 816 с.
4. Китаев М.Н. Типы паровозов нормальной колеи / М.Н. Китаев – Харьков: Гос. изд-во Украины, 1929. – 48 с.
5. Януш Л.Б. Русские паровозы за 50 лет / Л.Б. Януш. – Москва; Ленинград: Машгиз, 1950. – 152 с.
6. Костнер Е.Г. Эксплуатация и построение паровозов с пароперегревателями / Е.Г. Костнер // Бюлл. политехн. об-ва. – 1911. - №3. – С. 149-153.
7. Новов Д.В. Перегретый пар и паровозы / Д.В. Новов. – Екатеринослав, 1914. – 352 с.
8. Корюкин Е.П. Номенклатура серий паровозов / Е.П. Корюкин. – Москва: Ред. спец. техн. и экон. изд. НКПС, 1920. – 10 с.
9. Федоров В. Перенумерация паровозов русского парка / В. Федоров // Железнодорожное дело. – 1924. - №12. - С. 23-31.
10. Результаты опытов над паровозом типа 0-4-0 серии О^в в применении к эксплуатации паровоза (дополнение к паспортной книжке паровоза серии О^в). Лаборатория подвижного состава и топлива ВТК НКПС.–М., 1923.– 48 с.
11. Луганские локомотивы: люди, годы, факты.–Луганськ, 1996. – 403 с.

12. Научно-технический Комитет НКПС: Паспортная книжка 0-4-0. [Председатель НТК проф. Ю. Ломоносов]. – Берлин, 1924. – 40 с.

13. Ломоносов Ю.В. Главнейшие результаты исследований товарных паровозов 0-4-0 и 1-4-0 / Ю.В. Ломоносов. – Санкт-Петербург, 1913. – 140 с.

14. Гриненко Р.П. Результаты опытов над паровозами типа 1-4-0 серии Щ^ч / Р.П. Гриненко. – Москва: Транспечать, 1927. – (Тр. Научн.-техн. комитета НКПС; Вып. 62).

15. Пирин И.В. Реконструкция паровоза серии Щ / И.В. Пирин // Ж.-д трансп. – 1944. - №8-9. – С. 77-81.

Сухенко И.И. История строительства грузовых паровозов Луганского паровозостроительного завода в начале XX столетия

Выделена проблема строительства грузовых паровозов на Луганском паровозостроительном заводе в начале XX столетия. Акцентировано внимание на то, что в отмеченном периоде в Российской империи состоялся переход на строительство паровозов типа 0-4-0, а затем и 0-5-0 и 1-5-0. Мало этого, в это время, благодаря усилиям отечественных инженеров-железнодорожников и ученых А. П. Бородин и Л. М. Леви, начали активно применять паровые машины системы компаунд (с двойным использованием пары), внедрение пароперегревателей и сцепных устройств, тормозов, вместе с ростом веса паровозов.

Детально описывается работа специальной Комиссии Баранова, целью которой было рассматривать состояние и функционирование паровозного парка в стране. Детально описываются паровозы серии О и серии Щ.

Ключевые слова: паровоз, завод, паровозостроение, серия паровозов, Луганский паровозостроительный завод

Suchenko I.I. History of building of cargo locomotives at the Luhansk locomotives building plant in the early XX century

The problem of building of freight locomotives is distinguished at the Luhansk locomotives - building plant at the beginning XX of century. Attention is accented on that in the noted period in the Russian empire, passing to building of locomotives of type took place 0-4-0, and then and 0-5-0 and 1-5-0. Small it, at this time, due to efforts of domestic engineers-railroaders and scientists A. P. Borodina and L. M. of Levi, began actively to apply the steam-engines of the system additive with the dual-use of pair), introduction of super heaters and coupling devices, brakes, together with the height of weight of locomotives.

In detail described robot of the special Commission Baranova, the purpose of which was to examine the state and functioning of locomotive park in a country. In detail the locomotives of series are described O and Щ series.

Keywords: locomotive, plant, locomotives building, series of locomotives, Luhansk locomotives –building plant

Рецензент: Ульшин В.О., докт. техн. наук, професор.

Стаття подана
13.03.2012

УДК 628 (09)

Торохова М.В

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНЖЕНЕРА ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ, БАРОНА А.І. ДЕЛЬВІГА У НИЖНЬОМУ НОВГОРОДІ (1844-1848 рр.)

У статті висвітлюється нижньгородський період життя та діяльності видатного російського інженера, барона А.І. Дельвіга. Висвітлено його внесок у будівництво шосе Нижній Новгород – Москва, спорудження водогону у місті, ряд інших починань.

Ключові слова: інженер, залізниця, водогін, Дельвіг, Російська імперія

Сенатор, інженер-генерал-лейтенант барон Андрій Іванович Дельвіг (1813-1887) – визначний вітчизняний інженер. Він створював і втілював у життя великі масштабні проекти ХІХ ст. – перші в царській Росії шосейні дороги і залізниці, канали, мости, важливі будівлі міської інфраструктури тощо. Для нього були характерними господарська хватка і чесність, з якою «поєдналися німецька пунктуальність і російське уявлення про справедливість. Без таких людей відпущені засоби в Росії в усі часи зазвичай розкрадалися» [1].

Жителі Нижнього Новгороду досі вважають Андрія Дельвіга своїм. Відомо, що він, як і багато інших справжніх інженерів шляхів сполучення, часто змінював місця свого проживання. Власне через це в житті А. Дельвіга було три нижньогородські періоди: в 30-х, 40-х і 60-х роках ХІХ сторіччя.

У 1844 р. А.І. Дельвіг очолив Нижньогородську губернську комісію. Він відразу розпочав доробляти план розбудови Нижнього Новгороду, розпочатий ще у 1839 році. Здійснив ремонт Кремля у місті, архітектурного ансамблю ярмарки, проектував жіночий Олександрівський інститут (сьогодні збереглися старі корпуси Політехнічного інституту), започаткував будівництво червоних військових казарм на Нижньо-Волзькій пристані, відбудував дім-палац військового губернатора в Кремлі, спроектував систему подавання питної води на верхню частину міста. Результатом його діяльності були також: перше в губернії Московське шосе (воно найбільш завантажене в регіоні і досі протікає власне там, де його побудували у 40-х роках ХХ ст.). Слід згадати також і водогін у Нижньому Новгороді та залізницю Нижній Новгород – Москва. І якщо до цього додати, що Андрій Дельвіг одружився на доньці нижньогородця Миколи Левашова, то стане зрозумілим ствердження, що він, звичайно, теж став нижньогородцем. В цьому краї А. Дельвіг допомагав тестю як інженер і архітектор облаштовувати садибу в Галібісі (сьогодні Воскресенський район), а після смерті тестя успадкував частину маєтків на Ветлузі і цим зарахував себе офіційно до дворянства Макарівського повіту Нижньогородської губернії.

Народився А.І. Дельвіг 13 (25) березня 1813 р. у с. Студенець Задонського повіту Воронізької губернії (сьогодні це – Задонський район Липецької області Російської Федерації) у збіднілій сім'ї військового. А.І. Дельвіг був бароном. Цей невисокий дворянський титул в царській Росії мали нащадки німців. Його предки родом з Вестфалії, у ХV ст. перебралися до Прибалтики і спочатку служили шведському королеві, а пізніше перебралися до Росії. Мав право Андрій Дельвіг гордитися своїми предками і по материнській лінії, вродженої княжни Волконської. Власне своє ім'я він отримав на честь діда-росіянина – князя Андрія Волконського.

У віці 16 років, як відмінник військово-будівельного училища, Андрій Дельвіг без екзаменів поступив відразу на третій курс Інституту при Корпусі інженерів шляхів сполучення у Петербурзі. Він слухав лекції математика Миколи Остроградського, інженерів-залізничників Матвія Волкова, Павла Мильникова, Станіслава Кербедза. Це були найкращі викладачі його часу, яскраві представники російської інженерної науки середини ХІХ сторіччя.

Першою інженерною практикою у 1831 р. для А.І. Дельвіга стали вишукування шосейної дороги від Москви до Бреста. В наступному, 1832 р. А. Дельвіга було призначено керівником реконструкції водогону в Москві, який на цей час майже не функціонував. Молодий інженер склав план повної заміни

старого водогону з використанням парових машин і швидко втілював цей план у життя.

Поряд з інженерною діяльністю А.І. Дельвіг в ці роки активно виконував функції поміщика. Він щиро прагнув зробити життя своїх кріпосних у селах кращим. Він придумав абсолютно дивовижну річ – розробив систему заохочень, серед яких – письмові подяки поміщика і навіть присвоєння звання «Почесний селянин».

У 1844 р. А. Дельвіг був відряджений на будівництво шосе Москва-Нижній Новгород. По ньому в цей час вже курсували щоденні омнібуси, вже з продажем квитків. Через те, що шосе прокладали найкоротшим шляхом, вже першою весною воно стало непридатним до використання. Для А. Дельвіга причини такої ситуації стали очевидними. Засоби будівництва були пограбовані, була порушена технологія будівництва, дорогу прокладали через болота, на пісках, які часто посувалися від навантаження. І молодий інженер взявся наводити порядок – звільняє з роботи крадіїв і хабарників. Він фактично почав будувати нове шосе. І той буличник, який був відібраний ним для будівництва дороги служив аж до 90-х років ХХ сторіччя. Тоді, змінюючи полотно, будівельники із подивом і повагою виявили добросовісно зроблений фундамент.

М. Морохін з цього приводу зазначає: «Чесних і грамотних інженерів в провінції можна було перелічити на пальцях. І Андрій Дельвіг, відряджений до Нижнього Новгорода урядом, став тут щасливою знахідкою. Його просять очолити Губернську будівельну комісію. З'ясувалися недоліки у тільки-що затвердженого плану розвитку міста. Накреслено було красиво, але багато вулиць, навіть Велику Покровку, вимагали дещо посунути. З міським архітектором Кізеветтером міщани стали домовлятися. Усі знають, що означає в Росії це слово. А.І. Дельвіг побачив низку зловмисних дій, звільнив з усіх посад опалого архітектора. Той довго судився з нижньгородською владою. До міста були запрошені молоді архітектори, які чесно віднеслися до справи. А. Дельвігу вдалося вирішити важливе і надзвичайно складне інженерне завдання – провести до центра міста на висоту сто метрів водогін. Невдовзі у 1847 р. на головній міській площі запрацював побудований ним фонтан (він працює і досі)» [Там само].

Отже, у 1845 р. В.І. Дельвіг розпочав у Нижньому Новгороді головну свою справу – будівництво водогону. Найперше, що він зробив, з'ясував місця з джерельною водою і потічки, які впадали у Волгу. В результаті було з'ясовано денну кількість води, яка витікала з джерел – вийшло біля 50 тисяч відер. Однак, цього для А.І. Дельвіга було недостатньо. Він зрозумів, що головніше – це підняття води для споживання міщанами в центр Нижнього Новгорода. Тому А.І. Дельвіг, як гідротехнік, продовжував геологічні дослідження підземних річок і джерел. Після цього він запропонував «над ключами, знайденими в основі берега Волги, облаштувати 18 басейнів. Воду від ключів провели насосами у об'єднувальний цегляний басейн, який, так само як і цегляну водопідіймальну будівлю, облаштували на площі, від якої відходили два вимуровані спуски до р. Волги. В цій будівлі встановили дві почергово діючі водопідіймальні машини» [2, С. 83]. Задум інженера А.І. Дельвіга був успішно реалізований і вода пішла трубами до верхньої частини міста, прямо на Благовіщенську площу. В результаті цього, 1 жовтня 1847

р, на ній почав діяти фонтан, з якого люди брали воду, і який працює до сьогоднішнього дня.

Вода збиралася від джерел. Для каптажа над ними виривався котлован, у якому клався дерев'яний ростверк, розпиляний у півдерева і покривався дощатим настилом. В середині ростверка робили дерев'яну криницю 1.2x1.2 м, яка заповнювалася дрібним каменем. Від кринички відходили дерев'яні труби, також наповнені каменем, по яких вода відводилася у магістральну лінію. Ростверк з боку відкосу захищався шпунтовим рядом, а з решти трьох сторін навколо ростверка клалися дошки на ребро. Все це оточувалося шаром глини і засипалося землею до відмітки даного місця. Замість кринички встановлювалася чавунна труба.

Таким чином джерела були зібрані на схилі Георгієвського саду на відстані 1,8 км. Відтак, вода по дерев'яній самотічній трубі поступала до цегляного басейну. Звідсіля двома паровими балансирними машинами по 16 кін. сил вона по чергово нагніталася по чавунного трубопроводу діаметром 5,5 метра на висоту 85 м у чавунний фонтан на Благовіщенській площі та у дерев'яну водорозбірну криницю поблизу Мартинівської лікарні. Також був ще один вихід - до будинку генерал-губернатора, де знаходився чавунний резервуар. Всього при першопочатковому облаштуванні було покладено чавунних труб 1,5 км і дерев'яних – 2 км.

При роботі насосів в середньому по 16 годин подання води сягало до 300 куб.метрів води на добу. Обслуговував водопровід Дельвіга тільки верхню, кращу частину міста. Вартість його була – 45 000 рублів сріблом. Утримування його обходилося 4500 рублів сріблом на рік.

В такому вигляді водогін Дельвіга пропрацював до 1872 р., коли були додані два дерев'яних водогони місткістю по 62 куб.м на площах і запасний резервуар на 125 куб.м. З невеликими переобладнаннями водогін Дельвіга обслуговував місто аж до побудови нового, більш потужного водогону вже на початку ХХ сторіччя.

У 1848 р. інженер А.І. Дельвіг залишає Нижній Новгород. У своїх «Споминах» він з цього приводу зазначає: «Урусов совершенно мне опротивел». Він бачив губернатора в ситуаціях, коли останній приймав дари і брав хабарі, а також у мерзенних сценах самодурства. Це і стало причиною рапорту з проханням до уряду перевести А.І. Дельвіга з Нижнього Новгорода куди завгодно. На додаток до цього він не полишав боротьби з казнокрадством, що призвело до гострого конфлікту з губернською владою і тому 3-го грудня 1848 р. А.І. Дельвіг вперше покидає місто [3].

Наказом від 3-го травня 1849 р. барон А.І. Дельвіг був призначений інспектором військових сполучень діючої армії в кампанії проти Угорщини. Під його керівництвом були споруджені міст через ріку Гернат, що біля села Пона та інші переправи. В червні 1849 р. А.І. Дельвіг брав участь у боях під Вайцею і Дербечином.

Друге повернення до Нижнього Новгорода пов'язане з будівництвом у місті корпусу Маріїнського інституту шляхетних дівчат. Даний інститут було засновано у 1852 році. Це був перший жіночий навчальний заклад Нижнього Новгорода, він належав до системи Відомства закладів імператриці Марії. У 1918 р. ліквідований більшовиками [4-5].

Спочатку, у 1852 р., Інститут розмістився в особняку нижньогородського купця О.Д. Ричіна на Ільїнській вулиці (сьогодні дана будівля є головним корпусом

Нижньогородського архітектурно-будівельного університету). У 1858 р. спеціально для Маріїнського інституту шляхетних дівчат на пожертвування нижньогородського дворянства було побудовано нову будівлю на вулиці Жуковській (сьогодні будівля виходить на вулицю Мініна і Верхньо-Волзьку). Проектували будівлю барон А.І. Дельвіг і архітектор М.О. Пахомов. Будівництво велося під наглядом керуючого роботами губернського архітектора Л.В. Фостикова. Інспектувати нову будівлю приїздив з Санкт-Петербурга головний архітектор Відомства закладів імператриці Марії П.С. Плавов. Сьогодні це 3-й корпус Нижньогородського державного технічного університету імені Р.Є. Алексєєва [6].

Третє повернення до Нижнього Новгорода пов'язане із будівництвом залізниці Нижній Новгород - Москва. Як відомо, з початку 60-х років ХІХ ст. основна діяльність А.І. Дельвіга була пов'язана із залізничним будівництвом. У 1861 р. він був призначений головним інспектором приватних залізниць. За його діяльної участі в ці роки в Росії було побудовано 12 тисяч км залізничних колій, в тому числі і ділянки залізниць в Нижньогородському краї – Орел-Ємець, Ємець-Грязі, Грязі-Борисоглебськ [7].

Після завершення будівництва залізничної магістралі Санкт-Петербург-Москва, усім стало зрозуміло, що в Росію прийшов новий вид транспорту – залізничний, більш потужний і масштабний. А.І. Дельвіг створює одне з акціонерних товариств, щоб будувати залізниці, залучаючи приватний капітал. Він блискуче справився зі своїм першим завданням – будівництвом залізничної колії Москва-Сергіїв-Посад. Ця залізниця вже через рік після початку експлуатації давала прибуток, а через декілька десятирічч започаткувала магістралі на Ярославль і Архангельськ. А.І. Дельвіга помітили, він залишає Товариство, бо його призначають на державну посаду – Головним інспектором і Начальником Управління приватних залізниць [8].

Першою залізничною лінією, яку будував А.І. Дельвіг на посаді головного інспектора стала магістраль Москва-Нижній Новгород. Підприємці безпомилково визначили прибутковий напрямок. А.І. Дельвіг представляв на будівництві інтереси держави, стежив за законністю землевідведення і фінансових операцій, за забезпечення безпеки руху поїздів. Акціонери зобов'язалися відкрити рух поїздів до початку ярмарки 1862 року. Але технічно безграмотні іноземці зробили ряд помилок, вимагали хабарі, відхилили лінію у проектного будівництва залізниці. Насипи місцями були дуже сумнівної міцності, а мости могли не витримати ні ваги поїздів, ні повеней [9].

А.І. Дельвіг пропонував відстрочити пуск лінії, щоб виправити все, що ще можливо було виправити, домагався від підрядників технічно вірних рішень, від яких вони відмовлялися, ніби-то економлячи засоби будівництва. Однак не все було в його силах. Як відомо, перший поїзд з Нижнього Новгорода до Москви зазнав аварії через неполадки на лінії. А.І. Дельвіг з гіркотою описав цю біду у своїх мемуарах, не знімаючи з себе вини, шкодував, що не зміг жорстко проявити свою волю і заборонити експлуатацію залізниці [10].

Безперечно, у корокій статті ми не змогли висвітлити ще низку добрих починань барона А.І. Дельвіга в Нижньому Новгороді. Для цього, в першу чергу,

Випуск 35

слід ґрунтовно познайомитися з описом Дельвігом багатьох подій, пов'язаних з нижньогородським краєм. І ми це зробимо в майбутньому.

Література

1. Морохин Н. Инженер Андрей Дельвиг / Николай Морохин // Волжская магистраль. – 2009. – 13 март.
2. Дельвиг А.И. Мои воспоминания. – Т.1-4. – Москва, 1912-1913.
3. Найденов А.А. Инженер из рода Дельвигов / А.А. Найденов // Записки Липецкого областного краеведческого общества. – 1999. – Вып. 2.
4. Снежневский В.И. Нижегородский Мариинский институт благородных девиц: 1852-1902 / В.П. Снежневский. – Нижний Новгород, 1902. – 189 с.
5. Урлина Е.И. Нижегородский Мариинский институт благородных девиц / Е.П. Урлина // Город славы и верности России. – Нижний Новгород, 1996. – С. 67-70.
6. Сорокин В.К. К 150-летию открытия Нижегородского Мариинского института / В.К. Сорокин // Труды НГТУ. – Нижний Новгород, 2003. – Т. 38. – С. 5-8.
7. Котляревский П.Н. Памяти барона Дельвига / П.Н. Котляревский // Журнал Министерства путей сообщения. – 1887. - № 33.
8. Юбилей 50-летней службы в офицерских чинах сенатора, инженер-генерал-лейтенанта барона А.И. Дельвига: 19.06. 1880 г. – Санкт-Петербург, 1880.
9. Торжественное собрание членов императорского Русского технического общества, посвященное памяти барона А.И. Дельвига: 20.01. 1888. – Санкт-Петербург, 1888.
10. Дельвиг А.И. Полвека русской жизни: Воспоминания А.И. Дельвига: 1820-1870 [В 2-х т.]. Ред. и вступ. статья С.Я. Штрайха. Предисл. Д.О. Заславского. – Москва; Ленинград, 1930. - 600 с.

Торохова М.В. Жизнь и деятельность инженера путей сообщения барона А.И. Дельвига в Нижнем Новгороде (1884-1848 гг.)

В статье освещается нижегородский период жизни и деятельности выдающегося русского инженера, барона А.И. Дельвига. Отражен его вклад в строительство шоссе Нижний Новгород - Москва, сооружение водопровода в городе, ряд других начинаний.

Ключевые слова: инженер, железная дорога, водопровод, Дельвиг, Российская империя

Torochova M. V. Life and activity of engineer of ways of report of baron A.I. Delviga in Nizhniy Novgorod (1884-1848)

The nizhniynovgorod period of life and activity of the prominent Russian engineer, baron A.I. Delviga is illuminated in the article. His contribution is reflected to building of highway Nizhniy Novgorod is Moscow, building of plumbing in city, row of other undertaking.

Keywords: engineer, railway, plumbing, Delvig, Russian empire

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
14.03.2012

УДК 94(44)

Харьковский Р.Г.

ПРОЕКТЫ ФРАНЦУЗСКОЙ ЭКСПАНСИИ В ЕГИПТЕ (XI-XVII ВВ.): ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Данная статья представляет собой попытку проследить процесс появления во Франции планов захвата Египта в XI-XVII вв.

Ключевые слова: Ближний Восток, Франция, Египет, Восточное Средиземноморье.

Регион Ближнего Востока на протяжении ряда столетий сохраняет важное положение, как геополитический плацдарм. Огромное значение имеет и тот факт, что здесь сконцентрирована значительная часть мировых запасов энергоресурсов, вокруг добычи и транспортировки которых последнее время разворачивается острая борьба, в которую втянута и Украина.

Развернувшиеся с начала 2011 года события в Северной Африке и на Ближнем Востоке придают особую актуальность изучению истории международных отношений в этом регионе. Исследование корней подобных противостояний происходивших на этой территории в прошлом, на наш взгляд, может облегчить процесс решения ближневосточных конфликтов в настоящем и снизить вероятность их появления в будущем.

Проблемы истории международных отношений в регионе Ближнего Востока освещены в работах таких представителей ближнего и дальнего зарубежья как: К.М.Базили, Н.Н.Муравьев, А. Н.Муравьев, В.Н.Виноградов, В.П.Георгиев, Н.А.Дулина, Т.В.Еремеева, О.И.Жигалина, А.Дебидур, Н.С.Киняпина, Е.Лавис, А.Рамбо, А.З.Манфред, А.Д.Новичев, Ф.А.Ротштейн, Е.В.Тарле, М.Т.Панченкова, М.Н.Тодорова, Г.А.Нерсесов, Г.Л.Бондаревский, И.С.Рыбаченок, М.С. Андерсон, Ч.Вебстер, Ф. Бейли, Дж. Морриот, Ф.Мозели, В.Пюрьи, Ф.Родки, М.Сабри и др. [См. напр.: 3, 26, 25, 7, 8, 10, 15, 16, 17, 13, 21, 20, 23, 27, 31, 32, 37, 38, 39, 30, 40, 28, 29, 4, 5, 34, 42, 56, 43, 49, 50, 51, 53, 54]. Значительный вклад в изучение ближневосточной политики стран Западной Европы и США внесли отечественные исследователи: Е.А.Коппель, М.С.Бурьян, О.Б.Демин, О.Захарчук, В.Ададунов, Б.Гончар, В.Самчук, К.А.Русаков, В.В.Савенков и др.[См. напр.: 22, 6, 14, 18, 19, 1, 11,12, 36, 33, 35]. Тем не менее, история зарождения колониальной политики Франции в этом регионе, на наш взгляд, является недостаточно изученной в отечественной историографии.

Данная статья представляет собой попытку проследить процесс появления во Франции планов захвата Египта в XI-XVII вв.

Первые торговые отношения между Францией и странами Ближнего Востока имели место ещё в конце XI в., и были следствием начала Крестовых походов. Так, в 1095 г. на Клермонском соборе папа Урбан II (1042-1099), помимо прочего, призвал христиан принять участие в первом Крестовом походе, заявив: "Земля, на которой вы живете, со всех сторон закрыта морями; на ней тесно вашему многочисленному населению; она лишена богатств и едва обеспечивает пропитание тем, кто её обрабатывает. Именно по этой причине вы непрерывно ссоритесь и истребляете друг друга. Усмирите же вашу ненависть и направьте свои стопы к Гробу Господню... Теперь же может прекратиться ваша ненависть, смолкнет вражда и задремлет междоусобица. Предпримите путь к Гробу Святому, исторгните ту землю у нечестивого народа и подчините её себе. Кто здесь горестен и беден там будет богат" [Цит. по: 41, с.6]. Эти слова главы католической церкви ознаменовали собой не только открытие почти двухсотлетней эпохи Крестовых походов (1096-1270), но и начало французского проникновения на Ближний Восток.

Первый Крестовый поход (1096-1099) завершился завоеванием Иерусалима и обширных районов Ближнего Востока и Северной Африки. На захваченных территориях крестоносцы создали свои государства, крупнейшим из которых было

Випуск 35

Иерусалимское королевство, от которого номинально зависели три вассальных государства: графство Триполи, княжество Антиохия и графство Эдесса. Европейская культура, право и марсельская торговля доминировали в этих государствах. Всё сирийское побережье фактически становилось владением Франции, основавшей здесь военно-монашеские ордена Госпитальеров и Тамплиеров.

Последующие военные экспедиции крестоносцев были менее удачными. В последней трети XII в. европейцы столкнулись с сильной мусульманской армией во главе с Салах ад-Дином (1138-1193) и в конечном итоге были вынуждены уйти с территории Ближнего Востока.

Однако после смерти Салах ад-Дина в 1193 г. единый мусульманский фронт, противостоявший европейской экспансии, распался, и угроза колонизации мусульманских земель вновь стала реальной. Целью новых крестовых походов стала уже тогда не «Святая земля», а Египет. Европейские правители стремились завладеть им, зная, насколько богата эта страна, и учитывая, что именно Египет является ключом ко всему Восточному Средиземноморью, где была сосредоточена торговля между Востоком и Западом. К тому же, Египет мог стать важным форпостом для дальнейшей французской экспансии на Ближний и Средний Восток.

В первой половине XIII века крестоносцы несколько раз высаживались на египетском побережье. Последний крестовый поход возглавил король Франции Людовик IX. Высадившись в Египте, его войска захватили Дамьетту - важный портовый город в Восточном Средиземноморье, считавшийся ключом к Сирии. В 1250 г. в одном из сражений «святое воинство» потерпело сокрушительное поражение от армии мамлюков, а французский король был взят в плен.

В дальнейшем взаимоотношения между Европой и странами Ближнего Востока были нарушены Столетней войной (1337-1453).

По причине того, что большинство французских портов было либо захвачено, либо блокировано англичанами, практически вся средиземноморская торговля, а вместе с ней и главные выгоды от ввоза в Европу шедших с Востока товаров (в основном из Индии. – Р.Х.), находилась в то время под контролем таких итальянских городов как Венеция, Генуя, Пиза, Амальфи [38, с.25]. Контроль над левантской торговлей приносил Итальянским республикам баснословные прибыли, что, в свою очередь, объединяло купцов Венеции и Генуи, беспрестанно враждовавших между собой из-за экономических интересов, в стремлении отеснить из Леванта торговцев и судовладельцев Лондона, Барселоны, Лиссабона и Марселя.

Такое положение вещей, сложившееся к началу XV в., не устраивало торговые круги Англии, Испании, Португалии и Франции, вынуждая их искать более короткие и менее опасные торговые пути на Восток. Последнее было вызвано не только ростом в конце XV в. потребности западноевропейского купечества в новых морских путях, но и существенным усилением влияния Османского султаната, захватившего к тому времени обширные территории в Малой Азии, Северо-Восточной Африке и на Балканах, в результате чего левантская торговля европейцев была практически блокирована. Это крайне негативное обстоятельство, в свою очередь, подтолкнуло многих европейцев к снаряжению дальних морских экспедиций.

Так, в 1488 г. португальцы исследовали западное и южное побережье Африки, а уже в 1492-1494 гг. Христофор Колумб (1451-1506) открыл Америку, Багамские и Антильские острова. Спустя ещё пять лет – в 1497-1499 гг. – Васко да Гама (1469-1524) открыл морской путь в Индию [48, с.6].

Открытие португальцами морского пути в Индию вокруг мыса Доброй Надежды, коренным образом, по словам Ф.Вольтера (1694-1778), изменившего "торговлю Старого света" и нанесшего непоправимый удар по "богатству Венеции", подтолкнуло Францию к попытке наладить торговые и дипломатические отношения с Египтом [44, т.1, с.46]. С этой целью Людовик XII (1498-1515) направил к султану Баязиду II (1447-1512) двух послов – Жильбера Шово и Андре ле Руа. Однако, несмотря на достижение французами в ходе переговоров некоторых договоренностей, эта дипломатическая миссия оказалась в итоге бесплодной. Португалия, установившая в тот период монополию на поставку пряностей в Европу, приложила значительные усилия на вытеснение из бассейна Красного моря своих главных конкурентов в торговле с Индией – мусульманских купцов. Как результат, последние, бывшие основными торговыми партнёрами марсельских негодантов, не могли вести торговые операции в полном объёме. Это не только негативно отражалось на экономике южно-французских портовых городов, но и подталкивало французов к осуществлению собственных попыток закрепиться на Востоке [45, с.14].

В 1535 г. король Франции Франциск I (1494-1547) получил от султана Сулеймана аль-Кануни (1520-1566) первые капитуляции для своей страны. По условиям этого договора турецкий султан предоставил французам возможность торговать на сирийском побережье и в долине Евфрата, уплачивая в турецкую казну такие же пошлины как и торговцы-турки [48; 345]. Кроме того, подданным Франциска I в Османской империи предоставлялась полная религиозная свобода с правом иметь охрану в святых для христиан местах, что, по сути, было равнозначно протекторату французов над всеми католиками Леванта [48; 346-347]. Отметим, что, хотя капитуляции и не решали наиболее волновавший южно-французских негодантов вопрос о возможности свободного транзита индийских товаров через Красное море и Суэц, эти договоры положили конец торговому преобладанию венецианцев в восточном Средиземноморье. Значительным успехом Франции было также и то, что, согласно капитуляциям, практически все корабли христиан, за исключением венецианских, обязаны были нести французский флаг в качестве гарантии защиты. Благодаря этому французы опередили англичан в сближении с Портой.

Наблюдая за тем, как Англия и Голландия соперничают друг с другом за установление контроля над морским путем в Индию через мыс Доброй Надежды, марсельские негоданты решили воспользоваться благоприятной возможностью для восстановления старинного караванного пути по Северной Аравии и тем самым одержать немаловажную победу в соперничестве с двумя морскими державами.

В то время как Англия и Голландия имели стратегический выход в Атлантику и обладали мощными флотами, что облегчало им сношения с мысом Доброй Надежды, Франция, как держава преимущественно средиземноморская, располагала всеми условиями для установления контроля на торговых артериях, берущих начало на побережье Леванта и Египта.

В течении XVII в. такие французские политики как Ришелье и Кольбер прилагали значительные усилия для того, чтобы направить французскую торговлю с Востоком по сухопутному пути через Египет в противовес морскому пути вокруг Африки. Во второй половине XVII в. в широких кругах французской общественности возникают первые основательные и долгосрочные планы частичного либо полного подчинения некоторых стран Ближнего Востока, в том числе и Египта. Некоторые дипломаты и политические деятели советовали Людовику XIV обратить внимание именно на эту страну с тем, чтобы превратить ее во французскую колонию [55, с.167, 172-175]. Подобную идею предложил Людовику XIV и немецкий философ Г.В.Лейбниц (1646-1719), представивший королю 18 марта 1672 г. трактат, в котором он советовал французскому монарху, готовившемуся тогда к войне с Голландией, покорить ее, но "не в Амстердаме, а на берегах Нила". Философ также подчеркивал необходимость "завоевания Египта", поскольку это, по его мнению, "открыло бы путь быстрого сообщения" между Францией и "богатыми странами Востока", а также позволило бы контролировать ост-индскую торговлю, ликвидировав тем самым экономическую основу процветания Голландии [Цит. по: 52, т.2, с.11]. Ж.-Б. Кольбер также считал, что могущество Голландии проще сокрушить в Египте, чем на её территории. Однако Людовик XIV, придававший большое значение французской экспансии на Восток, не разделял точку зрения своего министра, поскольку опасался прямого столкновения с Портой, в то время находившейся на вершине своего могущества. Как отмечал Е. В. Тарле, начав в 1672 г. войну против Голландии, французский монарх стремился уничтожить самого сильного промышленного конкурента и самую богатую колониальную державу, ударить по Голландии в Европе так, чтобы она выпустила из своих рук свои владения в Азии [38; 210].

Но планам Людовика XIV не суждено было осуществиться, после череды войн с другими европейскими государствами, Франция не только лишилась части своих заморских владений, но и утратила ведущую политическую роль на континенте, что привело к временному отказу от активного проведения восточной политики [46, с.12-13].

О трактате Лейбница, как и о других документах, вспомнили лишь во времена Директории, когда Талейран (1754-1838) и молодой генерал Бонапарт (1769-1821) впервые задумались о возможности осуществления похода в Египет. Почва для этого предприятия оказалась достаточно подготовленной как в политических, так и в торговых кругах.

Литература

1. Адауров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття) / Адауров В. – Львів, 2002. – 412 с.
2. Адауров В. Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи наполеонівських війн: Автореф. дис... канд. істор. наук. – Львів, 1997. – 20 с.
3. Базили К.М. Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях / Базили К.М. – М., 1962.
4. Бондаревский Г.Л. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива / Бондаревский Г.Л. – М., 1968. – 544 с.
5. Бондаревский Г.Л. Германский империализм в борьбе за Красноморский бассейн (конец XIX – начало XX века) // История и экономика стран Арабского Востока. – М., 1973. – С. 3-42.
6. Бурьян М.С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании / Бурьян М.С. – Луганск, 1994. – 168 с.

7. Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре / Виноградов В.Н. – М., 1991.
8. Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны / Виноградов В.Н. – М., 1985.
9. Восточный вопрос во внешней политике Российской империи. – М., 1978.
10. Георгиев В.П. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-начале 40-х годов XIX в. / Георгиев В.П. – М., 1975.
11. Гончар Б.М., Самчук В.Л. "Залізний канцлер" і великі держави в балканських кризах 80-х років XIX ст. // Питання нової та новітньої історії. – К., 1998. – Вип.44. – С.32-41.
12. Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР // УІЖ. – 2000. – № 2.
13. Дебидур А. Дипломатическая история Европы / Дебидур А. – М., 1947. – Т.1.
14. Демин О.Б. Английская внешняя политика в период ранних буржуазных революций в Нидерландах и во Франции // Великая французская буржуазная революция: история и современность / Демин О.Б. – Одесса, 1989. – С.10-13.
15. Дулина Н.А. Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.) / Дулина Н.А. – М., 1980.
16. Еремеева Т.В. Заключительный этап египетского кризиса 1831-1833 гг. и великие державы // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М., 1956. – Вып.2. – С. 475-518.
17. Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX - начало XX в. / Жигалина О.И. – М., 1990.
18. Захарчук О.М. "Силова дипломатія" в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: Автореф. дис... канд. істор. наук. – К., 2000. – 19 с.
19. Захарчук О.М. Франція і Росія: до питання про "силову дипломатію" Наполеона Бонапарта // Питання нової та новітньої історії. – К., 1996. – Вип.42. – С.42-49.
20. История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства) / Под ред. Лависса и Рамбо. – М., 1905-1907. – Т. 4.
21. Киняпина Н.С. Внешняя политика России первой половины XIX века/ Киняпина Н.С. – М., 1963.
22. Кошпель О.А. Перська затока: проблеми безпеки (80-90-ті роки) / Кошпель О.А. – К., 1998. – 200 с.
23. Манфред А.З. Внешняя политика Франции 1871-1891 годов / Манфред А.З. – М., 1952. – 592 с.
24. Манфред А.З. Наполеон Бонапарт / Манфред А.З. – М., 1972.
25. Муравьёв А.Н. Письма с Востока в 1849-1850 годах / Муравьёв А.Н. – СПб., 1851. – Ч. 1-2. Муравьев Н.Н. Русские на Босфоре / Муравьев Н.Н. – М., 1869.
26. Муравьев Н.Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах / Муравьев Н.Н. – М., 1870-1874. – Ч. 1-4.
27. Новичев А.Д. История Турции. Новое время / Новичев А.Д. – Л., 1968-1973. – Т.2-3.
28. Нерсесов Г.А. Дипломатическая история египетского кризиса, 1881-1882 гг. / Нерсесов Г.А. – М., 1979. – 320 с.
29. Нерсесов Г.А. Египет в международных отношениях 70-х годов XIX в. и русская дипломатия // Вопросы африканской истории. – М., 1983. – С. 127-170.
30. Панченкова М.Т. Политика Франции на Ближнем Востоке и Сирийская экспедиция 1860-1861 гг. / Панченкова М.Т. – М., 1966. – 270 с.
31. Ротштейн Ф.А. Англичане в Египте / Ротштейн Ф.А. – М.-Л., 1925. – 62 с.
32. Ротштейн Ф.А. Захват и закабаление Египта / Ротштейн Ф.А. – М., 1959. – 367 с.
33. Русаков К.А. Проблема черноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892-1920: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 2003. – 20 с.
34. Рыбаченок И.С. Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в. : Автореф. дисс... докт. ист. наук. – М., 1994. – 32 с.
35. Савенков В.В. Великобритания та проблема будівництва Суецького каналу: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 2005. – 20 с.

Випуск 35

36. Самчук В.Л. Політика європейських держав періоду "Великої Східної кризи" – як одна з причин Болгарської проблеми 80-х років XIX ст. // Питання нової та новітньої історії. – К., 1998. – Вип.44. – С.22-31.
37. Тарле Е.В. Наполеон / Тарле Е.В. – Минск, 1992. – 429 с.
38. Тарле Е.В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в.) / Тарле Е.В. – М.-Л., 1965. – 427с.
39. Тарле Е.В. Политика: история территориальных захватов. XV-XX века / Тарле Е.В. – М., 2001. – 800 с.
40. Тодорова М.Н. Англия, Россия и танзимат / Тодорова М.Н. – М., 1983.
41. Черкасов П.П. Судьба империи: очерк колониальной экспансии Франции XVI-XX вв. / Черкасов П.П. – М., 1983. – 184с.
42. Anderson M.S. The Eastern Question 1774-1923. A study in international relations. – L., 1966.
43. Bailey F.E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826-1853. – Cambridge, 1942.
44. Charles-Roux J. L'isthme et le Canal de Suez. Historique-etat actuel. – Paris, 1901. – Vol.1.
45. Corvisier A. La France de Louis XIV, 1643-1715: Ordre interieur et place en Europe. – Paris, 1979. – 374 p.
46. el-Hefnaoui M. Les Problemes contemporains poses par Le Canal de Suez. – Paris, 1951. – 398 p.
47. Hanotaux G. Histoire de la France contemporaine. – Paris, s.d. – Vol.3.
48. Kinross J.P.G.B. The Ottoman centuries. The rise and fall of the Turkish empire. – N.Y., 1977.
49. Marriott J.A.R. The Eastern Question. – Oxford, 1924.
50. Mosely Ph. Russian Diplomacy and the Eastern Question in 1838 and 1839. – Cambridge, 1934.
51. Puryear V.J. International Economics and Diplomacy in the Near East. – California, 1935.
52. Ryme A. Sans La domination francaise // Egypte depuis la conquete des arabes jusq'a la domination francaise. – Paris, 1877. – P.1-2.
53. Rodkey F.S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830-1841// Journal of Modern History. – L., 1929. – Vol.1. – №4. – P. 570-593.
54. Sabry M. L'Empire Egyptien sous Mohammed Ali et la Question d'Orient, 1811-1849. – Paris, 1930.
55. Vandal A. Louis XIV et l'Egypte. – Paris, 1889. – 382 p.
56. Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question. – L., 1951. – Vol. 1-2.

Харковський Р.Г. Проекти французької експансії в Єгипті (XI-XVII вв.): причини і наслідки

Дана стаття являє собою спробу простежити процес появи у Франції планів захоплення Єгипту в XI-XVII ст.

Ключові слова: *Близький Схід, Франція, Єгипет, Східне Середземномор'я.*

Kharkovskyy R.G. Projects of French expansion in Egypt (XI-XVII centuries): causes and consequences

This article is an attempt to trace the process of emergence French plans of Egypt occupation in XI-XVII centuries.

Keywords: *Middle East, France, Egypt, Eastern Mediterranean.*

Рецензент: **Довжук І.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
18.03.2012

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бровар Олександр Віталійович – доктор історичних наук, доцент Перший проректор Університету банківської справи НБУ(м. Київ).

Бублик Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вергунов Віктор Анатолійович – доктор сільськогосподарських наук, професор, член-кореспондент НААН, іноземний член РАСГН, директор Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Володіна Марина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Гарнагіна Світлана Олександрівна – аспірантка ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Гаухман Михайло Володимирович – молодший науковий співробітник Луганського обласного краєзнавчого музею.

Гуменюк Яна Станіславівна – аспірантка кафедри архівознавства та суспільно-правових наук Східноукраїнського національного університету імені В. Даля.

Гурінчук Світлана Василівна – старший викладач Державного економіко-технологічного університету транспорту, (м. Київ)

Д'яконіхін Андрій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент, кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Давиденко Марина Миколаївна – аспірантка Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук, молодший науковий співробітник відділу науково-методичної роботи та реферування Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук.

Дацків Ігор Богданович – доктор історичних наук, професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету

Дерябін Богдан Олегович – магістр міжнародних відносин, аспірант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Дібас Оксана Андріївна – кандидат історичних наук, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Діденко Ольга Миколаївна – аспірантка ДНСГБ НААН, спеціальність «Історія науки і техніки».

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Євдокимов Микола Олександрович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Жерносекова Дар'я Даніловна – аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Коляда Ігор Анатолійович, доктор історичних наук, професор Національного педагогічного університету імені Драгоманова (м.Київ).

Кубанов Руслан Анатолійович – кандидат педагогічних наук, доцент, член-кореспондент Міжнародної академії наук педагогічної освіти, доцент кафедри маркетингу Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ладига Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

М'ягка Ганна Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Мазур Ольга - старший викладач кафедри міжнародних освітніх та ділових комунікацій Донецького національного технічного університету

Мерфі Наталія – професор Южноарканзаського університету (США), докторант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету

Михайлюк Владислав Віталійович – аспірант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Мірошниченко Олена Василівна – здобувач кафедри вищої математики Державного економіко-технологічного університету транспорту.

Овчаренко Віталій Євгенович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Онiпко Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри педагогіки, культурології та історії вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Павлюк Андрій Миколайович – асистент кафедри менеджменту організацій та права Миколаївського національного аграрного університету, здобувач кафедри історії України Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського.

Пекарев Ігор Маркович – кандидат історичних наук, проректор-генеральний директор Всеукраїнського університету Міжрегіональної Академії управління персоналом, доцент кафедри міжнародних відносин та міжнародної інформації, докторант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Полич Мар'яна Іванівна – викладач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Сапицька Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії СНУ ім. В.Даля.

Сергієнко Сергій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донбаського державного технічного університету (м.Алчевськ).

Сердюк Ксенія Станіславівна – молодший науковий співробітник Луганського обласного краєзнавчого музею.

Сімонова Катерина – аспірантка кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Снегірьов Віталій Андрійович – член наукової спилки «Інститут Глобальних Досліджень», Суддя Брянківського міського суду Луганської області.

Страйгородська Людмила Іванівна – аспірантка, Державна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України, м. Київ.

Сухенко Ігор Іванович – викладач кафедри фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Харковський Руслан Генодійович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Краснодонського факультету інженерії та менеджменту Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Зміст

Бровар О. В.	ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ УПРОДОВЖ 2000 – 2004 рр.	3
Бублик О.І.	СОЦІАЛЬНО-ДУХОВНІ ОРІЄНТИРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЧЕРЕЗ ПАРАДИГМИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО АТЕЇСТИЧНОГО ВЧЕННЯ ТА ПОЛІТИКИ (20-30-і рр. ХХ ст.)	8
Вергунов В.А.	НАУКОВО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ В.С. КОСТЕНКАУ 1958– 1972 РОКАХ	16
Володіна М.О.	НАТО В СИСТЕМІ ДОМІНУЮЧИХ ПРІОРИТЕТІВ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В 1990-ті РОКИ	22
Гарнагіна С.О.	ПРИВАТНЕ ЛИСТУВАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЕКЗИЛЬНОГО ЦЕНТРУ УНР (1948 – 1992 рр.)	31
Гаухман М. В.	ОПУБЛІКОВАНИЙ СІМЕЙНИЙ АРХІВ ЛОКОТОШІВ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА	37
Гуменюк Я.С.	МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ У 20-30-ті рр. ХХ ст. ТА ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ В.В. ДУБРОВСЬКОГО НА ЇЇ РОЗВИТОК	43
Гурінчук С.В.	ВИСВІТЛЕННЯ ПРОЦЕСІВ ЗАЛІЗНИЧНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ИНЖЕНЕРНОЕ ДЕЛО»	49
Давиденко М.М.	ВНЕСОК АКАДЕМІКА АН УРСР А. М. ГРОДЗИНСЬКОГО У РОЗВИТОК МЕДИЧНОЇ БОТАНІКИ В УКРАЇНІ	56
Дацків І.	КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	63
Дерябін Б.О.	ДІЯЛЬНІСТЬ БОЛГАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХХ - ПОЧ. ХХІ СТ.	72
Дібас О.А.	МІЖНАРОДНО - ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТУВАННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1861-1914 рр.)	77
Діденко О.М.	МАТЕМАТИЧНА СТАТИСТИКА У ДОСЛІДЖЕННІ СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Р.М. ОРЖЕНЦЬКОГО	81
Довжук І.В.	ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.	86
Д'яконіхін А.В.	ЕКОНОМІЧНІ ПЛАНИ РАЙХУ ЩОДО УКРАЇНИ	95
Євдокимов М.О.	З ІСТОРІЇ ВЗАЄМОВІДНОСИН ВЛАДНИХ СТРУКТУР РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ З ВІЛЬНОДУМНИМИ ПРЕДСТАВНИКАМИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.	100
Жерносекова Д.Д.	БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СПІВПРАЦЯ В ПЕРІОД РЕФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (1959-1964 рр.)	106
Коляда І.А.	ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЧИНОВНИКІВ ЦЕНЗУРНОГО ВІДОМСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ ст.)	111
Кубанов Р.А.	ЛІТОПИСНІ ДЖЕРЕЛА МОНГОЛЬСЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ ПІВДЕННОЇ РУСІ	122
Ладига О.І.	ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ ЩОДО УЧАСТІ СЛОВАЦЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО КОНТИНГЕНТУ У ВІЙНІ ПРОТИ СРСР (1941– 1945 рр.)	127
Мазур О.	ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ	138
Мерфи Н.	ПРАВОСЛАВНА АМЕРИКА НА АЛЯСКЕ	144

Михайлюк В.В.	ВХОДЖЕННЯ ІНВАЛІДІВ-ФРОНТОВИКІВ У ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ: РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ТА КОМУНІКАТИВНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ (на матеріалах Донбасу. 1943-1945 рр.)	150
Мірошниченко О.В.	НАУКОВА ПРАЦЯ ПРОФЕСОРА БУКРЕЄВА Б.Я. В ОБЛАСТІ ТЕОРІЇ СПЕЦІАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ	157
М'ягка Г.О.	КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (20-і роки ХХ ст.)	162
Овчаренко В.Є.	ШВЕДСЬКА МОДЕЛЬ «НЕЙТРАЛЬНОЇ» ДЕРЖАВИ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ	169
Оніпко Т.В.	САМПСОНІЇВСЬКА ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНА ШКОЛА НА ПОЛІ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ	174
Павлюк А.М.	ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПРОВІНЦІЙНИХ МІСТ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ МИКОЛАЇВЩИНИ В КІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	181
Панюс М.В.	ДО ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА ЗАЛІЗНИЧНОЇ МАГІСТРАЛІ ЛЬВІВ-ЧЕРНІВЦІ В ГАЛИЧИНІ ТА БУКОВИНІ (середина 60-х років ХІХ ст.)	186
Пекарєв І.М.	ДО ПИТАННЯ ПРО ВІЙСЬКОВУ ПОЛІТИКУ США В ЄВРОПІ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ	193
Полич М. І.	ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ І НАЦІОНАЛЬНИХ ПОГЛЯДІВ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.	200
Сапицька О.М.	СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПІДТРИМКА ІНСТИТУТУ МАТЕРИНСТВА ТА ДИТИНСТВА НА СЕЛІ У 20-ті - 30-ті рр. ХХ ст.	208
Сергієнко С.Ю.	СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ТОТАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ НАД СУСПІЛЬСТВОМ В УСРР.	214
Сердюк К.С.	ВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНИХ УСТАНОВ З МЕТОЮ ПРОПАГАНДИ ТА АГІТАЦІЇ У 20-і рр. ХХ ст.	219
Сімонова К.В.	ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ДОНБАСУ В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ НАЦІСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ РЕГІОНУ (1941-1943 РР.)	226
Снегирєв В.А.	ПОЛІТИКА ДИСКРИМИНАЦІЇ В ОТНОШЕННІ КУЛАКОВ НА СТАРОБЕЛЬЩИНІ В 30-Е ГОДИ ХХ ВЕКА	235
Страйгородська Л. І.	ПОГЕНПОЛЬ В.О. – ОДИН З ФУНДАТОРІВ НАУКИ ФЕНОЛОГІЇ В УКРАЇНІ	241
Сухенко І.І.	ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА ВАНТАЖНИХ ПАРОВОЗІВ ЛУГАНСЬКОГО ПАРОВОЗОБУДІВНОГО ЗАВОДУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ	247
Торохова М.В.	ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНЖЕНЕРА ШЛЯХІВСПОЛУЧЕННЯ, БАРОНА А.І. ДЕЛЬВІГА У НИЖНЬОМУ НОВГОРОДІ (1844-1848 рр.)	253
Харьковский Р.Г.	ПРОЕКТЫ ФРАНЦУЗСКОЙ ЭКСПАНСИИ В ЕГИПТЕ (ХІ-ХVІІ ВВ.): ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ	258
Відомості по авторів		265
Зміст		267

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації у збірнику наукових праць «Історичні записки»

Редколегія міжнародного наукового збірника «Історичні записки» (zareєстровано в ISSN International Centre, лист від 21.03.2011 р. № 2222-0380) – фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7, перереєстровано 14.10.2009 р. № 1-05/4) запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі *необхідні елементи* (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на диску в текстовому редакторі MS Word for Windows 1997-2003 в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту. Текст статті складається з таких елементів у такій послідовності: шифр УДК (вирівнювання тексту по ширині); прізвище та ініціали автора (шрифт напівжирний, розміщується справа); через рядок назва статті (шрифт напівжирний, великими літерами, вирівнювання тексту по центру); через рядок коротке резюме мовою основного тексту статті та ключові слова; через рядок текст статті (посилання у тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках із позначенням номера цитованого видання у списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, с. 34]); через рядок список літератури, оформлений згідно з новими вимогами ВАК України, під заголовком **Література** (ніяких інших слів!); через рядок прізвище, ім'я, по-батькові, назва статті, короткі резюме та ключові слова українською, російською та англійською мовами.

Усі поля 20 мм; шрифт Times New Roman; кегель 14; інтервал 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки і таблиці оформлюються згідно з ДСТУ.

Щодо символів. У тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також у них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Стаття обов'язково супроводжується *авторською довідкою* із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

Відомості подаються повністю, без скорочень, одним реченням, через кому, в одному файлі зі статтею.

УВАГА: текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву згідно з прізвищем автора!

Зразок оформлення структурних елементів статті

УДК 94(477)

Прізвище І.П.

НАЗВА СТАТТІ

Анотація українською мовою.

Ключові слова українською мовою.

Текст статті. Текст статті. Текст статті. Текст статті. Текст статті. Текст статті.

Література

1. Скалов К.Ю. Железнодорожные станции и узлы / К.Ю. Скалов. – Москва: Трансжелдориздат, 1955. – 182 с.

Прізвище І.П. Назва статті російською мовою.

Анотація і ключові слова російською мовою.

Прізвище І.П. Назва статті англійською мовою.

Анотація і ключові слова англійською мовою.

Прізвище Ім'я По-батькові – доктор (кандидат) історичних (політичних тощо) наук, професор (доцент) кафедри (назва) університету (назва).

Домашня адреса, номер телефону, адреса електронної пошти.

Повідомляємо, що збірники друкуються на комерційній основі за рахунок авторів. Доктори наук, які є одноосібними авторами, друкуються у збірнику безкоштовно.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна, 1, корпус 8, кафедра всесвітньої історії.

Контактні телефони: +38(066) 620-24-12

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні або такі, що не відповідають поданим вище вимогам, матеріали без пояснення причин.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

У разі передруку посилення на «Історичні записки: Збірник наукових праць» **обов'язкове.**

Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Наукове видання

**ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць**

Випуск 35

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідають автори

**Головний редактор
Відповідальний секретар
Літературний редактор
Оригінал-макет**

**Михайлюк В.П.
Дубровський П.С.
Бугокова Л.В.
Дубровський П.С.**

Підписано до друку 30.03.2012 р.

Формат 60 x 84 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman

Друк офсетний. Умов. друк. арк. 17,02.

Наклад 300 прим. Вид. № 93. Замовлення № 56. Ціна вільна.

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.

м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2